

ભારતીય વિદ્યા ગ્રંથમાળા — નં. ૧

ધર્મોનું મિલન

[સધાકૃષ્ણના 'The Meeting of Religions' અને ઈતર નિબંધો]

અનુવાદક

ચંદ્રશંકર ગ્રાણીશંકર શુક્લ

મુખ્ય વિકેતા

વોરા એન્ડ કંપની પબ્લીશર્સ લિમિટેડ

૩ રાઉન્ડ ગિલ્ડિંગ, મુંબઈ ૨

ભારતીય વિદ્યા ભવન

પ્રકાશક :

પ્રભાસંકર રામચંદ્ર જાડે

માનાર્થ મંત્રી, ભારતીય વિદ્યા ભવન

૩૩-૩૫ હારવે રોડ, મુંબઈ ૭

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૪૩

કિંમત પાંચ રૂપિયા

મુદ્રક :

પુરુષોત્તમ નાથાબાઈ શાસ્ત્રી : શ્રી લક્ષ્મી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

મુરસાગર પાસે - વડોદરા. તારીખ ૧-૧૨-૧૯૪૩

પ્રસ્તાવના

ગયા મે માસમાં હું કાશીથી મુંબઈ ગયો ત્યારે મારા પરમ મુહુદ મુનિશ્રી જિનવિજયજીના સૌહાર્દથી અને પરમવિદ્વાનિરત શ્રીમાન મુનશીજીના સૌજન્યસંભૂત ઔદાર્યથી એક માસ ભારતીય વિદ્યા ભવનમાં રહેવાનું બન્યું. તેટલા સમયના મધુર સ્મરણથી આકર્ષીત ફરી પણ ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમાં એક માસ હું ભવનમાં રહ્યો. આ નિવાસ દરમ્યાન જે હૃદયસ્પર્શી મધુર અનુભવો થયા તે વર્ણવવાનું આ સ્થાન નથી. પણ એક બાબત નિર્દેશ્યા વિના હું રહી શકતો નથી. તે એ કે મુંબઈ જેવા આમાલિયા ને ધોંધાટવાળા શહેરમાં હોવા છતાં ભવન અધ્યયન-અધ્યાપન, ચિંતન-મનન અને લેખન-સંપાદનની દૃષ્ટિએ સાચા અર્થમાં 'વિદ્યાભવન' બની રહ્યું છે. એમ કહી શકાય કે તેમાં સધાતો વિદ્યાયોગ, મુંબઈના વૈદ્યેષક જીવનથી કંઠિત થવાને બદલે, ત્યાંના પ્રવૃત્તિપ્રધાન જીવનમાં શાન્તિ અને સંસ્કારનું જીવન જીવું કરી રહ્યો છે. ભવનનો દેહ નાનો છે, પણ એમાં પ્રાણ મોટો વસે છે. ભવનમાં ગયો ત્યારે પ્રથમ જ મને ચિરપરિચિત શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લ મળ્યા. તેમનું 'પિરામીડની છાયામાં' એ પુસ્તક રસપૂર્વક સાંભળી રહ્યો હતો એટલામાં જ તેમણે 'ધર્મોત્તમ મિશન' એ નામના પ્રસ્તુત પુસ્તકના ચારેક છાપેલા ફરમા આપ્યા. જેમ જેમ ફરમા આવતા ગયા તેમ તેમ તેમણે મને એ આપ્યા; અને હું 'આખું' પુસ્તક, મારા પ્રિય વિષયનું શિષ્યભાવે નવેસર અધ્યયન કરી રહ્યો હોઉં તેટલા જ આદરથી, સાંભળી ગયો. હું શરૂઆતમાં એને મારી દૃષ્ટિએ જ સાંભળી ક્યાંક ક્યાંક નોંધો કરાવતો હતો. એ વખતે એ વિષે મારે કંઈક લખવું પણ પડશે એ ખ્યાલ સુધાં ન હતો. પરંતુ વચ્ચે શ્રી ચંદ્રશંકરે મને એ વિષે કંઈક લખી આપવા કહ્યું ત્યારથી હું બીજી દૃષ્ટિએ પણ સાંભળવા લાગ્યો.

જૂનથી આજ સુધીમાં હું આરોગ્ય અને સખત અનારોગ્યના જૂલામાં જૂલતો રહ્યો છું. એક સ્થાનમાં સ્થિર રહી પણ શક્યો નથી. આખા પુસ્તકનું એકધારું સળંગ ઇષ્ટ શ્રવણ મનન પણ કરી શક્યો નથી. અને આ લખું છું ત્યારે પણ અપેક્ષિત સ્વાસ્થ્ય નથી. છતાં આ પુસ્તકના મૌલિક પ્રિય વિષયે, તેની હૃદયદારિણી નિરૂપણપદ્ધતિએ, તેમજ અનુવાદકની પ્રસાદપૂર્ણ ભાષા અને મુખોદક શૈલીએ મારા મન પર એવી મોહક છાપ

પાડી છે કે તેથી હું આ અનધિકાર્યોષ્ટામાં પ્રવૃત્ત થયો છું.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણને ઇંગ્લંડમાં જુદે જુદે સમયે અને જુદે જુદે સ્થાને આપ્રેક્ષાં બાપણેનો તથા જુદે જુદે વખતે લખેલા લેખોનો અપુનરુક્ત સંગ્રહ છે. એમાં નાના મોટા અનેક વિષયોની અનેકમુખી ચર્ચા છે. પણ એ બધા વિષયો અને બધી ચર્ચા મુખ્યરૂપ ધર્મના વિષયની આસપાસ જ ગોઠવાયેલાં છે. ગૌણ મુખ્ય બધા વિષયોની ચર્ચા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમજ તુલનાત્મક પદ્ધતિએ કરવામાં આવી છે.

આમાં શ્રી રાધાકૃષ્ણનની ત્રણ વિશેષતાઓ વિશેષ રૂપે નજર આગળ તરી આવે છે : (૧) કંટાળો બપજો એવું લંગાણુ કર્યા સિવાય અત્યંત મનોહર શૈલીએ તદ્દન સ્ફુટ ચર્ચા કરવી; (૨) ચર્ચાતા વિષય પર ગંભીર, પછે લખનાર સંખ્યાબદ્ધ લેખકોની સાક્ષીઓ આપી તેમનાં કામજાપદં અવતરણોના સમુચિત સંકલનથી પોતાના વક્તવ્યને સ્ફુટ અને સમૃદ્ધ કરવું; (૩) ત્રીજી વિશેષતા એમનાં તર્કપાટવ અને સમભાવની છે.

ભૂતકાળની પેઠે આ યુગમાં પણ ભારતે અનેક સમર્થ ધર્મચિન્તકો, ધર્મ વિષે સાધિકાર લખનાર—ભાવનારાઓ નિપજાવ્યા છે. અસાધારણતા તે બધાનો સામાન્ય ગુણ છે, છતાં તે સૌની બુમિકા જુદી જુદી છે. ભારત અને ભારત બદારના વિશ્વ ઉપર ધર્મ વિષેની પોતાની વિચારણા અને અનુભૂતિની વિશિષ્ટ છાપ પાડનાર પાંચ પુરુષો સુવિદિત છે. શ્રી અરવિંદ ગૂઢ તાન્ત્રિક સાધના દ્વારા અને ગૂઢ વાણી દ્વારા ધર્મનાં ગૂઢ તરવો પ્રકાશે છે; તે પારાના રસાયન જેવાં હોઈ સર્વજોગ્ય નથી. કવિવર રવીન્દ્ર પોતાની કવિમુલબ સર્વતોમુખી પ્રતિભા અને સહજસિદ્ધ બાપાસમૃદ્ધિના હૃદયંગમ અલંકારોથી ધર્મના તરવનું રસપૂર્ણ નિરૂપણ કરે છે. તે ઉપનિષદ અને ગીતાની ગાયાઓ સમું સરસતમ અને ગૂઢતમ બંને પ્રકારનું કાવ્ય બની રહે છે; તેથી તે બહુજોગ્ય છતાં વસ્તુતઃ અદ્યજોગ્ય જ છે. ગાંધીજીનાં ધર્મ વિષેનાં ઉદ્ગારો ને લખાણો સર્વલક્ષી હોઈ, તે ગંભીર છતાં પણ સંતસમા તપસ્વીની વાણીરૂપે સર્વજોગ્ય અને છે. તેથી તે અધિકારીભેદે બકરી અને ગાયના દૂધની પોષક ગરજ સાથે છે. ડૉ. બગવાન-દાસનાં ધર્મચિન્તન અને વિચારલેખન એ અનેક ઉદ્ધાનોમાંનાં અનેકવિધ પુષ્પોમાં રહેલ મહારંદને પચાવી બુંગરાગે કરેલાં મધુસંચય જેવાં છે. તે મધુર અને પથ્ય હોવા છતાં દૂધના જોટલાં સુપચ નથી. શ્રી રાધાકૃષ્ણનનાં

ધર્મપ્રવચનો એ અનેક ઉદ્ધાનોમાંથી અનેકવિધ લતાદક્ષી પરથી ચૂંટી એકત્ર કરેલાં અનેકરંગી ને અનેક જાતનાં કુસુમો વડે અસાધારણ કુશળતા ધરાવનાર માલાકારે ગૂંથેલી એક મનોરમ પુષ્પમાળા સમાન છે. તે ગમે તે પ્રેક્ષક અધિકારીની દૃષ્ટિને લોભાવે છે, અને પોતાની મહેકથી તેમજ વિવિધવર્ણી સુંદરતાથી વાંચનાર કે શ્રોતાને વિષયમાં લીન બનાવી રસ લેતા કરે છે.

(ધર્મ એટલે સત્યની તાલાવેલી અને વિવેકી સમભાવ, તેમજ એ બે તત્ત્વોની દોરવણી નીચે ધડાતો જીવનવ્યવહાર. આ જ ધર્મ પારમાર્થિક છે. ખીજા જે વિધિનિષેધો, ક્રિયાદાંડો, ઉપાસનાના પ્રકારો વગેરે ધર્મની કાટિમાં ગણાય છે, તે બધા જ વ્યાવહારિક ધર્મો છે. અને તે ત્યાં લગી અને તેટલે જ અંશે યથાર્થ ધર્મના નામને પાત્ર છે, ત્યાં લગી અને તેટલે અંશે તે ઉક્ત પારમાર્થિક ધર્મ સાથે અભેદ સંબંધ ધરાવતા હોય છે. પારમાર્થિક ધર્મ એ જીવનની મૂલગત તેમજ અદૃશ્ય વસ્તુ છે. તેનો અનુભવ કે સાક્ષાત્કાર તે ધાર્મિક વ્યક્તિને જ હોય છે; ત્યારે વ્યાવહારિક ધર્મો દૃશ્ય હોઈ પરપ્રત્યેય છે. પારમાર્થિક ધર્મનો સંબંધ ન હોય તો ગમે તેટલા જૂના અને બહુસંખત બધા જ ધર્મો વસ્તુતઃ ધર્મભાસ જ છે.)

આધ્યાત્મિક ધર્મ એ કોઈ એક વ્યક્તિના જીવનમાંથી નાના મોટા સ્રોતરૂપે પ્રગટ થાય છે, અને તે આસપાસના માનવસમાજની જૂમિકાને પ્લાવિત કરે છે. એ સ્રોતનું બળ કે પ્રમાણ ગમે તેટલું હોય છતાં તે સામાજિક જીવનની જૂમિકાને અમુક અંશે જ આર્દ્ર કરે છે. જૂમિકાની એ અધૂરી બીનાશમાંથી અનેક ક્રીટાણુ જન્મે છે, અને તે પોતાની આધારભૂત જૂમિકાને જ બરબે છે. એવામાં વળા કોઈ ખીજ વ્યક્તિમાં ધર્મનો સ્રોત ઉદ્ભવે છે, અને તે પ્રથમના ક્રીટાણુજન્ય સડાને ધોઈ નાખવા મથે છે. આ ખીજે સ્રોત પ્રથમના સ્રોત ઉપર બાએલી લીસને ધોઈ નાખી જીવનની જૂમિકામાં વધારે ફલદાથી કાંપ મૂકે છે. વળા એ કાંપના ખીજ ચર ઉપર લીજ જામે છે, અને ક્યારેક કાજકમે ત્રીજ વ્યક્તિમાં પ્રભવેલ ધર્મસ્રોત એનું માર્ગ ન કરી નાખે છે. આવી રીતે માનવજીવનની જૂમિકા પર ધર્મસ્રોતનાં અનેક વહેણો વહેતાં રહે છે, અને એ રીતે એ જૂમિકા વિશેષ ને વિશેષ ચોચ તેમજ ફળદ્રુપ બનતી જાય છે.

ધર્મસ્રોતનું પ્રકટીકરણ એ કોઈ એક દેશ કે એક જાતિની પૈત્રિક

સંપત્તિ નથી. એ તો માનવજાતિરૂપ એક વૃક્ષની જુદી જુદી શાખા પર ઉદ્ભવનાર સુદૃઢ છે. તેનો પ્રભાવ વિરલ વ્યક્તિમાં હોય છે ખરો, પણ તે દ્વારા સમુદાયમાં અમુક અંશે વિકાસ અવસ્ય થાય છે. તે જ રીતે ધર્મની આકર્ષકતા, તેની પ્રતિષ્ઠા, અને તેના નામ નીચે બધું જ સારું નરસું કરવાની શક્યતા, તેમજ નરસાને ત્રાણ આપવાની એની શક્તિ, એ બધાં બળોને લીધે માનવ સમુદાયમાં અગાન અને વાસનાજન્ય અનેક બયરથાનો પણ ઊભાં થાય છે. કોઈ પણ ધર્મપંથ આવાં એક યા બીજા પ્રકારનાં બયરથાનોથી છેક જ સુક્ત હોતો નથી. તેથી જ આ લોક અને પરલોકનો ભેદ મટાડવાની, ગ્રેય અને ગ્રેય વચ્ચે અભેદ સાધવાની, તેમજ આવતા બંધી જાતના વિશેષોને ટાળી માનવજીવનમાં સામંજસ્ય રચાવવાની ધર્મની મૌલિક શક્તિ કુંકિત બને છે. ધર્મના હિત્યાન અને પતનના દત્તિદાસનું આ જ દાર્દ છે.

ધર્મનદીને કિનારે અનેક તીર્થો ઊભાં થાય છે. અનેક પંથના ઘાટો બંધાય છે. એ ઘાટો પર નમનનાર વાડાજીવી સર્વ પંડા કે પુરોહિતો પોતપોતાના તીર્થ અને ઘાટની મદદતા કે શ્રેષ્ઠતા ગાળને જ સન્તોષ નથી પામતા; પણ મોટે ભાગે તેઓ બીજાં તીર્થો અને બીજા પંથરૂપ ઘાટોની ઊણપો જાતવવામાં વધારે રસ લે છે. તેઓ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા સાથે કેટલાંક તત્ત્વોને સેજભેજ કરી નાખે છે. તેમાંનું એક તત્ત્વ તો એ કે અમારો ધર્મ એ મૂલતઃ શુદ્ધ છે, અને તેમાં જે કોઈ અશુદ્ધિ હોય તો તે પરપંથની આગળુક અસર છે. બીજું તત્ત્વ એ કે બીજા ધર્મપંથોમાં કંઈ સારું હોય તો તેને પોતાના ધર્મની અસર તરીકે જતાવવું. ત્રીજું તત્ત્વ એ કે સનાતનતા સાથે જ શુદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠાના સંબન્ધ વિચારવો. આ અને આના જેવાં બીજાં વિકારી તત્ત્વોથી મોકોનું ધાર્મિક જીવન પણ શુબ્ધ બને છે. દરેક પંથ પોતાની સનાતનતા ને પોતાની શુદ્ધિ રચાવવા મથે છે, અને બીજા ધર્મપંથોમાં રહેલ ઉચ્ચ તત્ત્વો સામે આંખ મોંઘી દે છે.

ધાર્મિક જીવનના આ સડાને દૂર કરવાના અનેક માર્ગો પૈકી એક માર્ગ — અને સુપરિણામદાયી માર્ગ — એ પણ છે કે દરેક ધર્મ-નિનાસુને ધર્મનું જ્ઞાન ઐતિહાસિક તેમજ ગુણનાત્મક દૃષ્ટિએ આપવું, જેથી ધર્મનું સિદ્ધાન્ત માત્ર એકપંથગામી મટી સર્વપંથગામી બને, અને સ્વ કે પર દરેક પંથના સ્વરૂપ તેમજ સુદૃઢ જીવનના દત્તિદાસનું પણ બાન

યાય. આ જાતના શિક્ષણથી પોતાના પંથની પેઢે ખીજા પંથમાં પણ રહેલ સુતરવાને સહેલાઈથી જાણી શકાય છે, અને પરપંથની જેમ સ્વ-પંથમાં રહેલી ત્રુટીઓનું પણ વાસ્તવિક જ્ઞાન થાય છે. તેની સાથેસાથે પ્રાચીનતામાં જ મહત્તા અને શુદ્ધિનો અધ્યાયો ભ્રમ પણ સહેલાઈથી ટળે છે. આ દૃષ્ટિએ ધર્મના ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક શિક્ષણનું બહુ ઊંચું સ્થાન છે.

ધર્મનું વ્યાપક અને તટસ્થ દૃષ્ટિએ ઐતિહાસિક ને તુલનાત્મક શિક્ષણ આપવું હોય તો તે માટે પૂર્ણ ચોગ્ય સ્થાન તો સાર્વજનિક કોલેજને ને યુનિવર્સિટીઓ જ છે. એમ તો દરેક દેશમાં અનેક ધર્મધામો છે, અને જ્યાં જ્યાં ધર્મધામ હોય ત્યાં ત્યાં નાનાં મોટાં વિદ્યાધામ હોવાનાં જ. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે એ વિદ્યાધામો જે જે પંથનાં હોય તે જ પંથના વિદ્યાર્થીઓ અને મોટે ભાગે તે જ પંથના અધ્યાપકો તેમાં હોય છે. તે વિદ્યાધામ ગમે તેટલું ઉદાર વાતાવરણ ધરાવતું હોય છતાં તેમાં પરપંથના વિદ્યાર્થીઓ કે અધ્યાપકો જતા નથી, અને જા્ય તો તેમાં એકરસ થઈ શકતા નથી. એટલે પરિણામ એ આવે છે કે દરેક પંથ દ્વારા ચક્ષાવાતાં વિદ્યાધામોમાં ધર્મનું શિક્ષણ એકદેશી જ રહી જાય છે. એને લીધે પંથ પંથના અનુયાયીઓની વિચારણામાં રહેલું અંતર કે તેમાં રહેલી ભ્રાન્તિઓ મટવાને બદલે, વિશેષ વધે નહિ તોપણ, કાયમ તો રહે છે જ. જ્યારે વર્તમાન યુગ દરવર્તી ભિન્નભિન્ન ખંડના માણસોને સહેલાઈથી મળવાનાં સાધનો ધરાવે છે, અને અનેક બાજતો પરત્વે વિશ્વસંઘની વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ ધરાવે છે, ત્યારે તે યુગમાં માણસજાતનાં હાડમાંસે સાથે સંકળાયેલ ધર્મતત્ત્વનું એકદેશીય શિક્ષણ કહી નખી ન શકે, નભવું ન જોઈએ. ખરી રીતે આ યુગે જ સર્વમિલનચોગ્ય કોલેજને અને યુનિવર્સિટીઓ ઊભી કરી છે; અને તે જ સંસ્થાઓ પ્રાચીન વિદ્યાધામો અને ધર્મશિક્ષણનાં ધામોનું સ્થાન લઈ રહેલ છે. તેને જ અનુરૂપ ઐતિહાસિક તેમજ તુલનાત્મક ધર્મશિક્ષણનો પાયો નખાયો છે. આ શિક્ષણ કાં તો પ્રાચીન ધર્મધામોને પોતાની ઉદારતાથી અજવાળશે; અને કાં તો, જે તેઓ પોતાની સંકીર્ણતા નહીં છોડે તો, તેમને અવસ્થમેવ તેજેહીન બનાવશે. શ્રી રાધાકૃષ્ણન સાચું જ કહે છે કે કોલેજને કે યુનિવર્સિટીઓ એ ધર્મપ્રચારનાં ધામો નથી. એ તો શુદ્ધ અને વ્યાપક જ્ઞાન પૂરું પાડનાર શિક્ષણ સંસ્થાઓ છે. આજે જ્યાં જુઓ ત્યાં દરેક વિષયના સાર્વજનિક શિક્ષણની મહત્તા વધી

રહી છે. તે યુગમાં ધર્મના પણ સર્વત્રાણ સાર્વજનિક શિક્ષણની કેટલી અગત્ય છે, અને તે વિશે લોકો કેટલી રુચિ ધરાવે છે, એ વસ્તુ દિવસે દિવસે વધતા જતા અને લોકપ્રિય થતા ધર્મવિષયક ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક શિક્ષણથી સિદ્ધ થાય છે. જોકે આના શિક્ષણની શરૂઆત યુરોપિયનો દ્વારા અને યુરોપની ભૂમિ પર જ થઈ, છતાં ખુશીની વાત તો એ છે કે ભારતના એક સાચા આઠણે એ યુરોપની ભૂમિમાં પણ આ વિષયનું ગુરુપદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. ન્યારે મનુએ કહેલું કે કેઈ પણ દેશના વાસીએ ભારતમાં આવીને વિદ્યા મેળવવી, ત્યારે કદાચ તેનો જીંડો આશય એ પણ હોય કે ભારતના યુગાનુરૂપ આઠણે ભારતની બહાર જઈને પણ યુગાનુરૂપ ભાષામાં યુગાનુરૂપ શિક્ષણ આપશે. ન્યારે સનાતન સંસ્કારના એ દિગ્ગે મનુના એ શબ્દને આજ પણ વળગી રહ્યા છે, ત્યારે મનુના જ્ઞાનનો વારસો ધરાવનાર એક શ્રી રાધાકૃષ્ણન જેવા સનાતની માત્ર તેના શબ્દોને વળગી ન રહેતાં તેના ગર્ભિત અર્થને અમલમાં મૂકે છે.

બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, વિશાળ વાચન, સંકલનશક્તિ, અને ભાષા પરનું અસાધારણ પ્રજ્ઞત્વ એ બધું હોવા છતાં જો શ્રી રાધાકૃષ્ણનને આપધર્મ અને તેનાં તત્ત્વોનું વિશદ, સૂક્ષ્મ અને સમભાવી જ્ઞાન ન હોત તો તેઓ આટલી સફળતાથી દુનિયાના બધા જ ધર્મોની તાત્ત્વિક અને વ્યાવહારિક મીમાંસા બાંધે જ કરી શકત.

આ પુસ્તકમાં પદે પદે વિશદતા ટપકતી હોવા છતાં વાચકોને તેનો એકાદ નમૂનો સૂચવવો હોય તો પૃ. ૧૪૬ પર આવેલ 'નિવૃત્તિ વિ. પ્રવૃત્તિ' એ મથાળા નીચે દોરાયેલું ચિત્ર સૂચવી શકાય. વાચકો જોઈ શકશે કે એમાં પૂર્વે ને પશ્ચિમના ધર્મોનો સ્વરૂપબેદ, તેમનો માનસબેદ અને હૃદયબેદ કેટલી તાદશતાથી ચિત્રિત કર્યા છે. તેમની વિચારસૂક્ષ્મતા માટે બે ત્રણ રથોના સૂચવ્યા વિના સન્તોષ નથી થતો. શ્રી રાધાકૃષ્ણન મોક્ષનું સ્વરૂપ ચર્ચનાં ધર્મોના એક ગૂઢ કોયડાને ઉઠેસે છે. કેટલાક મોક્ષને ઈશ્વરની કૃપાનું ફળ માની બહારથી મળી આવનાર એક બહિસ માને છે, ન્યારે બીજા કેટલાક તેને આત્મપુરુષાર્થનું ફળ ગણે છે. એનો ઝીણવટબરેસો ઉઠેલ લેખક કરે છે ત્યારે ખરેખર તેમાં યોગદાત્મની 'ચિત્તશ્રમિકાઓ', જૈન શાસ્ત્રનાં 'શુશ્રુષાનો', અને બૌદ્ધ પિટકના 'માર્ગો'નું જ અત્યંત સરળ ભાષામાં સૂચન કરે છે. તેઓ કહે છે: "મોક્ષ એ આપણા હૃદયમાં વસતા ઈશ્વરતત્ત્વનો ધીમેધીમે થતો વિકાસ છે."

“ ઈશ્વરની કૃપા અને આત્માનો પુરુષાર્થ એ એક જ ક્રિયાનાં બે શુદ્ધાં શુદ્ધાં/ પાસાં છે.” (૫૮. ૯૯) કર્મ અને પુનર્જન્મ વિષે ચર્ચા કરતાં, પાપીનું પાપ ઘોષકાદવા બીજોજ માણસ દુઃખ ભોગવે છે એવા ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાન્તની તેઓ બારીકાઈથી સમીક્ષા કરે છે; અને સમર્થ રીતે સિદ્ધ કરે છે કે સ્વકૃત કર્મ અન્યથા થઈ શકે નહીં, અને થાય તોયે કર્તાના પોતાના સત્પુરુષાર્થ વડે જ. આ આખી ચર્ચા ૫૮. ૧૧૦ થી વાંચતાં બારે રસ પડે તેમ છે.

મિત્ર મિત્ર સંપ્રદાયોમાં પરમાત્મદર્શન માટેનાં સાધનોની બાબતમાં કેટલાક ન ભૂંસાય એવા વિરોધો દેખાય છે. કોઈ પરમાત્મદર્શન માટે એક અથવા બીજા પ્રકારની મૂર્તિનું અવલંબન લે છે, બ્યારે બીજા કેટલાક મૂર્તિને સાવ નિરર્થક માની જપ કે ચિન્તનને જ પરમાત્મદર્શનનું સાધન માને છે. આ બે માર્ગો વચ્ચે જે જોડો વિરોધ છે તેણે બાઈ-બાઈ અને કોમ-કોમ વચ્ચે સંક્રામક ઝેર સિંચ્યું છે ને અતેકોના પ્રાણ હયાં છે. આ વિરોધનો પરિહાર શ્રી રાધાકૃષ્ણને જે શાસ્ત્રીયતા ને મૌલિકતાથી કયો છે તે સંબળતાં મને મારા જ જીવનનો એક અદ્ભુત પ્રસંગ યાદ આવ્યો. હું જન્મથી મૂર્તિ ન માનનાર હિરકાનો હતો. અનેક તીર્થો અને મંદિરોમાં જવા છતાં એમાં પાપાણુની ભાવના સિવાય બીજી ભાવના રકુરતી નહિ. ક્યારેક જૈન પ્રખર તાર્કિક યશોવિજયનું ‘ પ્રતિમા-શતક ’ મારા વાંચવામાં આવ્યું. તેમાં તેમણે એક સરળ દલીલ કરી છે કે પરમાત્માનું રમરણ કરવું એ હિપાસકનું ધ્યેય છે. હવે તે રમરણને નામથી થતું હોય તો રૂપથી પણ થાય છે જ. એવી સ્થિતિમાં રમરણના કોઈ એક સાધનને જ માનવું ને બીજાને તરછોડી કાઢવું એ શું યોગ્ય છે ? આ દલીલ મારે કાને પડી તે જ હાથે મારો જન્મસિદ્ધ કુસંસ્કાર સરી ગયો. શ્રી રાધાકૃષ્ણને મૂર્તિ ન માનનારને સંજોધીને આ જ વસ્તુ બહુ વિસ્તારથી ને અતિ ઝીણવટથી કહી છે. તેમણે કહ્યું છે કે પરમાત્મ-તત્ત્વ એ તો ખરી રીતે વાણી અને મનને અગોચર જ છે; પણ આપણા જેવા અપૂર્ણ અધિકારીને માટે તે માર્ગે આગળ વધવાને, તેનું રમરણ પુષ્ટ કરવાને, અનેક પ્રતીકો છે; પછી ભલે તે પ્રતીકો કાષ્ઠ, પાપાણુ કે ધાતુનાં મૂર્તિ રૂપ હોય, અગર કદપના કે જપસ્વરૂપ માનસિક ને અમૂર્ત હોય. આખરે તો એ જ્યાં મૂર્તિ-અમૂર્ત પ્રતીકો જ છે. તેમણે આ ચર્ચા પ્રસંગે મોનસદાસ્તના સિદ્ધાન્તો અને તત્ત્વજ્ઞાનનો જે સુમેળ સાધ્યો છે તેના ઉપર કોઈ તદ્દરથપણે વિચાર કરે તો એના મનમાંથી મૂર્તિપૂજા

સામેનો કાળજૂનો વિરોધ સરી પડ્યા વિના ન રહે.

શ્રી રાધાકૃષ્ણનના નિરૂપણની ખૂબી એમના સમભાવમાં છે. તેઓ સહિષ્ણુતા, દયા, અને ઉદારતા કરતાં પણ સમભાવને, ગાંધીજીની પેઠે જ, ઊંચું સ્થાન આપે છે. જ્યારે તેઓ ઈસ્લામની સમીક્ષા કરે છે ત્યારે પણ ઈસ્લામનાં બે તરફો — ઈશ્વરનું પિતૃત્વ અને માનવોનું બ્રાતૃત્વ — ને એપનાવવા અને જીવનમાં ઉતારવા હિંદુઓને કહે છે. તેઓ મુખ્યત્વે ખ્રિસ્તીઓ સમક્ષ બોલતા હોઈ ખ્રિસ્તી ધર્મની બ્રમંજીઓ વિશે વધારે ટીકા કરે છે; છતાં પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનાં માનવસેવા, વ્યવસ્થા આદિ તરફોને અપનાવવા સૂચવે છે. હિંદુઓને તેમની અણબધ અને જંગલી પ્રથાઓ ફેંકી દેવાનો દક્ષાગ્રહ રાખવા કહ્યું છે તે રાધાકૃષ્ણનની સમતોલ બુદ્ધિનું પ્રમાણ છે. પરંતુ રાધાકૃષ્ણનની ખરી સંસ્કારિતા અને સૌંદર્ય-દષ્ટિ તો ત્યારે વ્યક્ત થાય છે જ્યારે તેઓ કહે છે કે “ અહિંસાની જેઓ છટાબેર વાતો કરે છે તેઓ પશુપગોને ઉતેજન આપતા દેખાય છે; ” (પૃ. ૧૩૬) તેમજ જ્યારે તેઓ કહે છે કે “ એકબીજાનું ખંડન કરવામાં રચ્યાપચ્યા રહેલા અનેક વાદો, બુદ્ધિ ન સમજી શકે એવાં તત્ત્વનાં દ્વંડ્વપણાં અને કુલમગાર પ્રથાઓ, જેની નીચે મનુષ્યનો આત્મા સાવ કચડાઈ જાય છે, તે બધાંને નાબૂદ કરતાં આપણને આવડવું જોઈએ. ” (પૃ. ૧૩૭)

શ્રી રાધાકૃષ્ણન ‘ ધર્મ ’ અને રાષ્ટ્રાભિમાન ’ એ મથાળા નીચે (પૃ. ૧૫૮) આજે વિચારકોનાં મનમાં ઘોળાઈ રહેલા એક અગત્યના પ્રશ્નને જણે છે. એમનો મુદ્દો એ છે કે ધર્મ-સંઘોએ મિથ્યા રાષ્ટ્રાભિમાનને વશ ન થવું જોઈએ. તેમણે આ બાજતમાં મુખ્યપણે ખ્રિસ્તી ધર્મને લક્ષીને કહ્યું છે. ખ્રિસ્તી ધર્મે રાષ્ટ્રાભિમાનને વશ થઈ પોતાનો આત્મા ગુમાવ્યો છે. ‘ ખ્રિસ્તી સંઘો પોતાના રાષ્ટ્રને જ વશદાર રહે છે, ઈસુના સિદ્ધાન્તને નહિ. આ દોષ મુસલમાનોમાં પાકિસ્તાનરૂપે પુનઃ આજે અવતરે છે. કેમકે પછી તો એમ યશે કે ઈસ્લામ ધર્મ પાળનાર જેમાં રહે તે દેશ જ સર્વોચ્ચ, નહિ કે કુરાનના સિદ્ધાન્તો. જે હિંદુ મહાસભા એ પ્રમાણે કરે તો તે પણ હિંદુ ધર્મમાં વિકાર લાવે. જપાની બૌદ્ધોએ પોતાના બૌદ્ધ ધર્મને જપાનની રાજસત્તાને હવાશે કરી દીધો છે. આ રીતે ધર્મનું તેજ દણ્ણતાં તે તે રાષ્ટ્રે લહે ત્યારે ધર્મશૂરઓ તેમને લડાઈથી મુક્ત કરવાનું ધાર્મિક બળ ગુમાવી બેસે છે. ગાંધીજી રાજ- | કારણમાં પણ ધર્મ દાખલ કરે છે ત્યારે તે ધર્મ એટલે કાંઈ સંપ્રદાય નહિ,

પણ સર્વસંપ્રદાયસંમત પ્રેમ, સેવા અને ત્યાગનો ધર્મ છે. ગાંધીજી રાષ્ટ્રને માટે લડે છે, પણ તે ધર્મને નિર્જીવ કે ગૌણ કરીને નહિ. રાષ્ટ્ર આડે રસ્તે જાય ત્યાં તેને પણ તેઓ ધર્મદષ્ટિએ જ ચેતવે છે. તેઓ જેમ પરાધીનતામાંથી મુક્ત થવા ધર્મનો આશ્રય લઈ કાર્યની યોજનાઓ ઘડે છે, તેમ સ્વરાષ્ટ્ર પણ શુદ્ધ ધર્મથી વિહોણું ન થાય તેવી સાવચેતી રાખે છે. ધણા કહે છે કે ગાંધીજી રાષ્ટ્રીય નહિ પણ ધાર્મિક છે; ત્યારે એમ સમજવું કે તેઓ જો તો રાષ્ટ્રીય, પણ રાષ્ટ્રને આડે રસ્તે ન જવા દેવામાં સાવધ રહે છે માટે જ તેઓ ધાર્મિક છે. માત્ર ધાર્મિક હોત તો તેઓ બીજા નિષ્ક્રિય બાવાઓની પેઠે એકાંતમાં બેસી જત. પણ તેઓ તો ધર્મ વાટે જ રાષ્ટ્રોદ્ધાર કરવામાં ધર્મ માને છે, અને તે દ્વારા જ ધર્મ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરે છે. ગાંધીજી માત્ર ધાર્મિક હોત તો ધર્મનું નામ લઈ આખા દેશને ઉસ્ફેરત અને તેને બીજા ધર્મોની સામે થવા કહેત. પણ તેઓ તો બીજાઓની ભૂંટારુચિ સામે થાય છે, નહિ કે બીજાઓના અસ્તિત્વ સામે. એ જ રીતે તેઓ સ્વદેશની નિર્બળતા સામે થાય છે; અને સાથે જ રાષ્ટ્રના ઉદ્ધારમાં ઉદાસીનતા પણ જરાયે દાખવતા નથી. જ્યારે ધર્મ રાષ્ટ્રને વશ થાય ત્યારે રાષ્ટ્રના આક્રમણ-કાર્યમાં તે સહાયક બને છે, અને બીજાઓની ગુલામી પોષે છે; તેમજ સાથેસાથે સ્વરાજમાં ગુલામીનાં બીજો પણ વાવે છે. જેમ ગ્રીસ, રોમ, અરબસ્તાન આદિમાં થયું છે તેમ આજે જપાની બૌદ્ધ ધર્મ આ જ વસ્તુ કરી રહ્યો છે. વળી જ્યારે ધર્મ રાષ્ટ્રને આધીન થાય છે ત્યારે રાષ્ટ્ર પોતાના બચાવ માટે અધર્મોચરણ કરે તેમાં પણ ધર્મ સહાયક બને છે, જેમ કે ચીનનો બૌદ્ધ ધર્મ. ચીન દુશ્મનો સામે દિસક લડાઈ લડે છે ત્યારે ત્યાંનો બૌદ્ધ ધર્મ તેમાં સહાયક બને છે. આ જ ધર્મની રાષ્ટ્રાધીનતા. જે ધર્મ પ્રધાન રહે તો તે રાષ્ટ્રને આક્રમણ કરવા ન દે; તેમાં તે સહાયક ન બને; અને સ્વરાષ્ટ્ર ગુલામીથી મુક્ત થતું હોય ત્યારે પણ તે અધર્મ સાધનોથી તેમાં મદદ ન કરે. બિલકુલ ધર્મ સાધનો તદ્દન નવાં થોજી તે દેશને ગુલામીથી છોડવે. આ દષ્ટિએ જોતાં જે કેઈ પણ દેશ આજે ધર્મની સ્વતંત્રતા સાચવવા મથતો હોય તો તે ભારત જ છે; અને તે પણ ગાંધીજીને હાથે. ગાંધીજીનો ધર્મ સક્રિય છે અને નિષ્ક્રિય પણ છે. પરસ્પર દરવામાં તે નિષ્ક્રિય છે, જ્યારે સ્વસત્ય સિદ્ધ કરવામાં તે સક્રિય છે. ભારત આક્રમણ તો કરતું જ ન હતું. એટલે

તેના ધર્મોમાં આક્રમણકારીમાં મદદ કરવાનો હોય તો આપ્યો જ ન દતો, જેવો કે ધરિશામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આપ્યો છે. પણ તેનામાં ખીજનું આક્રમણ સહેવાનો હોય કે અન્યાય ખમવાનો હોય પૂરેપૂરો આવેતા. તેને જ ગાંધીજી દૂર કરવા મથે છે. ધર્મ દ્વારા રાષ્ટ્રને ગુલામીથી મુક્ત કરવાનો ગાંધીજીનો અપૂર્વ પંથ છે. શ્રી રાધાકૃષ્ણન કે ટાગોર આદિ ત્યારે ધર્મ અને રાષ્ટ્રાભિમાનને સેળમેળ થતાં અટકાવવા કહે છે ત્યારે તેમની સામે જ્યાં અધર્મગામી રાષ્ટ્રોનું સજીવ ચિત્ર હોય છે.

આ પુરતકનું નામ 'ધર્મોનું મિશન' રાખેલું છે તે બહુ જ ઉચિત છે. એમાં સંઘરાયેલાં જ્યાં જ લખાણે ને પ્રવચનો મુખ્યત્વે ધર્મમિશનમાં જ પર્યાવસાન પામે છે. ધર્મમિશનનું સાખ્ય શું એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. એનો ઉત્તર શ્રી રાધાકૃષ્ણને પોતે જ 'મહાસમન્વય'ની ગચ્ચા દ્વારા આપ્યો છે. દરેક ધર્મના મુખિયારી અનુયાયી અને જ્ઞાતાઓનો આજે નિશ્ચિત મત છે કે ધર્મોન્તરની વટાવળ પ્રવૃત્તિ અનિષ્ટ જ છે. સાથેસાથે ઠોઠ ધર્મનો ઉચ્ચતર અભ્યારી અને વિચારક એવો નથી જે પોતાના પરંપરાગત ધર્મના સ્વરૂપમાં જ સંતુષ્ટ હોય. દરેક મુખિયારી ઉત્સાહી પોતાની પરંપરાગત ધર્મભૂમિકાને છે તે કરતાં વિશેષ ઉન્નત અને ત્રિશેષ વ્યાપક બનાવવા માગે છે. એક તરફથી પન્થાન્તરનો કે ધર્મોન્તરનો વધતો જતો અણુમમેા, અને બીજી તરફથી પોતપોતાના ધર્મને વિકસાવવાની — વિશેષ વ્યાપક અને શુદ્ધ બનાવવાની ઉત્કટ અભિલાષા, એમાં દેખીતો વિરોધ છે. પણ એ વિરોધ જ 'મહાસમન્વય'ની કિંયા સાધી રહ્યો છે. (ઠોઠ એક ધર્મ સંપૂર્ણ નથી, ત્યારે બીજો ઠોઠ પૂર્ણપણે પાંગલો નથી. માત્ર જગત્ક દષ્ટિ અને વિવેકશીલ ઉદારતા હોય તો હરેઠો ધર્મ બીજા ધર્મમાંથી સારું એટલું બહું અપનાવી શકે, અને બીજો ધર્મ પહેલામાંથી. આ રીતે જ દરેક ધર્મનું ઉચ્ચીકરણ સંભવે છે; અને એ જ ખરા ધર્મજિજ્ઞાસુઓની ભૂખ છે.) આ ભૂખ શ્રી રાધાકૃષ્ણનના સર્વધર્મવિષયક ઉદાર અને તટસ્થ તુલનાત્મક અધ્યયનથી સંતોષાય છે. અને તે પોતે ગાંધીજીના જેટલા જ ધર્મોન્તરના કટર વિરોધી હોવા છતાં પોતાના આવા નિરૂપણ દ્વારા શુદ્ધ શુદ્ધ દરેક ધર્મના અનુયાયીઓને પોતપોતાના ધર્મમાં રહીને ઉચ્ચીકરણ સાધવાની તક પૂરી પાડે છે.

શ્રી રાધાકૃષ્ણને અંગ્રેજી સિવાય બીજી કોઈ ભાષામાં લખ્યું હોય એમ જાણવામાં નથી આવ્યું. પોતાના વિષયના ગ્રીઠ જ્ઞાન અને અંગ્રેજી ભાષા

ઉપરના પોતાના વિશિષ્ટ અધિકારને લીધે જ તેઓ પરદેશમાં પ્રાધ્યાપક બન્યા છે. તેમના વિચારદોહનનો લાભ તેમના જ દેશના અંગ્રેજી નહિ બાળુનાર કે ઓછું બાળુનાર જિજ્ઞાસુને મળી શકતો નથી. અને તેથી જ ભારતીય વિદ્યા બવને તેમનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લખાણો ને વ્યાખ્યાનોનો શ્રી ચંદ્રશંકરે કરેલો આ સુંદર અને સુખોદ પ્રસિદ્ધ કરી ગુજરાતી જનતા માટે સર્વસુલભ કર્યો છે. ગુજરાત કરતાં વધારે વસ્તીવાળા અને વિદ્વાનોની મોટી સંખ્યા ધરાવનારા ખીજ પ્રાન્તોની ભાષાઓમાં હજુ લગી રાધાકૃષ્ણનનાં આવાં લેખો ને પ્રવચનો અનુવાદિત નથી થયાં ત્યારે ભારતીય વિદ્યા બવને આ પ્રકાશન દ્વારા ગુજરાતની ઉદારતા ને પરિમાર્જિત રચિતું પ્રમાણ આપ્યું છે.

છેલ્લે પ્રસ્તુત અનુવાદ વિષે કાંઈક કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. ‘નવજીવન’ના યુગથી ‘હરિજન’ બંધ પડવાના સમય સુધીમાં શ્રી ચંદ્રશંકરે જે જવાબદારીપૂર્ણ અનેક પ્રવૃત્તિઓ યશસ્વીપણે ચલાવી છે તેમાં અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં આવા પ્રૌઢ લેખો અને નિર્ગંધાના ઉત્તમ અનુવાદ કરવાનું કામ એક ખાસ સ્થાન ભોગવે છે. એમના એ દીર્ઘકાલીન વ્યામંગે એમને કેવી સિદ્ધહસ્તતા આપી છે તેનો છેલ્લો નમૂનો તે પ્રસ્તુત અનુવાદ છે. વાંચનાર ભાણે જ સમજી શકે કે આ અનુવાદ છે. તેમણે તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મના કેટલાયે પારિભાષિક શબ્દોને ગાંધીજીની ઢબે સરળ ગુજરાતીમાં મૂક્યા છે. સ્વ. શ્રી મહાદેવભાઈના ઉત્કૃષ્ટ ગુજરાતી લખાણ જેવી શ્રી ચંદ્રશંકરની પ્રસન્ન શૈલી છે. તેમનું સંસ્કૃત અને દાર્શનિક જ્ઞાન પણ આ અનુવાદમાં અનેક સ્થળે પ્રગટ થાય છે. એમાં જે કેટલાંક નાનાં નાનાં ટિપ્પણો તેમણે જોડ્યાં છે તે એવાં યોગ્ય સ્થાને આવ્યાં છે કે તેથી પુસ્તકની સુંદરતા પર ઓપ ચડે છે. મારા મત પ્રમાણે આ પુસ્તક ધર્મના દરેક ઉચ્ચતર અભ્યાસીએ વાંચવા જેવું છે. અને ત્યાં ત્યાં ઉચ્ચ ધાર્મિક શિક્ષણ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા અપાવાની શક્યતા હોય ત્યાં ત્યાં તે અભ્યાસક્રમમાં રાખવા જેવું પણ છે.

હિંદુ યુનિવર્સિટી,
બનારસ

મુખલાલ

અનુક્રમણિકા

	૫૫૬
૧. દુષ્ણનાત્મક ધર્મ	૩
૨. મિત્રધર્મ	૨૮
૩. મીસમાં ગૂઢવાદ	૩૧
૪. ભારતવર્ષ અને પશ્ચિમ	૫૬
૫. હિંદુ તત્ત્વગાન અને ખ્રિસ્તી ધર્મતત્ત્વ	૭૯
૬. ખ્રિસ્તામ અને હિંદી તત્ત્વવિચાર	૧૧૧
૭. પૂર્વ પશ્ચિમના ધર્મો	૧૩૮
૮. ધર્મોનું મિશ્રન	૧૬૩
પરિશિષ્ટ ૧	૨૨૮
૯. સંસ્કૃતિનો સંગમ	૨૩૭
૧૦. જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ — હિંદુ દૃષ્ટિએ	૨૪૪
પરિશિષ્ટ ૨	૨૭૭
સૂચી	૨૮૧

ધર્મોનું મિલન

પ્રયો ગાંધ્યે યોગઃ પશુવતિમર્ત દેવ્યમિતિ
 પ્રમિન્ને પ્રથાને પરમિદમદઃ પથ્યમિતિ ચ ।
 રચોનાં વૈગિર્યાઃ જ્ઞુકુટિલનાનાપશુગાં
 મૃગામેહો ગમ્યસ્ત્યમિતિ પયગામર્થેન કવ ॥

—મદિસ્ત્તોત્ર

[વેદ, સાંખ્ય, યોગ, પાશ્વપત અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય એ જુદા જુદા
 સ્થાપાંથી રચિની બિન્નતાને લીધે કેટલાક એકને સારો માને છે, કેટલાક
 ખીલને. તેપણ, હે પરમાત્મન, તે બધા તારી પાસે જ પહોંચે છે, જેમ
 નદીઓ મને તેવી વાંછીચૂછી આલીને પળ અતે જઈને સમુદ્રને જ મળે છે.]

સૂચના :—આ પુસ્તકમાં પાનાંની નીચે આપેલાં ટિપ્પણો જે પ્રકારનાં છે :
 એક સર સપ્તાક્રષ્ણનનાં પેતાનાં મૂકેલાં; અને ખીલ કેટલાંક વધારે માહિતી આ
 સ્પષ્ટીકરણને સાત્રુ અનુવાદકે મૂકેલાં. સર સપ્તાક્રષ્ણનનાં ટિપ્પણો જુદાં આળખાઈ
 આવે એટલા સાત્રુ તેના આંકડાની સાથે * એવી કૂદડી મૂકી છે : જેમકે ૧*.
 અનુવાદકનાં ટિપ્પણોના આંકડાની સાથે કરી નિશાની નથી.

તુલનાત્મક ધર્મ^૧

તુલનાત્મક ધર્મ વિષેનાં આ વ્યાખ્યાનો અહીં આપવાની તક મેં ચેરટર કોલેજ અને ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીના અધિકારીઓએ મને આપી છે. તેને સારુ હું તેમનો ધણો નક્ષી છું. આ વિષયનો પાયો ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિદ્યાના આ મદાધામમાં જ નંખાયો હતો. એટલે એનો અભ્યાસ અહીં થાય એ યોગ્ય જ છે.

આ શાસ્ત્રનો વિકાસ

તુલનાત્મક ધર્મશાસ્ત્રનો વિષય ગયાં સો વરસમાં ધણો ખીલ્યો છે. એમાં મુખ્ય ફાળો બે ઘટનાઓનો છે: પૂર્વના ધર્મગ્રંથો (ધી સેકેડ બુક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ) નું પ્રકાશન તથા અધ્યયન; અને માનવવંશશાસ્ત્રનો વિકાસ. બંનેની પાછળ ગ્રેટબ્રિટા ઓક્સફર્ડના ધુરંધર વિદ્વાનોની હતી. ભારતવર્ષના તેમજ આર્થ પ્રગ્નના ધર્મોના અખર સંશોધક ફ્રેડરીક મેક્સમુલરે તુલનાત્મક ધર્મ વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં, તેમજ પૂર્વના અનેક ધર્મગ્રંથોના અગ્રેજ અનુવાદો પ્રસિદ્ધ કર્યા; અને એ રીતે આ વિષયના

૧. ઓક્સફર્ડની ચેરટર કોલેજમાં તુલનાત્મક ધર્મ વિષે આપેલી વ્યાખ્યાનમાળાનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન. તે ૨૨-૧૦-૧૮૨૬ને રોજ અપાયું હતું.

૨. 'એન્થ્રોપોલોજી'. એને માટે 'નૃવંશશાસ્ત્ર' સબ્દ પણ વપરાય છે.

૪ : ધર્મોનું મિલન

અભ્યાસને ધણે વેગ આપ્યો. એ અભ્યાસને વિશે તેમણે કહેલું :
 “ એ જગતના મુખ્ય ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસની પ્રસ્તાવનારૂપ છે. ”
 તેમનું મહાકાર્ય આ જ કોલેજના અધ્યાપક ડૉ. એસ્ટલીન કારપેન્ટરે ચાલુ રાખ્યું, અને ધીરજ તથા વિદ્વતાપૂર્વક ‘સંશોધન કરીને આગળ વધાયું’. ભારતવર્ષના સેત્રવાદી સંપ્રદાયોનો, અને બૌદ્ધ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચેના સંબંધોનો તેમણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો. જાનની આ શાખાનો વિકાસ જ્યાં લગી ચાલુ રહેશે ત્યાં લગી કારપેન્ટરના નામનું ‘કૃતજ્ઞતાપૂર્વક રમરણ્ય થયાં કરશે.

ઓક્સફર્ડના ખીજ એક પ્રૌઢ વિદ્વાન સર એડવર્ડ ટાઈલરે જગતની અતિપ્રાચીન સંસ્કૃતિ (‘પ્રીમીટીવ કલ્ચર’) અને માનવવંશશાસ્ત્ર (‘એન્થ્રોપોલોજી’) વિશે પુસ્તકો લખ્યાં; અને ધર્મનો અભ્યાસ માનવવંશશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કરવાનો રહેતો જતાવ્યો. સર જેમ્સ ફ્રેઝરે ‘ધી ગોલ્ડન બાઉ’ (સોનેરી ડાળ), ‘ટોટેમીઝમ ઓફ એક્રોગેમી’ (પ્રાણી-પૂજન અને અસંગોત્ર વિવાહ) વગેરે મહાગ્રંથો લખ્યા. તેમાં ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિકોણની પુષ્કળ સામગ્રી ભેગી કરી છે. તે સામગ્રી ધર્મની ઉત્પત્તિ ને વૃદ્ધિના અભ્યાસને માટે ઘણી કીમતી છે. તે ઉપરાંત એ વિષયના અનેક વિદ્વાનોએ અતિપ્રાચીન સમયની જગતી ને પછાત જાતિઓની માન્યતાઓ ને રીતિઓનો પણ જિંડો અભ્યાસ કર્યો છે; અને વિશ્વનો મૂઠું હેતુ શોધવા તથા સમજવાને માણસજાતે કરેલા પહેલપહેલા પ્રયત્નો પર પુષ્કળ પ્રકાશ પાડ્યો છે. એ વિદ્વાનોનાં લખાણોનો ઉલ્લેખ મારે તમારી સમક્ષ કરવાની જરૂર હોય ખરી કે ? આ વિદ્યાપીઠમાં સર એડવર્ડ ટાઈલરે માનવવંશશાસ્ત્રના અધ્યયન ને અધ્યાપનનું જે કાર્ય શરૂ કરેલું તેને આજે ડૉ. મેરેટ જેવા સમર્થ વિદ્વાન ચલાવી રહ્યા છે, એ જોઈને આનંદ થાય છે.

મયા સૈકામાં ડાર્વિને^૩ વિજ્ઞાનમાં વિકાસવાદનો સિદ્ધાંત પ્રવર્તાવ્યો. એ સિદ્ધાંતે માનવવંશશાસ્ત્રના, અને એની મારફતે, પરોક્ષ રીતે, તુલનાત્મક ધર્મના, અભ્યાસને ઉત્તેજન આપ્યું છે. માનવવંશશાસ્ત્રે એક વાત એ શોધી કાઢી છે કે માનવજાતિ આરંભમાં સંસ્કૃતિની અણુપણ ને સાદી

૩. અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક. ઇ. સ. ૧૮૦૯-૧૮૮૨. મનુષ્ય નીચલી કોટિનાં પ્રાણીઓમાંથી ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામીને હોતો આવેલો છે, એ એનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.

અવસ્થામાં હતી; તેમાંથી તે એકંદરે સુઘડ, સંસ્કારી ને સુવિકસિત સંસ્કૃતિ તરફ આગળ વધી રહી છે. એ શાસ્ત્ર માને છે કે માનવી સંસ્કૃતિ ને અનેક અવાન્તર અવસ્થાઓમાં ચઢને પસાર થઈ છે તેમાંની ધર્મ એ પણ એક અવસ્થા છે; અને મનુષ્યની રચેલી બીજી સામાજિક પ્રથાઓ ને નિયમોને અધીન છે તે જ નિયમો ધર્મને પણ લાગુ પડે છે.

મયા સૈકામાં બીજો એક બનાવ બન્યો, તેનાથી પણ તુલનાત્મક ધર્મના અભ્યાસને આગળ વધવામાં મદદ થઈ. એસીરિયા, બેબીલોનિયા અને મિસરનાં ને પ્રાચીન લખાણો વાંચી શકતાં નહોતાં તે અનેક વિદ્વાનોના દીર્ઘ પરિશ્રમને પરિણામે ઉઠેલાયાં, અને જ્ઞાનના ને ભંડારો બંધ નેવા હતા તે ઊઘડયા. તે જ પ્રમાણે દેશપરદેશમાં ગયેલા ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ પણ કંઈ ઓછું કામ કર્યું નથી. પછાત કામો અને આદિવાસી પ્રજાઓની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને શ્રદ્ધાઓનાં ચાકસ ને સવિસ્તર વર્ણનો તેમણે આપણને આપ્યાં છે.

૨

આ અભ્યાસ સામેના આક્ષેપો

પણ તુલનાત્મક ધર્મ એટલે એક નોખા પ્રકારનો ધર્મ નથી. એ તો કેવળ ધર્મનો અભ્યાસ કરવાની એક નોખી પદ્ધતિ છે. શરીરશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર, બાપાશાસ્ત્ર અને ધારાશાસ્ત્ર નેવાં જ્ઞાનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તુલનાત્મક પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે; ને તેમાં સારી સફળતા મળી છે. વળી થોડા જ વખત પર એક ફ્રેંચ લેખકે તુલનાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન વિષે પણ એક પુસ્તક લખ્યું છે. છતાં ધર્મના તુલનાત્મક અભ્યાસની સામે વિરોધના અવાજો ઊઠતા આપણે અવારનવાર સાંભળીએ છીએ.

એનું એક કારણ આ છે : (કેટલાક લોકોને એવી ખીક છે કે ધર્મનો પદ્ધતિસર અને વૈજ્ઞાનિક નિયમો અનુસાર અભ્યાસ થાય તો કદાચ ધર્મનો પાયો જ હાડી જાય. વૈજ્ઞાનિક નિયમો અનુસાર ધર્મનો અભ્યાસ કરનારને સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સંપૂર્ણ અનાસક્તિ ને તટસ્થતા રાખવી પડે છે, અને ધાર્મિક રાગદ્વેષથી પર રહેવું પડે છે. એને મન સર્વ ધર્મો સમાન હોય છે. એક ધર્મ સારો ને બીજો નરસો એવો ખેદ તે પાડતો નથી. પણ આવી નિરાગ્રહી નિષ્પક્ષપણી વૃત્તિ અને અનેકાંતવાદની બાબત

અભ્યાસને ધણો વેગ આપ્યો. એ વ્યાખ્યાનોને વિશે તેમણે કહેલું :
 “ એ જગતના મુખ્ય ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસની પ્રસ્તાવનારૂપ છે. ”
 તેમનું મદાકાર્ય આ જ કોલેજના અધ્યાપક ડૉ. એસ્ટલીન કારપેન્ટરે ચાલુ રાખ્યું, અને ધીરજ તથા વિદ્વત્તાપૂર્વક સંશોધન કરીને વ્યાગળ વધાર્યું.
 ભારતવર્ષના સેશ્વરવાદી સંપ્રદાયોનો, અને જૌદ તથા ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચેના સંબંધનો તેમણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો. જાનની આ શાખાનો વિકાસ જ્યાં લગી ચાલુ રહેશે ત્યાં લગી કારપેન્ટરના નામનું કૃતરાતાપૂર્વક રમરણ થયાં કરશે.

ઓક્સફર્ડના ખીજ એક પ્રૌઢ વિદ્વાન સર એડવર્ડ ટાઈલરે જગતની અતિપ્રાચીન સંસ્કૃતિ (‘ પ્રીમીટીવ કલ્ચર ’) અને માનવવંશશાસ્ત્ર (‘ એન્થ્રોપોલોજી ’) વિશે પુસ્તકો લખ્યાં; અને ધર્મનો અભ્યાસ માનવવંશશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કરવાનો રસ્તો બતાવ્યો. સર જેમ્સ ફ્રેઝરે ‘ ધી ગોલ્ડન બાજી ’ (સોનેરી ડાળ), ‘ ટેટેમીઝમ એન્ડ એક્ઝોગેમી ’ (પ્રાણી-પૂજા અને અસંગોત્ર વિવાહ) વગેરે મહાગ્રંથો લખ્યા. તેમાં ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિકોણની પુષ્કળ સામગ્રી ભેગી કરી છે. તે સામગ્રી ધર્મની ઉત્પત્તિ ને વૃદ્ધિના અભ્યાસને માટે ધણી ફામતી છે. તે ઉપરાંત એ વિષયના અનેક વિદ્વાનોએ અતિપ્રાચીન સમયની જગતની ને પછાત જાતિઓની માન્યતાઓ ને શૃદ્ધિઓનો પણ જીંડો અભ્યાસ કર્યો છે; અને વિશ્વનો મૂઢ હેતુ શોધવા તથા સમજવાને માણસજાતે કરેલા પહેલવહેલા પ્રયત્નો પર પુષ્કળ પ્રકાશ પાડ્યો છે. એ વિદ્વાનોનાં લખાણોનો ઉલ્લેખ માત્રે તમારી સમક્ષ કરવાની જરૂર હોય ખરી કે? આ વિદ્યાપીઠમાં સર એડવર્ડ ટાઈલરે માનવવંશશાસ્ત્રના અધ્યયન ને અધ્યાપનનું જે કાર્ય શરૂ કરેલું તેને આજે ડૉ. મેરેટ જેવા સમર્થ વિદ્વાન ચલાવી રહ્યા છે, એ જોઈને આનંદ થાય છે.

ગયા સૈકામાં ડાર્વિનેનું વિજ્ઞાનમાં વિકાસવાદનો સિદ્ધાંત પ્રવર્ત્યો. એ સિદ્ધાંતે માનવવંશશાસ્ત્રના, અને એની આસપાસ, પરોક્ષ રીતે, તુલનાત્મક ધર્મના, અભ્યાસને ઉત્તેજન આપ્યું છે. માનવવંશશાસ્ત્રે એક વાત એ શોધી કાઢી છે કે માનવજાતિ આરંભમાં સંસ્કૃતિની અણધારે ને સાદી

અવસ્થામાં હતા; તેમાંથી તે એકંદરે મુઘડ, સંસ્કારી ને સુવિકસિત સંસ્કૃતિ તરફ આગળ વધી રહી છે. એ શાસ્ત્ર માને છે કે માનવી સંસ્કૃતિ ને અનેક અવાન્તર અવસ્થાઓમાં ચઢને પસાર થઈ છે તેમાંની ધર્મ એ પણ એક અવસ્થા છે; અને મનુષ્યની રચેલી બીજી સામાજિક પ્રથાઓ ને નિયમોને અધીન છે તે જ નિયમો ધર્મને પણ લાગુ પડે છે.

ગયા સૈકામાં બીજો એક યનાવ જન્મ્યો, તેનાથી પણ તુલનાત્મક ધર્મના અભ્યાસને આગળ વધવામાં મદદ થઈ. ઓરીશિયા, બેબીલોનિયા અને મિસરનાં જે પ્રાચીન લખાણો વાંચી શકાતાં નહોતાં તે અનેક વિદ્વાનોના દીર્ઘ પરિશ્રમને પરિણામે ઉઠેલાયાં, અને જ્ઞાનના જે ભંડારો જંધ જેવા હતા તે ઊધડ્યા. તે જ પ્રમાણે દેશપરદેશમાં મયેલા ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ પણ કંઈ ઓછું કામ કયું નથી. પછાત કેમો અને આદિવાસી પ્રજાઓની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને રૂઢિઓનાં ચોક્કસ ને સવિસ્તર વર્ણનો તેમણે આપણને આપ્યાં છે.

૨

આ અભ્યાસ સામેના આક્ષેપો

પણ તુલનાત્મક ધર્મ એટલે એક નોખા પ્રકારનો ધર્મ નથી. એ તો કેવળ ધર્મનો અભ્યાસ કરવાની એક નોખી પદ્ધતિ છે. શરીરશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર અને ધારાશાસ્ત્ર જેવાં જ્ઞાનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તુલનાત્મક પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે; ને તેમાં સારી સફળતા મળી છે. વળી થોડા જ વખત પર એક ફ્રેંચ લેખકે તુલનાત્મક તત્ત્વજ્ઞાન વિષે પણ એક પુસ્તક લખ્યું છે. છતાં ધર્મના તુલનાત્મક અભ્યાસની સામે વિરોધના અવાજો ઊઠતા આપણે અવારનવાર સાંભળીએ છીએ.

એનું એક કારણ આ છે : (કેટલાક લોકોને એવી બીક છે કે ધર્મનો પદ્ધતિસર અને વૈજ્ઞાનિક નિયમો અનુસાર અભ્યાસ થાય તો કદાચ ધર્મનો પાયો જ હાલી જાય. વૈજ્ઞાનિક નિયમો અનુસાર ધર્મનો અભ્યાસ કરનારને સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સંપૂર્ણ અનાસક્તિ ને તટસ્થતા રાખવી પડે છે, અને ધાર્મિક રાગદ્રેષથી પર રહેવું પડે છે. એને મન સર્વ ધર્મો સમાન હોય છે. એક ધર્મ સારો ને બીજો નરસો એવો ભેદ તે પાડતો નથી. પણ આવી નિરાગ્રહી નિષ્પક્ષપણી વૃત્તિ અને અનેકાંતવાદની બાવના

માનવજાતિના મોટા ભાગને રચતી નથી. એવા માણસો કહે છે કે “ ધર્મ જે પક્ષપાતી ને એકાંતિક ન હોય તો પછી તેમાં રહું શું ? દરેક માણસના મનમાં સ્વધર્મને વિશે ઉમળકા ને ભક્તિભાવની લાગણી હોય છે. દલે જેને આપણે પૂર્વના ધર્મગ્રંથો અને પશ્ચિમનાં ધર્મશાસ્ત્રો વચ્ચે તુલના કરવા બેસીએ તો એ લાગણી દુખાય.”) આ આક્ષેપનો ઉત્તર એ છે કે સત્ય એ કોઈ પણ ધર્મ કે સંપ્રદાયના કરતાં ઉચ્ચતર વસ્તુ છે. વળી આ વિષયોના અભ્યાસમાં વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ ધારણ કરવાથી તત્કાળ કંઈક હાનિ થતી કદાચ દેખાશે; પણ સરવાળે એના કરતાં અનંતગણો લાભ જ થશે. વળી, આપણે જ ધર્મ સાચો ને જીજ્ઞાસુ બોલ્યા, અથવા આપણે જ સૌથી સારો, એવો મમત આપણે છોડી દઈશું તોપણ, જે ધર્મમાં આપણે કોઈથી તે ધર્મ આપણને વિશેષ આકર્ષક અને મોહક લાગતો મરી જતાનો નથી.

બીજો એક આક્ષેપ આ છે : “ તુલના એટલે સામ્યદર્શન. દલે જે એક ધર્મ જીજ્ઞાસુ જેવો જ છે એમ જણાઈ આવે, તે કદાચ ધર્મો પોતે શ્રેષ્ઠ અને અજોડ હોવાનો જે દાવો કરે છે તેનું શું થાય ? ” તુલનાત્મક ધર્મ જુદા જુદા ધર્મો વચ્ચેનાં સામ્ય અને વૈષમ્ય બંનેની નોંધ કરે છે. એ ધર્મો વચ્ચે ફેરલીક બાજનોમાં સરખાપણું હોય એનો અર્થ એ નથી કે તેમની વચ્ચેના ભેદ નશ્વર ને ઉપેક્ષાપાત્ર છે. આપણે કોઈ એક ધર્મની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરવી હોય તોપણ, છતર ધર્મોની ભૂતકાળની સિદ્ધિઓ, ભવિષ્યની આકાંક્ષાઓ, અને વર્તમાન રીયલિટી આપણે જાણવી ને સમજવી જોઈએ.

બીજો એક ફેરલીક આ કરવામાં આવે છે : “ ઉચ્ચતર કોટિના ધર્મોમાં દીન અને અસંસ્કારી ધર્મોને મળતાં ફેરલીક તત્ત્વો છે, એમ તુલનાત્મક ધર્મ આપણને બતાવતો લાગે છે. એમાંથી તો એમ જ પુરવાર થાય કે આપણી ધાર્મિક માન્યતાઓ દલદી કોટિની ને બાલિષ્ઠ છે. એક દાખલો સર્પ છે. રોમના આદિચાદ કોન્સ્ટેન્ટાઈનને ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો, તેને પરિણામે એ ધર્મની વિજયપતાકા રોમન સામ્રાજ્યમાં ફરકી પડી એનું આ ધર્મોન્તર ધણી વખત સુધી અનિશ્ચિત હતું. મિત્ર અને

૪. રાજ્યકાળ ધ. સ. ૩૦૧-૩૩૭. તેણે ખ્રિસ્તીધર્મ અંગીકાર કરી તેને રાજધર્મ બનાવ્યો. ઈ. સ. ૩૨૬ માં કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ રચાઈ ત્યાં રાજધાની બની

૫. તુલના આ પુસ્તકમાંનું પ્રકરણ ૨ : “ મિત્રધર્મ ”.

ઈસુ ખેમાંથી કોનું શરણ લેવું એ વિષે એના મનમાં સારી પેઠે ઘડબાંજ ચાલી રહી હતી; કેમકે મિશ્રધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચે સામ્ય ધણું જ હતું. ઇસુની પેઠે મિશ્ર પણ ઈશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચે મધ્યસ્થી કરનાર મનાતો હતો; અને તેણે આપેલા સ્વદેહના બલિદાનને પ્રતાપે તેના અનુયાયીઓને મોક્ષપ્રાપ્તિની ખોળાધરી મળી ચૂકી હતી. નીતિનિયમ અને મરણોત્તર જીવન વિષેની મિશ્રધર્મીઓની થદા ખ્રિસ્તીઓના જેટલી જ દૃઢ હતી. રોમમાં ટરટ્રેલિયન^૧ નામનો એક ખ્રિસ્તી ધર્મવેત્તા હતો, તે કહેતો : ‘આ બે ધર્મો વચ્ચે જે નિકટનું સામ્ય દેખાય છે તે શેતાનની કરામત છે.’ રાટી અને દારને ઈસુ ખ્રિસ્તનાં દેહ અને લોહી માનીને ખાવાની ક્રિયા ખ્રિસ્તીઓ કરતા; તેનો જેવો જ વિધિ મિશ્રધર્મમાં થતો. જોઈને તો એને વિશેષ આઘાત થયેલો. વળી બીજા ધણા પ્રાચીન ધર્મોના અનુયાયીઓ માનતા કે તેમના દેવ ઉપાસકોને કાળે દેહનું બલિદાન આપીને મૃત્યુ પામ્યા છે. એમાંના ધણા આદિવાસીઓ કોઈ પ્રાણીને દેવરૂપે પૂજતા. તેઓ તો ખરેખાર દેવના શરીરનો જ આહાર કરતા, ને એ રીતે દેવ સાથે એકથ સાધતા. પ્રાણીના, વીરપુરુષના કે દેવના દેહનું બક્ષણ કરવાથી ઉપાસકો તેમના સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કરી શકે છે એમ મનાતું. દેવનું ઉપાસકોને કાળે પ્રાણાર્પણ, અને દેવનાં અંગનું બક્ષણ કરીને દેવની સાથે ઉપાસકોનું એકથ સાધવાનો વિધિ, એ વસ્તુઓ ખ્રિસ્તી ધર્મના પાયારૂપ છે. પણ તુલનાત્મક ધર્મે તો હવે બતાવ્યું છે કે એ ખ્રિસ્તી ધર્મની નવી શોધ ન હતી; પણ તેનું મૂળ આ અતિપ્રાચીન, અર્ધસંસ્કૃત પ્રગ્નઓની માન્યતાઓમાં હતું.”

આ વિષે પણ એટલું જ કહેવું જરૂર છે કે ધાર્મિક વિધિઓ ને માન્યતાઓના મૂળની શોધ, અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ તેમનાં ન્યૂનાધિક મૂલ્યનો નિશ્ચય, એ બે પ્રશ્નો નોખા છે; તેમને બેળવી દેવા એ ખરાખર નથી; અને એમ કરવાથી જોટાજો ન પેદા થાય. ધાર્મિક કલ્પનાઓની ઉત્પત્તિ શોધી કાઢવી, અને એ કલ્પનાઓમાં સત્યનો અંશ કેટલો છે એ નક્કી કરવું, એ બે સાત નોખી વસ્તુઓ છે. વળી પછાતમાં પછાત પ્રગ્નઓનાં હૃદયમાં ઊંડી સ્ફુરણાઓ અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિની અસ્પષ્ટ ઝંખના હોય છે. તેનું રૂપ બંને અતિશય વિકૃત હોય, પણ તેની હસ્તીનો

અસ્વીકાર થઈ શકે એમ નથી. અધિકારથી છવાયેલાં રથગોમાંથી પણ આપણને આધ્યાત્મિક પ્રકાશ લાધે એ સંભવિત છે.) તુલનાત્મક ધર્મ કહે છે કે જગતના સર્વ ધર્મોમાં સત્યનો કંઈક ને કંઈક અંશ તો હોય જ છે. એ વસ્તુ મારે તમને આથી વિશેષ વિસ્તારથી સમજાવવાની જરૂર નથી; કેમકે આ કોલેજ તો ધર્મને વિષે છૂટથી ચર્ચા થવા દેવાની નીતિને અનુસરે છે.

એટલે, તુલનાત્મક ધર્મના અભ્યાસનાં પરિણામો જોઈને કેટલાક શોકો આગળે બસે બેચેન થતા હોય; પણ તેઓ અતિ એણે લીધેલા પરિશ્રમને સારુ એનો આભાર માન્યા વિના રહેવાના નથી. કેમકે તેણે નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ કરી જતાવ્યું છે કે (ધર્મનાં બાહ્ય કલેષરોમાં અગણિત પરિવર્તનો થાય છે ખરાં; પણ તે સર્વમાં વસતો ધર્મદ્રુષી આત્મા તો અવ્યય ને અવિનાશી છે, અને તે સર્વ દેશકાળમાં દેખા દેતો આવ્યો છે.) જગતની પાસે ધાર્મિક માન્યતાઓ ને વિધિઓનું એક બડોળ પડેલું છે. તેની વહેંચણી સર્વ દેશોમાં વચ્ચે સગબગ સરખે અંશે થયેલી હોય છે. એ માન્યતાઓ ને વિધિઓમાં, હિપરદપકે જોતાં, ફરક દેખાય છે ખરાં; પણ તે સર્વમાં અમુક આવશ્યક અંગેને વિષે તો એકરૂપતા ને સામ્ય જ દેખાઈ આવે છે. (ધર્મ એ મનુષ્યના મનમાં જન્મથી જડાયેલી વસ્તુ છે.) તે મનુષ્યના જન્મસિદ્ધ સ્વભાવનું જ એક અવિભાજ્ય અંગ છે. આ પ્રભાંડમાં બીજું બધું નાશ પામશે; પણ ઈશ્વર વિષેની આસ્થા તો અવિચળ રહેવાની છે, તેનો સાપ કદી થવાનો નથી. જગતના સર્વ ધર્મોને અંતે ઈશ્વરની હસ્તી સ્વીકારી વિના ચાલ્યું નથી. ધર્મ દેશકાળ અનુસાર વિવિધ રૂપો ધારણ કરશે ખરાં; પણ મનુષ્ય આગળે જોયો છે તેવો — શક્તિ અને અશક્તિના, દૈવી અને આત્મીય સંપત્તિના, મિશ્રભૂરૂપ — રહેશે ત્યાં સુધી ધર્મ જગતમાં કાયમ રહેવાનો જ છે, તેનો નાશ કરી થવાનો નથી.) માનવવંશશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં ધર્મનાં જે પ્રાચીનતમ રૂપો જોવામાં આવ્યાં છે તે ધર્મના આ અવિચળપણાનો પુરાવો આપે છે. (ઈશ્વરની હસ્તીને વિષે માનવજાતિમાં એકંદરે એકમતી છે, અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિને માટે મનુષ્યનો આત્મા સર્વ દેશકાળમાં જાગ્રતો આવ્યો છે; એ દર્શકત જ પુરવાર કરે છે કે ઈશ્વરની હસ્તી છે.) આવી દલીલ આજ પહેલાં અનેક વેળા કરવામાં આવી છે. એનું સચોટ સમર્થન હવે તુલનાત્મક ધર્મ બેગી કરેલી વીગતો પરથી

મળી રહે છે. ' પ્લેટોના એક સંવાદમાં, આથેન્સથી આવેલા એક માણસે ક્રીટના દ્વિસૂક ક્ષીનિયાસને કહ્યું કે ' ઈશ્વરની હસ્તી સિદ્ધ કરી બતાવો.' ત્યારે ક્ષીનિયાસે બે દલીલો આપી : (૧) વિશ્વની અચૂક ક્રમમાં ચાલતી વ્યવસ્થા, તથા ઋતુચક્રની નિયમિતતા; અને (૨) ઝીસના તેમજ ઈતર દેશોના સર્વ મનુષ્યોનાં હૃદયમાં રહેલી આસ્તિકતા. બ્રહ્મ, યાદવે, અહુર-મઝ્દા, અલ્લા વગેરે સર્વ ભિન્ન ભિન્ન નામોની પાછળ એક જ આશય, એક જ પુરુષાર્થ, એક જ શ્રદ્ધા રહેલાં છે. સર્વ ધર્મરૂપી વૃક્ષો માનવી મનરૂપી પુષ્પભૂમિમાંથી ઉદ્ભવે છે, અને એક જ ભાવનારૂપી જળાનું સિંચન પામે છે. જુદાં જુદાં દર્શનો કહો કે દ્વિસૂરીના વાદો કહો, એ પરબ્રહ્મ કે પરમાત્માના સ્વરૂપ વિષે બાંધેલી કામચલાઉ કલ્પનાઓ છે. એ કલ્પનાઓ પરબ્રહ્મના ચતુર્થતમ સ્વરૂપનું વર્ણન તો નથી કરી શકતી, છતાં તેમાંથી મનુષ્યના મનને ઓછોવત્તો સંતોષ મળી રહે છે. એ કલ્પનાઓની વચ્ચે જે કેટલુંક સામ્ય છે તેનો ખુલાસો આપતાં તુલનાત્મક ધર્મ કહે છે કે મનુષ્યમાત્રનો આત્મા એક જ સત્ તત્ત્વને ઝંખે છે, અને એ તત્ત્વ તેના પર કેઈક રીતે પ્રભાવ પાડે છે; તેથી એ એક જ તત્ત્વના પ્રભાવથી નીપજેલી કલ્પનાઓમાં કંઈક સામ્ય હોય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે, તુલનાત્મક ધર્મ જેમ રૂઢ વિચારો ને પ્રણાલિકાઓને ટેકા નથી આપતો, તેમ નાસ્તિકતા કે અનાસ્થા પણ એની ઓથ સ્પર્શ શકતી નથી.

૩

આ અભ્યાસની ઉપયોગિતા

તુલનાત્મક ધર્મ આપણને કહે છે કે સર્વ ધર્મોને તેમનો પોતપોતાનો ઇતિહાસ હોય છે, અને કોઈ પણ ધર્મ અંતિમ કે સંપૂર્ણ નથી. ધર્મ એ વિકસતું વૃક્ષ છે; અને સર્વ પ્રકારના સાચા વિકાસમાં નવું તત્ત્વ જૂનાનો આધાર લે છે. દરેક ધર્મમાં રૂઢિ, આચાર આદિના કેટલાક જૂના અવશેષો હોય છે જેમાં એક કાળે કંઈક અર્થ ને ઉપયોગિતા હતાં પણ હવે રહ્યાં નથી, છતાં જેને નબાવી લેવામાં આવે છે. વળી, આપણને ધર્મનાં વર્તમાન રૂપોથી સંતોષ ન હોય તોપણ એથી સારા રૂપની આશા આપણે રાખી શકીએ છીએ. ધર્મનાં આલ રૂપો બે ઈશ્વરી ઇચ્છાના અંતિમ અને દર્શી મૂલ કે ખોડખાંપણ વિનાના આવિષ્કારો હોય, તો આપણે ગુલામી, પુરુષ આગળ

રોની તાબેદારી, અને બીજા ધર્મો દુરિવાનને ઈશ્વરની કૃતિઓ તરીકે સ્વીકારવા પડે. આપણું હૃદય જે નિષ્પાલસ હોય તે આપણે જાણ કરીએ કે આપણે જે દેવાને પૂજતા તેમનાં શીલ અને ગુણ કેઈ રીતે આદર્શ ગણાય એવાં નથી. જગતમાં જેટલાં ગુના અને દુર કર્મો કદાપી શકાય તે બધાં એ દેવાને દાર્શનિકતાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. તે છતાં તેમના ઉપાસકો ને બક્ષોને બક્ષિતભાવે તેમની પૂજનઅર્ચા કરતાં કશા અંતરાય આવ્યો નથી. બાળકમાત્ર જાણે છે ત્યારે પાપી હોય છે, અને ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા (બેપ્ટીઝમ) એને અપાય ત્યારે જ તે ઈશ્વરની કૃપાથી પાપ-મુક્ત થાય છે, એ સિદ્ધાંત ખ્રિસ્તી ધર્મમાં છે. એને વિષે શંકા ઉદ્ભવ્યાને કારણે એક માણસને થોડા જ વખત પર ધર્મદ્રોહી જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. એ સિદ્ધાંત પરથી જે ખ્યાલ બાંધીએ, તે ખ્રિસ્તીઓનો ઈશ્વર પણ ખુદ દયાળુ ન હતો એમ લાગે. તેથી, ધર્મોનું કેઈ પણ રૂપ સંપૂર્ણ, સર્વાંગમુદર, અને સર્વથા દોષમુક્ત નથી એમ જાણીને આપણાં મનને આશ્વાસન મળે છે. એવી માન્યતા આપણને જગતભરમાં બૌદ્ધ ધર્મ કે ખ્રિસ્તી ધર્મ દેસાવવામાં બંધ મદદ ન કરે. પણ એથી અગત્યનું એક કામ તે કરે છે. તે ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના ભેદોના પ્રમાણમાં આપી એ ભેદોને સમાવે છે; અને વર્તમાન સંપ્રદાયોને જે લૂણાં લાગી રહ્યાં છે તેમાંથી ખુદ ધર્મને ઉગારી લે છે.

વળી તુલનાત્મક ધર્મોના અભ્યાસ તો અગાઉ પણ દમોશાં ચાલ્યાં કરતો; પણ તે શિખાઉ વિદ્યાર્થીના પ્રયત્નો જેવાં હતાં, ને તેમાં પદ્ધતિ કે નિયમ જેવું કંઈ હતું નહિ. બુદ્ધિશાળી લોકો દમોશાં જાણતા હતા કે ધર્મો ધર્મો મનુષ્યોનાં જીવન પર અકુશ મેળવવાને મથી રહ્યા છે; તેમનાં પોતપોતાનાં નોખાં નોખાં માન્યતાઓ ને ધર્મવિધિઓ છે; અને તેનું ઘડતર તે તે ધર્મના વિશિષ્ટ સંજોગો અનુસાર જુદી જુદી રીતે થાય છે. વૈદિક આર્યો ત્યારે ભારતવર્ષમાં પ્રવિરોધે અને દેશની આદિવાસી કોમોને મળ્યા ત્યારે બંને સમૂહના આચારવિચારની તુલનાઓ થઈ હતી અને બંનેના ગુણદોષ ચર્ચાયા હતા. પ્રાચીન ગ્રીક લોકો તેમની આસપાસ ચાલતી વિવિધ ધાર્મિક શક્તિઓ ને માન્યતાઓમાં ધણો રસ ધરાવતા; તેનો અભ્યાસ કરતા; ને તેના અનેક અંશો મહત્વ પણ કરતા. મિસરવાસીઓ, ઈરાનીઓ, સિથિયનો, અને જંગલીમાં ખપે એવી બીજી

જાતિઓના આચારવિચાર વિષે કેટલીક માહિતી ગ્રીક ઇતિહાસકાર હેરોડોટસ મૂકી ગયો છે. ટેસીટસ,^૭ ટાપરનો મેક્સીમસ, કેટલાક નોર્ટીક સંપ્રદાયવાળા,^૮ ઓરીજેન,^૯ અને ક્લેમેન્ટ^{૧૦} એ સર્વાને ઈતર ધર્મોનું જ્ઞાન હતું. યુરોપ પર આરબોનું આક્રમણ થયું ત્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ઇસ્લામનો સમાગમ થયો. શહેનશાહ અકબર, તથા પ્રત્યેક ધર્મના પ્રચારકો પોતપોતાની રીતે તુલનાત્મક ધર્મના પુરસ્કર્તા હતા. માત્ર એ પ્રચારકોમાંના ધણાને મન તુલનાત્મક ધર્મ એ સ્વધર્મનું મંડન અને પરધર્મનું ખંડન કરવાનું એક સાધન હતું; અને ધર્માંભિમાની લોકો વાદવિવાદમાં સ્વધર્મના બચાવ માટે એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતા. તુલનાત્મક ધર્મના હમણાં શરૂ થયેલા અભ્યાસે એ સ્થિતિમાં ફેરફાર કર્યો છે. હકીકતોની ચોકસાઈ વધી છે તેની સાથે જ અભ્યાસની દૃષ્ટિ પણ બદલાઈ છે. હવે આપણને આછી રૂપરેખાવાળાં ચિત્રો નથી મળતાં, પણ વધારે સાચી ને ચોકસ હકીકત પરથી જંધાયેલા સતીક અભિપ્રાયો મળે છે.

૪

ખ્રિસ્તી મિશનો અને હિંદના ધર્મો

આ કથનની મથાર્થતા બતાવવા માટે આપણી બાજુનું એક ઉદાહરણ લઈએ. હિંદુસ્તાનમાં આવીને વસતા ખ્રિસ્તી પાદરીઓના હિંદી ધર્મો પ્રત્યેના વક્ષણનો નાજુક સવાલ લો. ગ્રેટબ્રિટન અને હિંદ વચ્ચેના રાજકીય સંબંધ જેમ કંઈક બદલાયો છે, તે જ રીતે આ પાદરીઓના વક્ષણમાં પણ સહેજસાજ ફેરફાર થવા પામ્યો છે. રાજકીય સંબંધમાં ત્રણ અવસ્થાઓ

૭ શેમન ઇતિહાસકાર.

૮. આ સંપ્રદાય એ ખ્રેષ્ટોના સિદ્ધાંતો અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન હતા. ઈ. સ. ના પહેલા સૈકામાં એણે ખ્રિસ્તી ધર્મનાં કેટલાંક તત્ત્વોને પણ ભેગવ્યાં.

૯. ખ્રિસ્તી ધર્મવેત્તા. ઈ. સ ૧૮૫-૨૫૪. તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મસિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરતાં તેમાં ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાન, રટોઈક સિદ્ધાંતો, હિંદુ ક્લિષ્ટસૂત્રી વગેરેનાં અનેક તત્ત્વો દાખલ કરી દીધેલાં. તે અલેક્ઝાંદ્રિયાનો હતો.

૧૦. ઓરિજેનનો પુત્રાગામી. તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મતત્ત્વનો અર્થ બહુ ઉદારતાથી કરવાની પ્રયાસ પાડેલી. તે પણ અલેક્ઝાંદ્રિયાનો હતો.

ગણાવી શકાય : (૧) ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, (૨) બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય, (૩) બ્રિટિશ પ્રજાસંઘ. પહેલી અવસ્થામાં હિંદુસ્તાન કેવળ લૂંટ ચલાવવાનું ક્ષેત્ર મનાતું. તેને પોતાના કથા હક હતા નહિ; અને જ્ઞેન કંપની તેની સાથે જરા પણ આદરથી વર્તવાની જરૂર જોતી નહિ, તો પછી પૂન્યભાવનો તો સવાલ જ કયાંથી હોય ? હિંદુસ્તાનના ધર્મોમાં કંઈ ચેતનપ્રદ કે ઉપયોગી અંશો છે એમ એ જમાનાના ખ્રિસ્તી પાંદરીઓ માનતા જ નહિ. તેમની નજરે તો દેશી ધર્મો એ ઘેર અધકાર અને ભ્રમના પુંજરૂપ હતા. ખ્રિસ્તી સિવાયના સર્વ ધર્મોને વિષે તેમનાં મનમાં હડહડતો તિરસ્કાર હતો; અને તેઓ એ ધર્મોને જડમૂળથી ઉખાડી નાખવા માગતા હતા. મારો પોતાનો દેવ આખા જગતનો ઈશ્વર છે, અને જીવન બધા દેવો માણસને હાથે રચાયેલા હોંગલા છે, એમ માનવા તરફ મનુષ્યનું મન સહેજે જૂકે છે. 'ખ્રિસ્તી ધર્મ' એ જ એકમાત્ર સાચો ધર્મ છે, અને ઈતર સર્વ ધર્મો છેક જ જૂઠા છે, એવી માન્યતા ખ્રિસ્તી ધર્મસંઘનાં અનુયાયી એવાં સામાન્ય મેટિનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં જ નથી રહી; ઘણાં શુદ્ધિશાળી ને સુશિક્ષિત ખ્રિસ્તી સ્ત્રીપુરુષો પણ એમ જ માનતાં આવ્યાં છે. જે એક જ વસ્તુ ✓ ખરેખરી જરૂરની છે તેનો — એટલે કે હૃદયની ઉદારતાનો — આ આક્રમણકારી પ્રચારકાર્પમાં અભાવ જ હતો.

૧૮૫૭માં હિંદુસ્તાનમાં મોટો બળવો થયો. બળવો જરૂરી હતો. તે પછી, ૧૮૫૮ માં, બ્રિટિશ સરકારે 'હિંદુસ્તાનનું' રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું, અને હિંદી પ્રજાનાં અસુક હકો ને હિતો કબૂલ રાખ્યાં. પણ હિંદુસ્તાન તાબેદાર દેશ બન્યો; રાજ્યકર્તાઓની ધારણાઓ પાર પાડવાનું સાધન થઈ પડ્યો; અને ગ્રેટબ્રિટનનો સ્વાર્થ સર્વોપરી ગણાવા લાગ્યો. છતાં, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વખતમાં જે સ્થિતિ હતી તેમાં કંઈક સુધારો અવસ્ય થયો. તે જ પ્રમાણે આ જીજ્ઞાસુ મિલકાના ખ્રિસ્તી પાંદરીઓ પરધર્મી પર હુમલા ને આંક્ષેષો કરવાની નિષ્ફળતા સમજી ગયા. હિંદુસ્તાનના ધર્મો વહેમોથી ભરેલા ને અનાયારને ઉત્તેજન આપનારા છે એમ માનીને એ ધર્મ પ્રત્યે દુર્લ્લેહ કરવાનું તેમણે છોડી દીધું; અને પોતાના ધર્મના જેવા જ કેટલાક સદ્ગુણો એ ધર્મોમાં પણ છે એમ તેઓ જોતા ને સમજતા થયા. હિંદુ ધર્મ ચાર હજાર વરસથી ઇવતો છે ને વિકસતો રહ્યો છે. તેણે પ્રાપ્ત કરેલી આધ્યાત્મિક સિદ્ધિઓ અન્ય

ધર્મોની સારામાં સારી કૃતિઓની હારોહાર મૂકી શકાય એવી છે. એવા ધર્મમાં કશું દૈવત નથી, અને તેનામાં હવે આગળ ટકી રહેવા જેટલું ચેતન નથી, એમ કહીને તેની અવગણના ન કરી શકાય. સાથેસાથે, સ્વધર્મનું અભિમાન રાખનારા કેટલાક ખ્રિસ્તીઓ એમ પણ માનતા થયા કે ખીજા ધર્મો પૂર્વતૈયારીરૂપ હતા, અને ખ્રિસ્તી ધર્મ એ સદુમાં શિરોમણિ છે, ને ખીજા સર્વ ધર્મોની બિલુપો પૂરનારો છે. આમાંથી પહેલા પ્રકારની વૃત્તિ ખ્રિસ્તી ધર્મવેત્તા ટરટુલિયનમાં હતી; તેને પેગન ધર્મમાં^{૧૧} શેતાનની કૃતિ સિવાય કશું દેખાતું જ નહોતું. ખીજા પ્રકારની વૃત્તિને સેંટ પૉલ^{૧૨} અને એરીજેનનો ટેકો છે. સેંટ પૉલ માનતા કે પેગનો " ઇશ્વરને શોધવા દ્વાંધાં મારી રહ્યા છે; જાણે સહભાગ્યે ઇશ્વર કયાંક જડી જાય તો કેવું સારું ! " જેવો માણસ તેવી વાત તેની આગળ કરવાની, અને જુદા જુદા માણસો આગળ જુદા જુદા મત પ્રગટ કરવાની, સેંટ પૉલની જે નીતિ હતી, તે કંઈ અજ્ઞાનમાંથી કે ગમે તેમ કરીને કામ સાધી લેવાની વૃત્તિમાંથી જન્મેલી ન હતી. એ જ પ્રકારની વૃત્તિ જોનની ચોથી સુવાર્તા (ગોસ્પેલ), મીસના ધણુા ખ્રિસ્તી સાધુઓ, મધ્ય યુગના ખ્રિસ્તી શાસ્ત્રીઓ, અને પેટ્રોના વિચારને અનુસરનારા ખ્રિસ્તીઓમાં પણ હતી. એ વર્ગની દલીલ એવી છે કે જૂના ધર્મોમાં જે કંઈ સારા ને ઉપયોગી અંશો હતા તે બધા આ નવા ધર્મમાં સચવાયેલા છે; કેમકે ઈસુ જૂનાનો નાશ કરવા નહોતા આવ્યા, પણ જૂનાની ત્રુટીઓ પૂરી કરવા આવ્યા હતા. ' હિંદની ધાર્મિક શોધ ' (ધી રિલિજિયસ કવેસ્ટ ઓફ ઇન્ડિયા) એ નામની જે અંગ્રેજી ગ્રંથમાળા થોડાં વરસ પર નીકળી છે, તે આ ખીજા ભૂમિકાનું ઉદાહરણ છે. છતાં એમાં પણ, અથથી ઇતિ સુધી, એવો સામ્રાજ્યવાદી સૂર બરેલો છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ એ ધર્મભાવનાનો સર્વશ્રેષ્ઠ આવિષ્કાર છે; એ માનવજાતિ માટે નીતિ અને સદાચારના આદર્શરૂપ છે; અને અન્ય

૧૧. યહૂદી, ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન સિવાયના ધર્મો. ' પેગન ' કે ' હીધન ' એ શબ્દો ખ્રિસ્તીઓ તિરસ્કાર સૂચવવા વાપરતા.

૧૨. એ મૂળ યહૂદી હતા. સ્વેચ્છાએ ખ્રિસ્તી બન્યા, ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારને જીવન અર્પણ કર્યું, ને તે કાર્યને સારુ અનેક દેશોમાં પ્રવાસ કર્યા. ઈ. સ. ૬૪ કે ૬૭ માં રોમમાં શહીદ થયા, ને રાજ્યસત્તા તરફથી તેમનો વધ કરવામાં આવ્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ઈસુ ખ્રિસ્તને બાદ કરતાં સૌથી મહત્ત્વની વ્યક્તિ તે સેંટ પૉલ છે.

સર્વ ધર્મોને ખ્રિસ્તી ધર્મના ગળ વડે જ માપવા લેઈએ.

૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ સુધી યુરોપમાં મહાયુદ્ધ ચાલ્યું. યુદ્ધ જરૂરનું હતું. ઠંડી ધાતુ કદી-ઓગળતી નથી. તેને અગ્નિમાં નાખવામાં આવે સારે જ તેની કઠિનતા ઓગળે છે. ૧૯૧૭માં, મહાયુદ્ધની અંધવચમાં, ગ્રેટબ્રિટન અને હિંદ વચ્ચેના સંબંધની એક નવી કલ્પના જાહેર કરવામાં આવી. હિંદુસ્તાનને કહેવામાં આવ્યું કે તેને સ્વતંત્ર ને સ્વરાજ ઓગળતી પ્રજાઓના બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહનું સભ્ય બનાવવામાં આવશે, અને સામ્રાજ્યના તથા જગતના રાજકાજમાં તેને સરખા દરજ્જાનું ભાગીદાર ગણવામાં આવશે. જોન કંપનીના સમય જેવો લૂંટનો સવાલ હવે રહ્યો નથી; તેમજ સામ્રાજ્યના સમય જેવો તાણેદારીનો પણ સવાલ રહ્યો નથી; પણ ઐચ્છિક અને સમાન દરજ્જાની ભાગીદારીની-વાત ચાલે છે. આ ધ્યેય હજુ દૂરવર્તી આદર્શરૂપે જ રહ્યું છે; સિદ્ધિના ક્ષેત્રમાં ઊતર્યું નથી. મહાયુદ્ધે ખ્રિસ્તી ધર્મની આકરી કસોટી કરી. યુદ્ધ દરમ્યાન એ ધર્મે પારાવાર ખુનામરૂપી ને જાદવાસ્થળોમાં પૂરેપૂરી સંમતિ આપી હતી. યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી તેનામાં પોતાની જાતને કંપકે આપવાની ને પોતાની ટીકા કરવાની વૃત્તિ જાગી. વળી નવા વાતાવરણે હજાર ધર્મોની બાવનાં ને કિંમત સમજવા માટે વધારે અવકાશ પણ આપ્યો.

(આપણા યુગની સહચી વધારે ધ્યાન એ-એ એવી થતના તે જગતનું વધતું જતું એકીકરણ છે.) વિજ્ઞાન જગતના જુદા જુદા દેશોને દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે સમીપ લાવે છે, અને માનવસમાજના વિચિત્ર ને અવનવા ઘાટ ધડે છે. આપણે ઉત્તર ધ્રુવથી દક્ષિણ ધ્રુવ સુધીની પૃથ્વીના તરફ તરફ પરિચિત છીએ. આપણા પૂર્વજોએ કદી સ્વપ્ને પણ કલ્પના ન કરી હોય એટલી હદ સુધી આપણાં વહેવાર અને અવર-જવરનાં સાધનો વધી ગયાં છે. (આપણે સંમંજતા થયા છીએ કે આપણી સૃષ્ટિ, આપણું તત્ત્વદર્શન ને આપણો ધર્મ એના ઉપરાંત બીજી સૃષ્ટિઓ, બીજાં તત્ત્વદર્શનો ને બીજાં ધર્મો પણ હસ્તી ધરાવે છે.) બિન્ન બિન્ન રૂપરંગ અને પ્રણાલિકાવાળાં ધર્મો ને સંસ્કૃતિઓ દેવયોગે બેળાં થયાં છે; અને તેમનામાં જે ચિંતન છે તેના તરફ આંખ ઝીંચવી આપણે આટલે મુશ્કેલ છે.

દાખલા તરીકે હિંદુ ધર્મ લો. અનેક સૈકાંઓ થયાં એની મોહની એશિયાના મોટા ભાગ પર — પૂર્વ એશિયા તેમજ પશ્ચિમ એશિયા પર —

દેસાયેલી છે. બૌદ્ધ ધર્મ, જૈન ધર્મ અને શીખ ધર્મની તેની શાખાઓનો^{૧૩} પણ ગણતરીમાં લઈએ, તો એ ધર્મ કરોડો માણસોને રચે છે એમ કહી શકાય. અનેક લડાયક સંપ્રદાયોએ એને કચડી ભોંધભેગો કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, છતાં તે હજુ ટટાર બોલે છે. (પ્રાચીન અને અર્વાચીન ધણા ટીકાકારોએ તેને મારી નાંખ્યો, તેના મૃત્યુનું પ્રમાણપત્ર આપ્યું, અને તેની ઉત્તરક્રિયા સુદ્ધાં કરી; છતાં એ તો હજુ જીવતો છે.) બુદ્ધિમાં કોઈથી ન હિતરે એવા, નીતિમાં અધમ નહિ એવા, પોતાનાં મંતવ્યો ને મૂલ્યાંકનો વડે પોતાની સંસ્કારિતાની પ્રતીતિ કરાવનારા માણસો, ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથ ટેગોર પુરુષો, હિંદુ હોવાનો ‘અપરાધ’ કબૂલ કરે છે. (એવા ધર્મને વિશે આપણને અણગમો, તિરસ્કાર કે ઘૃણા બિપજે એ શક્ય નથી. તેને વિશે તો આપણને જિજ્ઞાસા બિપજે છે, આપણું કુતૂહલ જાગૃત થાય છે. આટલી અખૂટ શક્તિ તે કયાંથી મેળવે છે, તેના ચૈતન્યનો સ્રોત કયાંથી ઉગમ પામે છે, એ જાણવાનું આપણને મન થાય છે. એવા ધર્મની અવગણના કરવામાં કે એના પ્રત્યે આંખ મીંચવામાં કશો સાર નથી.)

ભવિષ્યમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનો એક સ્વતંત્ર અંધુસમાજ રચાવો જોઈએ, અને ત્યાં એકબીજાના સમાગમ અને વિનિમય દ્વારા પ્રત્યેક ધર્મ નવી ભાવના ને નવું ચેતન પ્રાપ્ત કરી શકે એવી જોગવાઈ હોવી જોઈએ — એમ કહેનારા વિચારશીલ પાદરીઓ હવે કયાંક કયાંક જોવા મળે છે, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. પણ એમની સંખ્યા હજુ નાની છે. આ નવી વૃત્તિને વર્ણવનારા એક શબ્દ જોઈએ, તો તે છે ‘સંવિભાગ’ અથવા ‘વિનિમય’. પૂર્વ અને પશ્ચિમના ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયના ધર્મનિષ્ઠ માણસો પોતાનાં દર્શનો ને સાક્ષાત્કારો, આશાઓ ને આશંકાઓ, યોજનાઓ ને આકાંક્ષાઓની માંડોમાંડે આપસે કરે છે. દુર્ભાગ્યે, જેમ રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેમ આમાં પણ, આ વસ્તુ અમલમાં બિતરવાને બદલે હજુ મનની

૧૩. સરખાવો : “આપણા વસ્તીપત્રકમાં હિંદુ, બૌદ્ધ, શીખ અને જૈન એવા બેઠો પાડવામાં આવે છે. પણ તે બેઠો અવાસ્તવિક છે. સર્વ એક જ ધર્મની શાખાઓ છે. શાખા કહેતાં પણ મને સંકોચ થાય છે, કારણકે શાખા એકબીજાથી ભિન્ન હોય છે. આપણા ધર્મમાં તેવું પણ નથી..... વૈરાગ્ય, ભૂતદયા છત્યાદિ આ સર્વ સત્યો સનાતન છે; અને જૈન, બૌદ્ધ અને વેદ ધર્મ એ ત્રણે ધર્મમાં એકનાં એક છે. એ ધર્મ વસ્તુતઃ જુદા નહોતા અને જુદા છે પણ નહિ.” — આ. બા. કુવ : ‘આપણો ધર્મ’, પૃ. ૬૬૭.

ઝંખનારૂપે જ રહી ગઈ છે. તુલનાત્મક ધર્મ આપણને ધર્મો વચ્ચે છૂટે હાથે આપણે કરવાના આદર્શની સિદ્ધિમાં મદદ કરે છે. તે માને છે કે બિન્ન બિન્ન ધર્મો એ બિન્ન બિન્ન પ્રયોગો છે, અને તેમની એકબીજા પર અસર પડે ને તેમની વચ્ચે આપણે થાય, તો એ સમન્વયના ફળરૂપે એક સ્વતંત્ર ને સર્જનશીલ સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થવા પામે. એ સર્વ ધર્મો જગતમાં આજના કરતાં હિચ્ચતર અને અધિક સ્થાયી જીવનની ઇમારત યજ્ઞવાના સંયુક્ત પ્રયત્નમાં ગૂંથાયેલા છે. તેઓ એક જ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરી રહેલા સહચરો છે. એ સર્વના અનુયાયીઓ સાથે સ્નેહ અને સખ્યનો સંબંધ બાંધવો, તથા સ્વાર્થ અને અણુદિ, અન્યાય અને અધર્મનાં બળો પર આક્રમણ કરવું, એ આપણું આજનું કર્તવ્ય છે.

૫

અભ્યાસની દૃષ્ટિ

આ પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કોઈ પણ એક ધર્મ કે સંપ્રદાય ધર્મભાવનાનો સર્વોચ્ચ આધિભાવ છે એમ પુરવાર કરી બતાવવાનું તુલનાત્મક ધર્મનું ધ્યેય નથી. કેમકે, એક ધર્મને મળતા વિચારો ને વિધિઓ બીજા ધર્મના લોકોમાં પણ છે એવી શોધ રેઝોરેશન થયાં કરતી હોય, ત્યાં કોઈ પણ એક ધર્મની શ્રેષ્ઠતા પુરવાર કરવી મુશ્કેલ છે. ફેટલાક ધર્મોના અનુયાયીઓ પોતાના ધર્મ સર્વશ્રેષ્ઠ હોવાનો દાવો કરે છે; કેમકે તેઓ માને છે કે પોતાના ધર્મનાં વિશિષ્ટ મતો, વિધિઓ, ને પુરાણકથાઓ અપૂર્વ ને અદ્વિતીય છે. આ માન્યતા જૂલભરેલી છે એમ તુલનાત્મક ધર્મો બતાવી આપ્યું છે. તુલનાત્મક ધર્મના અભ્યાસનો આરંભ કરનાર વિદ્વાનોમાં આ સત્ય સમજવા જોટલી મનની વિશાળતા હતી. જે માણસો આપણા ધર્મને અનુસરતા ન હોય તેમનાં મુખમાંથી ઈશ્વરને ઉદ્દેશીને નીકળેલી પ્રાર્થનાને એ જગપતિ ઠેકરે ઉઠાવતો નથી. મેકસમુલરે આ વાત જાણુ સ્પષ્ટ બાપામાં ને બાર દર્શને કરી છે. તે કહે છે : “ હું માનું છું કે જગતનાં અત્યેક મહાધર્મમાં કંઈક દેવી તત્ત્વ રહેલું છે. એ સર્વ ઈશ્વરની કૃતિઓ છે; એને શેતાનની કૃતિ કહેવી એ પાપ છે. વળી હું એમ પણ માનું છું કે મનુષ્યના હૃદયમાં જે આસ્તિકતા હોય છે તે ઈશ્વરની પ્રેરણાનું જ પરિણામ હોય છે,

મનુષ્યના અંતરમાં વિરાગતા અંતર્યામીની સ્ફુરણાનું જ ફળ હોય છે; તે વિના બીજી રીતે આસ્તિકતા કદી સંભવની જ નથી. હું જો આથી બિલ્લે મત ધરાવું, મારી જે બિંદામાં બિંદી પ્રતીતિ છે તેને કોરે મૂકીને એમ માનું કે ઈશ્વર એકલા ખ્રિસ્તીઓની જ પ્રાર્થના સમજી શકે છે, તો મને ખ્રિસ્તી કહેવડાવવાનો અધિકાર નથી. આપણે ધર્મ શું કે બ્રાહ્મણ-ધર્મ શું, ધર્મમાત્ર મનુષ્યની તોતડી વાણી જેવા છે. એ સર્વના શાસ્ત્રમંથનોના અનુવાદ કરવો રહ્યો; અને તે ગ્રંથો ગમે તેટલી તુટીઓવાળા હશે તોપણ તેમનો અનુવાદ યશ જ, એ વિષે મને તો લવલેશ શંકા નથી.”

ડૉ. એસ્ટલીન કારપેન્ટરનું વક્તવ્ય પણ એ જ પ્રકારનું હતું. તેમનું રેખાચિત્ર લખનાર એક લેખકે લખ્યું છે : “ ડૉ. કારપેન્ટર કબૂલ કરતા કે કોઈ પણ ધર્મ સંપૂર્ણ છે એ માન્યતા તેઓ સ્વીકારી શકે એમ હતું નહિ. તેઓ કહેતા : મારા પોતાના અભ્યાસ પરથી એક વાતને વિષે મારી ખાતરી થઈ છે. જગતના ઇતિહાસમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ સિવાય બીજો કયાંય ઈશ્વરના સ્વરૂપનું સાચું નિરૂપણ થયું નથી, કે મનુષ્યની નૈતિક ભાવનાને પ્રગટ થવા માટે એ ધર્મ સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો જડ્યો નથી, એ વિચાર ભૂલભરેલો છે; અને એમાં રહેલી ભૂલ આપણે ખ્રિસ્તીઓ સમજતા થઈએ એથી આપણને લાભ છે. વળી ખ્રિસ્તી ધર્મના જે ગ્રંથો અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તે પરથી ખ્રિસ્તી ધર્મ અપૂર્વ ને અદ્વિતીય નથી કરતો.”

આવું મોકળું મન રાખીએ તો જ આપણે બીજાના ધર્મને સમજી શકીએ. આવી ઉદારતાને આપણા અંતરાત્માના તારેતાર જોડે વણી ન લઈએ ત્યાં સુધી તે બુદ્ધિના પ્રદેશથી બિંદી બિતરવા નહિ પામે. આપણે અન્ય-ધર્મીઓને સમજવા ઇચ્છતા હોઈએ, તો જે કલ્પનાઓ ને ભાવનાઓથી તેમની હૃદયવીણાના તાર ઝણઝણી બિઠના હોય તેનો આપણે પણ અનુભવ કરવો જોઈએ.)

આ કોલેજ અને આ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓનું પ્રથમ ને સર્વોત્તમ ધ્યેય તે સત્યની શોધ છે. કોલેજ એ કંઈ ધર્મસંઘ કે ધાર્મિક સંસ્થાન નથી. કોઈના પણ અસાધારણ અધિકારોની રક્ષા કરવા માટે કે માણસોની પાસે ધર્મના આચારોનું પાલન કરાવવા માટે તેની હસ્તી નથી. તેનું મુખ્ય કાર્ય તો એ છે કે સ્વતંત્રતા ને સમભાવના વાતાવરણમાં સત્યની શોધ ચલાવવી; અને ધર્મ જેવા જે વિષયને અંગે માણસોના

રાગદ્વેષ સહેલે જનમૃત થાય છે ને જેની ચર્ચા કરતાં માણસો આવેશમાં આવી જાય છે, તેમાં પણ સમભાવ ને તટસ્થતાની વૃત્તિ હોયવી નહિ. મિનન મિનન ધર્મો એક જ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે કામ કરતા સાથીઓ કે સદચરો જેવા છે. તમે અને નિમંત્રણ આપ્યું છે તે પુરવાર કરે છે — જે પુરાવાની જરૂર હોય તો — કે આ કોલેજ તો સર્વોચ્ચ સત્ય અને વિશુક્તિથી ઘિતરતો આદર્શ નથી જ સ્વીકારતી. તે કોઈ પણ એક મતનો પ્રચાર કરવાને હસ્તી નથી ધરાવતી. તેમજ એમ પણ ન કહી શકાય કે આવી બાવના જગતના જીવતા ધર્મોના સર્વોચ્ચ આદેશોથી વિરદ કે વિસંગત છે.

આ વૃત્તિના સમર્થનમાં કેટલાક ઐતિહાસિક આધારો આપવા જેવા છે. વેદના ઋષિઓએ કહેલું : “સત્ એક છે, તેને વિદ્યા બહુ રીતે વર્ણવે છે; તેઓ તેને અગ્નિ, યમ, માતરિયા વગેરે કહે છે.”^{૧૮} તેમણે એમ પણ કહેલું કે “એ સુપર્ણ એક છે, તેને વિષ્ણુ કવિઓ અનેક રૂપે દર્શાવે છે.”^{૧૯} ગીતાકારે કૃષ્ણને શ્રુતે કહેવાડ્યું છે : “હે કૌન્તેય, જેઓ બીજા દેવતાને બળે છે તેઓ પણ, બસે વિધિ વિના છતાં અને જ બળે છે.”^{૨૦} બૌદ્ધો પણ આમકર્મવાદ આવી જ સદિષ્ટતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. અશોકના એક શિલાલેખમાં કહેલું છે : “દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાગ દરેક ધાર્મિક સંપ્રદાયને માન આપે છે, પણ માને છે કે ધર્મના સારની વૃદ્ધિ કરવી એના જેવું દાન કે માન બીજું એકે નથી; અને એ સારનો પાયો એ છે કે પોતાના ધર્મને આદર આપવો ને બીજાના ધર્મને ગાળ ન દેવી. જે માણસ એથી બિલકી રીતે વર્તે છે તે પોતાના ધર્મને હાનિ કરે છે ને બીજાના ધર્મને અન્યાય કરે છે.” “મારા રક્ષણ તમે સર્વ ધર્મોનાં શાસ્ત્રોનું અનુશીલન કરવાની છૂટ રહેશે.” માનવી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં આટલા પ્રાચીન કાળમાં ઉચ્ચારાયેલાં આ વચનો ખરેખર

૧૪. एकं सत् विद्म बहुधा वदन्त्यस्मि यमं मातरिधानमाहुः । — ऋग्वेद

૧-૧૬૪-૪૬.

૧૫. शुद्धं विद्मः कथयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति । — ऋग्वેદ

૧૦-૧૧૪-૫.

૧૬. येऽन्यन्वदेवतामक्षा यजन्ते अद्वयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यग्निविपूर्वकम् ॥ ૧-૨૩

સાનંદાચર્ય ઉપજાવે છે. તે જ પ્રમાણે ગ્રીક તત્ત્વચિંતકોએ મનુષ્ય અને પ્રકૃતિમાં વિહરતા ઈશ્વરી અંશરૂપે ‘લોગોસ’ (Logos) ની કલ્પના કરી હતી; ને ધર્મની ભાવના સર્વ દેશકાળમાં જોવા મળે છે એનું કારણ મનુષ્યમાત્રના અંતરમાં વસતા અંતર્યામી લોગોસની પ્રેરણા માન્ય હતું. ખ્રિસ્તી ધર્મના આરંભકાળમાં આ કલ્પનાએ મોટા ભાગ બજાવ્યો હતો. એ સમયના ટોઈ વિચારકે કહ્યું છે કે ધર્મો એ “જગતની પ્રત્યેક પ્રજાના હૃદયમાં વવાયેલા લોગોસરૂપી ઓજામાંથી ઊગેલાં વૃક્ષો છે.” ખ્રિસ્તી હુતાત્મા જર્સીન (ઈ. સ. ૧૫૦) ના મત પ્રમાણે, જગતમાં જે જે માણસોએ લોગોસનું સાંનિધ્ય અનુભવેલું ને તેને સુકાની બનાવી જીવનનું નાવ ચલાવેલું તે સહુ ઇસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાંના ખ્રિસ્તીઓ હતા. એ જમાનાના શાસ્ત્રના અક્ષરને વળગનારા ‘સનાતનીઓ’એ સોફેટિસ^{૧૭} અને હિરેકલીટસ^{૧૮} જેવા દિલસૂદને ભલે નાસ્તિક ને નિરીશ્વરવાદી માન્યા; તેથી શું? જર્સીને કહ્યું છે : “અમે અગાઉ સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છીએ કે ઇસુ ખ્રિસ્ત જે ઈશ્વર અને લોગોસના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતા તેમનો જ અંશ મનુષ્યમાત્રને પણ મળેલો છે. અને જેમણે સદાચારી જીવન ગાળ્યાં તે સહુ ખ્રિસ્તીઓ હતા; તેમના જમાનામાં તેમને ભલે નાસ્તિક ને નિરીશ્વરવાદી ગણવામાં આવ્યા હોય.” જર્સીનના મત અનુસાર, કવિતા કે દિલસૂરીમાં, ધર્મશાસ્ત્ર કે કાયદામાં જે કંઈ ઉદાત્ત વચનો છે તે લોગોસનાં શોધ અને ચિંતનમાંથી ઉદ્ભવેલાં છે. તે પ્રમાણિકપણે કહી શકતો હતો કે “મનુષ્યમાત્રે જે કંઈ સહવચન કહ્યું હોય તે આપણી ખ્રિસ્તીઓની મિલકત છે.” માનવી વિચારનાં સુંદરમાં સુંદર ફળ લોગોસ સાથેના અનુસંધાનમાંથી નીપજેલાં છે. (સેન્ટ પીટરે કહેલું : “હું ખરેખર માનું છું કે ઈશ્વરના મનમાં નથી કોઈ પણ મનુષ્યને વિષે પક્ષપાત, કે નથી કોઈને વિષે દેવ. દરેક પ્રજામાં જે કોઈ તેનાથી ડરે છે ને ધર્મચરણ કરે છે તેને તે અપનાવે છે.”) આ સૌથી પહેલાં મોટા ખ્રિસ્તી પ્રચારકે કહેલું કે ઈશ્વરપરાયણ સાધુસંતો સર્વ દેશમાં ની સર્વ યુગોમાં ચલેલા છે. રોમન સામ્રાજ્યે જ્યારે પશ્ચિમ એશિયા,

૧૭. સોફેટિસ. જુઓ આ પુસ્તકમાંનું પ્રકરણ ૩.

૧૮. હિરેકલીટસ. જીવનકાળ સુમારે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૦. પ્લેટો પહેલાંના સૌથી સમર્થ ઓક ચિન્તક. તેણે દેવદેવોએ વિષેની ગ્રીક માન્યતાઓ પર ટીકાના પ્રદારો કર્યા, અને કહ્યું કે પ્રાકૃતિક તત્ત્વ મૂળીને અતિપ્રાકૃતિક તત્ત્વને ચોધો.

ઉત્તર આફ્રિકા, તથા દક્ષિણ અને મધ્ય યુરોપની અદુરંગી પ્રગ્નઓ પર પોતાની આખી પર્તીવી, ત્યારે તેના તત્ત્વચિન્તકોએ શોધી કાઢ્યું કે એ પ્રગ્નઓની ઉપાસનાના બિન બિન પ્રકારોમાં સર્વને સમાન એવું તત્ત્વ એ હતું કે એ સદુ ઈશ્વરને એક ને અદ્વિતીય માનતા હતા. સિઝરિયાના યુસેબિયમે (ગુમારે ઈ. સ. ૨૬૦-૩૪૦) “ ઈસુના ઉપદેશની પૂર્વતૈયારી ” વિષે એક ગ્રંથ લખ્યો હતો; તેને ડૉ. એન્ટલીન કારપેન્ટરે “ ખ્રિસ્તી ઈશ્વરવાદમાંથી નીપજેલો, તુલનાત્મક ધર્મ વિષેનો પ્રથમ મહાગ્રંથ ” કહ્યો છે. મદાગાસ્કારના મેક્ઝીમરો ઈ. સ. ૩૯૦ને ગુમારે ઓગસ્ટાઈનને^{૧૯} લખેલું : “ પરમેશ્વર એક જ છે. તેને કોઈ ઔરસ પુત્ર નથી. તે સર્વનો અધિપતિ અને સર્વશક્તિમાન પિતા છે. એ ઈશ્વરની વિભૂતિઓ તેણે રચેલા વિશ્વમાં સર્વત્ર પથરાયેલી છે. એ વિભૂતિઓને આપણે ઘણે નામે પૂછ્યો છીએ, કેમકે એ સર્વેશ્વરનું સાચું નામ આપણને સહુને અજ્ઞાત છે. એટલે એમ બને છે કે બિન્ન બિન સ્તુતિઓ કરવામાં જાણે આપણે જુદા જુદા સમૂહ રચીને એ પરમાત્માના અમુક અંશોની ઉપાસના કરીએ છીએ. પણ વસ્તુતઃ તો જે પરમાત્મામાં આ સર્વ અંશો એકરૂપે સમાઈ જાય છે તેની જ ઉપાસના કરતા હોઈએ છીએ. ” (પરેડ્વચે સર્વે ઈકોમવન્તિ) ઓગસ્ટાઈન ‘ સનાતની ’ ખ્રિસ્તી ધર્મનો પુરસ્કૃતાં મનાય છે. તે પણ તેના અંતિમ ગ્રંથમાં કહે છે : “ જેને આજે ખ્રિસ્તી ધર્મ કહેવામાં આવે છે તે વસ્તુ ગ્રામ્યીન પ્રગ્નઓમાં પણ મોજૂદ હતી; અને માનવજાતિના આરંભકાળથી ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મ લગી કદી તેનો લોપ થયો જ ન હતો. જે સાચો ધર્મ અગાઉથી હસ્તીમાં હતો તે ઈસુના જન્મ પછી ખ્રિસ્તી ધર્મ કહેવાવા લાગ્યો એટલું જ. ” શહેનશાહ વ્યકબરને વિષે મેક્સમુલરે કહ્યું છે કે “ એમને જગતના ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસમાં બિતરનાર પ્રથમ પુરુષ ગણી શકાય. ” એ અભ્યાસને પરિણામે તેમણે ઇસ્લામની સંપૂર્ણતા વિષેની પોતાની શંકા છોડી દીધી હતી, અને કહેલું કે “ જ્ઞાની માણસો સર્વ ધર્મોમાં છે, અને સંઘર્ષી વિચારકો તથા ચમત્કારી શક્તિવાળા માણસો સર્વ પ્રગ્નઓમાં છે. ” ઝકવેદમાં વરણને ઉદ્દેશીને કરેલી સ્તુતિઓ છે તે

૧૯. ખ્રિસ્તી સંત અને ધર્મશાસ્ત્રી, જીવનકાળ ઈ. સ. ૩૫૩-૪૩૦. તેની આત્મકથા, જે ‘ કનફેશન્સ ’ એ નામે પ્રગટ થયેલી, તે સુપ્રસિદ્ધ છે. બીજા એક મહાગ્રંથ તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મતત્ત્વોના સમર્થનને માટે લખેલા.

પ્રેરાઈને ઉપાસનાના એકસરખા પ્રકારો ચલાવ્યા, એમ પણ જનતા પામ્યું હોય. >

૬

તુલનાત્મક ધર્મની સમસ્યાઓ

તુલનાત્મક ધર્મના વિષયમાં ફેટલીક ખાસ સમસ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે. એ વિષયના અભ્યાસનો આરંભ જે સંલેગોમાં થયો તે સંલેગોની અસરને લીધે તેમાં ધર્મની ઉત્પત્તિને લગતા પ્રશ્નો પર સામાન્યપણે વિશેષ ભાર દેવાય છે. ખીજા ધર્મોનો માનવવંશશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, અથવા તેમને પ્રાચીન કાળનાં ખંડેરો ગણીને, અભ્યાસ કરવામાં આવે છે; અને તે ધર્મોની ઉત્પત્તિ મૂળતાત્માઓની ઉપાસનામાંથી થઈ, કે આશુરી શક્તિઓના ભયમાંથી ને તેમને દૂર રાખવાની ઇચ્છામાંથી તેમનો જન્મ થયો, એની તપાસ કરવામાં આવે છે. એમ પાછળ જતાં જતાં એક અતિ પ્રાચીન સમય એવો આવે છે જેને વિશે લોકોત્તેનો પુરાવો તો મળતો નથી એટલે તેને બદલે અનુમાન કરીને જ કામ ચલાવાય છે. આ અભ્યાસોનું મહત્ત્વ આણું છે એમ લું કહેવા નથી માગતો. પણ આ વ્યાખ્યાનમાળામાં મારે મુખ્ય સંબંધ આ સમસ્યાઓની સાથે નથી.

ખીજા ફેટલીક સમસ્યાઓ બિન્ન બિન્ન ધર્મોના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ભારે ભુદિયાતુર્ય વાપરીને ચલાવેલા ફેટલાક વાદ એમ પુરવાર કરવા મથે છે કે જરથોસ્તી ધર્મનો અદુરમજદ અને અશુર એક જ દેવ છે; અને અબ્રાહમ, આરત અને આર્થર એ એક જ મૂળ શબ્દનાં છૂદાં છૂદાં રૂપ છે. સર જેમ્સ ફ્રેઝર બેબીલોનિયામાં ચાલતી, ને લાંથી ઈ. સ. પૂર્વે સાતમા સંક્રમાં ગ્રીસે અપનાવેલી, એડોનીસની પુરાણકથા, ક્રીલિયામાં ચાલતી તેને મળતી એડીસની કથા, તથા મિસરની ઓસાઈરીસની કથાઓની સરખામણી કરેલી છે. જેનસને વળી એક ખીજા વાત ચલાવી; અને તેના સમર્થનમાં અતિશય અટપટી ને અધરી પણ સાર વિનાની દલીલો આપીને એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે મૂસા, ઈસુ અને પોલ એ બેબીલનના પ્રાચીન પૌરાણિક મહાકાવ્યના નાયક ગિલગમશનાં જ રૂપાન્તરો છે! દેવો મરણ પામ્યા પછી પાછા સદેહે કળરમાંથી ઊભા થઈને પૃથ્વી પર આવે છે, એ જાતની

માન્યતા મિસર, એગીપ્તોનિયા, ફિનિશિયા ને સિરિયામાં મળી આવે છે; અને તેને વિશે ધણી માહિતી સર જેમ્સ ફેરરે 'ગોલ્ડન બાઉ'ની અંથમાળાના 'મરતો દેવ' (ધી ગોલ્ડ ઓલ્ડ) એ નામના મોટા પુસ્તકમાં આપેલી છે. પ્રારંભકાળનો ખ્રિસ્તી ધર્મ અને રોમન સામ્રાજ્યના આરંભ-કાળના શુભ વિધિવાળા સંપ્રદાયો, એ બે વચ્ચેનો સંગ્રંથ અધ્યાપક ફિરસોપ લેકે ધણી વીગતો આપીને રજૂ કર્યો છે. બુદ્ધ, કૃષ્ણ અને ઈસુ ખ્રિસ્તની જન્મકથાઓમાં અમુક દેખીતી સમાનતાઓ છે; તે પરથી સૂચિત થાય છે કે એ કથાઓ એકબીજા પાસેથી લેવાઈ હશે. ભગવદ્ગીતા અને ઈસુના ઉપદેશ વચ્ચેની સમાનતાઓ જોઈને કેટલાકો એવા વિચાર પર આવ્યા છે કે કૃષ્ણ અને ઈસુ ખ્રિસ્ત એક જ વ્યક્તિ હતા. બૌદ્ધ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ બેના સ્થાપકોનાં હૃદયન, એ બે ધર્મોના શાસ્ત્રમંથો, ને તેમના નીતિવિષયક ઉપદેશોની સરખામણીમાંથી ઘણું જ્ઞાન મળી શકે એમ છે. વિચારોની વંશાવળીનો અભ્યાસ એ તુલનાત્મક ધર્મની એક ફળદ્રુપ શાખા છે.

આ તુલનાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ જો આપણે કર્યના અને સંસ્કૃત-પૂર્વક, સમભાવ અને પૂજ્યભાવપૂર્વક કરીએ, તો જોઈ શકીશું કે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનો પાયો તો એક જ છે, અને દરેક ધર્મમાં અનેક પ્રવાહોનો સંગમ થયેલો હોય છે. વળી એથી આપણે એ પણ સમજી શકીશું કે મનુષ્યસ્વભાવમાં એકતા તેમજ વિવિધતા જાંને છે. આપણે કોઈ પણ બે ધર્મ લઈને તેમના મૂળમાં રહેલા હિંદુશો ને તેમનાં મુખ્ય તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરીએ; અથવા તો ભક્તિ, યોગ, સંન્યાસ, યજ્ઞ, ઉપાસનો, અવતારવાદ જેવાં અમુક અંગો લઈ તે વિશેના જાંને ધર્મના વિચારોની તુલના કરી જોઈએ. એવી સમીક્ષામાંથી આપણે ધણાં જ મદસ્તનાં પરિણામો મેળવી શકીશું. આપણે એ પણ નક્કી કરી શકીશું કે અમુક ધર્મનાં ક્યાં તત્ત્વો તેણે પોતે ઉપગ્રવેલાં છે, ને ક્યાં કોની પાસેથી હાંનીમાં લીધેલાં છે; અને એ ધર્મો વચ્ચે જે મજાતાપણું દેખાય છે તે ઉપરજીજી છે કે જીંડું જીતરેજી છે? જે સમાનતાઓ છે તે એ બે ધર્મો વચ્ચે અગાઉ ક્યારેક થયેલા સમાગમને લીધે નીપજેલી છે, કે જાંનેને થયેલા અમુક એક જ પ્રકારના અનુભવનું પરિણામ છે? વિચારનાં ક્યાં બજોએ એ ધર્મોનું ઘડતર કર્યું છે, અને તેઓ કઈ ભાવનાને વ્યક્ત

વિભાગના મૂળમાં આવ એ હોય છે કે 'મારું' તે સાચું' ને તારું' તે જૂઠું' ન્યૂ અને જોંટાઈથી, હિંદુ અને મ્લેચ્છ; ગ્રીક અને બાર્બેરિયન, ખ્રિસ્તી અને હીધન, મુસ્લીમ અને કાકર એ બેદ પણ આને મળતા જ છે. આ વિભાગ આપણે માટે નકામા છે.

ધર્મોના વિભાગ એક બીજી રીતે પણ પાડવામાં આવે છે — ઈશ્વર-પ્રેરિત અને મનુષ્યકૃત; અથવા શ્રુતિમૂલક અને બુદ્ધિમૂલક. ૨૨ આ બેદ સાચાજૂઠાથી સહેજ જુદો છે, પણ એની પાછળ પણ ભાવ તો એ જ છે. ઈશ્વરપ્રેરિત ધર્મ જોંટી ઠાટિનો મનાય છે. ઈશ્વરની પ્રેરણા અથવા શ્રુતિ પર અમુક માણસો કે પ્રજાઓનો જ ઇમરો નથી; એ બક્ષિસ ઈશ્વર સર્વને આપે છે. હવે આપણને એમ કહેવાનો અધિકાર નથી કે સત્ત જગતના કોઈ એક જ ભાગમાં વાસ કરે છે. ઈશ્વરે મનુષ્યોને વિવિધ રૂપે દર્શન દીધું છે, એ વસ્તુ આપણા પૂર્વજોના કરતાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે આપણે સમજતા થયા છીએ. આપણે હવે એમ નથી માની લેતા કે જગતમાં જે કંઈ સત્ય, શિવ અને સુંદર તત્ત્વ છે તે કોઈ એક જ ધર્મમાં મળી આવે છે, અને જેમણે ભોગજોએ એ ધર્મનો સ્વીકાર નથી કર્યો તેમને લક્ષાદે સદાસર્વદા દુઃખ ભોગવવાનું જ લખાયેલું છે. આવો ધાર્મિક સામ્રાજ્યવાદ આપણા મોઢામાં બેઠેલો લાગે. આજે આપણને ઈશ્વરને વિષે ઉચ્ચતર અને શુદ્ધતર યાન પ્રાપ્ત થયેલું છે.

તથી, હુમોની બાબતમાં ખરો સવાલ એ નથી કે અમુક ધર્મ સાચો છે કે જૂઠો? ખરો સવાલ એ છે કે એ ધર્મ શુવતો છે કે મરેલો? એ સંપ્રદાયમાં જેવા મૂકેલું પ્રાણુ વિનાનું બોળિયું છે, કે હાલતુચાલતું, સચેતન ને ગતિમાન શરીર છે? પ્રત્યેક શુવતો ધર્મ માનવજાતિના આધ્યાત્મિક શિક્ષણમાં શણો આપે છે.) ધર્મના વિષયમાં આપણને જે ટાપડા ને મૂંઝવણો નડે છે તેમાંનાં ધણાંનું કારણ આપણો સંકુચિત દષ્ટિ હોય છે. આપણાં હૃદય વિશાળ કરવાથી આપણે ચાંડુ જમાનાના ક્લુક્લક વાદવિવાદોનો વિચાર મૂકી દઈ ઉચ્ચતર વસ્તુઓમાં મન પેરાવીએ છીએ.

૨૨. ઈશ્વરે કોઈ કશિ કે પેચબરને આપેલાં જ્ઞાન — શ્રુતિ — માંથી જેની વત્પતિ છે તે શ્રુતિમૂલક ધર્મ. એવા શ્રુતિજ્ઞાન સિવાય મનુષ્યની બુદ્ધિએ રચેલો ને માન્ય રાખેલો તે બુદ્ધિમૂલક ધર્મ. એક મનાય છે ઈશ્વરની કૃતિ, ને બીજો મનુષ્યની.

હોટેનું એક વચન પ્રસિદ્ધ છે : “ જે માણસ એક જ ભાષા જાણે છે તે એકે ભાષા જાણતો નથી.” એક અંગ્રેજ કવિએ કહેલું : “જે એકલા ઇંગ્લંડને જ જાણે છે તે ઇંગ્લંડ વિશે શું જાણે છે ? ” જે વાત ભાષા અને ઇતિહાસને વિશે સાચી છે તે ધર્મને વિશે પણ સાચી છે. આપણે સ્વધર્મની સાથે એક યા અનેક ઇતર ધર્મોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યા વિના સ્વધર્મને યથાર્થપણે જાણી શકતા નથી. સમજ અને આદરપૂર્વક બીજા ધર્મોનો અભ્યાસ કરવાથી આપણે તેમની તેમજ સ્વધર્મની પ્રજ્ઞાસિકાઓને નવી રીતે સમજતા થઈએ છીએ; તેમાં નવી નવી ખૂણીઓ જોવા લાગીએ છીએ. વિચારની આ એકતાનતા વધારવામાં જે ઠોઈ વસ્તુ મદદ કરે તે ઉત્તેજનને પાત્ર છે. ભાનવજાતિના આધ્યાત્મિક વિકાસને વિશે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોવા માટે તુલનાત્મક ધર્મનો અભ્યાસ એ મુખ્ય સાધન છે. ધર્મના ક્ષેત્રમાં ઠોઈ પણ પ્રકારની આંતરરાષ્ટ્રીયતા માટે અથવા ધર્મોના સહચારને માટે તુલનાત્મક ધર્મના અભ્યાસરૂપી પાયા વિના ચાલે એમ નથી. સર્વ ધર્મોના મૂળમાં જે અચળ તત્ત્વો રહેલાં છે તેનું જ્ઞાન એ અભ્યાસમાંથી મળે છે. ધર્મ વિશેની વિચારણા તેના વિકાસની એક વિશિષ્ટ અવસ્થાએ પહોંચી છે. ગભરાટિયા માણસો તેને અણીની ધડી કહે છે. તેવે વખતે તો આ અભ્યાસ વિશેષ આવશ્યક છે.

૨૩. સુદામાચાર્ય : “ ઇતિહાસના દીપ વિના એકલાં શાસ્ત્રનાં વચન વાંચવાથી સત્ય જડે એમ નથી....” આપણા ભાઈઓએ શાસ્ત્રોનાં વાક્યોને જડતાથી વળગી ન રહેતાં એના મૂળમાં રહેલા ઇતિહાસ ઉપર ધ્યાન દેવું જોઈએ, અને એના પ્રકાશથી શાસ્ત્રનું મર્મ સમજવા યત્ન કરવો જોઈએ. આ ઐતિહાસિક દષ્ટિબિન્દુ રૂઢિને વળગી રહી શાસ્ત્રાર્થ કરનારને પાવડતું નથી. પણ આપણા પૂર્વજો ઐતિહાસિક સ્થિતિ પ્રમાણે શાસ્ત્રોને અનુસરવા ને નવાં શાસ્ત્રો રચતા એમ બતાવનારા પણ હાજરા છે. ” — આ. બા. મુવ : “ આપણો ધર્મ ”, પૃ. ૪૫૬; ૪૬૧-૨.

વિભાગના મૂળમાં ભાવ એ હોય છે કે મારું તે સાચું ને તારું તે જુદું. ન્યૂ અને નેટાઈઝ, હિંદુ અને મસ્જીદ, ગ્રીક અને બાર્બેરિયન, ખ્રિસ્તી અને હીધન, મુસ્લીમ અને કાફર એ ભેદ પણ આને મળતા ન છે. આ વિભાગ આપણે માટે નકામો છે.

ધર્મોના વિભાગ એક ખીજી રીતે પણ પાડવામાં આવે છે — ધર્મ-પ્રેરિત અને મનુષ્યકૃત; અથવા શ્રુતિમૂલક અને બુદ્ધિમૂલક. ૨૨ આ ભેદ સાચાનુસાથી સહેજ જુદો છે, પણ એની પાછળ પણ ભાવ તો એ જ છે. ધર્મપ્રેરિત ધર્મ ઊંચી ડોટિનો મનાય છે. ધર્મની પ્રેરણા અથવા શ્રુતિ પર અમુક માણસો કે પ્રજાઓનો જ ઇમારો નથી; એ બહિસ ધર્મર સર્વને આપે છે. હવે આપણને એમ કહેવાનો અધિકાર નથી કે સત્ય જગતના ડોઈ એક જ ભાગમાં વાસ કરે છે. ધર્મને મનુષ્યોને વિવિધ રૂપે દર્શન દીધું છે, એ વસ્તુ આપણા પૂર્વજોના કરતાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે આપણે સમજતા થયા છીએ. આપણે હવે એમ નથી માની લેતા કે જગતમાં જે કંઈ સત્ય, શિવ અને સુંદર તત્ત્વ છે તે ડોઈ એક જ ધર્મમાં મળી આવે છે, અને જેમણે ભોગજોએ એ ધર્મનો સ્વીકાર નથી કર્યો તેમને લક્ષાટે સદાસર્વદા દુરખ ભોગવવાનું જ લખાયેલું છે. આવો ધાર્મિક સામ્રાજ્યવાદ આપણા મોઢામાં બેઠેલો લાગે. આને આપણને ધર્મરને વિષે હિન્યતર અને શુદ્ધતર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું છે.

તથા, ધર્મોની બાબતમાં ખરો સવાલ એ નથી કે અમુક ધર્મ સાચો છે કે જુદો? ખરો સવાલ એ છે કે એ ધર્મ હવતો છે કે મરેલો? એ સંપ્રદાયમાં જેવા મૂકેલું પ્રાણ વિનાનું ખોળિયું છે, કે હાલતુચાલતું, સચેતન ને ગતિમાન શરીર છે? અત્યેક હવતો ધર્મ માનવજાતિના આધ્યાત્મિક શિક્ષણમાં ફાળો આપે છે.) ધર્મના વિષયમાં આપણને જે ઠાપડા ને મૂઝવણો નડે છે તેમાંનાં ધણાં કારણ આપણી સંકુચિત દષ્ટિ હોય છે. આપણાં હૃદય વિચાળ કરવાથી આપણે યાત્રુ જમાનાના દુઃસક વાદવિવાદોનો વિચાર મૂકી દઈ હિન્યતર વસ્તુઓમાં મન પરાંતીએ છીએ.

૨૨. ઈશ્વરે કોઈ ઋષિ કે વેદજ્ઞને આપેલા જ્ઞાન — શ્રુતિ — માંથી એની વ્યત્તિ છે તે શ્રુતિમૂલક ધર્મ. એવા શ્રુતિજ્ઞાન સિવાય મનુષ્યની બુદ્ધિએ રચેલો ને માન્ય રાખેલો તે બુદ્ધિમૂલક ધર્મ. એક મનાય છે ઈશ્વરની કૃતિ, ને બીજો મનુષ્યની

જોઈએ એક વચન પ્રસિદ્ધ છે : “ જે માણસ એક જ ભાષા બોલે છે તે એકે ભાષા બોલુ તે નથી.” એક અંગ્રેજ કવિએ કહેલું : “જે એકલા ઇંગ્લંડને જ બોલે છે તે ઇંગ્લંડ વિશે શું બોલે છે ? ” જે વાત ભાષા અને ઇતિહાસને વિશે સાચી છે તે ધર્મને વિશે પણ સાચી છે. આપણે સ્વધર્મની સાથે એક યા અનેક ઇતર ધર્મોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યા વિના સ્વધર્મને યથાર્થપણે જાણી શકતા નથી. સમજ અને આદરપૂર્વક બીજા ધર્મોનો અભ્યાસ કરવાથી આપણે તેમની તેમજ સ્વધર્મની પ્રણાલિકાઓને નવી રીતે સમજતા થઈએ છીએ; તેમાં નવી નવી ખૂબીઓ જોવા લાગીએ છીએ. વિચારની આ એકતાનતા વધારવામાં જે કોઈ વસ્તુ મદદ કરે તે ઉત્તેજનને પાત્ર છે. માનવજાતિના આધ્યાત્મિક વિકાસને વિશે ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ રૂઝ ઠેળવવા માટે તુલનાત્મક ધર્મનો અભ્યાસ એ મુખ્ય સાધન છે. ધર્મના ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ પ્રકારની આંતરરાષ્ટ્રીયતા માટે અથવા ધર્મોના સહચારને માટે તુલનાત્મક ધર્મના અભ્યાસરૂપી પાયા વિના આશ્વે એમ નથી. સર્વ ધર્મોના મૂળમાં જે અચળ તત્ત્વો રહેલાં છે તેનું જ્ઞાન એ અભ્યાસમાંથી મળે છે. ધર્મ વિશેની વિચારણા તેના વિકાસની એક વિશિષ્ટ અવસ્થાએ પહોંચી છે. ગજરાટિયા માણસો તેને અણીની ઘડી કહે છે. તેવે વખતે તો આ અભ્યાસ વિશેષ આવશ્યક છે.

૨૩. સરખાવો : “ ઇતિહાસના દીપ વિના એકલાં શાસ્ત્રનાં વચન વાંચવાથી સત્ય જડે એમ નથી... ” આપણા ભાઈઓએ શાસ્ત્રોનાં વાક્યોને જડતાથી વળગી ન રહેતાં એના મૂળમાં રહેલા ઇતિહાસ ઉપર ધ્યાન દેવું જોઈએ, અને એના પ્રકારથી શાસ્ત્રનું મર્મ સમજવા યત્ન કરવો જોઈએ. આ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિબિન્દુ રૂઢિને વળગી રહી શાસ્ત્રાર્થ કરનારને પરેડવું નથી. પણ આપણા પૂર્વજો ઐતિહાસિક સ્થિતિ પ્રમાણે શાસ્ત્રોને અનુસરતા ને નવાં શાસ્ત્રો રચતા એમ બતાવનારા પણ દાખલા છે. — આ. બા. મુવ : ‘ આપણો ધર્મ ’, પૃ. ૪૫૯; ૪૬૧-૨.

કરે છે? વળી માનવકુળની કોઈ એક જ શાખામાંથી જિતરી આવેલી પ્રજાઓ જુદા જુદા ધર્મોને કેમ અનુસરે છે? આગોદવા, અન્ય પ્રજાઓ સાથેના સમાગમ, અને વાર્તાવરણ તથા સંબંધો સાથેની હાલત, એ બંધાની તે તે ધર્મ પર સ્ત્રી અસર થવા પામી છે? તુલનાત્મક ધર્મ, આ સમાનતા ને સાદર્યના અભ્યાસ દ્વારા, આપણી દૃષ્ટિને વિશાળ બનાવે છે. આપણે ઇતર ધર્મોની ખોરાણિક કથાઓ ને ચમત્કારની વાતોની ટીકા કરીએ, તો સાથેસાથે સ્વધર્મને વિશે પણ એવી જ રીતે વિવેકપૂર્વક ટીકા કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.

— (કોઈ પણ ધર્મ લો. ઉત્તરોત્તર જે રૂપાન્તરોમાંથી પસાર થઈને તેણે પ્રગતિ સાધી છે, ને જે પગથિયાં પર થઈને તે ઉપર ચડ્યો છે, તેનો ઇતિહાસ જો આપણે શોધી કાઢવો હોય; તેના બાજુ વિદ્યાસ, ઉપાસનાવિધિઓ ને સિદ્ધાંતોની પાર જઈને આપણે તેના અંતસ્તત્ત્વનું દર્શન કરવું હોય; તો આપણે ઊંડા પાણીમાં જિતરવું રહ્યું, અને એ ધર્મના વિધિઓ અને માન્યતાઓનું આખું રૂપ ક્યાં કારણુને લીધે ઘડાડ્યું તેની તપાસ કરવી રહી.) આમાંથી આપણે ત્રીજા પ્રકારના પ્રશ્નો પર આવીએ છીએ. એ પ્રશ્નો માનવવંશશાસ્ત્ર કે ઇતિહાસની સાથે નહિ પણ ફિલસૂફીની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એમાં જિતયાં એટલે આપણે દરેક વિચાર, વિધિ વગેરેને સત્યદર્શનની દૃષ્ટિએ કસી જોઈને તેનું ન્યૂનાધિક મૂલ્ય ઠરાવવું પડે છે. તુલનાત્મક ધર્મો ભેગી કરેલી હકીકતોમાં સત્ તત્ત્વનો આવિષ્કાર કેટલે અંશે થાય છે તે શોધવાનું રહે છે. જે આદિવાસી ને રિથર રહેઠાણુ વિનાની પ્રજાઓની પાસે પેઢી દર પેઢી વારસામાં જિતરી આવતા ધર્મશ્રેણી, કે ધર્માચરણના નિયમો, કે બજાનો ને પ્રાર્થનાઓ પણ ન હોય તેવી જાતિઓને બાદ કરીએ, તો જગતમાં મુખ્ય ધર્મો સાત કે આઠ રહે છે. સેમિટિક પ્રજાઓએ ત્રણ ધર્મોને જન્મ આપ્યો છે — યહૂદી ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ, અને ઇસ્લામ. હિંદુ ધર્મ, અને બૌદ્ધ, જૈન તથા સીખ સંપ્રદાયરૂપી તેની અનેક શાખાઓ, તથા જરથોસ્ત્રી ધર્મ, એ આજે પ્રજાઓની કૃતિઓ છે. આ ધર્મો ઉપરાંત કનફુશિયસ^{૨૦} અને લાઓત્સના^{૨૧} સંપ્રદાયો મળીને જગતના આજના

૨૦. બચવાન જુદાના સમકાલીન ચીની સંત (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૦ થી ૪૭૮). તે એક રીતે પ્રત્યક્ષવાદી હતો. આપણે ઈશ્વર અને પરવૈક જેવી પરાંદા પરસ્ત-

જીવતા ધર્મો છે. ધર્મપ્રિય માણસો તરીકે આપણું કર્તવ્ય એ છે કે સત્ય અને શિવ ત્યાં જોવામાં આવે ત્યાં તેને ઓળખી દાદવાં; તેનાં દર્શન કરીને આનંદ પામવો; અને મનમાં ખાતરી રાખવી કે વિશ્વમાં જે કંઈ સત્ય અને શિવ તત્ત્વ છે, તે પરમાત્મામાંથી જ ઉદ્ભવેલું છે.

૭

અર્થાપદ્ધતિ

પડેલી વાત તો એ છે કે ધર્મોમાં સાચા ને જૂઠા એવા ને ભેદ અગાઉ સામાન્ય રીતે પાડવામાં આવતો તેને ગુણનાત્મક ધર્મે ખોટો દરાવ્યો છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના રોમન દેથલિક અને ઍંગ્લીકન સંપ્રદાય ખ્રિસ્તી સિવાયનાં સર્વ ધર્મોને સાવ જૂઠા કહી તેમની ને નિંદા કરતા આવ્યા છે. તે હવે હાંસીપાત્ર થઈ પડે છે. સામાન્ય રીતે આવા

ઓની પાછળ પડવાને બદલે આ જ લોક સુધારીએ, જે માનવોની વચ્ચે આપણે રહીએ છીએ તેમની જ સેવા કરીએ, આ ભૂમિ પર જ સદાયરજીયી નંદનવન વસાવીએ, એ એમંદું જીવનસૂત્ર હવે. મનુષ્ય એ જ મનુષ્યનું સેવાપાત્ર હજદેવત એવી એમની માન્યતા હતી. એમણે જોયું કે સમાજ પાંચ મુખ્ય સંબંધો પર રચાયેલો છે: શત્રુમૃત્યુનો, પતિપત્નીનો, પિતાપુત્રનો, જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠ બન્ધુનો, અને મિત્રોનો. મનુષ્યો વિકારને વશ થાય છે ત્યારે આ સંબંધો બગડે છે અને સમાજમાં અરાજકતા ફેલાય છે. એટલે માણસો આ સંબંધોને સુધારે, અને પોતાને બાંધે આવતી ફરિયાદો યથાર્થ પાલન કરે, તો આખો સમાજ સુખી થાય, એ એમનો ઉપદેશ હતો; અને આવી રીતે સમાજને સુખી કરવાની શક્યતા વિષે એમને પૂરેપૂરી આશા હતી. કનક્યુ-શિયસે ચીની સમાજને માટે એક સ્મૃતિ તૈયાર કરી, આચારસૂત્રો નક્કી કર્યાં, તે હજુ પણ ચાલે છે. આને જે ચીનીઓ બૌદ્ધ, તાઓ કે બીજા કોઈ સંપ્રદાયના છે તેઓ વત્તવજ્ઞાન મળે તેનું માનતા હોય, પણ આચારમાં તો કનક્યુશિયસની સ્મૃતિને જ અનુસરે છે.

૨૧ કનક્યુશિયસના સમકાલીન ચીની વત્તવજ્ઞ. તેમના ઉપદેશો ઉપરથી પ્રવર્તેલાં દર્શનશાસ્ત્ર અને સંપ્રદાય તાઓ સંપ્રદાયને નામે ઓળખાય છે. આ વત્તવજ્ઞાન આપણા સાંકર વેદાન્તને ઘણું જ મળતું છે. તાઓ એટલે ઈશ્વર અથવા બ્રહ્મ. તાઓ એક છે, નિત્ય છે, અનાદિ છે, અનન્ત છે. બ્રહ્મનું જેનું વર્ણન ઉપનિષદોમાં છે તેનું તાઓનું વર્ણન તાઓ વત્તવજ્ઞાનમાં મળે છે. રાંકરા-ચાર્યના કેવલાદૈત અને માયાવાદ જેવા અદ્વૈતમત અને માયાવાદ એમાં પણ છે.

વિભાગના મૂળમાં ભાવ એ હોય છે કે 'મારું' તે સાચું ને તારું' તે જુદું. જ્ય અને જે'ટાઈલ, હિંદુ અને મ્લેચ્છ, ગ્રીક અને બાર્બેરિયન, ખ્રિસ્તી અને હીધન, મુસ્લીમ અને કાફર એ ભેદ પણ આને મળતા જ છે. આ વિભાગ આપણે માટે નકામો છે.

ધર્મોના વિભાગ એક ખીજી રીતે પણ પાડવામાં આવે છે — ઈશ્વર-પ્રેરિત અને મનુષ્યકૃત; અથવા શ્રુતિમૂલક અને બુદ્ધિમૂલક.^{૨૨} આ ભેદ સાચાજૂઠાથી સહેજ જુદો છે, પણ એની પાછળ પણ ભાવ તો એ જ છે. ઈશ્વરપ્રેરિત ધર્મ જાણી કાઢીને મનાય છે. ઈશ્વરની પ્રેરણા અથવા શ્રુતિ પર અમુક માણસો કે પ્રજાઓનો જ ઇન્કારો નથી; એ બક્ષિસ ઈશ્વર સર્વને આપે છે. હવે આપણને એમ કહેવાનો અધિકાર નથી કે સત્ય જગતના ઠાઈ એક જ ભાગમાં વાસ કરે છે. ઈશ્વરે મનુષ્યોને વિવિધ રૂપે દર્શન દીધું છે, એ વસ્તુ આપણા પૂર્વજોના કરતાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે આપણે સમજતા થયા છીએ. આપણે હવે એમ નથી માની લેતા કે જગતમાં જે ઠાઈ સત્ય, શિવ અને સુંદર તત્ત્વ છે તે ઠાઈ એક જ ધર્મમાં મળી આવે છે, અને જેમણે ભોગભોગે એ ધર્મનો સ્વીકાર નથી કર્યો તેમને લલાટે સદાસર્વદા દુઃખ ભોગવવાનું જ લખાયેલું છે. આવો ધાર્મિક સામ્રાજ્યવાદ આપણા મોઢામાં બેઠેલો લાગે. આજે આપણને ઈશ્વરને વિષે ઉચ્ચતર અને શુદ્ધતર જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું છે.

તથા, દુર્મોની બાબતમાં ખરો સવાલ એ નથી કે અમુક ધર્મ સાચો છે કે જુદો? ખરો સવાલ એ છે કે એ ધર્મ જીવતો છે કે મરેલો? એ સંઘર્ષાલયમાં જેવા મૂકેલું પ્રાણ વિનાનું ખોળિયું છે, કે હાસતુચાસતું, સચેતન ને ગતિમાન શરીર છે? પ્રત્યેક જીવતો ધર્મ માનવજાતિના આધ્યાત્મિક શિક્ષણમાં ફાળો આપે છે.) ધર્મના વિવિધમાં આપણને જે ફાયદા ને મૂંઝવણો નડે છે તેમાંનાં ધણાંનું કારણ આપણી સંકુચિત દષ્ટિ હોય છે. આપણાં હૃદય વિશાળ કરવાથી આપણે ચાલુ જમાનાના કુદ્દલક વાદવિવાદોનો વિચાર મૂકી દઈ ઉચ્ચતર વસ્તુઓમાં મન પુરોતીએ છીએ.

૨૨. ઉપરે દર્શિ જ.જિ. કે પેર્મનન્સને આવેલા જ્ઞાન — શ્રુતિ — માંથી જેની ઉત્પત્તિ છે તે શ્રુતિમૂલક ધર્મ. એવા શ્રુતિજ્ઞાન સિવાય મનુષ્યની બુદ્ધિએ શોધેલા ને માન્ય રાખેલા તે બુદ્ધિમૂલક ધર્મ. એક મનાય છે ઈશ્વરની કૃતિ, ને બીજા મનુષ્યની.

હોટેનું એક વચન પ્રસિદ્ધ છે : “ જે માણસ એક જ ભાષા બોલે છે તે એક ભાષા બોલતો નથી.” એક અંગ્રેજ કવિએ કહેલું : “જે એકલા ઇંગ્લેન્ડને જ બોલે છે તે ઇંગ્લેન્ડ વિષે શું બોલે છે ?” જે વાત ભાષા અને ઇતિહાસને વિષે સાચી છે તે ધર્મને વિષે પણ સાચી છે. આપણે સ્વધર્મની સાથે એક મા અનેક ઇતર ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યા વિના સ્વધર્મને યથાર્થપણે બોલી શકતા નથી. સમજ અને આદરપૂર્વક ધીમત ધર્મોના અભ્યાસ કરવાથી આપણે તેમની તેમજ સ્વધર્મની પ્રણાલિકાઓને નવી રીતે સમજતા થઈએ છીએ; તેમાં નવી નવી ખૂબીઓ જોવા લાગીએ છીએ. વિચારની આ એકતાનતા વધારવામાં જે ઠાઠ વસ્તુ મદદ કરે તે ઉત્તેજનને પાત્ર છે. ભાનવજાતિના આધ્યાત્મિક વિકાસને વિષે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ^{૨૩} ફળવવા માટે તુલનાત્મક ધર્મનો અભ્યાસ એ મુખ્ય સાધન છે. ધર્મના ક્ષેત્રમાં ઠાઠ પણ પ્રકારની આંતરરાષ્ટ્રીયતા માટે અથવા ધર્મોના સહચારને માટે તુલનાત્મક ધર્મના અભ્યાસરૂપી પાયા વિના આશ્વે એમ નથી. સર્વ ધર્મોના મૂળમાં જે અચળ તત્ત્વો રહેલાં છે તેનું જ્ઞાન એ અભ્યાસમાંથી મળે છે. ધર્મ વિષેની વિચારણા તેના વિકાસની એક વિશિષ્ટ અવસ્થાએ પહોંચી છે. ગભરાટિયા માણસો તેને અણીની ધડી કહે છે. તેવે વખતે તો આ અભ્યાસ વિશેષ આવશ્યક છે.

૨૩. સરખાવો : “ ઇતિહાસના દીપ વિના એકલાં શાસ્ત્રનાં વચન વાંચવાથી સત્ય જડે એમ નથી....” આપણા ભાઈઓએ શાસ્ત્રોનાં વાક્યોને જડતાથી વળગી ન રહેતાં એના મૂળમાં રહેલા ઇતિહાસ ઉપર ધ્યાન દેવું જોઈએ, અને એના પ્રકાશથી શાસ્ત્રનું મર્મ સમજવા યત્ન કરવો જોઈએ. આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુ રૂઢિને વળગી રહી શાસ્ત્રાર્થ કરનારને પરવડતું નથી. પણ આપણા પૂર્વજો ઐતિહાસિક સ્થિતિ પ્રમાણે શાસ્ત્રોને અનુસરતા ને નવાં શાસ્ત્રો રચતા એમ બતાવનારા ધણા દાખલા છે. — આ. બા. મુવ : ‘આપણો ધર્મ’, પૃ. ૪૫૬; ૪૬૧-૨.

મિત્રધર્મ

એ પ્રાચીન કાળમાં જે પ્રસંગે પશ્ચિમ ઉપર ધરાની દેવાનો વિજય થતો થતો રહી ગયો. પહેલીવાર એમને સેસેમીસ' આગળ શેકવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ સેકંડો પછી, આરસાસીક વંશના અમલદારમાત્ર, મિત્રદેવની સવારી શામમાં પડેલી ગઈ. વેદનાં સૂક્તોમાં અને અવસ્તાના મન્ત્રોમાં તેનું નામ ગવાયેલું છે. વેદનો મિત્ર અને ધરાની મિત્ર, જેની વચ્ચે એટલી બધી જાળતોમાં સામ્ય છે કે એમના એકત્વને વિષે કશી શંકા જ નથી. અને ધર્મમાં એને પ્રકાશના દેવરૂપે સંબોધેલો છે; અને એની સાથે આકાશના દેવનું નામ જોડેલું છે. એ સ્વર્ગપતિને વેદમાં વરુણ અને અવસ્તામાં અદુર કહે છે. તે સત્યનો રક્ષક અને અસત્ય તથા બ્રમનો શત્રુ છે. મિત્રાવરુણ, અને મિત્ર-અદુર તથા આંશરપદ જેવા ખીળ પાંચ આદિત્યો આપોના મૂળ દેવમંડળમાં જેવામાં આવતા નથી. પાછળથી, હિંદુઓ અને ધરાનીઓ સાથે વસતા હતા ને છૂટા નહોતા પડ્યા તે વખતમાં, એમની ઉત્પત્તિ થઈ લાગે છે. જરથોસ્તી ધર્મમાં મિત્રને અધિક મહત્ત્વ મળ્યું. તેના એક ધર્મગ્રંથમાં કહ્યું છે : “ અદુરમઝદે એને આ આખા જગતને ટકાવી રાખવા ને તેના પર ચોટી રાખવાને સ્થાપ્યો. ” તારકગણુની પણ પાર શાશ્વત શાંતિમાં વિરાજતો પરમેશ્વર, અને તિમિરરૂપી રાક્ષસ સાથે નિરંતર સંગ્રામ ચલાવતો ક્રિયાવાન ધર્મિયર, એ

૧. એ ગ્રીસના અનેક દાણુઓમાંનો એક છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ માં ત્યાં યોદ્ધા અને ઈરાનીઓ વચ્ચે યુદ્ધ થયેલું, તેમાં ઈરાનીઓએ સન્નજક હાર ખાધેલી.

એને એ ધર્મમાં ભિન્ન માન્યા છે. મિત્રદેવની ખ્યાતિ ઇજિપ્તન સમુદ્રના / કાંઠા સુધી ફેલાઈ હતી, અને તેનું નામ પ્રાચીન ગ્રીસમાં સુપ્રસિદ્ધ હતું. આટીઝરક્સીસે^૨ તેની અનેક રાજધાનીઓમાં — બેબીલન, દમાસકસ અને સારડીસ, તેમજ સુસા, એકબેટાના અને પરસીપોલીસમાં — મિત્રની ઉપાસનાને લોકપ્રિય બનાવી. બેબીલનમાં ધરાનથી આવેલા મગ ઉપદેશકો દેશી પૂજારીઓ ને ધર્મોધિકારીઓ કરતાં વધારે પ્રમુખ થઈ પડ્યા. મિત્ર એ ચોરમઝદ એટલે પ્રકાશ અને અહરીમાન એટલે અંધકાર બેની વચ્ચે મધ્યસ્થી કરનાર છે એમ તેઓ માનતા. તેઓ થોડા જ વખતમાં મેસોપોટેમિયા ઓળંગીને એશિયા માઇનરના મધ્યભાગમાં પહોંચી ગયા; અને ત્યાંથી થોડાજ પોંટસ, ગેલેશિયા અને ફ્રીજિયામાં ગયા. ધરાની સામ્રાજ્યના ભંગાણ પછી, મેસિડોનના વિજયને પરિણામે જે ધાર્મિક સંસ્થાબ પેદા થયો તેમાં મિત્રધર્મને નિશ્ચિત રૂપ પ્રાપ્ત થયું. ગ્રીક અને ધરાની વિચારો એકરસ થઈ ગયા. અહુરમઝદ અને ઝરુસ, વેરીથ્રાન અને હિરેકલીસ, વૃષભવાહન અનાહિત અને આરટેમીસ ટોરોપોલસ, મિત્ર અને હિલિયોસ એ દંડો વચ્ચે ઐક્ય સધાયું; એ જોડકાં એક જ દેવનાં જુદાં જુદાં નામ છે એમ મનાવા લાગ્યું. મિત્રના ગુપ્ત પૂજાવિધિઓ રોમન સામ્રાજ્યમાં પણ પહોંચી ગયા. મગ પૂજારીઓને હાથે એ ધર્મની દીક્ષા લઈ એ ગુપ્ત પૂજાઓમાં સામેલ થવાની રોમન સમ્રાટ નીરો (ઈ. સ. ૫૪-૬૮)ની ઇચ્છા હતી. મિત્રનું નામ મહાદેવી આઈરીસની સાથે જોડાયું; અને આઈરીસને રાંત્ય તરફથી જે રક્ષણ મળતું તે મિત્રને પણ મળવા લાગ્યું. બાદશાહ કોમેડસ (ઈ. સ. ૧૮૦-૧૯૨) મિત્રના પૂજાવિધિઓમાં પારંગત થયો ને તેમાં ભાગ લેવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૩૦૭ ની સાલમાં ડાયોકલિશિયન, ગેલેરિયસ અને લિસિનિયસે ડાન્યુઅને કાંઠે કારનુનટમમાં ‘સામ્રાજ્ય-રક્ષક’ મિત્રદેવનું મંદિર બંધાવ્યું. રોમન સીઝરોની ગાદી પર બેસનાર છેલ્લો બાદશાહ જુલિયન મિત્રનો પરમ ભક્ત હતો. ખ્રિસ્તી ધર્મસંધે કોન્સ્ટેન્ટાઈનને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સામેલ કર્યો તે પહેલાં એ સંધનો સૌથી હટો હરીફ તે મિત્રધર્મ થઈ પડ્યો હતો. એટલે તેનાંતુ વંદેતું સાચું

૨. ધરાનનો રાજા. રાજ્યકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૫-૪૬૫. ગ્રીસ પરની અનેક ચડાઈઓમાં તેણે સખત હાર ખાધેલી, ને પછી ગ્રીસ જીતવાનો મનોરથ છોડી દીધેલો.

૩. રૈન્ય ઇતિહાસકાર અને ભાષાશાસ્ત્રી. ઈ. સ. ૧૮૨૩-૧૮૬૨.

છે કે “ જો ખ્રિસ્તી ધર્મ કોઈ જીવોનું વ્યાધિને લીધે વિકાસ પામતો અટકી ગયો હોત તો જગત આજે મિશ્રધર્મને માનવું હોત; જે દેવજોમાં આજે કોસ છે ત્યાં ૨૫૦૦ની પ્રતિમા દેખાતી હોત. ”

૪. વેદમાં જેની સ્તુતિ થયેલી છે તે મિત્રદેવ અને મિત્ર વચ્ચેનું સામ્ય સ્વરૂપ લેખમાં બતાવેલું છે. મિત્રનું નામ પ્રાચીન ઇરાનમાં પણ જાણીતું હતું. ત્યાંના ‘ યજુર્વેદ ’ ધર્મમાં મિત્રદેવને વિશાળ ઓચરોનો સ્વામી, સત્ય અને વિશ્વાસનો રક્ષક, અને ગરીબને બેઠી કહેણો છે. વેદમાં જેમ મિત્રાવરુણ એકું દ્વંદ્વ છે તેમ અવસ્થા ગ્રંથોમાં મિત્ર-અનુર એકું દ્વંદ્વ આવે છે. પાછળથી મિત્ર પુષ્કનો દેવ મનાવા લાગ્યો. ઓસમાં દરમીઠ, એપોલો (સૂર્ય) અને મહાધુરી એ ત્રણ દેવ મિત્રનાં રૂપ મનાતા. પણ મિત્રપૂજા ઓસમાં ઝાઝો પ્રચાર પામી નહોતી. દરિયાના આંધિયાળો પકડાઇને ઠેરી તરીકે રામમાં આવ્યા તે મિત્રપૂજાને રામમાં ભળી આવ્યા. તે ઉપરાંત પરદેશથી આવેલા ગુલામો ને વેપારીઓ પણ એ સંપ્રદાય બદારથી રામમાં લાવ્યા. રામના લરકર દ્વારા એ આખા રામન સામ્રાજ્યમાં ફેલાઈ. એ લરકરમાં પછી દુકાનીઓ મિત્રપૂજાની હતી. મિત્ર સંપ્રદાયમાં નરમિધનો રિવાજ હતો એ વાત ખાતરી છે. મિત્રને ૨૫૦૦ની કલ્પેણ છે, ને તે રૂપની તેની પ્રતિમાઓ ફોતરેલી મળી આવી છે. એ સંપ્રદાયમાં જળાંતું બલિદાન અપાતું; અને એ બલિદાનમાંથી સુષિ પેદા થાય છે એવી કલ્પના હતી. એ સંપ્રદાયના વિધિઓ કોપરામાં થતા. રામમાં મિત્ર અને સૂર્ય એક જ દેવ છે એમ મનાવા લાગ્યું, ઈસવી સનના ત્રીજી સદીની છેલ્લી પચીસીમાં તે આખા યુરોપનો ધર્મ બનવાનો સંભવ દેખાતો હતો. પટેલાં એને રામના રાજાઓ આશ્રય આપતા; પછી તેના પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખતા થયા; ને છેવટે તેના પર જીજ્ઞસા શુભરવા લાગ્યા. તેને પરિણામે એ સંપ્રદાય છેક જ નાબૂદ થઈ ગયો. મતુષ્ય દેવની સાથે ઐક્ય સાધીને અમર બની રહે છે એવી આશા એ ધર્મને આપેલી. તેની નીતિભાવના બાંધ્યા પ્રકારની હતી. મિત્રને ‘ સૈનિક ’ તે પાપ અને દુરાચારની સામે પુરુષ અને સદાચારની બુદ્ધિશ ચલણનાર લડવૈયો હતો. કર્મકાંડના વિધિ કરવાની સાથે તેણે શુદ્ધ ને પ્રામાણિક બનવું પણ આવશ્યક જણાવ્યું; ને એમ કરવાથી તે આત્માની મૂળ શુદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવી કલ્પના હતી.

ત્રીસમાં ગૂઢવાદ^૧

૧

નવું પ્રયાણ

ત્રીસમાં તત્ત્વચિંતનની શરૂઆત થઈ, અને મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણવાળાં દેવદેવીઓની ઉપાસના સામે બળવો જાણ્યો, તે આ સમયમાં. ઈ. સ. પૂર્વે

૧. મૂળ અંગ્રેજી શબ્દ છે ‘મિસ્ટિસિઝમ’ (Mysticism). એની બ્યાસિ આપતાં શાધાકૃષ્ણને બીજા એક જગ્યાએ લખ્યું છે :

“ ગૂઢવાદ એટલે વિશ્વમાં ગૂઢતાની હસ્તીનો સ્વીકાર. (અંગ્રેજી ‘મિસ્ટિક’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ વિચારતાં, ગૂઢવાદી એટલે સર્વ બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે આંખ બંધ કરનાર, અને પોતે દેવી રૂપની જે ગૂઢતામાં પ્રવેશ પામ્યો હોય તેને વિષે મૌન ભજવનાર, એવો અર્થ થાય છે.) જે જગતને સર્વ લુપ્તિવાદી વર્ણનો પછી ગૂઢતાથી બરેકું કહે છે, તે જગતમાં ગૂઢવાદને આસેપાઠ ન ગણી શકાય. આપણી ચેતનાને આપણું એટલું રૂપ દેખાય છે તેટલા જ આપણે વસ્તુતઃ હોઈએ તો તો ગૂઢતા જેવું કંઈ રહે જ નહિ. તેમજ, જગત પછી જે ઇન્દ્રિયોથી અનુભવાય છે અને બૌદ્ધિક પૃથક્કરણથી સમજાય છે એટલું જ હોય, તો જગતને અંગે કરો. કોયડો જ બિંબો ન થવા પામે. અમિ તેમ તોયે એ સ્થિતિમાં ગૂઢતા બંદી ન હોય ને કોયડો અટપટો ન થઈ પડે. આપણી લુપ્તિમય ચેતના વડે આપણને આપણા ચચાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી; કેમકે આપણામાં જે પ્રતિજ્ઞા જાદવાતું વસ્તુ છે તેનું જ જ્ઞાન આપણને એ ચેતના વડે થાય છે; સ્વાધી વસ્તુનું થતું નથી. વળી આપણે જગત વિષે પણ અજ્ઞાન રહીએ છીએ; આપણને એના આભાસોનું જ જ્ઞાન થાય છે, તેના ખસ વસ્તુતત્ત્વનું જ્ઞાન થતું નથી. એક વસ્તુથી ઈશ્વરની હસ્તીનો સાક્ષી ઇતકાર કરનાર. ગૂઢવાદ,

છઠ્ઠા સૈકામાં હિંદુસ્તાન અને પશ્ચિમના દેશો વચ્ચેનો રાજકીય, આર્થિક અને સારકારિક સંબંધ વધારે નિકટનો થયો. ઇરાનનો ઉદય એ આ સમયની સૌથી મોટી ઘટના હતી. બેળીલન ઈ. સ. પૂર્વે ૫૩૮માં પડયું, અને કેબુશરએ ઇરાની સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઈ. સ. ૫૧૦માં તેના અનુગામી દારાયુષે સિંધુકાંઠાના પ્રદેશને પોતાના સામ્રાજ્યમાં બેળવી દીધો. ત્રીસ પશુ એ સામ્રાજ્યનો એક પ્રાન્ત હતો.^૨ ભૂમધ્ય સમુદ્રથી સિંધુકાંઠા સુધીના આ સામ્રાજ્ય પર અમલ ચલાવનાર ઇરાનીઓ, અને વૈદિક આર્યો, અને માનવકુળની એક જ શાખાના વંશજો હતા. આવી ભાઈની સગાઈ ધરાવતી આ બે પ્રજાઓની વચ્ચે અભિરુચિ અને આદર્શનું સામ્ય મૂળથી જ હતું; તેમાં સિકંદરની હિંદ પરની ચડાઈ પહેલાંનાં સૈકામાં વધારો થયો; કેમકે એ યુગમાં ભારતવર્ષના વાયવ્ય ભાગ પર ઇરાનની આણુ વર્તતી હતી. ઈ. સ. ૪૮૦માં ઇરાને ત્રીસ પર જે ચડાઈ કરેલી તેમાં હિંદીઓએ ભાગ લીધેલો. તે જ પ્રમાણે ત્રીક અમલદારો અને સૈનિકો હિંદુસ્તાનમાં નોકરી કરવા પશુ આવતા. હિંદનો વાયવ્ય ભાગ ઇરાનના તાબામાં હતો. તે જમનાથી હિંદીઓને ત્રીક આયોનિયનો (યવનો)નો^૩ પરિચય હતો. મરણ તથા મરણોત્તર જીવન વિષેની હોમરની^૪

અને બીજી તરફથી જાણે પોતાને ઉપરને વિશે 'સંપૂર્ણ' જ્ઞાન હોય એવી રીતે વાત કરનાર નિદી મતામુદ, એ બંનેની સાથે મૂલવાદને વિરોધ છે. પેલા બંને વાદ જગતમાંથી મૂલતામાત્રને કબજા આપવાની બાબતમાં એકમત છે. શુદ્ધિવાદી માણસ જે વાદો ને સિદ્ધાંતોનું પોતે ખંડન કર્યું માને છે તે વાદોમાં તેને આવેશ, હલ અને 'અ'કૃચિતતાનાં દુષણો દેખાય છે. પશુ કેટલીકવાર તેના પોતામાં, વિજ્ઞાનની પ્રમાણિકતાનાં ગુણમાં કરતી વેળાં એ જ દુષણો આવી જાય છે. અજ્ઞાત સત્ તત્ત્વના સાંતિ'યમાં બચ અને આશ્ચર્યનો અનુભવ ન થવાનો હોય, તે એ વિનાનો ધર્મ કુલક વસ્તુ બની જાય."

૨*. હિંદ વિષેનો પહેલો ત્રીક મંથ રકાઉલકુસ નામના ત્રીક વદાલુવદીએ લખેલો એમ કહી શકાય. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૩૦ના અરસામાં દારાયુષે તેને સિંધુના પ્રવાહની શોધ કરવા મોકલેલો હતો.

૩*. પાણિનિ ત્રીક તિપિને 'વપનાની તિપિ' કહે છે. 'વપન'નું પ્રાકૃત રૂપ 'વેપન' અરોઠના શિલાગ્રેષોમાં મિસર, સીરીની, મેસિડોનિયા, એપીરસ અને સિરિયાના ત્રીક રાજ્યોને માટે વપરાયું છે.

૪. મોસને મહાકવિ એલે 'ઇલિયડ' અને 'ઓડીસી' એ બે મહાકાવ્યો લખ્યાં છે.

કલ્પનાઓને વિષે શંકા ઉઠાવનાર, અને જીવનના મર્મ વિષે વધારે શુદ્ધિપ્રાપ્ત પ્રજાસો માગનાર વિચારો પહેલવહેલા એશિયા માધનરના આયોનિયન ગ્રીકોનાં મનમાં જાડયા હતા. મિલેટસનો વતની થેલીસ^૫ ગ્રીક તત્ત્વ-ચિન્તનનો જનક હતો એ ખરું, પણ ગ્રીક અધ્યાત્મવિદ્યાનો પાયો તો ઇલિયેટિક સંપ્રદાય, એનોઈનીસ, પારમેનાઇડીઝ અને ગીનોએ^૬ નાખ્યો હતો. જે ગ્રીક વેપારી વહાણવટીઓએ પરદેશોમાં જઈને પોતાની વસાહતો સ્થાપી તેમણે ગ્રીક જીવનનું અગ્રગણ્યું તોડી નાખ્યું, અને પરદેશોમાંથી ઘણી નવી વસ્તુઓનું જ્ઞાન પોતાનાં વતનનાં નગરોમાં લઈ આવ્યા. સોક્રેટિસના પુરોગામીઓમાં અગ્રગણ્ય એનેક્સેગોરાસ^૭ એશિયા માધનરની એક આયોનિયન વસાહતનો વતની હતો; અને એનોઈનીસ ધરખાર વિનાના જોગી જેવો હતો. સત્ તત્ત્વના સ્વરૂપને વિષે ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્ત અને ઇલિયેટિક સંપ્રદાયના વિચાર વચ્ચે, તથા સાંખ્ય સિદ્ધાન્ત અને એપીકોકલીસ^૮ ને એનેક્સેગોરાસના વિચાર વચ્ચે, ઘણું સામ્ય છે. આ સમાનતાઓ પરથી અનેક તર્કો ને અનુમાનો બાંધવામાં આવ્યાં છે. પણ ગ્રીકો અને હિન્દીઓ એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે એકસરખા વિચારો પર આવ્યા હોય એ સાવ સંબંધિત છે.

પણ શ્રીસના ગૂઢવાદી સંપ્રદાયો તથા પાંચથાગોરાસ અને પ્લેટોના ઉપદેશની વાત કંઈક જુદી છે. એમાં આપણે શુદ્ધિવાદ ને માનવસેવાની ગ્રીક પ્રજાસિકા છોડી ભિન્ન માર્ગે પ્રયાણ થતું જોઈએ છીએ. ગૂઢવાદની આ પ્રજાસિકાનું સ્વરૂપ શ્રીસની પ્રચલિત વિચારપરંપરાથી સાવ નોખું દેખાઈ આવે છે. ઔરશીક અને ઇશ્વરજિનિયન સંપ્રદાયોની ગુપ્ત ઉપાસનાઓ અને પાંચથાગોરાસ તથા પ્લેટોના સિદ્ધાન્તોના વર્ણન પરથી સમજી શકાશે કે એ વિચારધારા ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનમાં કેવું અનોખું સ્થાન ધરાવે છે.

૫. ગ્રીક ફિલસૂફ (ઈ. સ. પૂર્વે ૬૪૦-૫૫૦). તેણે ઠંઢેલું કે પાણી એ વિષયનું મૂળ તરવ છે.

૬. દિટલીના ઇલિયા નામમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭૦-૪૫૦ મુધી ચાલેલા ફિલસૂફીનો સંપ્રદાય. એનોઈનીસ, પારમેનાઇડીઝ અને ગીનો એના અગ્રણીઓ હતા.

૭. ગ્રીક ફિલસૂફ. જીવનકાળ ઈ. સ. પૂર્વે આશરે ૫૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૪૨૮.

૮. ગ્રીક ફિલસૂફ અને કવિ. તેનાં બધાં પુસ્તકો પદ્યમાં છે; તેમાં એક પેદા વિષે ને એક વિજ્ઞાન વિષે પણ છે.

ઓરફીક સંપ્રદાય

ઓરફિયુસ^૯ ગ્રેસનો વતની હતો એમ કહેવાય છે. ઓરફીક ઇતિહાસમાં તે એક ધાર્મિક સિદ્ધાન્ત કે સંપ્રદાયના પ્રવર્તકરૂપે દેખા દે છે. એ સંપ્રદાયને આચારની સ્મૃતિ, યોગમૂલક ઇશ્વરવાદ, અને શુદ્ધિ તથા પ્રાપ્તિના વિધિઓ એ બધું પોતાનું સ્વતંત્ર છે. ઓરફિયુસનો ઉપદેશ તેનાં લખાણોના સંપ્રદર્શ સમાયેશો છે. ઓરફીક સાદિત્યમાં તેના ઉદ્દેશ્ય વારંવાર આવે છે. એ સંપ્રદાયનો દેવ ડાયોનીસસ છે. આત્માની અમરતા એ ઓરફીક ધર્મનું એક મુખ્ય તત્ત્વ છે, સમાધિદશામાં આત્મા 'સરીરની બહાર નીકળી પડે છે,' અને પોતાનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. મધ્યપાન, નૃત્ય, ગાનતાન આદિના વિધિઓવાળા વામમાર્ગી ધર્મો માને છે કે ઇશ્વર તેના ઉપાસકોનાં શરીરમાં સંચાર કરે છે.^{૧૦} ઇશ્વરે આપણા દેહમાં સંચાર કર્યો હોય ત્યારે આપણે કાયબર ઉત્તર ઘૂમીને ઇશ્વરરૂપ બની જઈએ છીએ. મનુષ્યનો આત્મા જો અમુક સમય પૂરતો પણ ઇશ્વરરૂપ બની શકતો હોય, તો તેનું મૂળ રૂપ ઇશ્વરતત્ત્વથી ભિન્ન ન હોઈ શકે; જોકે તે દેહરૂપી પીંજરામાં પુરાયેશો હોય ત્યારે ઇશ્વરરૂપ કે દેવાંસી હોતો નથી. ઇશ્વર અને આત્માની વચ્ચે કંઈ ન પુરાંય એવું અંતર નથી. (દેવો તત્ત્વોને પાર્થિવ તત્ત્વોના પાશમાંથી મુક્તિ અપાવવી એ ઓરફીક ધર્મનું ધ્યેય છે.) આત્મા એ, હોમરુ માનતો તેમ, માત્ર મનુષ્યની નળણી પ્રતિકૃતિ નથી, પણ પતન પામેશો દેવ છે; અને અમુક વિધિઓ ને શુદ્ધિની ક્રિયા વડે તે પોતાનું મૂળ દેવપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.)

આત્મા જો ઇશ્વરનો અંશ હોય અને અમર હોય, તથા મરણ

૯. તેને એપેલો દેવ આપેલી વીણા તે એવી સુંદર રીતે વગાડતો કે પ્રાણીમાત્ર મુગ્ધ થઈ જતાં. તે ગ્રેસના રાજ ઇગ્રસ અને દેવી કેલીઓપોનો પુત્ર હતો એમ મનાયું.

૧૦. ઓરફીક સંપ્રદાયે 'ડાયોનીસસની આવી ઉપાસનામાં ઘણાં મુધારો કર્યો. "ઓરફિયુસે એક મોટું કામ કર્યું". મનુષ્ય દેવ બની શકે છે એ બેકસ (મધના દેવ)ના ઉપાસકોની આજ્ઞા તેણે કાચમ રાખી ખરી; પણ દેવ તો ઇશ્વર કેવો હોય તેની કલ્પના તેણે બદલી નાખી, અને એ દેવજ્વલ સ્વપ્ન સુદર્શન સ્વપ્નને વડે પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. એણે એ દેવરૂપા મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે શારીરિક કેક નહોતો પણ આધ્યાત્મિક સમાધિ હતી. એ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન મધપાન નથી પણ સંયમ અને આત્મશુદ્ધિ છે, એમ એણે જવાબ્યું." (જે. ઈ. હેરીસન).

યતાવેંત જો તે બંધનમુક્ત ન થતો હોય, તો તેણે મોક્ષ મળે ત્યાં સુધી ઠાઠક વચલી અવસ્થામાં અથવા તો ખીખાં પશુપખી ને મનુષ્યના દેહમાં વાસ કરવો રહ્યો. કારાગૃહની કોટડીમાં પડેલા કેદીની પેઠે આત્મા દેહમાં પુરાયેલો પડ્યો છે. એ દેહરૂપી બંધનની જાંજીરામાંથી છૂટી જવું એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. એ મુક્તિ મેળવતા પહેલાં તેણે લાંબો પંથ કાપવો રહેલો છે. દેહનું અવસાન તેને જરાકવાર મુક્ત કરે છે, પણ તે પાછો નવા દેહમાં પ્રવેશ કરે છે. આમ તે નિરંતર પોતાની યાત્રા ચાલુ રાખે છે. ક્યારેક દેહમાંથી છૂટો થઈ સ્વતંત્ર, બંધનમુક્ત દશા ભોગવે છે; નહિ તો ફરીફરીને નવા નવા દેહમાં પુરાય છે. આવી રીતે તે સંસારના ચક્ર-રાવામાં ગોથાં ખાધાં કરે છે, ને તે દરમ્યાન અનેક દેહ ધારણ કરે છે. આત્માને માટે જન્મ એ નવી જિંદગીની શરૂઆત નથી; માત્ર નવા વાતાવરણમાં પ્રવેશ છે. આ ભવચક્ર — જન્મમરણની ઘટમાળ — અવિરત-પણે ચાલ્યાં કરે છે. આત્મા મોક્ષ મેળવે ત્યારે જ એમાંથી છૂટી શકે. મોક્ષ મળે એટલે આત્મા, મર્ત્ય દેહમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં હોતો તેવો, ઈશ્વરરૂપ બની જાય છે. દેવોના જેવા થવા મથવું એ જૂના વિચારના ગ્રીકની નજરે ઉદ્ધતાઈની અવધિ છે; પણ ઔરશીક ધર્મમાં તો એ સાર-ભૂત તત્ત્વ છે. ‘હું’ ઈશ્વર છું, હવે મર્ત્ય માનવી રહ્યો નથી,’ એ ઔરશીક ધર્મના આનંદોદ્ગારને વિષે સામાન્ય ગ્રીક સમાજનો મત જોવો હોય તો તેનો સરસ નમૂનો પિંડારનાં વચનમાં મળે છે.^{૧૧} તે કહે છે : “દેવ બનવાનો પ્રયત્ન ન કરો. ઝંખુસ^{૧૨} બનવાનો પ્રયત્ન ન કરો. મરણાધીન માનવીને તો મરણાધીન વસ્તુઓ જ સૌથી સારી શામે. મનુષ્યોએ જોવું જોઈએ કે આપણા પગ આગળ શું પડ્યું છે ને આપણે કંઈ દશા ભોગવવાને જન્મેલા છીએ. અને તેથી તેમણે પોતાને જાણે એવી જ વસ્તુઓની ભેટ દેવો પાસેથી મેળવવા મથવું જોઈએ. હે મારા શુભ, તું અમૃતત્વ મેળવવાનો પ્રયત્ન ન કરીશ, પણ જેટલી ફાળ બરવાનું તારું ગજું હોય તેટલી જ ભરજો.”^{૧૩} ઔરશીક સંપ્રદાયના

૧૧. ગ્રીક કવિ (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૨ થી ૪૪૩).

૧૨. મોકોનો સર્વોચ્ચ દેવ.

૧૩૦. “ચેતનાની પારના પ્રદેશમાં, પોતાના વ્યક્તિત્વની અર્થદાઓ તોડી નાખ્યા પછી, ઈશ્વરની સાથે, અસાનોર્મિપૂર્વક, એકથ અનુભવવાનો—સાક્ષાત્કારનો—પ્રયત્ન ખરા ગ્રીક ધર્મમાં જરા પણ નથી.” — ડબલ્યુ. કે. સી. ગ્રી.

અનુયાયીને આત્માના ભાવિ વિશે જોટલી ચિંતા હોય છે તેના કરતાં અધિક આનુરતા સંપૂર્ણ આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે.

મોક્ષની શક્યતા અથવા હિંદુઓ અંશ આપણા સહુના અંતરમાં પડેલાં છે. એ અંશની દસ્તીથી માણસને પૂર્ણત્વની ખોળાધરી મળી જતી નથી; કેમકે માણસ પાપમય જીવન વડે એ અંશને દબાવી દે એ સંભવ પણ રહેતો છે. જે ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ આત્મે આપણે ધરાવીએ છીએ તે સ્થિતિ ખરેખર પ્રાપ્ત કરવાને સારુ, સંસારની માયાનાં બંધન છેદી નાખવાને સારુ, આપણે ઓરદિયુસના ઉપદેશ પ્રમાણે જીવન ગાળવું જોઈએ. પાપ અને દુઃખનું મૂળ આપણાં વાસનાઓ ને કામવિકારોમાં રહેલું છે. એ વાસનાઓ ને વિકારો પર આપણે અંકુશ મેળવવો જોઈએ. દુઃખ, માંસ અને અમુક જાતની માછલીનો ત્યાગ, અમુક જ પ્રકારનાં વસ્ત્રોનો ઉપયોગ, અને હિંસક બંધાણોનો ત્યાગ વગેરે તપ અને ત્યાગના નિયમો એ સંપ્રદાયમાં જતાવેલા છે. તેની શુદ્ધ ઉપાસનાઓમાં દીક્ષા ઉપરાંત પવિત્ર લગ્ન, અને દેવપાસના જન્મ જોવા વિધિઓ પણ જોવામાં આવે છે. એના ઉપરથી જ કદાચ આમળ ઉપર એવા પ્રકારના વિધિઓ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ચાલુ થયાં હોય. દેહ અને તેની વાસનાઓ એ જ પોતાનું ખરું સ્વરૂપ છે એવો આત્માને થતો દેહાધ્યાસ તેને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં વિઠ્ઠલતાં છે. મનુષ્યનાં નાગરિક તરીકેનાં કર્તવ્યોને અને તેને અંગે કેળવવાના સદ્ગુણોને ઝીસની નીતિવ્યવસ્થામાં વિશેષ મહત્ત્વ અપાતું. પણ ઓરશીક સંપ્રદાયે એનો આમલ રાખ્યો ન હતો. એ સંપ્રદાય લોકોના સંબંધ પર રચાયેલા સમૂહની સાંકડી મર્યાદાથી બંધાઈ ન રહેતાં તેથી પાર જાય છે. તે કહે છે કે માણસમાત્ર બાઈ બાઈ છે. એ જે આત્મોપચારો ઉપદેશ કરે છે તેમાં દેવજ મનુષ્ય-માત્રનો જ નહિ પણ પ્રાણીમાત્રનો સમાવેશ થાય છે. જીવમાત્ર એક છે, અને પરમાત્મા પણ એક છે. ઓરદિયુસની વીણા પર વાગે છે; હિંસક તેમજ સૌમ્ય પશુઓ નાદગુલ્મ જની ગયાં છે; અને વેરભાવ બૂઝી જઈને, તેની આસપાસ જોડાજોડ પડ્યાં છે; એવાં ચિત્રો આખી સજીવ

૧૧. “ પ્રારંભકાળના ખ્રિસ્તીઓએ તેમની જોટલીક ઉચ્ચતમ ભાવનાઓ આશીક ધર્મ પાસેથી લીધી હતી.” — જ. ઈ. દેરીસન.

૧૫. Lyre. એ પણ વીણાનો જ એક પ્રાચીન પ્રકાર હતો.

સૃષ્ટિના અંકચર્નો ચિતાર ખડો કરે છે.^{૧૬} ઔરફીક સંપ્રદાયની અસર સંસ્કૃતિના અને શાંતિકાળની કળાઓના સંવર્ધનમાં મદદકર્તા હતી. ઔરફિયુસમાં લડાયક ગુણોનો સર્વથા અભાવ હતો; અને તેની વીણાનો ઉપયોગ મનુષ્યોનાં હૃદયની ઉગ્રતા સમાવવા માટે થતો. મનુષ્યના જેવાં જ રૂપગુણવાળાં દેવદેવીઓની જે પૂજા શ્રીસર્મા થતી તેનાં કરતાં ઔરફીક ધર્મ સાવ જુદો છે. તેના અનુયાયીઓના સમાજને રચાતા; અને તેમાં પ્રવેશ કરવાની જેની ધમ્મી હોય તેને જ તેની દીક્ષા અપાતી. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને મરણોત્તર જીવન વિષે ઔરફીક સંપ્રદાયના જે વિચારો છે તે ગ્રીક બાવનાથી વિસંગત છે. વસ્તુમાત્રની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન હોમરને ખૂંઝવતો નથી. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેના અનેક વાદમાં તથા ઔરફીક ધર્મમાં જે ‘અપ્સ’ને^{૧૭} ધણું મહત્ત્વ અપાયેલું છે તેની હોમરને કશી ખબર નથી. વિશ્વસર્જન વિષેના ઝગ્ગેદના ‘નાસદીય’ સૂક્તથી જેઓ પરિચિત છે તેઓ જોશે કે રાત્રિ, વિશ્વની ઉત્પત્તિ પહેલાંની અવ્યવસ્થા, કામનો જન્મ, તથા વિશ્વરૂપી અંડ એ સર્વ કલ્પનાઓ ઔરફીક ધર્મે સ્વીકારેલી છે.

પાછળથી પેરીપેટેટિક સંપ્રદાયના યુડેમસે, સ્ટોઇક સંપ્રદાયના^{૧૮} ક્રીસીપસે, અને નવપ્લોટોવાદના^{૧૯} પ્રોકલસ જેવા ગ્રીક તત્ત્વચિંતકોએ

૧૬*. એ ચિત્ર કદાચ ખ્રિસ્તીઓના ભલા ભરવાડનું પ્રતીક હોય. આપણને એ મુશ્કેલીપર જુલુનું સ્મરણ કરાવે છે.

૧૭ સરખાવો :

તદ્વડમભવદ્વૈર્મ સહસ્રાંશુસમપ્રભમ્ ।

તસ્મિન્નજ્ઞે સ્વર્ગ વ્રજ્યા સર્વલોકપિતામહઃ ॥

— મનુસ્મૃતિ ૧-૧

[એ અંડ (ઈંડું) સોનાનું હતું. તેનામાં સૂરજના જેવું તેજ હતું. તેમાંથી આખા વિશ્વના પિતામહ બ્રહ્મા પોતે ઉત્પન્ન થયા.]

૧૮. એક પ્રાચીન સંપ્રદાય. તેની રચાપના ગ્રીનો (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૪૦-૨૭૦) એ કરેલી. આથેન્સમાં જે જગ્યાએ તે સ્થાપવતો તેનું નામ સ્ટોઇક હતું, તે પરથી એ સંપ્રદાયનું નામ સ્ટોઇક પડ્યું. પાછળથી રોમમાં એનો પલ્લો ફેલાવો થયો. તેના સિદ્ધાન્તો બહુવા જેવા છે. સદાયાર વિષે આમઢ એ એનું મુખ્ય લક્ષણ હતું.

૧૯. તેણે પ્લોટીના સિદ્ધાન્ત, સ્ટોઇક સંપ્રદાય, અને પૂર્વથી આવેલા વિચારો એ સર્વનો સંયોગ કરેલા. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૩ સેકમાં અલેક્ઝાંડ્રિયામાં તેનો આરંભ થયો. પ્લોટીનસ એનો એક પ્રતિનિધિ હતો.

ઔરશીક ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. અલેક્ઝાન્દ્રિયાના વૈયાકરણીઓને તે અભ્યાસનો પ્રિય વિષય થઈ પડ્યો. ઔરશીક ધર્મનું જે સાહિત્ય અત્યારે મળે છે તે પાછળથી લખાયેલું છે. પણ ડૉ. જરનેટ કહે છે કે “યુરિયોઇ અને પેટેસિયા ગામમાં જે સોનાનાં પાતળાં પતરાં મળી આવ્યાં છે, તે જોના પર ઔરશીક ધર્મનાં શાસ્ત્રવચનો લખેલાં છે, તે આપણને ઔરશીક ધર્મના જીવનકાળનો ખ્યાલ આપે છે. એ વચનો પરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે લગભગ એ ૪ વખતે હિંદુસ્તાનમાં જે માન્યતાઓ પ્રચલિત હતી તેને આ ધર્મની કેટલીક માન્યતાઓ આશ્ચર્યકારક રીતે મળતી આવે છે.” પણ “આ કાળે ગ્રીસ ઉપર હિંદુસ્તાનની કંઈ અસર હતી એમ માનવું અશક્ય છે,” એવો એમનો મત છે. પુનર્જન્મ, આત્માનું અમરત્વ અને દેવાંશી રૂપ, શરીરમાં આત્માની બદલાઈ, અને આત્મશુદ્ધિ વડે મુક્તિ મેળવવાની શક્યતા, એ વિશેની માન્યતાઓ બંને ધર્મની સરખી છે. એમાં જે જન્મમરણની ઘટમાળ અને વિશ્વરૂપી અંડનાં રૂપો વિષેનું સામ્ય ઉમેરીએ, તો બંને ધર્મો અનાયાસે એકીસાથે એક જ વિચારો પર આવ્યા હશે એ ક્યન ગળે ઊતરવું કંઈક યુક્તિ લાગે છે.^{૨૦}

હલ્યુજિનિયન સંપ્રદાય

તે પછી આવે છે હલ્યુજિનિયન સંપ્રદાય. તે ઔરશીક સંપ્રદાયને મળતો છે ને ઔરશીક સ્તોત્રોનો ઉપયોગ કરે છે. ઔરશીક સંપ્રદાય તપ, ત્યાગ, સંયમનું અનુસીલન આવશ્યક ગણે છે; પણ આ સંપ્રદાયનું તેલું નથી. તેની મૂળ કલ્પનામાં સદાચાર કરતાં બાકીને અધિક મદત્ત અપાયેલું દેખાય છે. આપણે યોગ્ય વિધિ કરીએ તો મહાદેવી આ સોકમાં ને પરસોકમાં આપણું રક્ષણ કરશે એમ તે માને છે.^{૨૧} છતાં તાર્કિક

૨૦. રવર્જગમનના વિષયમાં બેની વચ્ચે કેટલુંક ફેણિતું મળતાપણું છે. જગવેદમાં રવર્ગને આત્માનું ધર કહ્યું છે, ને આત્મા મરણ પછી, શુદ્ધ થઈને, ત્યાં આવે છે. રવર્ગમાં પહેલિતા પહેલાં તેને એક નદી ઓળંગવી પડે છે અને ચમના કાળરથીતરા, આર આખોવાળા બે દૂતરા — સરમાના પુત્રો — ને વટાવીને જવું પડે છે.

૨૧. ગ્રીક નાટકકાર સોફોક્લીસે લખેલું : “જે મનુષ્યો દેહીસમાં જવા નીકળતા પહેલાં આ વિધિઓ જુએ ■ તેઓ ત્રિવિધ મુખ પામે છે; કેમકે આ દુનિયાની પેલી પાર સાચું જીવન તેમને એકલાને જ પ્રાપ્ત થાય છે. બાકીના બધાને માટે ત્યાં દુઃખ જ નિમિત્તિ છે.” આના પર કટાક્ષ કરતાં ડાયોજનીસે

સિદ્ધાન્તોમાં તો તેની અને ઔરશીક સંપ્રદાયની વચ્ચે ભેદ નથી. તે માને છે કે ઈશ્વર મનુષ્યના અંતરમાં વસે છે. તેની આસપાસ તિમિરનાં આવરણો જનમેલાં છે; તેને આપણે દૂર કરવાં જોઈએ. એ સંપ્રદાયમાં દીક્ષાને બહુ મહત્ત્વ અપાતું. જેણે એ સંપ્રદાયની ‘કંઠી’ ન બાંધી હોય તે અર્ધ-મનુષ્ય લેખાતો. દીક્ષા દ્વારા આપણને ઈશ્વરના અંશરૂપી આપણા ખરા આત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એનું જ નામ દ્વિજન્મની પ્રાપ્તિ છે. આપણે પ્રથમ જન્મ તે મનુષ્યદેહની પ્રાપ્તિ. બીજો જન્મ તે આપણા અંતરમાં વસતા સત્ તત્ત્વના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ—બીજા શબ્દમાં કહીએ તો સ્વભાવનું પરિવર્તન. આપણા સાચા આત્મા સાથે ઐક્ય સાધવાને આપણી ધર્મવૃત્તિ તણસે છે, એવી એ ધર્મની માન્યતા હતી. દીક્ષાવિધિને અંતે દીક્ષિતોને છેલ્લા શબ્દ આ કહેવામાં આવતા : “શાંતિથી જાઓ.”^{૨૨} તેમને મનમાં સ્વચ્ચતા ને આત્મામાં શાન્તિ લઈને જવાનું કહેવાતું. ઍરિસ્ટોટલે^{૨૩} કહેલું : “આ દીક્ષિતોની પાસે એવી અપેક્ષા નથી રખાતી કે તેઓ કંઈ શીખે. તેમણે તો હૃદયમાં અમુક ભાવો ભરવાના હોય છે ને અમુક મનઃસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે.” સિકંદર અને જુલિયસ સીઝરે પણ આ દીક્ષાવિધિ કરાવેલા. આ સંપ્રદાયની માન્યતા પ્રમાણે ઈશ્વર એ એક શબ્દ કે કલ્પના નથી પણ એક ભાવના છે, ને આપણાથી તેને આ લોકમાં ને આ જ દેહે પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ છે. ધર્મ એટલે માત્ર સચુલ્લ ઈશ્વરની ઉપાસના નથી; એથી કંઈક અધિક પણ છે. આ સિદ્ધાન્તો પરથી નાટકકાર સુરીપીડીસને પેલી પ્રસિદ્ધ પંક્તિ સ્ફુરેલી : “જીવન એ મરણ ને મરણ એ જીવન હોય તો કેાણ જાણે ?” એટલું તો નક્કી કે આ વિધિઓમાં હાજરી આપનારાઓમાંથી બહુ થોડા જ માણસો પોતે જ જોતા ને સાંભળતા તેને પૂરા અર્થ કળી શકતા. પ્લેટો કહે છે : “દંડ ઝાલીને ફરનારા તો ઘણા છે, પણ એમાં જ્ઞાની

કહેલું : “વાહ ! પેલા ચાર પતાઇથી અને આ દીક્ષા લીધી એટલા માટે જ શું એને મરણ પણ એકેમિનેન્ડાસના કરતાં સારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થશે ?”

૨૨*. સરખાવો : “ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ।” તથા “હું તારી પાસે શાન્તિ મૂકી નહિ છું. મારી શાન્તિ હું વને આપું છું.”

૨૩. પ્રસિદ્ધ ગ્રીક દ્વિવચ્ચ (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૮૪-૩૨૨). તે પ્લેટોનો પદ-શિષ્ય હતો. પાછળના યુરોપીય તત્ત્વજ્ઞાન પર એના વિચારોની અસર ઘણી જડી યથેચ્છી છે.

બહુ ઓછા છે. " ગ્રીસના દરજ્યાનું નાટ્યો સખનારા દરજ્યાસ, સોફો-
ક્લીસ અને યુરીપીડીસ આ ગૂંદનાદી સંપ્રદાયોથી સારી પેઠે પરિમિત
હતા ને તેમના પ્રત્યે પક્ષપાત ધરાવતા હતા. એ સંપ્રદાયોની સામે રોમના
ખ્રિસ્તી બાદશાહોએ મનાઈદુકમ દાઢ્યો ત્યાં લગી તેમણે ભાંકે પર બારે
પ્રભાવ પાડેલો.

પાદ્યથાગોરાસ

આ સંપ્રદાયો અને પાદ્યથાગોરાસના ઉપદેશ વચ્ચે ઘણું સામ્ય હતું.
પાદ્યથાગોરાસ કોટનમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૭૬૧ સિકાના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયો.
તે ઓરિયુસને પોતાના મુખ્ય આગ્રપદાતાઓનો એક માનતો. એ ગાયકતી
પાદ્યથાગોરાસ પર ઘણી અસર પડેલી; અને સંગીતના પ્રયોગો કરતાં
કરતાં તે સંખ્યાનાં પ્રમાણ સમજતો થયો, ને તેમાંથી આગળ વધતાં
તેણે ગણિતશાસ્ત્રનો પાયો નાખ્યો. પાદ્યથાગોરાસ માનતો કે વિશ્વ-
તંત્રમાં કેવળ સપ્રમાણતા નથી હોતી, પણ એક પ્રકારની તાલગદતા
કે સુરીક્રુ સંગીત પણ હોય છે. (મનુષ્યના આત્માએ પણ વિશ્વતંત્રની
✓ મુખ્યવસ્થાનું અનુકરણ કરવાને મથવું જોઈએ. પાદ્યથાગોરાસ તપ,
ત્યાગ, સંયમ પર વિશેષ બાર દેતો.) એમાં માંસત્યાગને એ મુખ્ય નિયમ
ગણતો. તે પુનર્જન્મમાં માનતો. પાદ્યથાગોરાસને વિષે સૌથી જૂનો
ઉલ્લેખ એનોદોનીસે ઉતારેલા થોડાક શ્લોકોમાં આવે છે. તેમાં કહ્યું છે
કે પાદ્યથાગોરાસે એકવાર એક કૂતરાને જોરથી બસતો સાંભળ્યો, ને
તેના માલિકને વિનંતી કરી કે "એને મારશો નહિ. મારા એક પ્રિય
મિત્રનો આત્મા એનામાં વસે છે. એનો અવાજ સાંભળતાં જ હું એને
ઓળખી ગયો." ખીજી એક વાત એવી સાંભળે છે કે પાદ્યથાગોરાસને
પોતાના પાછલા જન્મોની સ્મૃતિ હતી. (તે કેવળ પુનર્જન્મને જ નહોતો
માનતો; આત્મશુદ્ધિની આવશ્યકતા પણ માનતો.) જન્મોની ઘટમાળને તે
મનુષ્યનો ઉચ્ચતર સ્વભાવ ખીલવવાના સાધનરૂપ માનતો.) સિદ્ધાંતોના
ચિંતન, ચર્ચા ઇત્યાદિમાં સમય ગાળવો એને તે જીવનનો શ્રેષ્ઠ વ્યવસાય
ગણતો. તે અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિક તરીકે પણ જાણીતો હતો. એરિ-
સ્ટોટલના કહેવા પ્રમાણે પાદ્યથાગોરાસે પહેલપહેલાં અવ્યાસ ગણિતનો અને
સંખ્યાઓનો કરેલો. પ્લોટીના પ્રયોમાં પાદ્યથાગોરાસનો ઉલ્લેખ એક
જ જગાએ, 'રિપબ્લિક'માં આવે છે. ત્યાં કહ્યું છે કે પાદ્યથાગોરાસે
તેના અનુયાયીઓને નવો જીવનમાર્ગ બતાવીને તેમનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો

હતો, ને એ માર્ગ 'પાષ્ઠયાગોગ્નિન' ને નામે ઓળખાતો. કંઈ નહિ તો ઈ.સ. પૂર્વે ચોથા સદ્ગ્રામી માંડીને, પાષ્ઠયાગોરાસના અનુયાયીઓની તપસ્યાનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ તો મૌન હતું એમ દેખાય છે. પાષ્ઠયાગોરાસનો સંપ્રદાય એ એક ધર્મસંઘ હતો. એ સંઘમાં પ્રવેશ મેળવવાને દીક્ષા લેવી પડતી, એટલે કે શુદ્ધિની ક્રિયાઓ થયા પછી ધર્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવામાં આવતો. (શુદ્ધિ એટલે અમુક પ્રકારનાં અન્નવસ્ત્રના ત્યાગને ક્રમગત નિયમોનું પાલન એટલે જ અર્થ ન હતો. પણ પરમાત્મતત્ત્વના ચિંતન અને ધ્યાન વડે આત્મશુદ્ધિ કરવી એ પણ આવશ્યક. ગણાતું.) 'શીડો'ના પ્રકરણમાં ખેડો પાષ્ઠયાગોરાસના સિદ્ધાંતનું વર્ણન આપતાં તેના એવા મત રજૂ કરે છે કે મનુષ્યો જગતમાં પરદેશીઓ જેવા છે ને શરીર એ આત્માની કબર છે, અને છતાં આપણે 'આપધાત' કરીને તેમાંથી નાસી છટકું ઉચિત નથી. પાષ્ઠયાગોરાસ શુદ્ધ ધ્યાનને મનુષ્યનું ધ્યેય, મનુષ્યસ્વભાવની પરિપૂર્તિ, માને છે. "આપણે શાને સારુ જન્મ્યા છીએ?" એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં તેણે કહેલું : "આકાશ તરફ જોઈ રહેવાને સારુ." ધ્યાનની ક્રિયા દ્વારા આત્મા પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરે, એટલે કે દેહની તાબેદારીનું કલંક ધોઈ કાઢીને શુદ્ધ બને, પછી તેને ફરી જન્મ લેવાની જરૂર રહેતી નથી. પાષ્ઠયાગોરાસ મોક્ષના આ દાર મુધી પહોંચે છે હતા એમ મનાય છે.^{૨૪} અધ્યાપક જર્નેટ કહે છે : "આપણે જો દિરેકભાઈડીઝની વાત સાચી માનીએ, તો તત્ત્વરત, કર્મરત, અને ભોગરત એ "ત્રણ જીવન"નો ભેદ પહેલવહેલો પાષ્ઠયાગોરાસે પાડેલો;^{૨૫} પાછળથી એરિસ્ટોટલે 'નીતિશાસ્ત્ર'માં તેનો ઉપયોગ

૨૪*. પાષ્ઠયાગોરાસ અને તેના અનુયાયીઓને વિષે એરિસ્ટોટલેનસ કહે છે : "કાર્ય અકામના જે ભેદ તેઓ પાડતા તે દરેકનું ધ્યેય દેવી તત્ત્વનો અપરોક્ષ અનુભવ છે. ત્યાંથી જ તેઓ પ્રસ્થાન કરે છે. એમના આખા જીવનની વ્યવસ્થા ઈશ્વરને અનુસરવાનું સદૈવ શાખીને ચાય છે; અને એ તેમની ફિલસૂફીનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે."

૨૫*. 'અલી' ગ્રીક ફિલોસોફી '૫. ૯૮. "એ સિદ્ધાંતની મતલબ આ છે. આપણે આ જગતમાં પરદેશી જેવા છીએ અને શરીર એ આત્માની કબર છે, અને છતાં આપણે આપધાત કરીને નાસી છટવાનો પ્રયત્ન કરવો ઉચિત નથી; કેમકે આપણે ઈશ્વરનું ધણુ છીએ ને તે આપણો ગોવાળ છે; અને એની આજ્ઞા વિના આપણને નાસી છટવાનો કયો હક નથી. જેમ ઔદિપિક રમતોમાં ત્રણ ભવતા લોકો આવે છે, તેમ આ જીવનમાં પણ ત્રણ ભવતા આજ્ઞાઓ રમતા છે

કર્મો. પ્રાચીન ઉપનિષદોના વિચારકોની પેઠે પાપ્યાગોરાસ પણ માનતો કે જીવમાત્ર એક જ વર્ગના છે; અને મનુષ્ય તથા ઇતર પ્રાણીઓ વચ્ચે જે ભેદ દેખાય છે તે શાશ્વત નથી. પાપ્યાગોરાસના ચરિત્રકાર વ્યારે-ખ્દીકસના કહેવા પ્રમાણે, તે માનતો કે સૂર્ય અને ચંદ્ર એ મુક્તાત્માઓનાં નિવાસસ્થાન છે. ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે જેઓ આ લોકમાંથી જાય છે તે સહુ ચંદ્રમાં પાસે જ જાય છે, અને ચંદ્રમાં એ સ્વર્ગલોકનું દ્વાર છે.^{૨૧}

પાપ્યાગોરાસ ગણિતી હોઈ તેણે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષેના પોતાનો સિદ્ધાંત ગણિતની પરિભાષામાં વર્ણવ્યો છે. અંડનું સ્થાન આદિ એકમે લીધું છે. વિશ્વ એ તેજ અને તિમિરનું, નિરાકાર તત્ત્વ અને સાકાર તત્ત્વનું, મિશ્રણ છે. પાપ્યાગોરાસમાં ગણિત અને અધ્યાત્મ બે પ્રવાહો જોડાળેડ ચાલતા હતા; અને કહેવાય છે કે તેના અનુયાયીઓમાં બે પક્ષ પડી ગયા — એક પક્ષ ગણિતીઓ અથવા શુદ્ધિવાદીઓનો, અને બીજો ધર્મમાં રસ ધરાવનારાઓનો. આ બીજા પક્ષે મુરુની ધાર્મિક પ્રણાલિકા ચાલુ રાખી. પાપ્યાગોરાસમાં આપણે ત્રિવિધ શુદ્ધિ અને લોકા અધ્યાત્મજ્ઞાનનો વિરસ સંયોગ થયેલો જોઈએ છીએ.)

હેરાડોટસ કહે છે કે પાપ્યાગોરાસને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત મિસર-વાસીઓ પાસેથી મળ્યો હતો. પણ “મિસરવાસીઓ પુનર્જન્મને બિલકુલ માનતા નહોતા, અને હેરાડોટસને ત્યાંના ધર્મનિયામકોએ છેતર્યો હશે યા તો ત્યાંના સ્મારકો જોઈને તે છેતરાયો હશે.”^{૨૨} પ્રાચીન જંગલી લોકોમાં મનુષ્યો અને પશુઓ વચ્ચે સાધર્મ્ય હોવા વિષેની જે માન્યતા હતી તેમાંથી જ પાપ્યાગોરાસે પોતાનો સિદ્ધાંત ખીલવ્યો હોય તોપણ, તેના ધર્મતત્ત્વના જે બીજા ભાગો છે — દા. ત. અમુક પ્રકારના આહારનો

છેક નીચલા વર્ગના માણસો ખરીદવા ને વેચવાનો વેપાર કરવા આવે છે. વચલા વર્ગના હરીફાઈમાં જીતરવા આવે છે, પણ સૌથી ઘેલેક તો તેઓ જ જેઓ પ્રેક્ષક તરીકે આવે છે. સહુથી મોટી આત્મશુદ્ધિ તે વિજ્ઞાન છે; અને જે માણસ એને જીવન અર્પણ કરે છે, જે સાચો ફિલસૂફ હોય છે, તેણે જ “સવચક”માંથી વધારેમાં વધારે મુક્તિ મેળવી હોય છે.”

૨૬. ये वैके चास्माद्वोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति । एतदे स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यच्चन्द्रमाः । कौषीतकिनादाजोपनिषद् १-२.

૨૭*. જનેન્દ્ર: “અહીં” બીક ફિલોસોફી”, પૃ. ૮૮-૯.

નિષેધ,^{૨૮} સંધના સભ્યોએ પાળવાનો મૌનનો નિયમ, તપસ્થાને અપાયેલું મહત્વ, સંધની દીક્ષા લેનારને મુક્તિની ખોળાધરી આપતા વિષેનો આગ્રહ, એ બધાનો ખુલાસો આપવો કઠણ થઈ જાય છે. પાછથા-ગોરાસનો ચરિત્રકાર આયેન્લીકસ કહે છે કે તેણે ઘણો પ્રવાસ કર્યો હતો, અને મિસરવાસીઓ, એસીરિયનો તથા આઘલોના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ^{૨૯} ગોંપર્ક ઓક વિચારક વિષેના પુસ્તકમાં લખે છે : “ આ જિજ્ઞાસુ ઓક, જે જુદો સમકાલીન હતો, અને કદાચ જરથુસ્ત્રનો પણ સમકાલીન હોય, તેણે બૌદ્ધિક સંશોભના એ જમાનામાં પૂર્વતું આજીવનું ચોક્કસ જ્ઞાન ધરાવવાટે મેળવ્યું હોય એમ માનવું વધારે પડતું નથી. ”

ઓકોની ઉપર ધરાવવાટે ભારતવર્ષની સીધી અસર પડી હતી એ માન્યતા આપણે સ્વીકારીએ કે ન સ્વીકારીએ; પણ ઔરશીક અને પાછથા-ગોરિયન વિચારોના અભ્યાસીને એટલું તો દેખાયા વિના નથી રહેતું કે એ વિચારો અને ભારતવર્ષના ધર્મની વચ્ચે સમાનતાના અંશે એટલા બધા છે કે એનો ઉદ્ભવ એક જ જીવનદર્શનમાંથી થયેલો હતો એમ આપણે માનીએ તો તે સકારણ અને સપ્રમાણ ગણાય. એમાંના એક વિચારસમૂહનો અર્થ જાણવા માટે આપણે ખીજ સમૂહનો ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ.

૨૮*. તિમાઈઓસના કહેવા પ્રમાણે, તેણે ટેસોસમાં એપોલો દેવનું જૂનામાં જૂનું મંદિર જ્યાં પ્રાણીવધ વિનાના જ યજ્ઞો થતા તે સિવાય બીજા કોઈ પણ મંદિરમાં હોમ કરવાની ના પાડી હતી.

૨૯*. અધ્યાપક ફોલીનસન લખે છે : “ પાછથાગોરાસ પર મિસરની નહિ પણ હિંદની અસર પડી હોય એ વધારે સંભવિત છે. પાછથાગોરાસે શીખવેલા ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને મહિત્વના લગભગ સર્વ સિદ્ધાંતો ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સદીમાં હિંદુસ્તાનમાં જાણીતા હતા; અને પાછથાગોરાસના અનુયાયીઓ, જેનો તથા બૌદ્ધોની પેઠે, પ્રાણીહિંસા ને માંસાહાર ન કરતા, અને સિંગો જેવાં કેટલાંક શાકને વર્જ્ય ગણતા.....વળી એમ પણ દેખાય છે કે જીમ્લિટનું જે પ્રમેય પાછથાગોરાસનું ‘શોધેતું’ કહેવાય છે તે હિંદીઓને પ્રાચીન વેદકાળમાં, એટલે કે પાછથાગોરાસના પહેલાં, જાણીતું હતું. ” અધ્યાપક વિંટરનીટ્રમ પણ એ જ મતના છે. તે લખે છે : “ પાછથાગોરાસને વિષે અને જુદું સંભવિત વસ્તુ એ લાગે છે કે તેણે ધરાવમાંથી ભારતવર્ષના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન મેળવ્યું હશે. ” સર વિલિયમ જેન્સ, કોલ્બ્રૂક, સ્પીડર, ગારને, હોપકિન્સ અને મેકડોનેલનો પણ એ જ મત છે. અધ્યાપક ક્રીચે એ મતની નાદક ટીકા કરી છે.

સોફેટિસ

માણસે જીવનરૂપી રથનું સુકાન યુદ્ધિરૂપી સારથિના હાથમાં સોંપી દેતું જોઈએ એવો ઉપદેશ સોફેટિસ (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૦-૩૯૯) જાદુ ભારપૂર્વક આપતો ખરો; પણ તે પોતે અત્યંત ઈશ્વરપરાયણ માણસ હતો. તે ધણી વેળા પોતાના ‘અંતરનાદ’ની વાત કરતો. તેણે ધણીવાર કંઈક કામ કરવાનો જોત રચ્યો હોય, પણ ‘અંતરનાદ’ ના પાડે એટલે અટકી જાય. કંઈક અંશે તે યોગી પણ હતો, એટલે કેટલીકવાર સમાધિમાં જતરી જતો. એકવાર તે ઉત્તર ગ્રીસમાં લશ્કરમાં નોકરી કરતો હતો, ત્યાં પરાડિયે શાંત જિભો રહીને ધ્યાન ધરતો જોવામાં આવ્યો હતો. ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં તે આખો દિવસ ને આખી રાત જિભો રહ્યો. સવારે અંજવાણું ચતાં તેણે સૂર્યની પ્રાર્થના કરી ને આશ્વતો થયો. એની કલ્પનાનો ધર્મ તે મીઠાના કર્મકાંડવાળા ધર્મથી સાવ જુદો જ હતો. આ ‘દરમ જગતની પાર રહેલા અતિપ્રાકૃતિક જગતની હસ્તીનું’ ભાન તેને હતું; અને પોતે દેવનચરીનો વતની છે એમ તેને લાગતું. જગત મનુષ્યને ભણે કણે, પણ મનુષ્યની પાસે પોતાનું ધાતું કરાવવાનું સામર્થ્ય તેનામાં નથી. પ્લેટોના એક સંવાદમાં સોફેટિસ કહે છે :

“ તમે જો મને એમ કહો કે ‘ હે સોફેટિસ, આ કણે તો અમે એનીટસની વાત કાને નહિ ધરીએ, પણ તમને છોડી દઈશું — એ યારને કે તમે હવે પછી આ અવશાસ અથવા ફિલસૂફીનું આચરણ આજ નહિ વધારો; અને તે છતાં જો તમે એ કામ કરતાં પડકારો તો તમને દેહાંતની સજા દેવામાં આવશે; ’ — એટલે જો તમે મને આ યારને છોડો, તો હું તમને કહું કે ‘ હે આર્થેન્સના નાગરિકો, હું તમારો અહેસાન માતું છું; તમારે વિષે મને સ્નેહ છે; પણ હું તમારી આજ્ઞા માનવા કરતાં ઈશ્વરની આજ્ઞા માનીશ; અને મારો સ્વાસોઅવાસ ચાલતો હશે ને મારામાં શક્તિ હશે ત્યાં સુધી હું મારી ફિલસૂફીને આચરણમાં ઉતારવાનું જખ નહિ કહું. ”

તે કદાચ ઔરશીક સંપ્રદાયવાળાઓની પેઠે માનતો દર્શ કે આત્મા અમર છે; સંસારનો ત્યાગ કરી અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવું એનું જ નામ સુખ છે; અને માણસો ગમે તે રિયતિમાં હોય તોપણ સદુ ભાઈ ભાઈ છે.

પ્લેટો

ગૃહવાદની ઢીક પ્રણયવિકા સોજે કળાએ પ્લેટોમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૨૭-૩૪૭) પ્રગટ થાય છે. માનવયુદ્ધિની શક્તિ વિષે મીઠાનો જે

અભિપ્રાય છે તે પ્લેટો સ્વીકારતો નથી. તે માને છે કે સત્ય હમેશાં પુરવાર કરી શકાતું નથી. ફેટલીકવાર મૌન એ જ ‘વ્યાખ્યાન’રૂપ થઈ પડે છે; ને મૌનની નીચ સ્થિતિમાં જ મન સત્યનું આકલન કરી શકે છે. સત્ય માત્ર મનુષ્યની શુદ્ધિને નહિ પણ તેના સમગ્ર જીવનને સ્પર્શે છે, તેના અંતરની સર્વ શક્તિઓનું ઉદ્દેશોધન કરે છે. પ્લેટો કહે છે કે કવિ એ “હળવું, પાંખવાળું, ને પવિત્ર ગ્રાણી છે. ધૃતિર તેના દેહમાં સંચાર કરે છે ને તેને મુખે પોતાની વાણી બોલાવે છે.” ઇદ્રિયગોચર વસ્તુઓમાં તે જ વસ્તુઓનાં આદર્શ રૂપો^{૩૦} વિદ્યમાન હોય છે, અને તેનું જ્ઞાન આપણને ઇદ્રિયો દ્વારા થાય છે, એવા, ઇદ્રિયો દ્વારા થતા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને જ સાચું માનનારો, મત પ્લેટોને સંતોષકારક લાગતો નથી. આદર્શ રૂપો (Forms)નું જગત ઇદ્રિયગમ્ય વસ્તુઓથી ભિન્ન ને નિરાળું છે; અને ‘શુદ્ધિયુક્ત’ આત્માને જ તેનું જ્ઞાન થાય છે. આદર્શ રૂપો (Forms) તો જેવાં છે તેવાં જ સદાકાળ રહેવાનાં. આપણે ઇદ્રિયો વડે જેનું આકલન કરીએ છીએ તે અનેક વસ્તુઓ નિરંતર બદલાયાં કરે છે. સત્ તત્ત્વના જે વિભાગ છે : ઐક અદૃષ્ટ, જેમાં કદી પરિવર્તન થતું નથી; અને બીજે દૃષ્ટ, જે નિરંતર બદલાયાં કરે છે. આત્મા અદૃષ્ટ, અખંડ, અબ્યય, અવિનાશી છે; શરીર અનેક તત્ત્વોનું બનેલું, વિસય પામનારું, ને નાશવંત છે. આત્મા જ્યારે ઇદ્રિયોની જોડે ભળી જાય છે ત્યારે તે નામરૂપાત્મક અને પરિવર્તનશીલ જગતમાં અટવાઈ પડે છે. તે જ્યારે ઇદ્રિયોના પાશમાંથી નાસી છૂટે છે ત્યારે શુદ્ધ, સનાતન, અવિચળ જીવનવાળા પેલા બીજે પ્રદેશમાં જઈ પહોંચે છે. તત્ત્વદર્શીઓને થતા અતીન્દ્રિય સત્યદર્શનને વિષે પ્લેટો કહે છે :

“અમે એ દિવ્ય રૂપનું દર્શન કર્યું; તે વેળા અમે જે જૂદતામાં પ્રવેશ કર્યો

૩૦. Ideas અને Forms વિષેના પ્લેટોના વિચાર એ ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેનો ખાસ ફાળો હતો. ઇન્દ્રિયો વડે આપણે વસ્તુઓનાં જે રૂપો જોઈએ છીએ તે ઉપરાંત તે વસ્તુઓનાં આદર્શ રૂપો પણ હસતી ધરાવે છે. જેમકે આપણે ઊગતું, ફાલતું ને સુકાઈ જતું માડ જોઈએ છીએ. એટલે કે માડમાં ફેરફાર થાય છે. પણ માડનું જે આદર્શ રૂપ છે, અને જેને આપણે આંખથી જોઈ શકતા નથી કે બીજી કોઈ ઇન્દ્રિય વડે જેનો અનુભવ કરી શકતા નથી, તેમાં કશા ફેરફારો થતા નથી. તે અવિચળ છે. કહો કે તે માડનો ‘પ્રાણ’ છે. આ ‘પ્રાણ’ અથવા આદર્શ પ્રતિકૃતિ તે Form (ફોર્મ) છે.

તેને ખરેખર આત્મવૃત્તિક સુખની અવસ્થા કહી શકાય. એના અનુભવ અમે અમારી નિર્દોષતાની અવસ્થામાં, આગામી દુઃખનો કંઈ સ્વાદ ચાખ્યા પહેલાં, કરેલો. તે વેળા અમને નિર્દોષ, સાદા, સાંત ને સુખી દિવ્ય ગણોનાં દર્શન કરાવવામાં આવતાં, ને તેમને અમે શુદ્ધ પ્રકાશથી દેહીધમાન ભેતા. જ વેળા અમે પોતે શુદ્ધ હતા; અને અત્યારે જે જીવંતી કબરને સાથે ફેરવીએ છીએ તેમા હજુ પુરાયા નહોતા. આજે તો માછલી છીપમાં કેદ પુરાય તેમ અમે આ દેહરૂપી કારાગૃહમાં પુરાયા છીએ.”

‘શ્રીકે’ના પ્રકરણમાં પ્લેટો અનંત જીવન, (બ્રાહ્મી રિયતિ)નું વર્ણન આપતાં કહે છે :

“આત્મા ત્યારે આત્મામાં પુનઃપ્રવેશ કરીને જે ચિંતન કરે છે ત્યારે તે (આ જગત છોડીને) નિરાળા જ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. એ પ્રદેશમાં શુદ્ધ અને સનાતન, અવિનાશી અને અચળ સત્ તત્ત્વ વાસ કરે છે. એ તત્ત્વ સાથેનું પોતાનું સાદૃશ્ય અનુભવતા તે ત્યાં પોતાના જ નિયમનમાં રહે છે. ૭૨ તેને જમણોમાંથી વિશ્રાંતિ મળે છે; તે સ્થિર થઈ જાય છે, અને પોતાની સાથે પોતાનું એકપ અનુભવે છે. ત્યાં આસપાસના જે પદાર્થો ભેટે તેને કામ લેવાનું હોય છે તે પણ તેના જેવા જ હોય છે.” ૭૩

એ સનાતન સત્ તત્ત્વ નિરંતર આપણા આત્મામાં વસે છે. આત્મા અમર છે ને તેણે પૂર્વે અનેક દેહો ધારણ કર્યા છે. આ જન્મની અગાઉ તેણે જે વસ્તુઓ જોઈ જાણી હોય તેને તે યાદ કરી શકે છે. આ પૂર્વસ્મૃતિને પ્લેટો પૂર્વજન્મના પુરાવા તરીકે સ્વીકારે છે. આત્મા અગાઉ હસ્તીમાં હતો, એટલું જ નહિ પણ તે અધિનાશી હોઈ તેના નાશ સંભવતો નથી. જે કોઈ વસ્તુ અંશરૂપમાંથી ઉદ્ભવેલી હોય કે બિન્ન બિન્ન અંશો ભેગા કરીને રચાયેલી હોય તેનો નાશ સંભવે છે. પણ જે વસ્તુ અખંડ છે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પરિવર્તન થવા પામતું નથી. પ્લેટોની કલ્પના પ્રમાણે, ‘અનિવાર્યતાના ચક્રાવામાં’ આત્મા સદાકાળ ફર્યા કરે છે, અને તેમાં તેની વાસના અનુસાર જીવન તેને મળે છે. કેટલાક આત્માઓ પૃથ્વીની નીચે કારાગૃહોમાં જાય છે; કેટલાક સ્વર્ગે

૭૧. સરખાવો : માત્રેવ સંવિજ્ઞત્યાત્મનાત્માનમ્ । માણ્દ્યક્યોપનિષત્ ૧૨.

૭૨. સરખાવો : સ સ્વરાડ્ ભવતિ । હાંદોગ્ય ૭-૨૫-૨.

૭૩. સરખાવો : અહન્ટમવ્યવહાર્યમગ્રાહ્યમલક્ષણમચિન્ત્યમવ્યપદેશ્યમેકાત્મ-
પ્રત્યયસારં પ્રવચોપશમં દાનંતં શિવમદ્વૈતમ્ । — માણ્દ્યક્યોપનિષત્ ૭.

જાય છે, ત્યાં “તેમને તેઓ માનવદેહમાં હતા ત્યારના જીવનને અનુકૂળ એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.” ‘રિપબ્લિક’ ગ્રન્થના ઉપસંહારમાં પ્લેટોએ એક નીતિકથા આપી છે. તેમાં એવો ચિતાર ખડો કર્યો છે કે શરીરમાંથી છૂટી ગયેલા આત્માઓ “અનિવાર્યતાની પુત્રી લેવેસીસ”ની પાસે નવા અવતારની માગણી કરે છે. લેવેસીસ તે કર્મના નિયમની જીવંત પ્રતિમા છે. અનેક અવતારોમાં ચઢને પસાર થતાં થતાં મનુષ્યનો આત્મા વિશુદ્ધ થાય છે; અને સંપૂર્ણ વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે ત્યારે તેનો જન્મમરણનો ફેરો ટળી જાય છે. આત્મા એ શરીરની નિર્જળ પ્રતિકૃતિ છે, નર્થો પડાયા છે, અને શરીરથી છૂટો પડતાંવેંત ઓસરી જાય છે, એવી માન્યતા તે સમયે ગ્રીસના લોકોમાં પ્રચલિત હતી. તેમાં અને પ્લેટોના આ સિદ્ધાન્તમાં કશું જ સામ્ય નથી. પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મનો વિચાર પોતે ‘એક પવિત્ર વાત’ માંથી લીધા એમ પ્લેટો કહે છે. તેણે કહ્યું છે : “જે સ્ત્રીપુરુષો ધર્મજ્ઞાનવાળાં હતાં તેમની પાસેથી મેં કંઈક સાંભળ્યું છે.”

પ્લેટોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રધાન વિચાર એ છે કે સામાન્ય માણસ ખરેખરો જગૃત નથી હોતો; પણ જીવમાં ચાલતા માણસની પેઠે આમતેમ દરેકરે છે, ને ઓળાઓની પાછળ પડી તેમને પકડવા મથે છે. ત્યાં સુધી આપણે રાગદ્વેષાદિ વિકારોને વશ છીએ ત્યાં સુધી સ્વપ્નેને વાસ્તવિક માની લઈએ છીએ. ત્યારે સત્યનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે રજનીના ઓળા અક્ષોપ થઈ જાય છે, અને પ્રજાતકાળના નવા સૂર્યના પ્રકાશમાં આપણને કશું ગૂઢ, અકળ ને અસ્પષ્ટ દેખાતું નથી ને આપણે મુક્ત થઈ જાય નથી; પણ જેમ દેવો જુએ છે ને જાણે છે તેવી રીતે સર્વ કંઈ નજરેાનજર જોઈએ છીએ. પ્લેટોએ આપેલી ગુદાની ઉપમા હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના માધ્યાવાદનું સ્મરણ કરાવે છે. તે માનવજાતિને ગુદામાં બેઠેલા કેટલાક માણસો જોડે સરખાવે છે. એ માણસો અંધનમાં જન્મ્યાયેલા છે; પ્રકાશ તરફ પીઠ ફેરવીને બેઠા છે; અને માને છે કે સામી બીંત પર જે પડાયા પડે છે તે પડાયા નથી પણ ખરેખરા પદાર્થો છે. આપણે ગુદાના અંધકારમાં વસીએ છીએ. એમાંથી આપણો લાય સાહીને કોઈ આપણને બહાર કાઢે ને સૂર્યના પ્રકાશમાં લાવે એ જરૂરનું છે. વળી ગ્રીસના સામાન્ય માણસો શરીરને ધણું મહત્ત્વ આપતા ને તેને બહુ લાડ લડાવતા. પ્લેટો શરીરને એટલી ગણે છે, ને તેની જાંઠરથી આપણે જન્મ્યાયેલા છીએ એમ માને છે. મરણ પછી મળનારા જે પરલોકમાં આપણે દેહના અંધનમાંથી મુક્ત થઈને વિચરીશું તે લોક

પર આપણે આપણું ચિત્ત ચોંટાડવું જોઈએ. “આપણે ઠાઈ પણ વસ્તુનું શુદ્ધ જ્ઞાન મેળવવું હોય તો દેહમાંથી છૂટી જવું જોઈએ — આત્માએ સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિર^{૩૪} થઈને પદાર્થોનું અપરોક્ષ દર્શન^{૩૫} કરવું જોઈએ. ત્યારે જ આપણે પેલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીશું, જે મેળવવા આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે જેના આશય હોવાનો આપણે દાવો કરીએ છીએ. પણ તે દર્શન આપણને આ બંને નહિ થાય; મરી ગયા પછી જ થશે.”^{૩૬}

(ઇન્દ્રિયો પર માલિકી દેહની છે.) આત્મા ત્યારે ઇન્દ્રિયોના આકર્ષણમાંથી મુક્ત થઈને, સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવા, દેહમાંથી નીકળી જાય છે ત્યારે તે અદૃશ્ય સત્ તત્ત્વને નિહાળી શકે છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિની સાધના એટલે “આત્માનો દેહને વિશે વૈરાગ્ય, અને તેના પાશમાંથી વિમુક્તિ.”^{૩૭} અહીં આપણે જોઈએ છીએ, કે વિચાર કરનાર આત્મા દેહ અને તેની ઇન્દ્રિયો ને રાગદ્વેષો તથા વિપયવિકારોમાંથી સંપૂર્ણ વિમુક્તિ મેળવી શકે છે. એમાંથી એ પણ ફલિત થાય છે કે આદર્શ રૂપો (Forms)નું અસ્તિત્વ દેહથી જિનન છે. પ્રેરોના આરંભના સંવાદોમાં આ વિચારનું પ્રતિપાદન કરેલું દેખાય છે. તેમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે કે જેમ આત્માને દેહથી પૃથક્ એવી હસ્તી છે, તેમ આદર્શ રૂપો (Forms)ને પદાર્થોથી પૃથક્ એવી હસ્તી છે. મિટો કહે છે :

“ હે ધિયેટોરસ, પાપ કરી અશ્રાવ્ય ચર્ચા શકે એમ નથી; કેમકે પુણ્યનું વિરોધી એવું કંઈક તરવ હંમેશાં રહેલું જ જોઈએ. પાપને સ્વર્ગમાં તો સ્થાન નથી; એટલે તે નાશકે નારાવંત જીવનમાં ને આ પૃથ્વીથી હોતમાં ભગ્યા કરે છે. તથા આપણે બને એટલી ત્વરાથી આ પૃથ્વી પરથી નાસી છૂટી સ્વર્ગમાં જવું જોઈએ. નાસી છૂટવું એનો અર્થ એ કે બને તેટલે અંશે ઈશ્વરના જેવા બનવું; અને એના જેવા બનવું એટલે કે સદાચારી, ન્યાયી ને જ્ઞાનવાન બનવું ... ઈશ્વર કદાપિ કંઈ પણ રીતે અનાચાર નથી કરતો — તે સંપૂર્ણ સદાચારી પ્રતિમા છે; અને આપણામાંના જેઓ સૌથી અધિક સદાચારી હોયે તેઓ વધારેમાં વધારે અંશે તેના જેવા હોયે.”

૩૪ સમુદાયો : ત્વદા દ્રવ્યઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ । યોગસૂત્ર ૧-૩.

૩૫. ઇન્દ્રિયો વડે જે જ્ઞાન કે દર્શન થાય તેને “પ્રત્યક્ષ” જ્ઞાન કે દર્શન કહે છે. જે જ્ઞાન કે દર્શન ચર્મચક્ષુ વડે નહિ પણ જ્ઞાનચક્ષુ અથવા દિવ્ય ચક્ષુ વડે થાય છે, તેને “અપરોક્ષ” જ્ઞાન કે દર્શન કહે છે.

૩૬*. સૂરી એ કેદ અથવા કબર છે એ વિચાર ઔપચારિક સંપ્રદાયવાળાઓનો છે, એમ પ્રેરોએ કહેલું.

શરીર ભારરૂપ છે; પાપનું મૂળ છે; ને એ પાપમાંથી મુક્ત થઈ શુદ્ધ બનવાને આત્માએ તથાસવું જોઈએ — એ સિદ્ધાંત 'શીડો'ના આખા પ્રકરણમાં વ્યાપી રહેલો છે.

આ પરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે પ્લેટોની આ દિલ્લસૂચી અને સામાન્ય ગ્રીક વિચારસરણી એ બેની વચ્ચે આજ નબીનનું અંતર છે. સામાન્ય ગ્રીક પ્રજા તો ઇન્દ્રિયોને રાચક અને લાગણીઓને તૃપ્તિદાયક એવી સર્વ વસ્તુઓમાંથી આનંદ મેળવતાં શીખી હતી. તે ઇલ્લલોકને પરલોકની પૂર્વતૈયારીરૂપ નહોતી માનતી; પણ ઇલ્લલોકના જીવનને સ્વતંત્ર રીતે સરસ અને સુંદર ગણતી. ગ્રીક પ્રજા માનતી કે જીવન સદાચારી જ નહિ, સુભગ અને સુંદર પણ હોવું જોઈએ; અને તેમાં શરીર, મન અને આત્માની સર્વ શક્તિઓનો પરિશ્રમપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ઇન્દ્રિયોનું જગત, અને આત્મા (Ideas)નું અથવા આદર્શ રૂપો (Forms) નું જગત, એ બેની વચ્ચે કદી ન જૂંસાય એવો ભેદ છે એમ માનીએ, તો એનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ જ આવે કે ઇન્દ્રિય-ગોચર જગત પરથી મન ઊતરી જાય ને પેલા ઉચ્ચતર જગતમાં એકાગ્રપણે પરાવાય. પણ દુનિયાદારીના વહેવારોમાં લાગ લેવાની આતુરતા ગ્રીક પ્રજાના હાડમાં જ હતી; એટલે તેના માનસને આ પરિણામ રુચે એમ ન હતું. ઔરશીક ધર્મ અને પાષ્ટયાગોરાસનો ઉપદેશ પ્લેટોને ઊર્ધ્વગામી બનાવી ગુહામાંથી સૂર્યપ્રકાશ તરફ ખેંચતો હતો; પણ ગ્રીક માનસમાં રહેલી માનવસેવાની ભાવના તેને કડકાઈથી ફરમાવતી હતી કે તેણે પાછા ફરવું, અને તેના જે સોગતીઓ હજુ ગુહાના અંધકારમાં બદ્ધ દશામાં પડ્યા છે તેમને મદદ કરવી.

પરમાત્મા, આત્મા, દિરણ્યગર્ભ, વિશ્વકર્તા અને વિશ્વાત્મા વગેરે જે કલ્પનાઓ ઉપનિષદોમાં છે તેને મળતી કલ્પનાઓ પ્લેટોમાં પણ જોવા મળે છે. 'રિપબ્લિક' ગ્રંથના છઠા પ્રકરણના અંતભાગમાં, વિશ્વનું જે આદિકારણ — જેનું 'સત્' શબ્દથી પણ વર્ણન થઈ શકે એમ નથી કેમકે તે અવર્ણનીય છે ને વાણી ત્યાં લગી પહોંચી શકતી નથી — ત્યાં લગી પહોંચવાના દિલ્લસૂચીના પ્રયત્નનું વર્ણન પ્લેટોએ આપ્યું છે. 'લોજિસ્ટિકન', 'યુમેસ' અને 'એપીથુમિયા' એ પ્લેટોના શબ્દો અનુક્રમે 'સત્ત્વ', 'રજસ્' અને 'તમસ્' એ ત્રણ ગુણોના પર્યાય-વાચક છે. તમસ્ની જેમ એપીથુમિયામાંથી મોહ, અજ્ઞાન અને પ્રમાદ

હિપતે છે. રજસૂની જેમ યુધોસમાંથી લોભ, પ્રવૃત્તિ ને દુઃખ હિપતે છે, અને તે જ્ઞાન ને અજ્ઞાનની વચલી દશાનો મુચક છે. લોગિસ્ટિકન અથવા બુદ્ધિપ્રધાન તત્ત્વ એ સત્ત્વગુણનો સમાનાર્થક છે; તે આત્માના રાગદ્વેષો ને વિકારો ચમાવી તેને વ્યોતિર્ભય બનાવે છે. આ બિન્ન બિન્ન મનોગત ગુણોના પ્રાધાન્ય અનુસાર આત્માઓની જુદા જુદા વર્ગમાં વહેંચણી પ્લેટોએ કરી છે, તે ભારતવર્ષની વર્ણવ્યવસ્થાના વિભાગોને મળતી આવે છે.

‘રિપબ્લિક’ના ત્રીજા પ્રકરણમાં પ્લેટો હોમરની કવિતામાં વર્ણુવાયેલા લોકધર્મની ટીકા કરે છે; અને દસમા પ્રકરણમાં હોમર તથા પાંડયાગોરાસ વચ્ચેનો બેદ બતાવે છે. હોમરના નીતિશિક્ષણમાં ખરાબીઓ છે; અને તેનામાં મહાન ગુરુત્વ એકે લક્ષણ નથી. તેને કોઈ અનુયાયીઓ નહોતા. તેણે કોઈ સંપ્રદાય રચાવ્યો નહોતો. તેણે કોઈ શિષ્યોને પ્રેરણા આપી નહોતી. તેણે કોઈ પ્રમાણશ્રુત એવો જીવનનો નિયમ બતાવ્યો નહોતો. ઔરશીક ધર્મના શિક્ષણમાં કઠોર તપસ્યા, ઐચ્છિક ગરીબાઈ, સંપત્તિનો સંયુક્ત હિપભોગ, પુનર્જન્મની માન્યતા, ને પ્રાણીજીવન વિષે આદર, એ સર્વ તત્ત્વો હતાં. એના જ પાયા પર પાંડયાગોરાસના ધર્મની ઇમારત રચાઈ હતી. ઔરિસ્ટોટલ કહે છે કે પ્લેટો પાંડયાગોરાસના સંપ્રદાયના શિક્ષણને ઘણા મોટા પ્રમાણમાં અનુસરે છે. તેણે ઔરશીક ધર્મ અને પાંડયાગોરાસ એ બંનેના વિચારો હિપાડી લઈ પોતાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં વણી લીધા હતા.

આત્મા પરમાત્મા વચ્ચેનું અદ્વૈત, આત્માનું અમરત્વ, અવિશ્રાન્ત જવચક્રમાંથી મુક્તિ, જગતની અનિત્યતા, દેહને વિષે તુચ્છભાવ, અને પૂર્ણજ્ઞાન તથા અંશજ્ઞાન વચ્ચેનો બેદ, એ તત્ત્વો ગ્રીસના પ્રચલિત ધર્મના એકેએક વિચારથી જોડાતાં છે. ગ્રીક વિચારના ક્ષેત્રમાં એ નવી નીકળેલી ધુનો છે.

આત્મા એ ઇશ્વરશ્રી મહાપાવકની જ્વાળામાંથી નીકળેલો એક સ્ફુર્લિંગ છે; તે મૂળ દેવી સ્થિતિમાંથી દેહદશામાં પતન પામ્યો છે; અને તેણે, મનુષ્ય, પશુપક્ષી ને વનસ્પતિના દેહોમાં ચર્ધને પસાર થતાં થતાં, દીર્ઘ યાત્રા કરીને, પોતાના અપરાધનું પ્રાવશિત કરવું રહ્યું છે; — આ મનની કલ્પનાઓ નથી પણ વાસ્તવિક હકીકતો છે, ને તેને રદ કરવા ધારીએ

તોપણ રદ ન થઈ શકે, એમ એ'પીડોકલીસ સ્વીકારે છે. તપ અને ત્યાગ એ આત્માને ઇન્દ્રિયગોચર જગતમાંથી છોડવવાનું એક સૌથી સચોટ સાધન છે એમ તે માને છે. આત્મા અંતે તેની દૈવી અવસ્થા પુનઃ પ્રાપ્ત કરે છે; અને જે જ્ઞાની પુરુષો આપું તપોમય ને સદાચારી જીવન ગાળે છે તેઓ આખરે, આ બધે જ, દેવરૂપ બની જાય છે.) —

આત્માની ઇશ્વરમાંથી ઉત્પત્તિ; તેના પૂર્વભવો; દેહદશામાં તેનું પતન; મૃત્યુ પછી થતારો તેનો ન્યાય; તેનાં ગુણકર્મ અનુસાર મનુષ્ય કે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં તેનું પ્રાયશ્ચિત્તાર્થે ભ્રમણ; ભવચક્રમાંથી તેની અન્તિમ મુક્તિ; અને ઇશ્વર પ્રત્યે તેનું પુનરાગમન — આ તત્ત્વોને ગૃહવાદી સંપ્રદાયો, પ્લેટો અને એ'પીડોકલીસ એ સદુ સ્વીકારે છે. ગ્રીસની વિચારધારાને પરદેશી તત્ત્વજ્ઞાનનો સ્પર્શ ન થયો હોત, તો કદાચ તે આવી દ્વિલક્ષી ન ખીલવી શકી હોત. ભારતવર્ષના ધર્મમાં તો એ વિચારો સ્પષ્ટ રૂપમાં મોજૂદ છે.

૨

ગ્રીસ અને ભારતવર્ષ

જગતની સંસ્કૃતિના વિકાસનો અભ્યાસ કરનારને બિન બિન સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે અનેક સમાનતાઓ મળી આવે છે. તેનું કારણ વિનિમય છે, કે સમાન્તર જીવિકાસ છે, એના પર તે બહુ લક્ષ આપતો નથી. બે સંસ્કૃતિના અમુક વિચારોમાં જે સામ્ય હોય છે એ જ ખરી મહત્ત્વની વસ્તુ છે. એ વિચારો ભારતવર્ષમાં ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકા પહેલાં જિંડા જામેલા હતા; અને ગ્રીસમાં તેનો જિગમ એ સમય પછી થયો છે. ઇતિહાસની ઘટનાઓનું પુનરાવર્તન થાય છે ત્યારે પણ તેમાં થોડાઘણો ફરક તો રહે જ છે. બે વિચારપ્રવાહોની વચ્ચે સોએ સો ટકા સામ્ય શોધવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. પણ ભારતીય અને ગ્રીક એ બે વિચારપ્રવાહની વચ્ચે મળતાપણું છે એમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ગ્રીક લોકો તેમના કરતાં જૂની એવી સંસ્કૃતિઓની પાસેથી કંઈ શીખ્યા હતા એમ કહેવાથી ગ્રીકોને હીણપત લાગે એમ કેટલાકનું માનવું છે. પણ ગ્રીક લોકોમાં તીવ્ર ને પ્રખર જીવિજ્ઞાન, જિજ્ઞાસા, અને નવું નવું મહત્ત્વ કરવાની શક્તિ એ સર્વ ગુણો હતા. એવા લોકો સૈનિકો ને વેપારીઓ, સાહસિક પ્રવાસીઓ, નાવિકો, અને લઘાયક વસાહતીઓ તરીકે જે પરદેશીઓના

૫૨ : ધર્મોત્તુ' મિલન

ગાઢ સંસર્ગમાં વારંવાર આધ્યા તે પરદેશીઓની અસર તેમના પર ન પડવા પામી હોય એમ બને જ નહિ. જ્યારે સ્વદેશની ફિલસૂફી વધતી જતી જિજ્ઞાસા ને જ્ઞાનપિપાસાને તૃપ્ત કરી નથી શકતી ત્યારે પરદેશી પાસેથી વિચારો ને સંસ્કારો છૂટથી લેવામાં આવે છે. ગ્રીક હોય એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે ખ્રીસ્ત દરેક પ્રકારના વિચાર સામે મનનાં દ્વાર બંધ કરી દેવાં.

કૃત્રિમિક ધર્મસંઘે ખ્રિસ્તી ધર્મોત્તુ' સંગઠન રચ્યું ત્યારપછી જ પશ્ચિમમાં ધર્મોધતાની વૃત્તિ વધવા પામી. ત્યાં સુધી નવા વિચારો ને ઉપાસનાવિધિઓ ગ્રહણ કરતાં પરદેશની તાબેદારી આવી પડવાની દહેશત રહેતી નહિ, અથવા તો રાષ્ટ્રીય અભિમાન ને અદેખાઈ જાગૃત થતાં નહિ. જૂની રીતો જ્યારે અસંતોષજનક લાગતી ત્યારે બહારના નવા આચારવિચાર છૂટથી ગ્રહણ કરવામાં આવતા. ખ્રીષ્ટ બાણ હિંદુઓ સર્વ યુગોમાં ધાર્મિક પ્રજ્ઞોમાં સ્થાપવ્યા રહેલા છે. જે જમાનામાં એમનામાં જેમ હલુ તે જમાનામાં એમને પોતાના વિચારો ફેલાવવાનો પણ રસ હતો. જાવા અને હિંદી-ચીનમાં હિંદુ ધર્મની સ્થાપના થયેલી; અને ખૌદ્ધ ધર્મ એશિયાના મોટા ભાગોમાં ફેલાયેલો. એ બતાવે છે કે વિશાળ પ્રદેશોમાં અને ઘણા યુગોમાં ભારતવાસીઓએ સંસ્કારના ક્ષેત્રમાં અનેક સાહસો એડેલાં છે. કેઈ પણ જે સંસ્કૃતિની વચ્ચે પરસ્પર અવરજવર ને સમાગમ કઈ રીતે થયા હતા એ ચોક્કસ રીતે ન બતાવી શકાય ત્યાં સુધી, જેની વચ્ચે કંઈક સામ્ય જોઈને વિનિમય થયાનું અનુમાન ન ખાંધી લેવું, એ સિદ્ધાંત અમુક હદ સુધી સારો છે. પણ એવા સમાગમોની સર્વ તવારીખો નાશ પામી હોય એ સંભવ પણ વિસરવો ઘટતો નથી. હિંદુઓ જાવામાં કેવી રીતે ને ક્યારે જઈને વસ્યા એ બતાવવાને આપણી પાસે બાબતે જ કંઈ પણ પુરાવો છે. પણ ગ્રીસ ઉપર થયેલી ભારતવર્ષની અસર પરત્વે તો આપણે છેક અંધારામાં નથી. પશ્ચિમમાં આવતા તપના પ્રકારો વિષે અધ્યાપક સર ફિલ્ડર્સ પેટ્ટી કહે છે :

"ગ્રીસમાં, ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૦માં, હરાની સેનામાં હિંદી સૈનિકોની મોટી સંખ્યા મોજૂદ હતી. એ બતાવે છે કે હિંદીઓના સંબંધિત પશ્ચિમમાં કેટલે સુધી પહોંચ્યા હતા. હિંદીઓનાં માયાનાં ઘટેલાં નર જ્યારે ૪૮૦ પૂર્વે"

પાંચમા સેકાના, નિસરમાં મેંશીસ આગળથી જડી આવ્યા છે; તે બતાવે ■ કે હિંદીઓ ત્યાં વેપાર અર્થે રહેતા હતા. એટલે પશ્ચિમમાં ત્યાગ અને તપસ્યાનો જે આદર્શ સાવ નવો પ્રગટ થયો તે હિંદુસ્તાનથી આવ્યો એમ માનવામાં કેશી મુશ્કેલી નથી.”

ગૂઢવાદી સંપ્રદાયો, પાઠ્યાગોરાસ, અને પ્લેટોના વિચારોની પ્રણાલિકામાં તપ અને ત્યાગના અનેક પ્રકારો ખીટ્યા હતા. એમાં આપણે હિંદુસ્તાનની અસર સીધી રીતે, અથવા ધરાન મારફતે આડકતરી રીતે, થયેલી કદપી શકીએ છીએ.

ડૉ. ઇગ કહે ■ કે ‘પ્લેટોનિક’ અથવા ગૂઢવાદી ઇવનદષ્ટિ, જે ધર્મમાં તત્ત્વચિંતન તેમજ આચાર ઉભયનો સમાવેશ કરે છે, તેનો પ્રથમ ઉદય એશિયામાં — ખાસ કરીને ઉપનિષદો તથા જૌદ્ધ ધર્મમાં — થયો હતો. તે લખે છે :

“ ગૂઢવાદી અથવા અધ્યાત્મવાદી અર્થાત્ત્રીક મુલકોમાં ઔરશીક સંપ્રદાય અને પાઠ્યાગોરાસના સંપ્રદાય રૂપે દેખા દે છે. આત્માનું દેહાન્તર, અને અમુક અમુક સમયે જગતનાં પ્રલય અને નવસર્જન થવાના સાર્વત્રિક નિયમના એ વિચારો, એશિયામાં તેમજ યુરોપમાં પણ, ગૂઢવાદની સાથે જોડાયેલા હતા. પણ આ દરમિયાન જગત જેની ઝાંખી નકલ છે એવા અદરશ, શાશ્વત જગતની આ કલ્પનાએ, પ્લેટો દ્વારા, પશ્ચિમમાં કાયમનું સ્થાન મેળવ્યું છે. પ્લેટો પાઠ્યાગોરાસના અનુગામીઓ તથા સૉક્રેટિસ બંનેનો શિષ્ય હતો; અને સંભવ ■ કે તે આથેન્સમાં પાઠ્યાગોરાસના અનુયાયીમંડળનો અમણી પણ હોય.”

અધ્યાપક ડૉક્ટર “ જે પૌરસ્ત્ય વિચારોની પશ્ચાદ્ભૂમિ પર ત્રીક સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ થયેતો ” તેના પર વિશેષ ભાર દે છે, અને કહે છે કે “ એ વિચારોમાંથી તે કદી પૂરેપૂરી છૂટી શકી જ નહોતી. છૂટી હોય તો તે માત્ર પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની કલ્પનામાં જ.”

ત્રીક વિચારધારા પર ભારતવર્ષની અસરને વિષે જે માહિતી વિનાશમાંથી ખચીને આજ સુધી ટકી રહી છે તે પરથી એ અસરનું મહત્ત્વ આંકવાનું નથી. ઍરિસ્ટોટલના શિષ્ય અને સંગીતશાસ્ત્ર વિષે લખનાર એક પ્રખ્યાત લેખક ઍરિસ્ટોકઝેનસની કહેલી એક વાત ચાલી આવતી હતી, તે યુસેબિયસે (ઈ. સ. ૩૧૫) સાચવી રાખી છે. તેમાં કહેવું છે કે કેટલાક વિદ્વાન ભારતવાસીઓ બાતે આથેન્સ આવેલા, ને તેમણે સૉક્રેટિસ બોટે વાતચીત કરેલી. આ રહ્યા યુસેબિયસના શબ્દો :

“ સંજીવનાશ્રી ઍરિસ્ટોક્રેનસ એ દિદીઓને વિષે નીચેની વાત કહે છે. આમાંનો એક માણસ આથેન્સમાં સોક્રેટિસને મળેલા ને તેને પૂછેલું કે ‘તમારી ફિલસૂફીનું હેતુ શું છે ?’ સોક્રેટિસે જવાબ દીધો : ‘માનવજીવનની સમીક્ષા’. એ સંબંધીને પેલા દિદી ખડખડાટ વડી પડ્યો ને બોલી લાક્યો : ‘આપણે દેની જીવનને વિષે અજ્ઞાન ધરાવતા હોઈએ તો માનવી જીવનને વિષે વધારે કેવી રીતે કરી શકીએ ?’ ”

ઍરિસ્ટોક્રેનસની સાથે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૩૦ છે. યુસેનિયસનું કહેવું સાચું માનીએ તો, હેક ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં આથેન્સમાં દિદી વિચારકોની હાજરીનો સમકક્ષીન પુરાવો આપણને મળી રહે છે. ઍરિસ્ટોક્રેનસના લખાણનો એક ટુકડો ડાયોજનીસમાં સચવાઈ રહેલો છે; તેમાં પણ આ દિદીઓએ આથેન્સની મુલાકાત લીધાનો ઉલ્લેખ છે. આ વાતોઓ બનાવટી હોય તોપણ, પાછળના વિદ્વાનો ભારતીય વિચારની અસર વિષે જે અભિપ્રાય લગભગ એકમતે ધરાવતા હતા તે આ દંતકથાઓમાં સંધારાઈ રહેલો છે. ગમે તેમ હો, ગ્રીસનો લોકપ્રિય ધર્મ વેદકાળની માન્યતાઓને મળતો આવે છે. પણ ઓરશીક અને ઇયુજિનિયન સંપ્રદાય, પાછલાગોરાસ અને ખ્રેટો એ સદુની ગૂઢવાદી વિચારસરણી — જેનો ગ્રીક તથા ખ્રિસ્તી તત્ત્વદર્શનમાં ઘણો વિકાસ થયો હતો — તેના કેટલાક પાયાના સિદ્ધાંતો ભારતીય અને ગ્રીક ગૂઢવાદમાં સમાન છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એમાંથી પાપનું અને ઉદારની આવશ્યકતાનું બાન, મરણ પછી સાબાશી તેમજ સગ્ન — પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તેમજ દંડરૂપે —, મૃત્યુ પછી સુખી જીવન પ્રાપ્ત કરવાના પરવાનારૂપે વિધિપૂર્વક અપાતી દીક્ષા, અંતરનો મેલ ધોઈને થતી શુદ્ધિ, તેમજ ક્રિયાકાંડથી થતી શુદ્ધિ, વગેરે વિચારો ઉદ્ભવ્યા. ઓરશીક, ઇયુજિનિયન અને પાછલાગોરિયન સંપ્રદાયો તથા ખ્રેટો એ સર્વની ફિલસૂફીનું મૂળ પરદેશી હતું. ગ્રીક સંસ્કૃતિની બાવના સાથે તેમનો મેળ નહોતો. તેમનાં બહિરંગ તેમજ અંતરંગ ઘણે મોટે ભાગે ભારતવર્ષની અસરથી ઘડાયેલાં હતાં. તેમને શબ્દનો આશ્રય ન હોઈ તેઓ છુપાઈને ચાલતાં હતાં.

જી. વર્ત્નર જગત્ નામનો એક લેખક કહે છે : “ ઍરિસ્ટોક્રેનસે પૂર્વાવસ્થાનાં લખેલા કેટલાક સંવાદો એવાઈ ગયેલા; તેના જે કેટલાક વટક વટક ભાગો મળ્યા આખ્યા તે પરથી આપણે જોઈએ છીએ કે પૂર્વના ધર્મનાં કેટલાંક તત્ત્વોમાં તેને આશ્રય પમાટે એટલા રસ હતા. ”

છતાં તેમણે પાછળના નવખેટોવાઢને માટે, અને કેથલિક ધર્મશાસ્ત્રનાં કેટલાંક તત્ત્વોને માટે રસ્તો તૈયાર કર્યો.૩૮

૩૮. માયર લખે છે : “ મિસર, ઇરાન અને હિંદના સંસ્કારની અસરો ઓક જગતમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી અપનવાઈ હતી. ” ગ્રીસની હિંદ પર ને કંઈ અસર થઈ છે તે છવનની ઊંઢી ભૂમિકાઓ પર નથી થઈ. કલાના ક્ષેત્રમાં હિંદ પર ઓક સંસ્કૃતિની અસર ઘણી પડી હતી. ખૌદ્ધ ધર્મનાં સ્થાપકની માનવરૂપની પ્રતિમા ઘડવાનો વિચાર પહેલો કદાચ તેમને સૂઝ્યો હરો. ટાન કહે છે : “ એકંદરે જ્ઞેતાં, એશિયાવાસીઓએ ગ્રીકોની પાસેથી ને કંઈ લીધું ” તે સામાન્યપણે બહિરંજને લાગતું — બાલ્ક આકૃતિને લગતું હતું. તેમણે અંતસ્તત્ત્વ કવચિત જ લીધું — નગરસંસ્થાઓ કદાચ અપવાદરૂપ હોય — અને આત્માને લગતું તો કંઈ ન લીધું. કેમકે આત્માના વિષયમાં તો એશિયાને પાછી ખાતરી હતી કે તે ગ્રીકોને આંદી રાકે એમ હતું; અને તેણે આંટયા પણ હતા... હિંદનો સુધારો ગ્રીસના સુધારાની સામે ટક્કર ગ્રીકી રાકે એમ હતો; પણ, ધર્મનું ક્ષેત્ર બાઢ કરતાં, તેના પર અસર પાડવાને પૂરતો સમય નહોતો. એવી અસર એખીશીતૈનયાએ પાડેલી. છતાં આપણને એમ માનવાને કારણ મળે એમ છે કે અમુક બાબતોમાં હિંદુસ્તાન સરસાઈ જોખને એવું હતું :.. ઓક પ્રભ જગતમાં કદી થઈ જ ન હોત, તો છુદ્ધની પ્રતિમાને બાઢ કરતાં ખીછ સર્વ મહત્ત્વની બાબતોમાં હિંદના ઇતિહાસનો પ્રવાહ જેવી રીતે વહો છે તેવી જ રીતે વહો હોત. ”

ભારતવર્ષ અને પશ્ચિમ.

ભારતવર્ષ અને ગ્રીસ

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૭માં સિકંદરે હિંદ પર ચડાઈ કરી ત્યારથી હિંદ અને પશ્ચિમ વચ્ચે વિચારની આપણે વધવા માંડે છે. સિકંદર આવ્યો ત્યારે જૌહ ધર્મના આરંભને સો ઉપર વરસ થઈ ગયાં હશે. તેણે હિંદુ અને જૌહ તત્ત્વવિચારથી વાકેફ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેણે એક ઠીક અમલદાર ઓનેસિક્રીટસને તત્ત્વશિલાની વિદ્યાપીઠમાં મોકલ્યો હતો. એ અમલદાર ઠીક દિલસૂઝ ડાયોજનીસનો^૧ શિષ્ય હતો. તેણે કાશાનોસ નામના એક તપસ્વીને સમગ્રવી સિકંદરના રસાક્ષા જોડે મોકલ્યો હતો. હિંદથી પાછા ફરતાં ધરનના મદાનગર મુસામાં સિકંદરે જે મોટી મિજબાની આપી તેમાં યુરોપ અને એશિયાને લગ્નસંબંધથી જોડવાનું તેનું મદાસ્ત્રમ ફળાબૂત થયું. બેક્ટ્રિયાની એક રાજકુમારી રુક્સાનાને તે તે પરણ્યો જ હતો. મુસામાં તેણે ધરનના રાજ દારાપુત્રની^૨ દીકરી રટેદીરાની સાથે લગ્ન કર્યું. રાજના દર્શાતનું અનુકરણ કરી સોએક ઉપલા ફરજગના અમલદારોએ અને હસેક હગર સૈનિકોએ એશિયાવાસી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં.

સિકંદરની હિંદ પરની સવારીમાં પાછરેા નામનો એક પિદ્માન સાથે ગયેલો ને તેણે હિંદી દિલસૂટીનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. ગ્રીસના 'નવા વિદ્યાબવન'માં આપણે પ્લોટો અને પાઈરો એ બેના સંપ્રદાયોનો સંગમ થયેલો જોઈએ છીએ; ને તત્ત્વજ્ઞાનના મિદા-તો અભાવવાચક રાજદોમાં વર્ણવાતા સાંભળાએ છીએ : શોક કે ક્ષેમનો સર્વથા અભાવ એને

૧. ઇવનકાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૧૨-૩૨૩.

૨. દારાપુત્ર ગ્રીએ (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૩૬-૩૩૧).

આત્માની સર્વોચ્ચ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે; ગ્રીકોની આનંદપ્રતિનું સ્થાન અનાસક્તિ લે છે, ને તે ગુણ કેળવવાના પ્રયાસો થાય છે. સ્વસ્થ મન રાખીને દેવોનાં સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું એમ માનનાર એપિક્યુરિયન સંપ્રદાય; અને ઈશ્વરને વિશ્વભૂર્તિ ગણનાર તથા મનુષ્યમાં ઈશ્વરનો અંશ છે એમ માનનાર સ્ટોઈક સંપ્રદાય; એ આ જ વિચારસરણીના વિકાસમાંથી આગળ પર નીપજેલાં ફળ છે. આ બંને સંપ્રદાયો સિકંદરે રચેલી નવી દુનિયાનાં જ 'ફળો' છે. તે બંનેના મૂળમાં એવી લાગણી રહેલી છે કે માણસ માત્ર પોતાના નાનકડા નગર-રાજ્યનો નાગરિક રહ્યો નથી. સિકંદરના સમયથી માણસ એક નગર-રાજ્યનો પ્રજાજન મટી જાય છે. તે એક વ્યક્તિ છે, અને જગતની બીજી વ્યક્તિઓ સાથે તેને કંઈક સંબંધ છે, એવી કલ્પના પ્રચલિત થાય છે. એક નાના શહેરમાં જોડા-જોડ રહેનાર પ્રજાજનોની રક્ષા કરવાને ઝડપસ દેવ અને એથીના દેવી પૂરતાં હતાં. પણ જ્યારે એ નાની દુનિયા વિશાળ બની, અને તે કાળે જોટલું જગત જાણીતું હતું તે બધાનો એમાં સમાવેશ થઈ ગયો, ત્યારે તેની રક્ષા કરવાનું કામ આ દેવદેવીના ગળા બદારનું થઈ પડ્યું. સુસાની પ્રસિદ્ધ મિજબાનીમાં સિકંદરે પ્રાર્થના કરી કે મનુષ્યમાત્રનાં હૃદય એક થાયો, અને મેસિડોનિયા તથા ઇરાનનું એક સંયુક્ત રાષ્ટ્ર રચાયો. એ જગતના ઇતિહાસનો એક મહાપ્રસંગ હતો. સિકંદરનું સ્વપ્ન માનવ-જાતિનો એક એવો બંધુસમાજ રચવાનું હતું, જેમાં ન કોઈ ગ્રીક ગણાય, ને ન કોઈ 'બાર્બેરિયન' ગણાય. જોકે એની દૃષ્ટિ આધ્યાત્મિક નહિ પણ રાજકીય હતી એ વાત સાચી. સિકંદરની વિનંતીનો ક્રીનોએ તાબડોતપ

૩. ગ્રીક ફિલસૂફીનો એક સંપ્રદાય. તેના સ્થાપક એપિક્યુરસ પરથી તેણે નામ એપિક્યુરિયન પડ્યું છે. એપિક્યુરસનો જીવનકાળ ઈ.સ. પૂર્વે ૩૪૧-૨૭૦ હતો. આનંદ, અથવા દુઃખનો અભાવ, તે સુખ એવો તેનો મત હતો. પણ એ આનંદ એટલે માણસના અંગત સુખએવું કે ભોગવિલાસ નહિ; પણ મનની સંપૂર્ણ શાન્તિ અને સ્વસ્થતા; એવી શાન્તિ માટે સદાચાર આવશ્યક છે; એમ પણ તેણે કહેલું. કેવળ વિષયસુખનો ઉપદેશ કરનાર પાછલા અનુયાયીઓ કરતાં એ સંપ્રદાયના સ્થાપકનો મત જુદો જ હતો.

૪. ગ્રીસમાં એક એક નગર એ એક એક સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું. એવા અનેક નગર-રાજ્યો એ દેશમાં હતાં, ને તેમની વચ્ચે લડાઈઓ પણ થતી.

ભારતવર્ષ અને પશ્ચિમ

ભારતવર્ષ અને ગ્રીસ

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૭માં સિકંદરે હિંદ પર ચડાઈ કરી ત્યારથી હિંદ અને પશ્ચિમ વચ્ચે વિચારની આપણે વધવા માંડે છે. સિકંદર આવ્યો ત્યારે ખ્રીસ્ત ધર્મના આરંભને સો ઉપર વરસ થઈ ગયાં હશે. તેણે હિંદુ અને ખ્રીસ્ત તત્ત્વવિચારથી વાકેફ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેણે એક ગ્રીક અમલદાર એલેક્ઝાન્ડરને તક્ષશિલાની વિદ્યાપીઠમાં મોકલ્યો હતો. એ અમલદાર ગ્રીક ફિલસૂફ ડાયોજનીસનો^૧ શિષ્ય હતો. તેણે કાકાનોસ નામના એક તપસ્વીને સમજાવી સિકંદરના રસાસા જોડે મોકલ્યો હતો. હિંદથી પાછા ફરતાં ધરનના મહાનગર સૂસામાં સિકંદરે જો મોટી મિજબાની આપી તેમાં યુરોપ અને એશિયાને લગ્નસંબંધથી જોડવાનું તેનું મદારવત્ર દર્શાવત થયું. બેશ્દિમાની એક રાજકુમારી રુકસાનાને તો તે પરણ્યો જ હતો. સૂસામાં તેણે ધરનના રાજા દારાપુત્રની^૨ દીકરી રટેટીરાની સાથે લગ્ન કર્યું. રાજાના દર્દાંતનું અનુકરણ કરી સોએક ઉપસા ફરજનના અમલદારોએ અને હસેક હગર સૈનિકોએ એશિયાવાસી બીએ સાથે લગ્ન કર્યાં.

સિકંદરની હિંદ પરની સવારીમાં પાછરા નામનો એક વિદ્વાન સાથે ગયેલો ને તેણે હિંદી ફિલસૂફીનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. ગ્રીસના 'નવા વિદ્યાભવન'માં આપણે પ્લોટો અને પાઇરોએ બેના સંપ્રદાયોનો સંગમ થયેલો જોઈએ છીએ; ને તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો અભાવવાચક શબ્દોમાં વર્ણવાતા સાંભળીએ છીએ : શોક કે ક્રોધનો સર્વથા અભાવ એને

૧. ઇવનનાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૧૨-૩૨૩.

૨. દારાપુત્ર ગ્રીક (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૬-૩૩૧).

આત્માની સર્વોચ્ચ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે; શ્રીકૃષ્ણની આનંદવૃત્તિનું સ્થાન અનાસક્તિ લે છે, ને તે ગુણ કેળવવાના પ્રયાસો થાય છે. સ્વસ્થ મન રાખીને દેવોનાં સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું એમ માનનાર એપિક્યુરિયન સંપ્રદાય; અને ઈશ્વરને વિશ્વમૂર્તિ ગણનાર તથા મનુષ્યમાં ઈશ્વરનો અંશ છે એમ માનનાર સ્ટોઈક સંપ્રદાય; એ આ જ વિચારસરણીના વિકાસમાંથી આગળ પર નીપજેલાં ફળ છે. આ બંને સંપ્રદાયો સિકંદરે રચેલી નવી દુનિયાનાં જ ફળો છે. તે બંનેના મૂળમાં એવી લાગણી રહેલી છે કે માણસ માત્ર પોતાના નાનકડા નગર-રાજ્યનો નાગરિક રહી નથી. સિકંદરના સમયથી માણસ એક નગર-રાજ્યનો પ્રજાજન મટી જાય છે. તે એક વ્યક્તિ છે, અને જગતની બીજી વ્યક્તિઓ સાથે તેને કંઈક સંબંધ છે, એવી કલ્પના પ્રચલિત થાય છે. એક નાના શહેરમાં જોડા-જોડ રહેનાર પ્રજાજનોની રક્ષા કરવાને ઝડપસ હેતુ અને એથીના દેવી પૂરતાં હતાં. પણ જ્યારે એ નાની દુનિયા વિશાળ બની, અને તે કાળે જોટલું જગત બાણીતું હતું તે બધાનો એમાં સમાવેશ થઈ ગયો, ત્યારે તેની રક્ષા કરવાનું કામ આ દેવદેવીના ગળ બહારનું થઈ પડ્યું. સૂસાની પ્રસિદ્ધ મિજબાનીમાં સિકંદરે પ્રાર્થના કરી કે મનુંબમાત્રનાં હૃદય એક થાયો, અને મેસિડોનિયા તથા ઇરાનનું એક સંયુક્ત રાષ્ટ્ર રચાઓ. એ જગતના ઇતિહાસનો એક મહાપ્રસંગ હતો. સિકંદરનું સ્વપ્ન માનવ-જાતિનો એક એવો બંધુસમાજ રચવાનું હતું, જેમાં ન કોઈ શ્રીક ગણાય, ને ન કોઈ 'બાબોરિયન' ગણાય. જોકે એની દૃષ્ટિ આધ્યાત્મિક નહિ પણ રાજકીય હતી એ વાત સાચી. સિકંદરની વિનંતીનો ઝીનોએ તાબડોતોબ

૩. શ્રીક દ્વિલસૂત્રીનો એક સંપ્રદાય. તેના સ્થાપક એપિક્યુરસ પરથી તેણે નામ એપિક્યુરિયન પડ્યું છે. એપિક્યુરસનો જન્મકાળ ઈ સ. પૂર્વે ૩૪૧-૨૭૦ હતો. આનંદ, અથવા દુઃખનો અભાવ, તે સુખ એવો તેનો મત હતો. પણ એ આનંદ એટલે માણસનાં અંતર સુખએન કે ભોગવિલાસ નહિ; પણ મનની સંપૂર્ણ શાન્તિ અને સ્વસ્થતા; એવી શાન્તિ મટે સદાચાર આવરણ છે; એમ પણ તેણે કહેલું. કેવળ વિશ્વસુખનો ઉપદેશ કરનાર પાછલા અનુયાયીઓ કરતાં એ સંપ્રદાયના સ્થાપકનો મત જુદો જ હતો.

૪. શ્રીસમાં એક એક નગર એ એક એક સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું. એવા અનેક નગર-રાજ્યો એ દેશમાં હતાં, ને તેમની વચ્ચે લડાઈઓ પણ થતી.

જ્યામ વાળ્યો, અને 'રિપબ્લિક' નામના તેના ગ્રંથમાં આદર્શ જગતની પોતાની કલ્પનાનો ચિતાર આપ્યો. એની કલ્પના પ્રમાણેના આદર્શ જગતમાં જુદાં જુદાં રાજ્યો નહેતાં પણ આખું જગત જ નવજે એક મહાનગર હતું; તેમાં એક જ ઈશ્વરી કાયદો ચાલતો હતો; માણસમાત્ર એ નગરના પ્રમુખ અને ભારિયાં હતાં; અને તેઓ માણસના રચેલા કાયદાથી નહિ, પણ રચેલાએ, અથવા જીનોનો પોતાનો શબ્દ વાપરીએ તો પ્રેમથી, એકબીજાની જોડે સંકળાર્થ ને રહેતાં હતાં.^૫ આ જોડી અભિસંપા આપણાં મનમાંથી કદી છેક ખરી નથી; જોકે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સદ્કામાં આપણે એનાથી જોટલા દૂર હતા તેટલા જ દૂર આજે પણ છીએ એમ દેખાય છે. સ્ટોઈક સંપ્રદાયની કલ્પનાનું વિશ્વ એક મહાનગર છે; તેના પર એક જ પરમ ચક્રિત રાજ્ય કરે છે; અને એ શક્તિને કુદરત, ઈશ્વરી નિયમ, વિધાતા, ઝયુસ આદિ અનેક રૂપે ને અનેક નામે ઓળખવામાં આવે છે. એ સંપ્રદાયના વિચાર પ્રમાણે, દરેક વસ્તુ ઈશ્વરમાંથી ઉદ્ભવેલી છે ને તેથી ઈશ્વરરૂપ છે. માણસોનાં શરીર માટીનાં બનેલાં છે ખરાં, પણ તેમનાં મન એ પરમાત્મારૂપી અગ્નિના તણખા છે, એ મહાપાવકની જ્વાળામાંથી નીકળેલા સ્ફુલિંગો છે.^૬ સંપત્તિ ને નિર્ધનતા, બીમારી ને તંદુરસ્તી વિશે માણસે ભેષરવા રહેવું જોઈએ. જાની માણસે એવી વસ્તુઓની ચિંતા ન કરતાં આત્માને લગતા વિષયો તરફ જ ધ્યાન આપવું ઘટે છે. જુતળ પર માણસોના દરજ્જા ગમે તેવા હોય, પણ આત્માના ક્ષેત્રમાં તો માણસમાત્ર સમાન બની શકે છે. સ્ટોઈક અને એપિક્યુરિયન બંને સંપ્રદાયવાળાએ ફિલસૂફીને એક આચારમાર્ગ ગણવા પર પૂરેપૂરો ભાર મૂક્યો હતો; અને જેના અતૂટે રહેવાથી દુઃખ થાય તેવાં વિકારો ને લાગણીઓ મનમાં સેવવાં નહિ એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો. ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સદ્કામાં જીનોના અનુગામી કલીએટીસે કદી દીધું કે પ્રાચીન કાળથી પૂજાતો ઝયુસ દેવ અને સ્ટોઈક સંપ્રદાયે કલ્પેલો વિશ્વાધિપ

૫. સરખાવો માર્કસ ઓરેલિયમનું વચન : "એક પ્રસિદ્ધ પુરુષ કહે છે સેક્રેપ્સનું પ્રિય નગર; તો તમે ઝયુસનું પ્રિય નગર નહિ કહે ?"

૬. મરખાલે : સંયુક્તસ્યં યથા પુરોચિતપાપકાર તિસ્તુતિગાઃ સદ્ગતઃ પ્રમવન્તે સદ્ગતઃ । ત્યાશ્વરાદિવિધાઃ સોમ્ય માવાઃ પ્રજાયન્તે તત્ર ચૈવાપિ યન્તિ ॥ મુળકોપનિષત્ ૨, ૧; ૧.

(વિશ્વનો રાજા) જે એક જ છે.^૭ દેવદેવીને મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણવાળાં માનવાની વૃત્તિ ઓછી થતી જાય છે. ન્યુપીટર દેવને અગાઉ “સ્વ-હસ્તે વજ્ર ફેંકનાર” કહેવામાં આવતો; તેને બદલે હવે તેને “વિશ્વનો શાસક અને રક્ષક, જગતનો પ્રાણ અને અંતરાત્મા” (સેનેકા)^૮ કહેવામાં આવે છે. મનુષ્યના હૃદયમાં પરમાત્માના અંશ અને પ્રતિકૃતિરૂપે જે આત્મા વસે છે તેની આજ્ઞા અનુસાર તેણે યાદવું એ તેને માટે સર્વોચ્ચ કૌટિલ્ય જીવન છે. એ સંપ્રદાયવાળા એમ માનતા કે મનુષ્યનો જીવ અમર ને અવિનાશી નથી; કેમકે જે દાવાનળ આ પાર્થિવ જગતનો નાશ કરવાનો છે તેમાં એ જીવ પણ નાશ પામશે. એ જીવમાં જે અગ્નિતત્ત્વ છે તેને પેલા મહાનકમાં સમાવી લેવામાં આવશે. કાળનું ચક્ર પૂરું થાય ત્યાં લગી જીવોનું વ્યક્તિત્વ કાયમ રહે છે. માર્કસ ઓરેલિયસ^૯ કહે છે : “તું એ પૂર્ણ રૂપના એક અંશ તરીકે હસ્તી ધરાવે છે. તને જેણે જન્મ આપ્યો તેમાં જ સમાઈને તું અક્ષોપ થઈ જશે; અથવા તો કંઈક ફેરફાર એવાં થશે જેના વડે તું તારા જન્મદાતા પરમાત્મામાં ભળી જશે.” સ્ટોઈક સંપ્રદાયે જનસમૂહના દેવાને રૂઝાવી દીધા નહિ, પણ તેમને વિશ્વતંત્રનાં અંગરૂપ ગણ્યા; અને કહ્યું કે “સામાન્ય માણસને જે સત્ય (પરમાત્માનું ખરેખરું વિરાટ રૂપ) ખુદ્દાખુદ્દા બતાવી દેવામાં આવે તો તેમની આંખો તેજથી અંધારી જાય. તેમ ન થાય એ

૭. “હે અમરોમાં એક કીર્તિવાળા, સર્વશક્તિમાન મનુષ્ય ! તું કુદરતને સરજનહાર છે. તું પછે નામો ઓળખાય છે. તને સહુ આપકાર આપે છે. તારો નિયમ સદુના પર રાજ્ય ચલાવે છે, અને જગતની વાણી તને પોકારે છે. કેમકે અમે તારામાંથી જ જન્મેલા છીએ; અને પૃથ્વી પર ફરતી સર્વ જીવતી વસ્તુઓમાં અમે એકલા જ હિંમતની પ્રતિકૃતિરૂપે સરભથ્થા છીએ.” આ સ્તોત્રને અંતે ‘સર્વવ્યાપી નિયમ’ની સ્તુતિ કરેલી છે.

૮. મુસદ્દી અને ફિલસૂફ (ઈ. સ. પૂર્વે ૪ — ઈ. સ. ૬૫). એ બાદશાહ નીરોનો શિક્ષક હતો. તેણે નીરોના મનમાં નાખેલા સારા સંસ્કાર ઓછા ટક્યા નહિ. નીરોએ તેને એકવાર ઝેર દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ને છેવટે કાવતરાના ગુના માટે દેહદંડની સજા કરી. સેનેકા એના જમાનાના અતિ પુણ્યશાળી પુરુષોમાંનો એક હતો.

૯. રોમનો બાદશાહ અને સ્ટોઈક ફિલસૂફ. રાજ્યકાળ ઈ. સ. ૧૧૧-૧૮૦. તેનો ‘ચિંતન’ (Meditations) નામનો ગ્રંથ સુપ્રસિદ્ધ છે.

માટે દયા ખાઈને આ દેવોરૂપી આત્માદન રાખેલાં છે.”^{૧૦} આપણે અંતરદષ્ટિ કરી, ધ્યાનરથ ઘઈ પરમાત્માનું દર્શન કરી શકીએ છીએ.

સિકંદરની સાથે ગયેલા ડાયોઝેનિસ, એરિસ્ટોબ્યુલસ, નેઆર્કસ વગેરેનાં લખાણો આપણને મળ્યાં નથી. સિકંદર પોતાની પાછળ હિંદુસ્તાનમાં ઝીક વસાહતીઓ અને સૈનિકો મૂકી ગયેલા. હિંદની વાયવ્ય સરહદ પર કેટલાંક સૈકાં સુધી ઝીક અથવા અર્ધઝીક રાજ્યો ચાલેલાં. સિકંદરની અડાઈ પછીની રાજકીય અધાધૂંધીમાં ચંદ્રગુપ્તે સત્તા હાથ કરી, મેસિડોનિયન રાજસત્તાને દગાવી દીધી, અને ધીરેધીરે આખા ભારતવર્ષ પર વિજય મેળવ્યો. ઝીક રાજા સેલ્યુકસ નિકેટરે (ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજો સૈકો) ચંદ્રગુપ્તને દીકરી આપી, અને પોતાના એકઠી તરીકે મેગેસ્થીનીસને પાટલિપુત્ર ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મોકલ્યો. એ મેગેસ્થીનીસે એ સમયના ભારતવર્ષની સામાજિક ને સાંસ્કારિક સ્થિતિનો રસિક હેવાલ પશ્ચિમની પ્રજાઓને માટે લખ્યો છે. તે કહે છે : “ આ શોકોના સિદ્ધાંતો ઘણી આવતમાં ઝીકોના સિદ્ધાંતોને મળતા આવે છે.” મેગેસ્થીનીસ પછી તેની જગ્યાએ પ્લાટિયાનો ડાયમોકસ આવ્યો. તે ઍટીઓકસ ૧ના તરફથી ચંદ્રગુપ્તના પુત્ર બિંદુસારને ત્યાં અનેકવાર વિદિ ધર્મને ગયેલા. પ્લીની કહે છે કે રાજા ટોલેમી ફિલાડેલ્ફસે (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮૫-૨૪૭) અપેક્ષાંક્રિયાથી ડાયોનિસિયસ નામના એક માણસને હિંદુસ્તાન મોકલેલો. અશોક ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૦માં મગધની ગાદીએ આવ્યો. તેણે પાટલિપુત્રમાં એક બૌદ્ધ સંગીતિ (પરિષદ) બેસાડી.^{૧૧} ત્યાં એવો ઠરાવ થયો કે આખા જગતમાં તથાગતના ઉપદેશનો પ્રચાર કરવા સારુ પ્રચારકો મોકલવા. એ ઠરાવ અનુસાર અશોકે પશ્ચિમના રાજાઓને ત્યાં — સીરિયાનો ઍટીઓકસ થીઓસ, ઇજિપ્તનો ટોલેમી

૧૦. સરખાવો : હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યામિદિત્તં મુલમ્ । દંડોપનિવન્ ૧૫.

ભગવાનનું વિરાટ રૂપ જોઈને અર્જુનની આંખો એવી રીતે અંતર્ધર્મ ધર્મ હતી, ને તેણે ભગવાનને વિનંતી કરેલી કે ‘ તમારું ચતુર્થુજ ૩૫ પાપું ધારણ કરો. ’ (ગીતા અધ્યાય ૧૧; શ્લોક ૪૫-૪૬).

૧૧. ‘ મહાવસ ’ માં ૪૬૦ છંદે એ સંગીતિ પાટલિપુત્રના અશોકરામમાં બેસી હતી, ને નવ મહિને પૂરી થયેલી. તિરસા મગધપુત્ર એનો અધ્યક્ષ હતો, ને ૬૮૨ બિશુઓએ તેમાં હાજરી આપેલી.

ફિલાડેલ્ફસ, મેસિડોનિયાનો ઍંટીગોનસ ગોનાટાસ, સીરીનીનો મેગાસ, અને એપીરસનો સિકંદર, એ સહુને ત્યાં — બૌદ્ધ પ્રચારકોનાં મંડળો મોકલ્યાં. અશોકનાં કથનો પરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે આ પાંચ દેશોમાં તેણે મોકલેલાં પ્રચારકમંડળોને સારો આવકાર મળ્યો હોવો જોઈએ. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૦ થી ૧૮૦ દરમ્યાન ડિમેટ્રિયસે બેક્ટ્રિયન રાજ્યની હદ વધારીને હિંદુસ્તાનની અંદર પહોંચાડી, અને સિંધ કાઠિયાવાડનો મુલક જીતી લીધો. જે ગ્રીકો હિંદુસ્તાનમાં વસ્યા તે ધીરેધીરે હિંદી બની ગયા. હિંદી-ગ્રીક રાજવંશોનાં જે સ્મારકો હજુ ટકી રહ્યાં છે તેમાં ગ્વાલિયર રાજ્યના છેક દક્ષિણ ભાગમાં બેસનગર પાસે જડી આવેલો એક સ્તંભ છે. તેના પરનો લેખ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦માં લખાયેલો છે. તે બ્રાહ્મી લિપિમાં છે. તેમાં કહ્યું છે : “ વાસુદેવનો આ ગરુડસ્તંભ ડાખનના પુત્ર હિલિયોડોરસે અહીં બોલો કરેલો છે. તે વિષ્ણુનો ઉપાસક ને તક્ષશિલાનો વતની હતો; અને રાજ્ય કાશીપુત્ર ભાગભદ્ર, જેમના આબાદીવાળા રાજ્યકાળનું ચૌદમું વરસ ચાલતું હતું, તેમના દરબારમાં એ ગ્રીક મહારાજ ઍંટીઅલસીડાસના એકચી તરીકે આવ્યો હતો. ” આ શિલાલેખોના કાળ લગીમાં હિંદમાં જન્મેલા ગ્રીક લોકો પૂરેપૂરા હિંદી બની ગયા હતા. હિંદી-ગ્રીક રાજ્યોમાં સૌથી મોટો મિનંદર હતો. બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞ નાગસેને (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૦-૧૬૦) તેને બૌદ્ધ ધર્મની દીક્ષા આપી હતી, ને તેનું નામ મિલિન્દ રાખ્યું હતું. તેના ધર્માન્તરની હકીકત ‘ મિલિન્દપન્થો ’ નામના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં આપેલી છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦ના અરસામાં સિથિયનોને મધ્ય એશિયાના તેમના વતનમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા; એટલે તેમનાં ધાડાં જકસાર-ટીસ અને ઓકસસ નદી પર થઈને ઝીતરી પડ્યાં. તેમણે કાણુલ અને પંજાબ તાણે કર્યો, ગંગાકાંઠા મુધીનો મુલક જીતી લીધો, ને ગંગાના કાંઠા પર વસવાટ કર્યો. એમના એક મહાસમર્થ રાજા દનિષ્ઠે બૌદ્ધ ધર્મ અંગીકાર કર્યો (ઈ. સ. નો પહેલો સૈકો) ત્યારથી બૌદ્ધ ધર્મની કારકિર્દીમાં યશ અને સાદસનો બીજો યુગ શરૂ થયો. અલેક્ઝાંડ્રિયાના સીરીલના કહેવા પ્રમાણે, એશિયા માઈનરના અલેક્ઝાંડર પોલીહિરટરને બૌદ્ધ ધર્મ વિષે સારું જ્ઞાન હતું.^{૧૨} ‘ મહાવંશ ’ નામના પાલી

મંથમાં^{૧૩} લખ્યું છે કે સિંહલદ્વીપના રાજા દુદ્ધગામણીએ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૭માં મોટો સ્તૂપ બંધાવ્યો ત્યારે યોનદેવની રાજધાની અલસલ (અલેકઝાંડ્રિયા?)ની પાસેથી યોન જાતિના મહાભિષ્ણુએ ત્રીસ હજાર ભિષ્ણુ સાથે હાજરી આપી હતી. આ સંખ્યામાં દેખીતી અતિશયોક્તિ છે. દમારકસના નિઠાણસના લખાણને આધારે રૂઢેબો^{૧૪} કહે છે કે હિંદના રાજા પોરસે ઓગરટસના દરબારમાં એક એલચીમંડળ મોકલ્યું હતું. તેમાં એક સાધુ હતો, તેણે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦માં આદ્યેન્સમાં ચિતા પર ચઢી પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો.

આ આખા સમય દરમ્યાન હિંદ અને પશ્ચિમના દેશો વચ્ચે વેપાર પુષ્કળ ચાલતો. સિંકંદરે જ્યારે ઇજિપ્તમાં ચોતાના નામને ચિરંજીવ દરવાને નગર સ્થાપવા માટે જગ્યા પસંદ કરી ત્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓની મેળવણી માટે તૈયારી શરૂ થઈ. એક હજાર વરસ સુધી અલેક્ઝાંડ્રિયા બૌદ્ધિક ને વેપારી પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર રહ્યું; કેમકે તે યહૂદીઓ, સિરિયનો અને ગ્રીકોને બેગા મળવાનું સ્થળ હતું. ‘મિસિંદપન્ડો’માં કહ્યું છે કે હિંદીઓ એ નગરમાં નિયમિતપણે જતા.

ભારતવર્ષ અને પાલેસ્ટાઈન

ધર્મના ઉત્પત્તિ ને વિકાસને -લગતી હકીકતો અતિશય મહત્વની હતાં અતિશય અયોગ્ય હોય છે; અને એ વિષેના વિચારો રજૂ કરતાં સ્વાભાવિક રીતે સંકોચ રહે જ. જે સમાજમાં ઇસુના જીવનને લગતી કથાઓનો જન્મ થયો તે સમાજમાં હિંદનાં ધર્મવિચારો ને પુરાણકથાઓ સારી રીતે જાણીતાં હોય એવો અડુ સંભવ છે. યહૂદી ધર્મની પહેલાંની

ને ઓળખા બને હતાં. તેઓ જાલચર્ચ પાળતાં, સત્યની સાધના કરતાં, અને સ્તૂપોની પૂજા કરતાં. એ સ્તૂપોમાં તેમના દેવતા અવશેષ દાટેલા હતા. જન-સમૂહનો મોટો ભાગ ‘હિરેક્લીસ’ અને ‘ચેન’ દેવની પૂજા કરતો. ખાજલો મલખાસને વચ્ચે ગણતા.

૧૩. એમાં સિંહલદ્વીપનો—ખાસ કરીને ત્યાં થયેલા બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારનો અને તે પછી થયેલા બૌદ્ધ રાજાઓ તથા બૌદ્ધ ભિક્ષુસંઘનો — હેવાલ આપેલ છે. તેમાં ઇતિહાસ અને દંતકથાનું મિશ્રણ છે. આ મંથના લેખકનું નામ મહાનામ હતું, ને એ મંથ ધાતુસેન (ઈ. સ. ૫૦૯-૫૨૭) નામના રાજાના સમયમાં લખાયેલો.

૧૪. મીક જ્યોજવેલા, ઈ. સ. પૂર્વે ૬૩ — ઈ. સ. ૨૦.

અંધમાં^{૧૩} લખ્યું છે કે સિંહલદ્વીપના રાજા દુઠ્ઠગામણીએ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૭માં મોટા સ્તૂપ બંધાવ્યો ત્યારે યોનદેશની રાજધાની અગ્નસદ્ (અસેક આંદ્રિયા?)ની પાસેથી યોન જાતિના મદાભિષ્મ્યુએ ત્રીસ હજાર બિષ્મ્યુ સાથે હાજરી આપી હતી. આ સંખ્યામાં દેખીતી અતિશયોક્તિ છે. દમારકસના નિકોલસના લખાણને આધારે ર્દેઓ^{૧૪} કહે છે કે. હિંદન રાજા પોરસે ઓગરસના દરબારમાં એક એલચીમંડળ મોકલ્યું હતું. તેમાં એક સાધુ હતો, તેણે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦માં આથેન્સમાં ચિતા પત્થરી પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો.

આ આખા સમય દરમ્યાન હિંદ અને પશ્ચિમના દેશો વચ્ચે વેપાર પુષ્કળ ચાલતો. સિકંદરે જ્યારે ઇજિપ્તમાં પોતાના નામને ચિરંજીવ કરવાને નગર સ્થાપવા માટે જગ્યા પસંદ કરી ત્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓની મેળવણી માટે તૈયારી કરે થઈ. એક હજાર વરસ સુધી અસેકઆંદ્રિયા બૌદ્ધિક ને વેપારી પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર રહ્યું; કેમકે તે યહૂદીઓ, સિરિયનો અને ગ્રીકોને ભેગા મળવાનું સ્થળ હતું. ‘મિત્રિદપન્ડો’માં કહ્યું છે કે હિંદીઓ એ નગરમાં નિપતિતપણે જતા.

ભારતવર્ષ અને પાલેસ્ટાઈન

ધર્મના ઉત્પત્તિ ને વિકાસને લગતી હકીકતો અતિશય મહત્વની છતાં અતિશય અચોક્કસ હોય છે; અને એ વિષેના વિચારો રજૂ કરતાં સ્વાભાવિક રીતે સંકેત રહે જ. જે સમાજમાં ઇસુના જીવનને લગતી કથાઓનો જન્મ થયો તે સમાજમાં હિંદનાં ધર્મવિચારો ને પુરાણકથાઓ સારી રીતે જાણીતાં હોય એવો જુદો સંભવ છે. યહૂદી ધર્મની પહેલાંની ને શીઓ બંને હતાં. તેઓ બ્રહ્મચર્ય પાળતાં, સત્યની સાધના કરતાં, અને સ્વરોગી પૂજા કરતાં. એ સ્વરોગી તેમના દેવતા અવરોધ દાટલા હતા. જન-સમૂહને મોટા ભાગ ‘હિરેકલીસ’ અને ‘ચેન’ દેવની પૂજા કરતો. બ્રાહ્મણો મધમાંસને વર્ચ્ય ચણતા.

૧૩. એમાં સિંહલદ્વીપનો—ખાસ કરીને ત્યા થયેલા બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચારનો અને તે પણ થયેલા બૌદ્ધ રાજાઓ તથા બૌદ્ધ મિશ્નસંપન્નો — હેવાલ આપેલો છે. તેમાં ઇલિદાસ અને દંતકથાનું મિશ્રણ છે. આ અંધના લેખકનું નામ મદાનામ હતું, ને એ અંધ ધાતુસેન (ઈ. સ. ૫૦૬-૫૨૭) નામના રાજાના સમયમાં લખાયેલા.

૧૪. ગ્રીક જુગીજવેતા ઈ. સ. પૂર્વે ૬૩ — ઈ. સ. ૨૦.

ઇતિદાસ ધ્યાનમાં લઇએ, અને પાલેસ્ટાઇન તથા સીરિયા પર પરમગ્નતી જે અસર પડેલી તેનો વિચાર કરીએ, તો જ યહૂદી ધર્મ બરાબર સમજાય. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ ના અરસામાં સીરિયામાં તેમજ તેની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશમાં વૈદિક દેવો — મિત્ર, વરુણ, ઇન્દ્ર આદિ — ને પૂજનારા હિંદી કે હિંદી-ઇરાની સમૂહો જોવામાં આવેલા. ઋગ્વેદના આ દેવો મિત્તનીના દુરિયનો અને એન્ટોલિયાના હિતાઇતોને ભણીતા હતા. અધ્યાપક ક્રૂક લખે છે :

“ જે યુગને ‘ મૂસાનો યુગ ’ કહી શકાય તે યુગમાં — એટલે કે મિસરના તેલ-અમ-અમારનામાં મળી આવેલા કાગળો અને જોગામકુઇમાં મળેલી દ્વિતાઈત લોકોની માટીની તખતીઓમાં, જે યુગનું વર્ણન છે તેમાં — પાલેસ્ટાઇન પર ઇરાની અથવા હિંદી-યુરોપી સંસ્કારોની અસર પડેલી દેખાય છે. આ તો એ પ્રદેશ ઇરાની સામ્રાજ્યનો ભાગ બન્યો તે પહેલાં સૈકાઓ પરાની વાત છે.....મૂસાના યુગમાં પ્રાચીન ભારતનો નીતિશક્ષક દેવ વરુણ ઉત્તર સીરિયામાં ભણીતો હતો; અને આશરે બીજા હસાઇયાના વખતમાં જરથોસ્તી દેવ અદુરમજદ, જે વધારે આધ્યાત્મિક દેવ હતો, તે યહૂદી લોકોને ભણીતો હતો. ” ૧૫

યહૂદી ધર્મ જે વાતાવરણમાં બિછયો તે ધ્યાનમાં લીધા વિના એનાં ધર્મશાસ્ત્રોના જે અર્થો કરવામાં આવે તે અતિશય સાંકડા જ થાય. ઇસવી સન પૂર્વે એ સૈકા પર બૌદ્ધ ધર્મ પાલેસ્ટાઇનમાં ફેલાઈ ગયો હતો.^{૧૬} ઇસીન, મેડિયન^{૧૭} અને નાઝરીન સંપ્રદાયો બૌદ્ધ ધર્મભાવનાથી

૧૫ “ ૧૬૦૭માં જોગામકુઇમાં મળી આવેલા શિલાલેખો — ખાસ કરીને દ્વિતાઈત શાલ અને મિત્તનીના શાલ વચ્ચે યથેલી સંધિ — પરથી એમ જણાય છે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪ માં સૈકામાં મિત્ર, વરુણ, ઇન્દ્ર અને નાસત્યોની પૂજા મિત્તનીના પ્રદેશમાં થતી હતી. એડવર્ડ માયર માને છે કે મિત્તનીમાં આર્થ પ્રભુ રહેતો હતો તેનો એ પુરાવો છે. ” — એનસાઇક્લોપીડિયા ઓફ રિલિજિયન એન્ડ એથિક્સમાંના ‘ મિત્રધર્મ ’ પરના લેખમાંથી.

૧૬. પછીનાં વરસોમાં બૌદ્ધ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મને લોકો એક જ માની લેતા. મેનિક્રિયન સંપ્રદાય એ બૌદ્ધ, જરથોસ્તી ને ખ્રિસ્તી વિચારોની મેળવણી છે. હમરત મહમદે ઈસુ અને જુહને લગતી દંતકથાઓને સેજસેજ કરી છે. બારલામ અને જોસફની બૌદ્ધ-ખ્રિસ્તી પ્રેમકથા છઠ્ઠા સૈકાથી માંડીને પશ્ચિમમાંથી ફેલાઈ હતી, ને ઉપર સોજમા સૈકામાં જુહને કેથલિક સંતની શ્રેણીમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. જોસફ એ નામ મૂળ ‘ ઝોઝિસલ્વ ’ શબ્દ પરથી નીકળ્યું છે. ૧૭. મેડિયન સંપ્રદાય મેઈસામાં ફાલ્યો હતો. એ ગામ હિંદના વેપારને

બરપૂર છે. ઈ. સ. ૨૦ ને સુમારે લખતાં કિલો, અને તે પછી પચાસ વરસે લખતાં યહૂદી ઇતિહાસકાર જોસેફસ,^{૧૭} કહે છે કે ઇસીનો જન્મે યહૂદી હતો ખરા, છતાં તેઓ અવિવાહિત રહેતા, અને આ સંસારની સંપત્તિની ખાજતમાં એક પ્રકારની સામ્યવાદી વ્યવસ્થા પાળતા. તેઓ મંદિરોમાં પૂજા કરતા નહિ, કેમકે તેમને પ્રાણીઓનાં બલિદાન સામે વાંધો હતો. તેઓ માંસાહાર કરતા નહિ તેમ દારૂને પણ અડતા નહિ. તેઓ વેપાર ન કરતા, શુદ્ધાભો ન રાખતા, અને તેમનામાંથી કોઈ પણ માણસ લકાઈનાં હથિયારો બનાવવાનો ધંધો ન કરતો. બીજા યહૂદીઓની પેઠે તેઓ પણ હજરત મૂસા અને તેમના કાયદા વિશે આદર ધરાવતા ખરા, પણ તેઓ સૂર્યની પૂજા કરતા. સૂર્ય એ તેજ અને પ્રાણની દેનારી અદ્દશ શક્તિનું પ્રતીક છે એવો તેમનો ખ્યાલ થયું કરીને દશે મરણ પછી માણસ કબરમાંથી સદેહે ઊઠીને બહાર નીકળે છે એમ તેઓ ન માનતા; પણ એમ માનતા કે આત્મા અત્યારે આ દેહરૂપી કારાગૃહમાં પુરાયેલો છે, અને તે જ્યારે આ બેડીમાંથી છૂટશે ત્યારે સાચી મુક્તિ અને અમરત્વ મેળવશે. આત્મા અત્યારનો દેહ ધારણ કરતા પહેલાં પણ દરેકમાં હતો એ સિદ્ધાંત તેઓ સ્વીકારતા. ઇશ્વર અને જગત બેની વચ્ચે એક દેવદૂતોની કોટિ છે એમ પણ તેઓ માનતા. ગદુ, વર્ણિકરણ, અને બીજી શુભ વિદ્યાઓમાં તેમને રસ હતો. એમના સંપ્રદાયમાં શુભ વિધિઓ થતા, તેમાં અમુક ગણ્યાગાંઠયા, ખાસ અધિકારવાળા, માણસોને જ દાખલ કરવામાં આવતા. તેઓ માનતા કે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ વડે અને ધ્યાન વડે આપણે આપણાં મનમાં જેલી રાટો પૂરી શકીએ છીએ. એ સંપ્રદાયમાં દાખલ થવું અથડું હતું, ને તેને માટે બહુ વખત જાગતો. તેના સજીવો મંબીર સપથ લઈને એકબીજાને વશાફર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લેતા. ઇસીનો તેમની સદનશક્તિ, સાદી ધર્મનિષ્ઠા, ને બાઈચારાને માટે ખ્યાતિ પામેલા હતા.

મેરોપેટિમિયામાં પેલવાનું દ્વાર હતું. દિંદી લોકોની એક વસાહત ત્યાં હતી, અને ત્યાંના બંદર પર એક દિંદી મંદિર પણ હતું. આ સંપ્રદાયનું તત્ત્વજ્ઞાન દિંદના બિચારોથી બરેલું છે.

૧૮. ઇ. સ. ૩૭-૧૦૦. તે યહૂદી હતા, ને જરૂરજેમમાંથી કેદ પડ્યાને રામ ગયા પછી ત્યાં જ રહેલા. તેઓ એક બાપમાં યહૂદીઓનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તે પ્રસિદ્ધ છે.

જોનં ધી ઝેપટિસ્ટ^{૧૯} ઇસીન હતા. તેમણે મૃત સરોવરની નજીકના પ્રદેશમાં રહીને સાધના કરી હતી. ઈશ્વર પ્રત્યે પૂજ્યભાવ અને મનુષ્યો પ્રત્યે દયા રાખવાનો ઇસીનોનો જે સિદ્ધાંત હતો તેનો ઉપદેશ તેમણે લોકોને કર્યો હતો. તેઓ લોકોને ઝેપટીઝમ (ધર્મદીક્ષા) લેવાનો આગ્રહ કરતા, એ વસ્તુ ઇસીનોના આચાર જોડે ભજો એવી હતી. ઇસુના મન પર ઇસીનોનાં ધર્મતત્ત્વની ઘણી અસર થયેલી. મેસીહીમાં આવતા પહેલાં ઇસુએ જોનના શિષ્ય તરીકે કામ કરેલું, અને લોકોને ઝેપટીઝમ (દીક્ષા) આપેલી. તે જોનને પોતાના ગુરુ ને પુરોગામી ગણતા, અને જીને પેટે જન્મેલા સર્વ મનુષ્યોમાં જોનને સૌથી મોટા માનતા. પાપનું પ્રક્ષાલન કરવાથી મુક્તિ મળે છે એવો ઉપદેશ જોનએ કરેલો. પાપ કે દુષ્કર્મની સામે અપ્રતિકારનો જે ઉપદેશ ઇસુએ ભારપૂર્વક આપ્યો તે ઇસીનોની અસરનું પરિણામ હોવાનો સંભવ છે.

‘ઇનોકની સંહિતા’ એ એક પ્રસિદ્ધ હિબ્રુ ગ્રન્થ છે. તે ઇસવી સન પહેલાં ઘણાં વરસ પર લખાયેલો. તેમાં યહૂદીઓને માટે અસાધારણ ગણાય એવા ઘણા તત્ત્વવિચારો છે.^{૨૦} ઇસુનાં માનસ અને ઉપદેશનાં કેટલાંક મુખ્ય અંગોનું મૂળ એ ગ્રન્થમાં જોઈ શકાય છે. ઇનોક એ પ્રાચીન કાળના એક સંતપુરુષ હતા. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને લગતા બાઈબલના પહેલા અધ્યાયમાં એમનો ઉલ્લેખ આવે છે. તેમણે ચેતવણી આપેલી કે જગતનો ન્યાય થવાનો દિવસ પાસે આવી રહ્યો છે; અને કહેલું કે ‘માનવપુત્ર’ જગતમાં આવશે, અને નવા યુગના વખતમાં પુણ્યશાળી પુરુષોને મોખરે રહી તેમના પર રાજ્ય કરશે. બાઈબલના નવા કરારમાં ઇસુને ચાર ઉપનામ આપેલાં છે — ખ્રિસ્ત, પુણ્યાત્મા, ઈશ્વરનો લાડકો, અને માનવપુત્ર. એ ચારેય ઉપનામ ઇનોકની સંહિતામાં મળી આવે છે. ઇનોક હૃદયની દૃઢ પ્રતીતિથી અને સત્તાપૂર્ણ વાણીમાં કહે છે : “પરમાત્માની કૃપાથી જેનું જ્ઞાન હું મારી અંતરદષ્ટિ વડે

૧૯. એ ઇસુ ખ્રિસ્તના પુરોગામી હતા, ને ઇસુને એમણે ધર્મદીક્ષા આપેલી. એ ખ્રિસ્તી ધર્મના એક સત્ત્વ ગણાય છે.

૨૦. ડૉ. ચાલ્સ^૨ માને છે કે એ ગ્રન્થ ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦ ના અરસામાં રચાયો હતો. એટલે કહે છે : “તે મોડામાં મોડો ઇસવી સન પૂર્વેના છેલ્લા સેકાના મધ્યમાખને સુમારે પૂરા થયો હતો.”

બરપૂર છે. ઈ. સ. ૨૦'ને સુમારે લખતાં દિવો, અને તે પછી પચાસ વરસે લખતાં યહૂદી ઇતિહાસકાર જોસેફસ,^{૧૭} કહે છે કે ઇસ્રાેલી જન્મે યહૂદી હતા ખરા, છતાં તેઓ અનિવારિત રહેતા, અને આ સંસારની સંપત્તિની આશ્ચર્યમાં એક પ્રકારની સામ્યવાદી વ્યવસ્થા પાળતા. તેઓ મંદિરોમાં પૂજા કરતા નહિ, કેમકે તેમને પ્રાણીઓનાં બલિદાન સામે વાંધા હતો. તેઓ માંસાહાર કરતા નહિ તેમ દારૂને પણ અડતા નહિ. તેઓ વેપાર ન કરતા, ગુલામો ન રાખતા, અને તેમનામાંથી કોઈ પણ માણસ લડાઈનાં હથિયારો બનાવવાનો ધંધો ન કરતો. બીજા યહૂદીઓની પેઠે તેઓ પણ હજરત મૂસા અને તેમના કાયદા વિશે આદર ધરાવતા ખરા, પણ તેઓ સૂર્યની પૂજા કરતા. સૂર્ય એ તેજ અને પ્રાણની દેનારી અદ્વૈત શક્તિનું પ્રતીક છે એવો તેમનો ખ્યાલ ધણું કરીને હશે. મરણ પછી માણસ કબરમાંથી સદેહે જીંદીને બહાર નીકળે છે એમ તેઓ ન માનતા; પણ એમ માનતા કે આત્મા અત્યારે આ દેહરૂપી કારાગૃહમાં પુરાયેલો છે, અને તે જ્યારે આ બેડીમાંથી છૂટશે ત્યારે સાચી મુક્તિ અને અમરત્વ મેળવશે. આત્મા અસારનો દેહ ધારણ કરતા પહેલાં પણ હસ્તીમાં હતો એ સિદ્ધાંત તેઓ સ્વીકારતા. ઈશ્વર અને જગત બેની વચ્ચે એક દેવદૂતોની કોટિ છે એમ પણ તેઓ માનતા. જાદુ, વશીકરણ, અને બીજા ગુપ્ત વિદ્યાઓમાં તેમને રસ હતો. એમના સંપ્રદાયમાં શુભ વિધિઓ થતા, તેમાં અમુક ગણમાર્ગદંતા, ખાસ અધિકારવાળા, માણસોને જ દાખલ કરવામાં આવતા. તેઓ માનતા કે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ વડે અને ખ્યાન વડે આપણે આપણાં મનમાં પડેલી ફાટો પૂરી શકીએ છીએ. એ સંપ્રદાયમાં દાખલ થઈ અધડું હતું, ને તેને મટિ જુદું વખત લાગતો. તેના સભ્યો મંભીર શપથ લઈને એકબીજાને વશાદાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લેતા. ઇસ્રાેલી તેમની સદનશક્તિ, સાદી ધર્મનિષ્ઠા, ને બાઈબિયારને માટે ખ્યાતિ પામેલા હતા.

જોસેફસનાં પેલવાનું દ્વાર હતું. હિંદી સંકોતી એક વસાહત ત્યાં હતી, અને ત્યાંના જંદર પર એક હિંદી મંદિર પણ હતું. આ સંપ્રદાયનું લગ્નજાન હિંદના વિચારોથી ભરેલું છે.

૧૮. ઈ. સ. ૩૭-૧૦૦. તે યહૂદી હતા, ને જ્ઞેસુસનામાંથી કેદ પકડાઈને રોમ ગયા પછી ત્યાં જ રહેલા. તેણે મોકળામાં યહૂદીઓનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તે પ્રસિદ્ધ છે.

જ્ઞેન ધી ઝેપટિશ્ચ^{૧૯} ધરીન દતા. તેમજે મૃત સરેશ્વરની નજીકના પ્રદેશમાં રહીને સાધના કરી હતી. ઈશ્વર પ્રત્યે પૂજ્યભાવ અને મનુષ્યો પ્રત્યે દયા રાખવાનો ધરીનોનો જે સિદ્ધાંત હતો તેનો ઉપદેશ તેમજે શોકોને કર્યો હતો. તેઓ શોકોને ઝેપટીઝમ (ધર્મદીક્ષા) સેવાનો આમ્રદ કરતા, જે વસ્તુ ધરીનોના આચાર જોડે બજે એવી હતી. ઈશ્વરના મન પર ધરીનોનાં ધર્મતત્ત્વની ઘણી અસર થયેલી. ગેલીલીમાં આવતા પહેલાં ઈશ્વરે જ્ઞેનના શિષ્ય તરીકે કામ કરેલું, અને શોકોને ઝેપટીઝમ (દીક્ષા) આપેલી. તે જ્ઞેનને પોતાના ગુરુ ને પુરોગામી ગણતા, અને સ્ત્રીને પેટે જન્મેલા સર્વ મનુષ્યોમાં જ્ઞેનને સૌથી મોટા માનતા. પાપનું પ્રક્ષાલન કરવાથી મુક્તિ મળે છે એવો ઉપદેશ જનેએ કરેલો. પાપ કે દુષ્કર્મની સામે અપ્રતિકારનો જે ઉપદેશ ઈશ્વરે ભારપૂર્વક આપ્યો તે ધરીનોની અસરનું પરિણામ હોવાનો સંભવ છે.

‘ઇનોકની સંહિતા’ એ એક પ્રસિદ્ધ હિંદુ ગ્રન્થ છે. તે ઈસવી સન પહેલાં ધણું વરસ પર લખાયેલો. તેમાં યહૂદીઓને માટે અસાધારણ ગણાય એવા ધણા તત્ત્વવિચારો છે.^{૨૦} ઈશ્વરનાં માનસ અને ઉપદેશનાં કેટલાંક મુખ્ય અંગોનું મૂળ એ ગ્રન્થમાં જોઈ શકાય છે. ઇનોક એ પ્રાચીન કાળના એક સંતપુરુષ હતા. યજ્ઞની ઉત્પત્તિને ક્ષતતા બાઈબલના પહેલા અધ્યાયમાં એમનો ઉલ્લેખ આવે છે. તેમજે. ચેતવણી આપેલી કે જગતનો ન્યાય થવાનો દિવસ પાસે આવી રહ્યો છે; અને કહેલું કે ‘માનવપુત્ર’ જગતમાં આવશે, અને નવા યુગના વખતમાં પુણ્યશાળી પુરુષોને મોખરે રહી તેમના પર રાજ્ય કરશે. બાઈબલના નવા કરારમાં ઈશ્વરે ચાર ઉપનામ આપેલાં છે — ખ્રિસ્ત, પુણ્યાત્મા, ઈશ્વરનો લાડકો, અને માનવપુત્ર. એ ચારેય ઉપનામ ઇનોકની સંહિતામાં મળ્યા આવે છે. ઇનોક હૃદયની દૃઢ પ્રતીતિથી અને સત્તાપૂર્ણ વાણીમાં કહે છે : “પરમાત્માની કૃપાથી જેનું જ્ઞાન હું મારી અંતરદષ્ટિ વડે

૧૯. એ ઈસુ ખ્રિસ્તના પુરોગામી હતા, ને ઈસુને એમણે ધર્મદીક્ષા આપેલી. એ ખ્રિસ્તી ધર્મના એક સંત ગણાય છે.

૨૦*. ડૉ. ચાર્લ્સ માને છે કે એ ગ્રન્થ ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦ ના અરસામાં રચાયો હતો. બોટો કહે છે : “તે મોડામાં મોટો ઇસવી સન પૂર્વેના ઉલ્લાસોના મધ્યમાગને સુમારે પૂરો થયો હતો.”

મેળવી શક્યો છું તેવું જ્ઞાન અત્યાર લગી પરમાત્માએ કોઈને આપ્યું નથી.” તેઓ ‘માનવપુત્ર’ની કલ્પનાને બહુ મહત્ત્વ આપે છે, અને કહે છે કે “એમનામાં પુણ્ય છે; પુણ્ય એમની પાસે વાસ કરે છે; અને જે ભંડાર મુખ છે તેનાં સર્વ કીમતી રત્નોનું દર્શન તે કરાવે છે.” ધર્મિયપુત્ર તે જ માનવપુત્ર છે એ કલ્પનાને વિષે અધ્યાપક ઓટો બાર કહે છે કે “એ વહ્ની ધર્મમાંથી તો ઊતરી આવેલી નથી જ.... જે આ જગતમાં વિચરે છે, જેને આ જગત જોકે કામ સેવાનું છે, અને જે મૂળ, અવિનાશી, દુરવર્તી એવા પરમ તત્ત્વને તાળે છે, એવા મનુષ્યની કલ્પના આર્ય પ્રજામાં ધણા જ જૂના વખતથી છે.....આ ‘માનવપુત્ર’^{૨૧} એ શબ્દ કોઈક રીતે પૂર્વના આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનની અસર મૂકે છે એ તો નિઃસંશય વસ્તુ છે.” માનવપુત્રને વિષે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે “તે ધર્મિયના લાડકા છે; અને જેઓ જગતમાં પુણ્યકર્મ કરીને મોક્ષની નિદ્રામાં પોતી ગયા છે તેમના આત્મા એમનામાં વસે છે.”^{૨૨} તેઓ જ્યારે અમૃતત્વ પામીને ઊડી બેઠા થશે ત્યારે તેમને તેજસ્વી વસ્ત્રો પહેરાવવામાં આવશે. ઇનોકે કહ્યું છે : “તમારાં વસ્ત્રો જૂનાં નહિ થાય, અને તમારું તેજ ઝાંખું નહિ પડી જાય.” વસ્ત્રોનું આ રૂપક પાછું સેંટ પોસ્ટના તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ આવે છે; અને હિંદુ પુરાણકથાઓમાં વિશુદ્ધસત્ત્વ માણસોનાં શરીર તેજસ્વી બન્યાના જે ઉદ્દેશ્યો છે તેની યાદ દેવડાવે છે. ઇનોકેને પોતાને ‘માનવપુત્ર’ કહેવામાં આવતા. “તેમને આત્માના રથમાં બેસાડીને લઈ જવામાં આવેલા.” ત્યાં તેમણે “પૂર્વજોને અને પુણ્યશાળી માણસોને બોલા. એ બોલો હાં ધણા જ હાંખા વખતથી રહેતા હતા.”^{૨૩} “પછી મારો આત્મા સંતાઈ ગયો અને ચરીને સ્વર્ગે ગયો.” ત્યાં તેણે તેજસ્વી

૨૧. એ શબ્દ ઇસુ ખ્રિસ્તને માટે બાઇબલના નવા કરારમાં વપરાયેલો છે. સરખાવો ઉપનિષદનો શબ્દ ‘અમૃતપુત્ર’ (અમૃતસ્ય પુત્રઃ).

—એલાશ્વર ૨; ૫.

૨૨. ઓટો કહે છે : “આવેલ કંઈક વિચાર કોઈ વહ્નીના મનમાં પેરી શકે એમ લાગ્યે જ કોઈ માની શકે. પણ, આત્મા મૃત્યુ પછી તેના ઇષ્ટદેવના દેહમાં પ્રવેશ કરે છે એ કલ્પના આર્ય ભૂમિમાં તો છેલ્લે વેદકાળ જેટલી જૂની છે.”

૨૩*. સરખાવો હિંદુઓની પિતૃલોકની કલ્પના.

વસ્ત્રો પહેરેલા દેવદૂતો જોયા. ૨૪ તે પોતે દેવદૂત બની ગયો. " ભગવાને માઈકલને કહ્યું : ' ઇનોકને લે, તેનાં પાર્થિવ વસ્ત્રો કાઢી નાખ, તેને સારા તેલનો લેપ કર, અને તેને તેજસ્વી વસ્ત્રો પહેરાવ. મેં મારા શરીર સામે જોયું, તો હું એ તેજસ્વી સર્વો જોવા બની ગયો હતો. ' માઈકલ ઇનોકનો હાથ પકડી તેને દોરે છે, અને તેને " દયા અને પુણ્યની સર્વ ગૂઢતાઓ " બતાવે છે. પછી " આત્મા ઇનોકને સર્વોચ્ચ સ્વર્ગમાં લઈ ગયો, " ત્યાં તેમણે " પુરાણ પુરખનાં (પરમાત્માનાં પોતાનાં) દર્શન કર્યાં. તેમનું માથું જીનના જેવું શુભ્ર અને શુદ્ધ હતું, ને તેનું વસ્ત્ર અવર્ણનીય હતું.....મેં ન્યારે નીચે પડીને પ્રણિપાત કર્યો.....ત્યારે મારું આપ્તું શરીર ઓગળી ગયું, ને મારા આત્માએ નવું જ રૂપ ધારણ કર્યું. એ પુરુષ મારી પાસે આવ્યા ને તેમણે મને આવકાર આપતાં કહ્યું : ' તું માનવપુત્ર છે. ' " ' ઇનોકની સંહિતા ' માં ઈશ્વરને જે વિશેષણો લગાડેલાં છે તે ઉપનિષદોમાં પણ ઈશ્વરને વિશે વાપરેલાં મળ્યા આવે છે. એ સંહિતામાં કહેલું છે કે અપ્રમેય અને અચિન્ત્ય તત્ત્વમાંથી પ્રમેય અને ચિન્ત્ય તથા અનેક યુગોવાળું આ જગત ઉદ્ભવેલું છે.

વળા એમાં કહ્યું છે : " પુણ્ય તને કદી છોડી જતું નથી. એટલે જેઓ તારે માર્ગે ચાલશે તેઓ તારી જોડે વસશે, તેમને તારો વારસો મળશે, અને તેઓ અનંતકાળ લગી મારાથી વિખૂટા નહિ પડે. " પાછળથી ઈસુએ વાપરેલાં વચનો આ શબ્દોની સાથે સરખાવેા. ઇનોકની સંહિતામાં આપણને ઈશ્વરને રસ્તે ચાલવાનું, તેના નામનું રક્ષણ કરવાનું, અને ઈશ્વરના પોતાના અનુયાયી બનવાનું ફરમાવેલું છે; અને કહ્યું છે કે આપણે જો એટલું કરીશું તો આપણે દરેક જણ માનવપુત્ર બની શકીશું. છેવટે ઈશ્વરના ઉપસંહારના આ શબ્દો આવે છે : " હું અને મારો પુત્ર તેમની સાથે સત્યના માર્ગો પર હમેશાં જોડાયેલા રહીશું. " માનવપુત્ર એ જ ઈશ્વરપુત્ર છે. તે ઉદ્ધારક પણ છે. " તે પુણ્યશાળાઓની લાકડી બનશે, ને તેને ટેકે તેઓ જોશા રહી શકશે, પડી જશે નહિ. તે જેટાઈલ લોકોના દીપકરૂપ બની જશે, ને જેઓ દુઃખી

૨૪*. " એમનાં વસ્ત્રો ધોળાં હતાં, અને તેમનાં કપડાં અને મોઢાં ખરડના જેવાં તેજસ્વી હતાં " સરખાવેા દિંદુઓની દેવલોકની કલ્પના.

હૃદયવાળા છે તેમની આશાનો આધાર થઈ પડશે.” તે જગતના આદિકાળ પહેલાંથી હસ્તી ધરાવે છે, તે આખા વિશ્વનો અધિપતિ છે, અને મનુષ્યમાત્રનો ન્યાય કરવાનું તેને સોંપાયેલું છે. ઈસુ ન્યારે મરણ પર્વતનું કષ્ટ ભોગવીને પોતાનું આત્મજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે ત્યારે તેને આ રાજ્ય વારસામાં મળે છે. તે માનવપુત્ર છે તેમજ ઈશ્વરપુત્ર પણ છે. આ વિષયમાં જે પ્રાચીન-હિંદુ વિચારપદ્ધતિ ચાલી આવતી હતી તેને જ ઇનોકે અપનાવી છે ને ઇશુએ આગળ વધારી છે.

જે માણસો સત્ય અને પુણ્યને માર્ગે ચાલે છે તેમની સાથે ઈશ્વર અને તેના પુત્ર રોહ અને સખ્યનો સંબંધ બાંધે છે. પરસોઠમાં આત્માઓને ત્રણ વર્ગમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે. પહેલો વર્ગ પુણ્યપ્રાપ્તિઓનો છે. બીજો ભરી ગયેલા ને જમીનમાં દાટવામાં આવેલા પાપીઓનો છે; તેમના શ્વર્ગમાં તેમનો ન્યાય થયો હોતો નથી. છેલ્લો વર્ગ “જેઓ પાપીઓના જમાનામાં માયા ગયેલા તેમના આત્માઓનો છે. તેમને કબરમાંથી ઉઠાડવામાં આવનાર નથી.” દરેક આત્માએ પૃથ્વી પર જેવું કર્મ કર્યું હોય તેવી ગતિ મરણ પછી તેને માટે નિર્મેલી છે. અમરત્વ માત્ર સદાચારી બહાદુરોને માટે જ રાખેલું છે એ ખરું, પણ પ્રસંગોપાત્ત માણસમાત્રને તેમાં ભાગીદાર બનાવવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતે, તેમજ મરણ પછી પ્રનામ અને સગ્ન મળવાને લગતા સિદ્ધાંતે બાઈબલના નવા કરારના લેખકો પર ઘણી અસર પાડી હતી.

રોમન સામ્રાજ્યનો યુગ

રોમન સામ્રાજ્યના યુગમાં — ખાસ કરીને ઓગસ્ટસ, ટ્રેજન અને માર્કસ એરેલિયસના રાજ્યમાં — હિંદ અને પશ્ચિમ વચ્ચેના સમાગમો વધ્યા. જાતકોમાં ખ્રીસ્ત વેપારીઓએ દૂરના દેશોમાં જઈ કરેલાં સાહસોના ધણા ઉલ્લેખો આવે છે. ગ્રીક અને હિંદી વેપારીઓ ને વિદ્વાનો એંટીઓક, પાલમીરસ ને અલેક્ઝાંડ્રિયામાં ભેગા થતા. રોમન બાદશાહ ઓગસ્ટસના કાળના કવિઓ મીડ, સિસિયન અને હિંદુ પ્રગતને સામ્રાજ્ય-શાસક રોમના રક્ષણ તથા આજીવનમાં આવી એનો ઉલ્લેખ કરે છે. હિંદના રાજાઓ રોમમાં પોતાનાં એલ્ગ્વીમંડળ મોકલતા. એમાંનું એક — એક હિંદી રાજા, જેને સ્ટ્રેબો પાંડિયન કહે છે, તેણે મોકલેલું — એલ્ગ્વીમંડળ ‘નર્મદાના યુખ’ પર આવેલા ભક્ત (બારીગાજા)

અંદરેથી નીકળેલું; તે ચાર વરસ પછી ઓગસ્ટસને સેમોસમાં મળ્યું હતું. ખ્રીસ્ત એક હિંદી એલચીમંડળ ઈ. સ. ૯૯માં રોમન બાદશાહ ફ્રેન્કને તેના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે અભિનંદન આપવાને રોમ ગયું હતું. પુરુ નામના એક રાજાએ મોકલેલા એલચીમંડળમાંથી જીવતા રહેલા ત્રણ જણા રોમ જતાં રસ્તામાં એંટીઓકમાં દમાસકસનો નિકોલોસ, જે ઇતિહાસકાર હતો, તેને મળેલા. બાદશાહ ઓગસ્ટસના વસિયતનામાનો એનસીરાના એક સ્મારક પર આપેલો ગ્રીક તરજુમો મળી આવ્યો છે, તે પરથી જણાય છે કે હિંદી રાજાઓ તરફથી ઘણા કામગીરી તેના પર આવતા. ક્લોડિયસના રાજ્યમાં એક હિંદી એલચીમંડળ રોમમાં આવેલું તેનો ઉલ્લેખ પ્લીનીએ કર્યો છે. જૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠાના તથા પૂર્વના દેશોની વચ્ચે ઘણો વેપાર ચાલતો. એ વેપારમાં માત્ર માસની જ લેવડ-દેવડ થતી એમ આપણે માનવાની જરૂર નથી. પૂર્વથી આવતી અનેક ચીજોનાં જે નામ પશ્ચિમમાં પ્રચલિત છે — દા. ત. કેંદર (કપૂર), સલ્ફર (ગંધક), બેરીસ (વૈદ્ય), ઓપલ (ઉપલ) વગેરે—તે હિંદની બાવાની અસરનાં નિદર્શક છે. ટોલેમી અને ડાયન કેશિયસના કહેવા પ્રમાણે વિદ્યાના મોટા હાટકપ અલેક્ઝાંડ્રિયામાં હિંદીઓનો પણ વસવાટ હતો. ડાયન ક્રિસોસ્ટમ, જે ફ્રેન્કના રાજ્યમાં થઈ ગયો ને ઈ. સ. ૧૧૭માં કે તે પછી મરણ પામ્યો હતો, તે કહે છે કે અલેક્ઝાંડ્રિયાની વસ્તીમાં હિંદીઓ પણ હતા. હોમર કવિને વિશે આપેલા વ્યાખ્યાનમાં તે કહે છે કે “આપણે આકાશમાં જે તારા જોઈએ છીએ તેના તે જ તારા હિંદીઓ જોતા નથી; છતાં તેઓ તેમની બાયામાં પ્રાયમ અને એંડ્રોમેડીનાં કુંબોનાં, તથા હેક્ટર અને એક્રીલીસનાં પરાક્રમોનાં, ગાણાં ગાય છે. આ પરથી એમ લાગે છે કે તેને મહાભારતની તથા તેની કેટલીક આખ્યાયિકાઓ અને ‘ઈલિયડ’ની ઘટનાઓ વચ્ચેના સામ્યની ખબર દશે. અલેક્ઝાંડ્રિયાની એક સભામાં વ્યાખ્યાન આપતાં તે કહે છે : “હું તમારામાં માત્ર ગ્રીકો, ઇટાલિયનો, સિરિયનો, સિગિયનો, સાઈલિસિયનો અને એથી દૂર રહેનારા માણસોને જ નથી જોતો, પણ બેક્ટ્રિયનો, સિરિયનો, ઇરાનીઓ, અને કેટલાક હિંદીઓને પણ જોઉં છું. તેઓ આ શ્રોતા-વર્ગમાં બેઠેલા છે ને અહીંના કાયમના રહેવાસી છે.” ઈસવી સનની ખ્રીષ્ટ સદીના મધ્યભાગમાં ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ માટે ભારતવર્ષે બારે કીર્તિ મેળવી હતી; કેમકે લ્યુશિયનના કહેવા પ્રમાણે, ડિમેટ્રિયસ

નામનો શ્રીક ક્રિસ્તસુ પોતાની માલમતાનો ત્યાગ કરી, હિંદુસ્તાન જઈ, ત્યાં બ્રાહ્મણો સાથે રહી જિંદગી પૂરી કરવા નીકળી પડ્યો હતો.^{૨૫}

૨૫. ઇ. સ. ના પહેલા સદ્કામાં પણ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો પશ્ચિમમાં સારી રીતે જાણીતા હતા. ઇ. સ. ૧૬-૭૦ માં રોમનોના આક્રમણ સામે યહૂદીઓએ જે ઇલ્લુ^{૨૬} સંસ્કૃતિઓ ક્યુ^{૨૭} તે દરમ્યાન, મસાડાના કિલ્લામાં ઘેરાયેલાં યહૂદી સ્ત્રીપુરુષોને જોઈને કરી પ્રાણપાંચ કરવાનો ઉપદેશ કરતાં તેમના નેતા એલીઝારે જે ભાષણ આપેલું, તેમાંનાં નીચેનાં વચનો હિંદીઓ વિષે એ લોકોનાં મનમાં કેવી કલ્પના હતી અને એમના વિચારો પર હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની કેટલી અસર હતી તેનો ખ્યાલ આપે છે :

“આપણા દેશના કાયદાઓએ અને ઉપર પોતે પ્રાચીન કાળથી, આપણે છુદ્ધિ વાપરતા થયા તે દિવસથી, આપણને હમીશાં શીખવ્યું છે, અને આપણા પૂર્વજોએ તેમનાં કર્મો ને પરાક્રમે વાટે એ તત્ત્વને દૃઢ કર્યું છે, કે મનુષ્યને માટે જીવન એ આપત્તિ છે, મરણ નહિ. કેમકે મરણ તો આત્માને મુક્ત કરે છે, અને ત્યાં દુઃખનું નામ નથી એવે એને સ્વસ્થાને પહોંચાડે છે. ત્યાં સુધી આત્મા આ નરવર દેહ જોડે બંધાયેલો છે ત્યાં સુધી તે દુઃખી છે, સાચું કહીએ તો તે મરી ગયેલા જેવો છે. કેમકે ચેતન અને જડનો સંબંધ જ દુઃખનું મૂળ છે ... આ આત્માનું સ્વરૂપ એક છે, અખંડ છે. તેને પાપ આડકી ચાંદુ^{૨૮} જ નથી. જે જે વસ્તુને એ આત્મા અડે છે તેમાં ચેતન સ્ફૂરવા લાગે છે. જે જે વસ્તુમાંથી આત્મા નીકળી જાય છે તે કવમાઈ^{૨૯} ને મરી જાય છે. એટલી એ આત્માની અમરતા છે ...

“આપણને આ સિદ્ધાંતોની કેળવણી મેળવણી મળી છે, આપણે તો મરવાની તૈયારી બતાવી બીજાઓને શીખવેલાં જોઈએ. છતાં તમારે આ બાબતમાં કોઈ પરદેશીઓને શીખવેલાં જોઈએ છે કે તો ભારતવાસીઓને વિચાર કરો. તેઓ પોતાને તત્ત્વજ્ઞ કહેવડાવે છે. એ બધા માણસોને જિંદગી ખારી લાગે છે, બંધનરૂપ લાગે છે. શરીરમાંથી આત્માને ઘેરવવા તેઓ અધીરા થઈ જાય છે. અરે, તેમને અમર જીવનની આગ્રહતા એટલી બધી દોષ છે કે જાણ કરી જ આપત્તિ ન આવી પડેલી દોષ એવે વળતે તેઓ આસપાસના લોકોને કહે છે કે અમે જઈએ છીએ. અને કોઈ એમને રોકવું નથી. સદૃશ એમને સુખી માને છે. પણ આ મુદ્દિ બેળવવાના વિદ્યા સળગાવી તેમાં પ્રવેશ કરે છે, અને લોકો એમની આસપાસ સ્વતિઓ દબ્યારે છે. બીજા પ્રલના લોકો સ્વજનને મામતરે જતાં વિદાય આપે એવા કરતાં વધારે તાજપુરીથી તેઓ આ પાડેલાં જાતને વિદાય આપે છે, અને એમનું સુખ જોઈ પોતાના દુર્ભાગ્ય માટે રડે છે. ત્યારે શું એ ભારતવાસીઓ કરતાં દલગી સિદ્ધાંતો ધરાવતાં ને આપરતાં આપણને શરમ નથી આવતી ?” (જેસેફસ^{૩૦} યહૂદીઓના ઇતિહાસમાંથી)

તાપાનાના એપોથોનિયસના પ્રવાસો એ વાર્તાને ટેકા આપે છે. અલેક્ઝાંડ્રિયાનો ક્લેમેન્ટ, જે ઈ. સ. ૨૨૦ને સુમારે મરણ પામેલો, તે વેદધર્મ અને ઔદ્ધ ધર્મ વચ્ચેનો ભેદ જાણતો હતો. તે કહે છે : “ કેટલાક હિંદીઓ જુદની આજ્ઞાને અનુસરે છે. જુદ પ્રત્યેના અત્યંત પૂજ્યભાવને લીધે તેમણે તેમને દેવપદ આપ્યું છે.” ક્લેમેન્ટ કહે છે કે પાઞ્ચાંગોરાસે જેમ બીજાઓ પાસેથી તેમ બ્રાહ્મણો પાસેથી પણ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. સેન્ટ જેરોમ (ઈ. સ. ૩૪૦) જુદનો નામ દબને ઉલ્લેખ કરે છે, અને તેઓ અથોનિજ હતા એવી પ્રચલિત દંતકથાની નોંધ લે છે. કોન્સ્ટેન્ટાઈનના રાજ્યમાં મેટ્રોડોરસ નામના માણસે હિંદુઓનાં વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કરવા ભારતયાત્રા કરી કહેવાય છે. તેની પાછળ તેનો મિત્ર ટાયરનો મેરોપિયસ, અને તેના સોળતી કુમેન્ટિયસ અને ઇડિશિયસ ગયા હતા. બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઈન, જુલિયન અને જરિટનિયનના દરબારમાં હિંદી એલચીમીસ્ટો મોકલાવાં ચાલુ રહ્યાં હતાં. દમાસ્કયસ લખે છે કે ઈ. સ. ૫૦૦માં કેટલાક બ્રાહ્મણો અલેક્ઝાંડ્રિયાનું વિજ્ઞાન શીખવા એ નગરમાં ગયા હતા. ખગોળ અને ભૂગોળમાં હિંદીઓએ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન પાસેથી ધણું મેળવ્યું હતું.

યુરોપનો મધ્યયુગ

ઈ. સ. ૭૩૨માં આર્લ્સ મોટેલે ફ્રાન્સની ભૂમિ પર પોપશિયાં ગામ પાસે આરય સેનાને હરાવી તે પછી એ સેના રપેન તરફ પાછી વળી. યુરોપમાં ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ ચાલુ રહે કે ઇસ્લામ પ્રવર્તે એ મહાપ્રશ્નનો નિર્ણય આ લડાઈએ કરી આપ્યો. ૭૩૨માં આરબોની જીત થઈ હોત તો યુરોપીય સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ બદલાઈ જત. એ દિવસોમાં આરય સંસ્કૃતિ યુરોપીય સંસ્કૃતિ કરતાં આગળ વધેલી હતી. ઈ. સ. ૬૪૨માં અલેક્ઝાંડ્રિયા ફના થઈ ગયા પછી આરબોએ બગદાદ, કાહિરો ને કોર્ડોવાની મદ્રસાઓમાં વિદ્યા ને સંસ્કારની પરંપરા ચાલુ રાખી હતી. બગદાદ ઈ. સ. ૭૬૨માં સ્થપાયું હતું. ત્યાં ગ્રીક અને હિંદુ વેપારીઓ ધણીવાર આવતા. છેક આઠમી સદી જેટલા ગ્રાચીન સમયમાં બગદાદના સુસ્ત્રિમ રાજ્યકર્તાઓએ ગ્રીક વિચારક પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ અને પ્લોટીનસનાં લખાણોના અરબી ભાષામાં તર્જુમા કરાવ્યા હતા. આરય મુસાફરો હિંદી સંસ્કૃતિથી આકર્ષાતા. અલબેરૂની મઝનીના સુલતાન મદમૂદની નેડે હિંદુસ્તાન આવ્યો હતો, ને તેણે પ્રસિદ્ધ હિંદી ધર્મગ્રંથોનું જ્ઞાન મેળવ્યું.

હતું. ધાર્મિક અને ઇતર સાહિત્યના અનેક ગ્રંથોના સંસ્કૃતમાંથી અરબીમાં, ને અરબીમાંથી લેટિનમાં અનુવાદો થયા. હિંદુસ્તાનથી શેતરંજની રમત, અને ધણી દંતકથાઓ, તથા એ દેશમાં નીપજેલી બીજી કૃતિઓને આરબો પશ્ચિમ યુરોપમાં લઈ ગયા. બારમી સદીના આખર ભાગમાં એરિસ્ટોટલનાં લખાણોના અરબી તરજુમા પરથી રબેનમાં લેટિન અનુવાદો થયા, તે પરથી એ લખાણો તથા તેના પર આરબ અને યહૂદી ફિલસફોએ કરેલાં ભાષ્યોનો પરિચય પશ્ચિમ યુરોપને થવા પાડ્યો. બગદાદના અલ-ફરાબી (ઈ. સ. ૯૫૦) તથા ઇબ્ન-સીના (ઈ. સ. ૯૮૦-૧૦૩૭); અને રબેનના એવેરોસ (ઈ. સ. ૧૧૨૬-૯૮)નાં લખાણો યુરોપમાં જાણીતાં હતાં. ગ્રીક, યહૂદી ને પૂર્વની ફિલસૂફીનું વિચિત્ર મિશ્રણ અરબી ગ્રંથો મારફતે ખ્રિસ્તી ધર્મસંધર્માં દાખલ થયું. એરિસ્ટોટલના સૈમ્બર-વાદને ખ્રિસ્તી ધર્મસિદ્ધાંતની પૂર્વપીઠિકારૂપે વાપરવામાં આવ્યો. ફિલસૂફીને ધર્મના આચાર કરતાં ગૌણ માનવામાં આવી.

યોગ અને બકિતાનાં હિંદુ, ઇરાની ને ખ્રિસ્તી રૂપોમાં ધણા સમાન અંશો. જોવામાં આવે છે, તે આ રૂપો એક જ પ્રકારના વિકાસમાંથી નીપજેલાં હોવાને લીધે આવેલા માની શકાય. મૂળીઓ દ્વંદ્વત મહમદની ઇશ્વર પરની શ્રદ્ધાની સાથે વેદાંતના નાનતું અને ચોમદશનની સાધનાનું મિશ્રણ કરે છે. જૂમખ્ય સમુદ્રના કાંઠાની જે સંસ્કૃતિમાંથી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો ઉદય થયેલો છે તે જ સંસ્કૃતિમાંથી ઇસ્લામને પણ પોપણ મળ્યું છે એ સાચું. વળી ઇસ્લામનો વિકાસ ગ્રીક સંસ્કૃતિની અસર તળે થયો ને તેણે મધ્યયુગીન જગતને ગ્રીક સંસ્કૃતિનો પરિચય કરાવ્યો. એ પણ સાચું. હતાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ઇસ્લામના અનુયાયીઓને અધર્મો ગણી કાઢ્યા. તથા ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ઇસ્લામનાં સૈમ્બર-વાદો રજાંગળો પર યુદ્ધો થતાં એટલો જ સમાગમ પાછળના સમયમાં સેકાંઓ મુખી પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે રહ્યો.

આધુનિક યુગ

૧૪૯૮માં વારકો ડી ગામાએ યુરોપથી હિંદુસ્તાન જવાનો સમુદ્રમાર્ગ શોધી કાઢ્યો, અને ૧૫૦૬માં પોર્ટુગીઝોએ ગોવા કબજે કર્યું, ત્યારથી હિંદુસ્તાનના બજાર માટે યુરોપની પ્રાપ્તિ વચ્ચે લગભગ ચાર ધર્મ પશ્ચિમની પ્રજાઓને પૂર્વની જે મોહની લાગેલી તેના હેતુ આત્મપ્રાપ્તિ કે માનવમેવાનો નહોતો, પણ પૂર્વમાં જે અદ્યત્ત ધન હતું તે મેળવવાનો.

અને પોતાનો માત્ર ત્યાંનાં બજારોમાં ખપાવવાનો હતો. માંડોમાંડે લડતી સર્વ સામ્રાજ્યવાદી સત્તાઓની નજર હિંદુસ્તાન પર હતી. પોર્ટુગીઝો અને સ્પેનિયર્ડો, વલંદા, ફ્રેન્ચ અને અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનની માલિકી મેળવવાને એકબીજા સામે લડ્યા. ૧૭૬૧ માં ઇંગ્લંડનો દેખીતો વિજય થયો ત્યારે એ લડાઈઓનો અંત આવ્યો. ભારતીય સાહિત્યનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ આ સમયથી શરૂ થાય છે. વોરન હેસ્ટિંગ્સને રાજકારભારના કામસર હિંદનાં જૂનાં ધર્મશાસ્ત્ર ને કાવ્યદાનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક લાગ્યો. ૧૭૮૫માં ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સે ભગવદ્ગીતાનો અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો. તેની પ્રસ્તાવના વોરન હેસ્ટિંગ્સે લખેલી. તેમાં તેણે લખેલું કે “ હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તિય અમલનો અન્ત આવશે, અને એ અમલને લીધે જે સંપત્તિ ને સત્તા મળે છે તે મળતાં બંધ થઈ જશે, સારપછી પણ લાંબા વખત સુધી ભગવદ્ગીતા જેવા ગ્રંથો જીવતા રહેશે.” વિલિયમ જોન્સે ૧૭૮૯માં કાશિદાસના ‘ શાકુન્તલ ’ નાટકને અંગ્રેજી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો. એ અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી જર્મોર્ટ ફોસ્ટરે જર્મન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો; ને હર્ડર અને ઓટે જેવા પુરોગામે તેને ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લીધે. હિંદુસ્તાનનાં આધ્યાત્મિક ગ્રંથરત્નોનો યુરોપને પહેલવહેલો પરિચય સ્વાભાવિકપણે અંગ્રેજોએ કરાવ્યો ખરો; પણ જર્મન વિદ્વાનોએ થોડા જ વખતમાં એ ક્ષેત્રમાં અગ્રેસરપદ લીધું.^{૨૫} જર્મનીમાં ફ્રેડરિક શ્લેગલ નામના વિદ્વાને ૧૮૦૮માં ‘ હિંદી-ઓનાં ભાષા અને જ્ઞાન ’ વિષે ગ્રંથ લખીને ભારતીય વિદ્વાનો અભ્યાસ પહેલવહેલો આપ્યો કર્યો. ઓગસ્ટ વિશ્લેષક શ્લેગલ એ ૧૮૧૮માં બોનમાં અધ્યાપક થનાર પહેલવહેલો જર્મન હતો. તેણે ૧૮૨૩માં ગીતાની એક આવૃત્તિ કાઢી. ગીતાનો પહેલવહેલો જર્મન અનુવાદ ૧૮૦૨માં થયો. તે વાંચીને વિશ્લેષક વોન હમ્બોલ્ટના મન પર બહુ જોડી છાપ પડી: ને તેણે કહ્યું કે “ આપણે જે સાહિત્યથી પરિચિત છીએ તે સર્વમાં મહાભારતમાં અન્તર્ભાવ પામેલી આ કથા એ સદુચી સુંદર, એટલું જ નહિ પણ

૨૫*. સરખાવો હેર્નના હૃદયાર : “ પોર્ટુગીઝો, વલંદા અને અંગ્રેજો લાંબા વખતથી, વરસોવરસ, પોતાનાં વડાણોમાં ભરીને હિંદનાં મહામૂલાં રત્નોં સ્વદેશ મોકલે છે. આપણે જર્મનીને આટલો બધો વખત એ જોઈ રહેલું પડ્યું છે. આને શ્લેગલ, બોપ, હમ્બોલ્ટ, ફ્રેન્ક વગેરે આપણા પૂર્વના નાવિકો છે. બોન અને મ્યુનિક સારાં કારખાનાં થઈ પડશે.”

ખરેખરા તત્ત્વદર્શનવાળું, કાવ્ય છે.” તેણે ગીતાને વિષે એક લાંબો નિબંધ લખ્યો. (૧૮૨૫-૨૬)

ઉપનિષદોના ફારસી અનુવાદ પરથી એક ક્રેન્ચ વિદ્વાન આંધ્રવેતિલ દુપેરોએ લેટિનમાં અનુવાદ કરેલો, તે વાંચીને જર્મન ફિલસૂફ શોપનહોરે ઉપનિષદોના વિચારોનું જ્ઞાન મેળવ્યું. તેણે ઉપનિષદોની જે સ્તુતિ કરેલી તે સુપ્રસિદ્ધ છે : “મારા મનમાં નાનપણથી જે મહદી વહેમ જડ થાલીને એકેલો તે આ અંથ વાંચતાં કેવો ધોવાઈ ગયો છે, ને મારું મન કેવું નિર્મળ બની ગયું છે ! (મૂળ સંસ્કૃત અંથને બાદ કરતાં) આ અનુવાદઅંથનું વાચન જગતમાં સૌથી અધિક લાભદાયક ને ઉન્નતિ-કારક છે તેણે મને જીવનમાં આશ્વાસન આપ્યું છે ને મારા અંતકાળે પણ આપશે.” શોપનહોરે પર બૌદ્ધ આદર્શોની પણ ઘણી અસર પડેલી. શોપનહોરે, હાઈન્ડેન અને નીટ્શે દ્વારા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાને જર્મન ફિલસૂફી પર અસર પાડી હતી. રીચર્ડ વેગનર શોપનહોરનાં લખાણો મારફતે બૌદ્ધ વિચારોથી વાકેફ થયો હતો. મેટિહ્ડી વેસેનઝોંકને વેગનરે ૧૮૫૭માં લખેલું : “હું અમળ્યે બૌદ્ધ કેમ બન્યો છું તે તું જાણે છે..... હા, દીકરી, એ વિશ્વધર્મ છે, ને એની સરખામણીમાં ખીજે દરેક ધર્મમત ઊતરતો ને સંકુચિત લાગ્યા વિના રહે એમ નથી.” હેઈન સેમિટિક જાતિનો હતો, છતાં એને વિષે એંડીએ કહ્યું છે કે “એનું આધ્યાત્મિક ધર ગંગાને કડિ હતું.”^{૨૧} બૌદ્ધ અંથોનાં નાઉમેને કરેલાં જર્મન ભાષાન્તરો દ્વારા બૌદ્ધ ધર્મ જર્મનીમાં લોકપ્રિય થયો. પોક્ક ડોયસને કરેલા ઉપનિષદોના અનુવાદ અને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન પરનાં તેનાં વિદ્વાતાલયો પુસ્તકો એ વિષયના શિષ્ટમાન્ય અંથો થઈ પડ્યાં.

માઈકેલે ૧૮૬૪માં રામાયણને વિશે લખતાં કહેલું : “જેણે વધારે-પડતાં કામ કે વિચારો કર્યાં હોય તેણે આ ઊંડા જનમમાંથી જીવન અને યૌવનનો મોટો ઘૂંટડો પીવો યરે છે ... પશ્ચિમમાં જે ઈર્ષ છે તે સાંકડું છે. ... ઓસ નાનકડું છે ને હું મુંગગાઈ જાઉં છું; જુડિયા સૂકું વેરાન છે ને હું હાંપું છું. અને ઉત્તમ એશિયાની, અગાધ પૂર્વની જરા ઝાંખી કરી લેવા દો.” કોમ્તના પ્રત્યક્ષવાદને વિશે તે કહે છે કે એ આધુનિક

૨૧*. આમિયેરે દેઈનનું એક વાક્ય ટાંક્યું છે : “પાશ્ચાત્ય જગતની સર્વશક્તિ પ્રવૃત્તિઓની વચ્ચે આઠમી જેવા સ્વભાવવાળા દોડાક આતમાત્મા દોષ એ સાક છે.”

સંસ્કૃતિને અનુકૂળ આવે એવા રૂપમાં રજૂ કરેલો ખૌદ ધર્મ જ છે. એ સહેજે વેશપલ્લવો કરાવેલું ખૌદ તત્ત્વજ્ઞાન જ છે. ”

એડનીન આર્નલ્ડે ‘લમ્બુજ્યોતિ’ (Light of Asia) એ કાવ્ય લખ્યું તે ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં યહુ જ રસપૂર્વક વંચાયું. અમેરિકામાં થોરો, ઇમરસન અને વોલ્ટ વ્હીટમેનનાં લખાણોમાં ભારતીય વિચારની અસર દેખાઈ આવે છે. થોરો કહે છે: “ વોલ્ટન તળાવનું ચોખ્ખું પાણી ગંગાના પવિત્ર જળમાં ભળેલું છે. ” ઇમરસનનો ‘આવરસોક્ષ’ એ ઉપનિષદોનો પરમાત્મા છે. વ્હીટમેન સુધારાની અટપટી ગૂંચો અને થાકેલા હારેલા બુદ્ધિવાદની ગમરામણોમાંથી છૂટી જવાને આતુર હોઈ પૂર્વ તરફ વળે છે. અમેરિકન લેખક અરવિંગ બેબીટનાં માનવપ્રેમમાં અને પોલ એક્સમર મૂરનાં લખાણોમાં ભારતીય વિચારની ઊંડી અસર દેખાઈ આવે છે.

મેટરલિસ્ટ અનુબ્ધના મગજનું ‘પશ્ચિમ પાસુ’ ને ‘પૂર્વ પાસુ’ એવા બે વિભાગ પાડી તેમને એકબીજાની સામે મૂકે છે, ને લખે છે :

“ આપણી નજરનું આ પાસું ભુદ્ધિ, વિજ્ઞાન અને ચેતનાને જન્મ આપે છે; પૈશું ફર રહેલું ખીનું પાસું અન્તરદષ્ટિ, ધર્મ, અને ચેતનાની નીચે રહેલા મનના ઊંડા ધરને ખીલવે છે. ... તેમણે અનેકવેળા એકબીજામાં ઓતપ્રોત થવાનો, ભળવાનો, સાથે મળીને કામ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ પશ્ચિમના પાસાએ અત્યાર સુધી ખીલ પાસાના પ્રયત્નોમા વિઘ્ન નાખ્યાં છે, ને તેને લગભગ બિફળ બનાવ્યા છે. એ પશ્ચિમના પાસાને પ્રતાપે આપણે સર્વ લૌકિક વિજ્ઞાનોમાં પ્રગતિ કરી છે; પણ તેની સાથે આને અનુભવીએ છીએ એવી આપત્તિ પણ એને લીધે જ આપણે માથે આવી પડી છે.....પૂર્વનું જે પાસું જડ જેવું થઈ પડેલું છે તેને ભગત કરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે. ”

રોમે રોક્ષાં, જેમને ભારતીય વિચારનો ધણો રંગ લાગ્યો છે, તેઓ લખે છે : “ યુરોપમાં આપણે અમુક માણસો એવા છીએ જેમને માટે યુરોપની સંસ્કૃતિ હવે પૂરતી નથી. ” કૈસરલિંગ, જેમનાં લખાણોમાંથી પૂર્વની ભાવના નીતરે છે, તે કહે છે. “ યુરોપને જોતાં હવે મને નવી સંસ્કૃતિ નથી ચડતી. યુરોપની આ દુનિયા મને એટલી અતિપરિચિત થઈ ગઈ છે કે તે મારા જીવનને નવાં રૂપ આપી શકે એમ નથી. આને આખા યુરોપનું માનસ એક જ પ્રકારનું છે. મારું જીવન હવે પક્ષટો ખાય તો જ ટકી શકે એમ છે. એ પક્ષટો જ્યાં થઈ શકે એવી જગાએ હું નારી જવા ઇચ્છું છું. ”

આધરિશ સાહિત્યનું પુનરુત્થાન પૂર્વની કલ્પનાઓની અસરથી ઘડાયેલું છે. આધરિશ કવિ, થીટ્સ અને વર્થોર્ન રસેલ (એ. ઈ.) એ પુનરુત્થાનના અગ્રેસરો છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં આજે એવા ઘણા સાહિત્યકારો છે જેમના પર ભારતીય વિચારની ઘણી અસર પડેલી છે, ને જેઓ અત્યારના આપલકાળમાં એ વિચારમાંથી ટ્રેરણા મેળવવાની આશા રાખે છે. સર ચાર્લ્સ ઇલિયટ કહે છે : “મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે યુરોપિયનો અને તેમની રીતભાત ચડિયાતાં છે એવો વિશ્વાસ પશ્ચિમમાં ઘણા લોકો રાખે છે, પણ મારાથી રખાય એમ નથી. યુરોપની સંસ્કૃતિ તૃપ્તિદાયક નથી. અને એશિયા હજુ પણ ઘણા લોકોને એથી અધિક આકર્ષક કર્ષક વસ્તુ આપી શકે એમ છે.”

પણ પશ્ચિમમાં કેટલાક લોકો એવા છે જેઓ કુંગર દ્વરથી રળિયામણા જોઈને આકર્ષાય છે; જેઓ જીવનની કાન્ધમય સપાટી જોઈને મોહી પડે છે. રડયાડ કિપલિંગ કેટલીકવાર આવી વૃત્તિ દાખવે છે. પશ્ચિમનાં લોકોને મન પૂર્વ એ હંમેશાં એક રસિક સમસ્યા, ‘અરેબિયન નાઈટ્સ’ના જેવાં પરાક્રમેની જૂમિ, જાદુનું નિવાસસ્થાન, હૃદયની કામના તૃપ્ત કરવાનો પ્રદેશ રહ્યું છે. જે માણસોની શ્રદ્ધા ડગમગી હોય તેઓ એ જૂમિ તરફ વળે છે, ને એમ માને છે કે આખરે આત્મા ને તેની પ્રાપ્તિ માટેનો પુરુષાર્થ એ જ જીવનનો સાચો સાર છે. મોટે ભાગે હિંદુ અને બૌદ્ધ કલ્પનાઓ ને આચારો સ્વીકારનાર યિયોસોશી જેવા સંપ્રદાયો, નવા બૌદ્ધ સમાજો તથા રામકૃષ્ણ મંદીર શાખાઓ પ્રત્યે પશ્ચિમના માણસો અધિકાધિક પ્રમાણમાં આકર્ષાતા જાય છે. પૂર્વની સંસ્કૃતિનો આવી રીતે પશ્ચિમમાં પ્રચાર થતો જોઈને કેટલાક લોકોને બેચેની થતી દેખાય છે. શુશિક્ષિત રોમનો ખ્રિસ્તી ધર્મને અવનતિની નિશાની માનતા હોઈ, તેનો પ્રચાર થતો જોઈને એટલા જ ચિન્તાતુર થતા હતા.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ

એશિયા અને યુરોપ જુદાં છે ખરાં, છતાં એવાં સારાં જુદાં નથી કે તેમની વચ્ચે માણની અને વિચારોની લેવડદેવડ ન થઈ શકે. આવી લેવડદેવડ જૂતકાળમાં હમેશાં થતી રહી છે. તે મુ્યવે છે કે માણસોનાં મન દેખીતાં જુદાં જુદાં છતાં તેમાં મૂળે તો એકતા જ રહેલી છે. ભારતવર્ષ એક અર્થમાં એશિયાના માનસનું પ્રતિનિધિ રહેલું છે. તેની અને યુરોપની

વચ્ચે ભૂગોળના, ભાષાના ને જાતિભેદના મોટા અન્તરગો પડેલા છતાં તે યુરોપથી અગમ્ય ને અસ્પૃશ્ય કદી રહ્યું નથી. પશ્ચિમના વિચારો પરનો તેનો પ્રભાવ, અથવા તેની સાથેનો સંબંધ, અખંડ અને એકધારો નથી રહ્યો, છતાં તેણે ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. આપણે જેથી રીતે ઍસીરિયા કે મિસર, ક્રીટ કે બેબીલોનની વાત કરીએ છીએ તેવી રીતે ભારતવર્ષની વાત નથી કરી શકતા; કેમકે તેનો ઇતિહાસ હજુ પણ સ્વાર્થ રહ્યો છે, અને તેની સંસ્કૃતિ હજુ આગળ ધપી રહી છે.

પશ્ચિમના વિચારપ્રવાહમાં વિચારો ને કક્ષનાઓની એક નવી જ નદી એકાએક આવી મળવાને લીધે આજે પશ્ચિમમાં સંસ્કૃતિનું પુનરુત્થાન ચાલી રહ્યું છે. જેમ મધ્યયુગના પુનરુત્થાન વખતે, ગ્રીસ અને રોમની પ્રાચીન વિદ્યા અને સંસ્કૃતિનાં વસાઈ ગયેલાં દ્વાર ફરી ઊઘડવાથી યુરોપનું, માનસ વિશાળ બન્યું હતું, તેમ એશિયાથી મળેલા નવા વારસાને લીધે આજે યુરોપમાં એકાએક આત્માનો વિકાસ થઈ રહ્યો છે. એશિયાના એ વારસાની સાથે ભારતવર્ષને નિહટનો સંબંધ છે. માનવજાતિના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર આપણને એવું જાન થયું છે કે જગત એક ને અખંડ છે. આપણને ગમે કે ન ગમે, પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમ બેમાં થયાં છે, ને હવે વિખૂટાં પડવાનાં નથી. બેની વચ્ચેનું ભૌગોલિક અંતર ટૂંક થઈ ગયું છે, તેને લીધે આધ્યાત્મિક સમાગમ અને વિચાર ને કક્ષનાશ્પી રતોના વિનિમયને માટે તૈયારી ચાલી રહી છે. આપણે એકલા યુરોપનો કે એકલા એશિયાનો જ ઇતિહાસ બણીએ તો પોતાને સુશિક્ષિત ને સંસ્કારી ન ગણી શકીએ. માનવજાતિના અડધા ભાગના વિચાર અને અનુભવ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવાથી આપણને પોતાને જ હાનિ થાય એમ છે. એકલા પૂર્વના કે એકલા પશ્ચિમના વિચારોના એકાંગી ને એકપક્ષી અભ્યાસથી આવતા સંકુચિતતા આપણે જો ટાળવી હોય, અને વધારે સંપૂર્ણ ને વ્યાપક અનુભવ વડે આપણા આન્તરિક જીવનને સમૃદ્ધ કરવું હોય, તો આપણે એકબીજાની સંસ્કૃતિને સમજૂતા થઈએ-એ આવશ્યક છે. પરદેશથી આવતા સર્વ વિચારો ને સંસ્કારોની સામે આપણામાંના કેટલાક કેડ કસીને લેડે છે તેની પાછળ મૂર્ખતાભર્યું ગુમાન રહેલું છે. માનવકુળની કોઈ પણ શાખા અધ્યાત્મના કે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જો કંઈ પ્રગતિ કરે તે પોતાને એકલાને માટે નથી કરતી, પણ આખી માનવજાતિને માટે કરે છે. વળી જગતની કોઈ

પણ પ્રજામાં એવી કોઈ શક્તિ નથી જે અમુક અંગે જગતની સર્વ પ્રજાઓમાં ગેવૃદ્ધ ન હોય. ફરક માત્ર ઓછાવત્તા પ્રમાણનો છે. પ્રાચીન ભારતની અધ્યાત્મવિદ્યા કે અર્વાચીન યુરોપનો શુદ્ધિવાદ એ મનુષ્યને મનુષ્ય તરીકે મળેલી કોઈક વસ્તુનો જ પૂર્ણતર વિદ્યાસ છે. અત્યારે નવો જન્મ પામતી દુનિયાનાં અગત્યનાં વહેણ નિદાગનારને સ્પષ્ટ દેખાય છે કે આજે સંસ્કૃતિઓનો સંગમ થઈ રહ્યો છે ને તેમનાં વહેણ એકબીજાની સાથે એકાકાર થઈ રહ્યાં છે. કોઈ પણ સંસ્કૃતિના હૃદય સુધી પહોંચવાને માટે આપણે જિંડા જીતરીને તેના વિચારોનાં ગૂઢ હિમરથાન સુધી, તેના ધાર્મિક આદર્શો સુધી પહોંચી જવું જોઈએ. ધર્મ એ છેક શરૂઆતથી માનવી સંસ્કૃતિનું વાહન બનેલો છે. મનુષ્યના જિંડામાં જિંડા અનુભવની એ સર્વોત્તમ સિદ્ધિ છે. તે જિંડામાં જિંડા પ્રકારનું જીવન છે; અને તેમાં માનવજીવનનાં વિવિધ — અટપટાં ને પરસ્પરવિરોધી — અંગોનું પ્રતિબિંબ પડે છે. કંઈકેડો મનુષ્યોનાં વિચારો ને સ્વપ્નો મળીને કોઈ પણ ધર્મ રચાય છે. જગતના મોટા ભાગને તેનું ધાર્મિક શિક્ષણ ભારતવર્ષ પાસેથી મળ્યું હતું. વહેમ અને તાર્કિક વાદવિવાદની સામે ભારતવર્ષને નિરંતર લડાઈ ચલાવવી પડી છે; છતાં તે કંઈકેડો વરસ થયા આત્માના આદર્શોને હઠતાપૂર્વક વળગી રહેલું છે. ૨૭

- ૨૭*. વીસ હુકાં લખે છે : “એ સાચું છે કે ભારતવર્ષ”, હિમાલયની હીવાલ ઉપર થઈને પણ, આપણને આકરણ અને તક, ફિલસૂફી અને હંતકથાઓ, સંપ્રદાયવિદ્યા અને રીતરજ, અને એ બધા ઉપરાંત આપણા આંકડા ને આપણી દસાંસપાંધતિ જેવી સંકારપદ ઉપચારવાળી ભેટો મોકલી છે. પણ આ એના આત્માએ ઉપજાવેલી સર્વોત્તમ કૃતિઓ નથી. તેની પાસેથી આપણે બાંધખામા ને કંઈ શીખી શકીએ એમ જીએ તેના પ્રમાણમાં આ તો નહીં ચીએ છે, નવી નવી યાત્રિક શોધો, ઉદ્યોગ અને વેપાર જગતના ખંડો વચ્ચે એકબીજા સાથે નિકટતા સંસર્ગ સ્થાપશે, અથવા તો આપણી ને એશિયાની વચ્ચે લડાઈ જગવશે, તેમ તેમ આપણે તેની સંસ્કૃતિનો વધારે ખારીઘાઈથી અભ્યાસ કરીશું; અને, હાલે યંત્રમાયે પણ. તેના કેટલાક રીતરિવાજ ને વિચારો અદલ કરીશું. વિજય, ગર્વ અને લૂંટના બદલામાં ભારતવર્ષે કદાચ આપણને આ ગુણો શીખવશે — પાકટ મનની સહિષ્ણુતા ને નમ્રતા, વીતસજ આત્માની નિશ્ચિત સ્થિરતા, સહૃદય આત્માની સાંતિ, અને જીવમાત્ર વિષે ઐક્યસાધક ને સાતિદાયક પ્રેમ.”

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન અને ખ્રિસ્તી ધર્મતત્ત્વ

મૂળતત્ત્વોમાં સામ્ય

૧૯૨૨માં ઓક્સફર્ડમાં ભરાયેલી એક પરિષદમાં મિ. ગ્રીગ્ઝ નામના ગૃહસ્થે હિંદુ ધર્મને વિષે નિબંધ વાંચ્યો હતો. તેમાં કહેલું : "એકંદરે જોતાં, નામધારી ખ્રિસ્તીઓનું આચરણ ખ્રિસ્તી ધર્મના આદેશોથી જોટલું પાછળ છે તેટલું જ, કે લગભગ તેના જોટલું, હિંદુઓનું આચરણ હિંદુ ધર્મના આદેશોથી આગળ છે." આ કથનમાં હિંદુઓના આચરણને વિષે ઉદારતા વ્યક્ત થાય છે. પણ, હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન એ આચરણને પાત્ર નથી એવો જે ધ્વનિ એમાં રહેલો છે તેને વિષે વિવાદને અવકાશ છે ખરો. આપણે સદુ જે વસ્તુને સમજી નથી શક્તા તેને વગોવવા બહુ તત્પર રહીએ છીએ. જોએ હિંદુ ધર્મને બહારથી નિહાળી તેને વિષે અભિપ્રાય ઉચ્ચારે છે તેઓ એ ધર્મમાં રહેલી જીવનશક્તિ જોઈ શક્તા નથી. જે મહાન વસ્તુઓને માટે મનુષ્યો જીવ્યા છે ને મર્યા છે, અને આજે પણ જીવે છે ને મરે છે, તે વસ્તુઓનું આકલન સાચી ધર્મનિષ્ઠા વિના કરી શકાતું નથી. એવી ધર્મભાવના મનમાં રાખીને આપણે અન્ય ધર્મોને સહૃદયતા ને સમભાવથી નિહાળવા ધટે છે. એમ કરતાં આપણે જોઈશું કે સર્વ ધર્મોમાં એનાં એ જ મૂળતત્ત્વો પર ભાર મૂકેલો દેખાય છે. એ તત્ત્વો તે આ : ઈશ્વર છે; મનુષ્ય અને ઈશ્વર વચ્ચે કંઈક આત્મીયતા છે; ઈશ્વરની સાથે અનુસંધાન સાધવાની ઇચ્છા મનુષ્યમાં સ્વભાવસિદ્ધ છે; અને ઈશ્વર તથા મનુષ્ય વચ્ચે દૈર્ઘ્ય પ્રકારનો સંપર્ક શક્ય છે. જગતના જીવતા, પ્રગતિશીલ ધર્મોની વચ્ચે જે ભિન્નતાઓ દેખાય છે તેનું કારણ એ છે કે જુદા જુદા ધર્મો જુદાં જુદાં તત્ત્વો પર ભાર દે છે. એ ફરક વળી તે તે ધર્મની આસપાસનાં સામાજિક વાતાવરણ અને ઐતિહાસિક સંજોગોમાં રહેલા બેદને આભારી હોય છે હવે ઉચ્ચતર

દષ્ટિએ થતી ધર્મની સમીક્ષા, કુદરત વિષેના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ, અધ્યાત્મવાદી તત્ત્વજ્ઞાન, તુલનાત્મક ધર્મ, ધર્મવૃત્તિનો માનસશાસ્ત્રની દષ્ટિએ અભ્યાસ, અને અપરેક્ષા અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કાર સાથેનો ગાઢ પરિચય, એ બધાની અસરને હીઠે ખ્રિસ્તી વિચારરૂઢ પોતાના વિચારો ને સિદ્ધાન્તોની ઇમારત નવેસર રચવા મંડી પડ્યા છે; એ બારે સંતોષ પામવા જેવી વાત છે. એ નવરચનાને પરિણામે ખ્રિસ્તી ધર્મ હિંદુ ધર્મની નજીક આવી રહ્યો છે, અને ખ્રિસ્તી ધર્મ તથા બીજા ધર્મોની વચ્ચે પડી ગયેલું અંતર પુરાવાની આશા દેખાય છે. એક જ લેખમાં કંઈ પદ્ધતિસર ચર્ચા કરવી તો શક્ય નથી; પણ અહીં હું હિંદુ ધર્મનાં કેટલાંક મૂલ્યવત્ત તત્ત્વો સંક્ષેપમાં — તેની અને ખ્રિસ્તી ધર્મની વચ્ચે રહેલા સામ્યતા અંશેો દેખાઈ આવે એવી રીતે — વર્ણવવાનો પ્રયાસ કરવા ઇચ્છું છું. ઈશ્વર, મનુષ્ય, તથા મનુષ્યના ભાવિને લગતા પ્રશ્નો વિષેના જે વિચારો હિંદુ ધર્મનાં જુનાં જુનાં સર્વ રૂપોમાં, તેના લાંબા ઇતિહાસ દરમ્યાન, જોવામાં આવ્યા છે તેને મેં હિંદુ ધર્મનાં મૂલ્યવત્ત તત્ત્વો તરીકે વર્ણવ્યા છે.

૧. પરમાત્માની ત્રિમૂર્તિ

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન માને છે કે ઈશ્વરની ગૂઢતાનો પાર પામવાનું માણસના મનનું ગણું નથી. ઈશ્વરના સ્વરૂપની સદમતા સમજવાની માણસના મર્યાદિત મનની અશક્તિ પર ધણાં શાસ્ત્રવચનોએ બાર હીધો છે.^૧ પરમાત્મામાં એવા અગણિત ગુણો ને પાસાઓ છે જેની આપણને મનુષ્યોને દર્શી ગમ નથી પડતી. પણ પરમાત્માને આમ 'નેતિ, નેતિ' (આ નહિ, આ નહિ) કહીને વર્ણવવામાં આવે એથી કોઈ હિંદુને સંતોષ થતો નથી. પોતાનું વ્યક્તિત્વ જેવું સંબેદન, પ્રેમ અને કામનાના મિશ્રણવાળું છે તેવું જ ઈશ્વરનું પણ વ્યક્તિત્વ હોવું જોઈએ, એમ તે આગ્રહપૂર્વક કહે છે. તે કહે છે કે ઈશ્વર એ 'પુરુષોત્તમ' છે, અને જ્ઞાન, પ્રેમ તથા શક્તિના ગુણો ધરાવે છે. છતાં એને એ બાન તો સતત હોય જ છે કે

૧. સં દુર્લભ ગુપ્તચરચિહ્નં ગુહ્યહિતં ગદ્યેષ્ટં પુરાણમ્ ।

કટોગ્નિષ્ઠ ૧; ૨; ૧૨.

ન તત્ર શાન્ત મચ્છતિ ચો મનઃ । ચેનોગ્નિષ્ઠ ૧: ૩.

ચનો શાન્તો નિર્વર્તન્તે અગપ્ય મમમા મહ ।

લેલિતીયોગ્નિષ્ઠ ૨; ૪. ૧.

ઈશ્વરનું વ્યક્તિત્વ (અથવા સગુણ રૂપ) એ માત્ર ઉપદ્રુ દાંડણુ છે, અને એની તળે કંઈક ઉચ્ચતર તત્ત્વ હુપાયેલું પડ્યું છે. ઈશ્વરનું વ્યક્તિત્વ કંઈ મનુષ્યના વ્યક્તિત્વ જેવું મર્યાદિત અને સ્વાર્થરત નથી; કેમકે ઈશ્વર એ સર્વેશ્વર છે, સર્વજ છે, બૃતમાત્રનો અંતરાત્મા છે, સર્વવ્યાપી છે, અને બૃતમાત્ર એનામાંથી ઉદ્ભવ્યાં છે ને એનામાં વિદ્યીન થવાનાં છે.

ઈશ્વરનું વ્યક્તિત્વ (અથવા સગુણ રૂપ) જ્ઞાન, પ્રેમ અને સદાચારનો ત્રિવેણીસંગમ છે. તેથી તે જગતનો કર્તા, ઉદ્ધારક અને ન્યાયાધીશ બને છે. બ્રહ્મા, ઈશ્વરના જ્ઞાનની મૂર્તિ હોઈ, સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે. વિષ્ણુ, ઈશ્વરના પ્રેમની મૂર્તિ હોઈ, જગતનો ઉદ્ધાર કરે છે. શિવ, ઈશ્વરની સર્વસમર્થ શક્તિ ને સંપૂર્ણતાની મૂર્તિરૂપે, જગતનો ન્યાય કરે છે. વિશ્વની વ્યવસ્થામાં ઈશ્વરના મનનું પ્રતિબિંબ પડે છે. પરમાત્માના ત્રિકાલાગ્રાધ વિચારોનું સંક્રમણ દિક્કાલના ક્ષેત્રમાં ધીમે ધીમે થાય છે. સર્વ પદાર્થો પોતાની અપૂર્ણતાઓ દૂર કરવા અવિરતપણે મથે છે; એ ઉદ્દેશથી કે ઈશ્વરના ધામમાં પોતાની ઐશ્વર્યનાં જે આદર્શ, અવિકલ ને શાશ્વત રૂપો હોય તેના જેવા પોતે બનવું; એટલે—શ્રીમ્ન રાખ્દોમાં કહીએ તો—પોતાનું ઈશ્વરનિર્મિત ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવું. વિશ્વની ક્રિયા એ અવિશ્રાંતપણે ચાલતો વિકાસક્રમ છે. તેમાં પદાર્થો જૂના ગુણોથી ઊલટા એવા નવા ને ઉચ્ચતર ગુણો કેળવે છે. બ્રહ્માની કલ્પના પરમાત્માના અનંતત્વનો ને તેની અવિરત સર્જનપ્રવૃત્તિનો ખ્યાલ આપે છે. પરમાત્મા સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે તેમાં ધ્યેય એ હોય છે કે તેનાં સરજેલાં પ્રાણીઓ પોતાની ઉત્પત્તિ પરમાત્મામાંથી થઈ છે અને પોતાને અન્તે ત્યાં જ પહોંચવાનું છે એ સમજે, અને પોતાનો દેવાંશી સ્વભાવ પોતાના આચરણમાં પ્રગટ કરે.² ઈશ્વરના સરજેલા સર્વ પદાર્થોમાંથી એકલો મનુષ્ય જ પોતામાં રહેલું પરમાત્મતેજ પૂરેપૂરું પ્રગટાવી શકે છે, અને પરમાત્મા કેવો હોય તેની કંઈક જાંખી જગતને કરાવી શકે છે. ઈશ્વરે મનુષ્યને સરજ્યો ત્યારે તેને જીવનનો આદર્શ પણ સાથેસાથે આપ્યો હતો, અને કહી રાખ્યું હતું કે “ તારે જે તારું ઈશ્વરનિર્મિત ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવું હોય તો આ નિયમને અનુસરવું.”

૨ સરખાવો : સન્મૂલાઃ સોમ્યેમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ મદાયતનાઃ સત્પ્રતિષ્ઠાઃ ।
દ્વિમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સત્ત આગત્ય ન વિદુઃ સત્ત આગચ્છામહ ઇતિ ।

છાંદોગ્ય ૬; ૧; ૪. ૬; ૧૦; ૨.

ગીતા કહે છે : “યત સદિત પ્રજ્ઞને ઉત્પન્ન કરીને પ્રજાપતિ બ્રહ્મા બોલ્યા : ‘યજ્ઞ દ્વારા નમે વૃદ્ધિને પામજો. એ તમને દૃઢિચ્છત ક્ષણ આપો.’” ૩ એ યજ્ઞ એટલે સેવા અને સ્વાર્પણનો નિયમ. તેનું પાલન કરીને આપણે ઈશ્વરે આપણે માટે નિર્મેલો આદર્શ પ્રાપ્ત કરી શકીએ, અને ક્રમે ક્રમે વિકાસ સાધીને પરમાત્મસ્વરૂપ બની શકીએ.

પણ આપણે આપણું મૂળ ભૂતી જઈએ છીએ, ઈશ્વરની યોજનામાં આપણું રચાન ભૂતી જઈએ છીએ, યજ્ઞને નિયમ ભૂતી જઈએ છીએ, અને સ્વાર્થો પ્રવૃત્તિઓમાં અટવાઈ જઈએ છીએ. ઈશ્વરની ઉદ્દારક શક્તિની જરૂર ત્યારે ઊભી થાય છે. સર્વશક્તિમાન બ્રહ્મા એ કૃપાનિધાન વિષ્ણુ પણ છે. આપણી આસપાસ ચોમેર, દિક્ષાધરે જે કંઈ દેખાય છે તેની પાછળ — પારિવ જગત, સહજ પ્રાણીમાત્ર, અને મનુષ્યને પ્રતિદાસ એ સર્વની પાછળ — એનાં પ્રેમ અને કરુણા પથરાયેલાં છે. સર્વવ્યાપી વિષ્ણુ પ્રત્યેક મનુષ્ય આત્માને પાપ અને અશુદ્ધિની સામે લડવામાં સક્રિયપણે મદદ આપે છે. એ આપણા હૃદયમાં વિરાજતો અંતર્યામી છે, અંતર્દીપ છે; અને આપણો જીવનપંથ ઉગમો છે. એ શુદ્ધ અને અપાપવિદ્ધ હોઈ હોઈ પણ દુષ્ટમર્મમાં સંભતિ આપતો નથી; સતસ્વરૂપ હોઈ ક્ષણિક ને નાશવંત વસ્તુઓને વિગે આસક્તિ રાખતો નથી; અને પ્રેમનો સાગર હોઈ હોઈ પણ જીવને પરાયો મણતો નથી. તે જૂતમાત્રનો હેતાળ મિત્ર છે — સુહૃદ સર્વેશ્વરભાવ. તે જગતનો ત્રાતા ને ઉદ્દારક છે. ૪ તેની હસ્તી આપણી ખાતરી કરાવે છે કે જગત પુણ્યને

૧. સદયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોહિત પ્રજાપતિઃ ।

અનેત પ્રસવિવ્યધ્વમેષ વૌડસ્તિવૃષ્ટકામધુક્ ॥ ગીતા ૧: ૧૦.

૪. સ નો મનુર્જનિતા સ વિધાતા । નારાયણોપનિષત્ ૪.

(તે આપણો બન્ધુ છે; જનક છે; વિધાતા છે.)

ત્વમસ્માકં તત્ત સ્મરિ । ઋગ્વેદ ૯: ૯૨; ૨૨.

(તું અમારો છે, ને અમે તારા છીએ.)

અમ્યૂર્ણોતિ યન્નમ્નં મિપત્તિ વિષં યતુરમ્

પ્રેમન્ધઃ ઉચ્ચમિઃ પ્રોળો મૂત્ ॥ ઋગ્વેદ ૯: ૭૯; ૨.

(તે નાગને ઢાંકે છે, રાત્રીનો ઉપચાર કરે છે, આંધળાને દેખતો

કરે છે, ને લગ્નગાને ગાવાં છે.)

મા મેમ મા ધમિન્મોક્ષસ્ય મુલ્યે ત્વ । ઋગ્વેદ ૯: ૪; ૭.

(તારા નેપા સમર્થની મૈત્રી છે એટલે અમે ગીવાના નથી કે દુઃખી થવાના નથી.)

પંથે ચાલી રહું છે. પણ તે આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ વર્તે તો નથી. તેણે તો અનુનને પણ આખી ગીતા સંભળાવ્યા પછી કહ્યું કે “તને ફીક લાગે તેમ કર — યથેચ્છસિ તથા કુરુ”. તેની ઉદ્ધારક પ્રવૃત્તિ બ્રહ્માએ એકી વિશ્વવ્યવસ્થા અનુસાર જ ચાલે છે. પોતાને હાથે ઘડેલા સૃષ્ટિના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરીને પોતાનો મહિમા વધારવાની ઇશ્વરની ઇચ્છા નથી. વિષ્ણુ તો આપણને મદદ કરવાને સદા તત્પર હોય છે; પણ આપણાં પાપ અને મૂઢતા અંતરાયરૂપ બની તેની કૃપાનો અમલ થતો અટકાવે છે. આપણે ભક્તે પાપ કર્યાં હોય ને એ રીતે આપણા હૃદયસ્થ પરમાત્માને દુઝો દીધો હોય, આપણે ભક્તે ગમે તેવા ‘પ્રસિદ્ધ પાતકી’ હોઈએ, તોપણ જો એ ‘પાપપુનઃકારી’ને શરણે જઈએ તો તે પાપગર્ભમાંથી આપણો ઉદ્ધાર કરે છે. ગીતામાં કૃષ્ણે કહ્યું છે : “મોટો દુરાચારી પણ જો અનન્ય-ભાવે મને બળે તો તે સાધુ થયો જ માનવો; કેમકે હવે એનો સારો સંકલ્પ છે. એ તુરંત ધર્માત્મા યાય છે ને નિરંતર શાન્તિ પામે છે. હે કૌન્તેય ! તું નિશ્ચયપૂર્વક જાણજે કે મારો ભક્ત કદી નાશ પામતો નથી.”^૫ આમ પાપીમાં પાપી માણસને પણ પોતાનાં પાપ ધોઈ કાઢી શુદ્ધ થવાની તક પડેલી છે.

ઇશ્વર માત્ર સત્ય અને પ્રેમની મૂર્તિ નથી; ન્યાયાધીશ પણ છે. તે શક્તિ અને પૂર્ણતાની પ્રતિમા છે; પાપપુણ્યનો ન્યાય કરનાર છે; કર્મના નિયમની દેખરેખ રાખનાર ને કર્મફળ આપનાર કર્મોપદેશ છે. આપણે પાપ કરીએ ત્યારે પાપની સગ શિવ આપે છે.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ બિન્ન વ્યક્તિઓ નથી, પણ એક ને અદ્વિતીય એવા પરમાત્માનાં જ ત્રણ બિન્ન રૂપો છે, ને તેનાં જુદાં જુદાં કાર્યો અનુસાર એ રૂપોની સંકલ્પના કરેલી છે. બ્રહ્મા આપણને પેદા કરે છે તેની સાથે આપણામાં અમુક શક્તિઓ ખીજ-રૂપે મૂકે છે. અનેક અંતરાયો દૂર કરી એ શક્તિઓને વિકસાવવામાં

૫. ભરિ જેત્સુદુરાચારો મજતે મામનમ્યમાક્ ।

સાણુગેવ સ મગ્તઘ્યઃ સમ્યગ્ વ્યવસિતો હિ સઃ ॥

હિંદ્રે મરતિ ધર્માત્મા સવચ્છાન્તિ નિગચ્છતિ ।

કૌન્તેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ ॥

ગીતા ૯; ૩૦-૩૧.

વિષ્ણુ આપણને સદાયતા કરે છે. પાપપુણ્યના સંઘાતમાં પુણ્ય આપણને વિજય મેળવવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે, એમ શિવની કૃપના સૂચવે છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ કહે છે તેમ, “ન્યાંથી આ જૂતો જન્મે છે, જેના વડે જન્મેલાં છવે છે, અને મઘા પછી ન્યાં જાય છે તે સ્થાન” એક જ છે; “તે બ્રહ્મ છે.”^૬ ઈશ્વર એક જ છે, પણ આપણે તેનાં ત્રણ રૂપ કૃપાએ છીએ. એક એવ. ત્રિષા રમ્ભતઃ । સર્ગન, ઉદ્ધાર અને ન્યાય — અથવા કહો કે સર્ગન, પાલન ને નાશ — એ સર્ગનાત્મક વિકાસક્રમનાં ત્રણ મૂલજૂત અંગો છે.^૭

પરબ્રહ્મ એ સર્ગન, ઉદ્ધાર અને ન્યાયને ત્રિવિધ માર્ગે કામ કરતો ઈશ્વર છે એમ માનીએ, તો એ પરથી એમ કહિત થાય છે કે જે જગતને અંગે આ ત્રણ કાર્યો થાય છે તે જગતને ઈશ્વરની સાથે અંશાંશિભાવનો સંબંધ છે. ટેટલાંક ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા, અને સમુદાયબ્રહ્મવાદી વેદાન્તના કહેવા પ્રમાણે જગત એ ઈશ્વરનું શરીર છે.^૮ ઈશ્વર સચરાચર વિશ્વની પ્રાયેક વસ્તુમાં વાસ કરે છે એમ કહેતાં હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન કહેતું નથી. ઈશ્વર જગતથી ભિન્ન છે ને એકસરૂર એકાન્તવાસમાં વસે છે એમ તે માનેતું નથી. ગીતામાં કૃષ્ણ કહે છે કે જગતનું સર્વ સૌંદર્ય, તેનું સર્વ સસ્ય, તેની સર્વ સુભંગતાઓ એ ઈશ્વરની દિવ્ય વિભૂતિઓ છે, એ વિભૂતિઓ વડે ઈશ્વર આ અનેક બુવનોને વ્યાપી રહ્યો છે; ને તે તેના તેજના અંશમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે.^૯ સૃષ્ટિ એ પરમાત્માના બબ્બ

૬. યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । એત જાતાનિ જીવન્તિ । યત્પ્રવચ્ચ-
મિશંદિશન્તિ । તદ્ પ્રજ્ઞેતિ । તૈત્તિરીયોપનિષદ્ ૩; ૧; ૧.

૭. સરખાવે : સુ વા એપ્ એકતિષામૂનોડ્વૈકાશ્રુપા દ્વાદશપાડ્વૈમિત્તપા ।

મેઘાયણ્યુપનિષદ્ ૪; ૫

૮. રજોરૂપે જન્મનિ સત્ત્વરૂપે સ્થિતૌ પ્રજાનાં પ્રલયે સમઃસ્ટુજે ।

અત્રાય સર્ગસ્થિતિનાશહેતવે ત્રયોમયાય ત્રિગુણાત્મને નમઃ ॥ કાર્દયરી

૯. યસ્ય પૃથિવી શરીરમ્ । વૃહદારણ્યક ૩; ૭; ૩.

૧૦. યત્ત્વ વિભૂતિમત્સત્ત્વં ધીમર્જિતમેવ વા ।

તત્તદંશં વગચ્છ ત્વં મમ તેજોડ્વૈકાશ્રમ્ ॥ ગીતા ૧૦; ૪૧

૧૧. ચો ત્રિવં સુવત્સાવિવેશ । શ્વેતાશ્વતર ૨; ૧૭. તસ્યાશ્વતરમૂનેસ્તુ વ્યાપ્તં
સર્ગનિકં જગત્ । શ્વે. ૪; ૧૦. યત્રો જાતાનિ સુવતાનિ વિશ્વા । શ્વે. ૪; ૪.

તેજને ઢાંકનારું ‘ દિવ્યમય પાત્ર ’ છે; તેના શ્વાસમાંથી નીકળેલું (નિઃશ્વસિત) છે; તેના વિચારનું મૂર્ત રૂપ છે. પણ ઈશ્વર અને જગત એકરૂપ છે, ઈશ્વર જગતમાં જ સમાઈ જાય છે ને તેની પાર છે જ નહિ, એમ હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન માનતું નથી. તે આદર્શ અને વર્તમાન પરિસ્થિતિ વચ્ચે, સત્ અને અસત વચ્ચે, પાપ અને પુણ્ય વચ્ચે, ભેદ પાડે છે. મનુષ્યે અહંકાર અને મમત્વનો ત્યાગ કરીને નિર્મામ ને નિરહંકાર બનવું જોઈએ, ને પોતાના એકલાનો જ વિચાર કરવો જોડી દેવો જોઈએ, એમ હિંદુ ધર્મ આમહપૂર્વક કહે છે. આનો અર્થ એ કે આ જે પાર્થિવ જગત છે તેની પાર કંઈક સત્ તત્ત્વ છે, અને મનુષ્ય તેને પ્રાપ્ત કરવા મથી રહ્યો છે. આપણે ઉદ્ધાર કરવાપણું રહે છે, એ ખતાવે છે કે સંસારમાં એવાં કંઈક તત્ત્વો છે જેમાંથી આપણે ઉદ્ધાર કરવાનો છે. જગતની સર્વ વસ્તુઓમાં ઈશ્વરનો અંશ જે સરખા પ્રમાણમાં હોય, તેા ઉદ્ધારની કે પાપપુણ્યનો ન્યાય તોળવાની કરી જરૂર ન રહે. ઈશ્વર પ્રકૃતિમાં તેના પ્રાણરૂપે જ નથી; પણ તેની પાર તેના કર્તા, સ્વામી ને ન્યાયાધીશરૂપે પણ છે. જગતનું વહન અને ઈશ્વરનું શુવન એકરૂપ છે, અને ઈશ્વર જગતને ચક્રાવવા ઉપરાંત કશો વ્યાપાર કરતો જ નથી, એ જાતનો હેગણનો સિદ્ધાન્ત હિંદુ ધર્મને માન્ય નથી. જગત ઈશ્વર-માંથી ઉદ્ભવ્યું છે ને ઈશ્વરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે એ ખરું, પણ જગત નાશ પામે તો ઈશ્વર કંઈ ભરી જવાનો નથી. સ્વ-સ્વરૂપે તે જગતથી સ્વતંત્ર ને તેનાથી પર છે. તેનો અંશ એવો જે આત્મા છે તે પૃથ્વીમાં રેલો છતાં પૃથ્વીથી જુદો છે; તેને પૃથ્વી જાણતી નથી; પૃથ્વી તેનું શરીર છે; અને તે અંદરથી પૃથ્વીનું નિયમન કરે છે.^{૧૦}

નદીનું પાણી ચોખ્ખામાં ચોખ્ખું તેના મૂળ આગળ જ મળે. એ ન્યાય ખ્રિસ્તી ધર્મને પણ લાગુ પડે જ છે. આપણે ઇસુ ખ્રિસ્તનાં શુવન અને ઉપદેશનો અભ્યાસ કરીએ તો એ ધર્મના કેન્દ્રવર્તી સિદ્ધાન્તોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મળે છે. બાઈબલના જૂના કરાર (તોરાત)નો માહવે એક જ પ્રગ્નનો દેવ હતો, એ દેખીતું છે. હોસિયા અને ઇસાઈયા જેવા કેટલાક યહૂદી પેગંબરોએ તેને આખા જગતનો ઈશ્વર માનેલો; છતાં તેઓ પણ

૧૦. યઃ પૃથિવ્યાં તિગ્ન પૃથિવ્યા અન્તરો યં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરં યઃ પૃથિવીમન્તરો યમયત્યેષ ત આત્માન્તર્થમ્મયતઃ । બૃહદારણ્યક ૩; ૭; ૩.

કોમી સંકુચિતતામાંથી સાવ મુક્ત રહી શક્યા નહોતા. તેઓ પણ યહૂદીઓને ઈશ્વરની માનીતી પ્રજા ગણતા; અને જે હીધન પ્રજાઓ યાદવેની આજુ સ્વીકારીને ઝાચનમાં પૂજા કરવા આવે તેમને તામેદાર ગણીને 'હસકુ' રથાન આપવું એમ તેમણે કહેલું. ઈસુએ ઈશ્વરની કલ્પનામાંથી એકદેશીપણાને અંશ છેક જ કાઢી નાખ્યો. ઈશ્વર સ્વ-સ્વરૂપે કેવો છે એ જાણવા જાણાવવામાં એમને બહુ રસ નહોતો. પણ ઈશ્વરનો મનુષ્ય અને જગતની સાથેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે એ તેમણે આપણને અસાધારણ જ્ઞાન-પૂર્વક જતાવ્યું છે.

ઈશ્વરનાં ત્રણ રૂપો—જ્ઞાન, પ્રેમ અને શક્તિ—નો ઉલ્લેખ ઈસુએ કરેલો ખરો. પણ તેમના સમયના સંજોગો એવા હતા કે તેમને ઈશ્વરના પ્રેમ ઉપર જ વધારે બાર દેવો પડ્યા. ઈસુની પહેલાં જે યહૂદી 'યેમ'અરો' થઈ ગયા તેમાંના સારા સારા માણસોએ પણ ઈશ્વરના ન્યાયની ને તેના કાપની વાતો અતિથેયોક્તિપૂર્વક કરેલી. 'દાખસા તરીકે ઇસાઇયા કહે છે : "ઈશ્વર ન્યારે ધરતીને હ્યમચાવી નાખવા જિઓ યરો ત્યારે એ જગન્નાથના ત્રાસ આગળથી ને એ રાજધિરાજના તેજ આગળથી નાસીને માણસો પથંતોની ગુફાઓમાં બરાઈ જશે." આથી જિહ્વડું ઈસુએ ઈશ્વરના પિતૃપદ પર ને તેના વાતસલ્ય પર વિશેષ બાર દીધો. તેમણે કહ્યું કે ઈશ્વર મુખ્યત્વે પ્રેમસ્વરૂપ છે; આપણો ઉદ્ધારક છે. પણ ઈશ્વરનાં ખીજાં રૂપો પ્રત્યે ઈસુએ કુર્મશ્ચ કહ્યું નહોતું. વિશ્વતંત્રની સુવ્યવસ્થામાં ઈશ્વરનું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. સૂર્ય ભક્ષા ખૂરા, પાપી અપાપી, ન્યાયી અન્યાયી બધાને માથે નિબંધપણે પ્રકાશે છે; તેવી જ નિબંધતાથી વરસાદ પણ વરસે છે. ઈશ્વર અમુક માણસો પ્રત્યે પક્ષપાત રાખી તેમની વિશેષ કાળજી રાખે છે એમ ઈસુ માનતા નથી. પાપકર્મ કરનારાઓને સખત સજા કરવા માટે, અથવા તો અસાધારણ પુણ્યશાળી મનુષ્યોને બારે ઇનામ આપવા માટે, વિશ્વતંત્રની નૈસર્ગિક વ્યવસ્થામાં ઈશ્વર ખસેડ પાડે છે, એવી કલ્પનામાં જે ક્ષુદ્ર અહંકાર રહેલો છે તેના પર તેમણે સખત આગખા લગાવ્યા હતા.^{૧૧} પથ્થરને અમતકારથી રોટી બનાવવાની-લાલચને વશ થવાની

૧૧. "એ વખતે કેટલાક લોકો દાખર હતા. કેટલાક ઝેલીલિથનેનું લોકો પાછલેટ તેમણે આપેલી કરબાનીઓની સાથે બેજતી દીધું હતું તેમની વાત એ લોકોએ ઈસુને કહી.

"ઈસુએ એમને જવાબ આપતાં કહ્યું : આ ઝેલીલિથનેએ આનું કય

તેમણે ના પાડી હતી. તેમણે જે શરીરના રોગ મટાડ્યા તે બધામાં કુદરતી નિયમને અનુસરીને જ કામ લીધું હતું. જે માણસોમાં શ્રદ્ધાનો અભાવ હતો તેમના રોગ તેઓ મટાડી શક્યા નહોતા. ઇશ્વર એટલે અટળ, અવિચળ સત્ય. તેના વિશ્વમાં અનિયમનું સામ્રાજ્ય હોય નહિ. ઇશ્વર ન્યાયાધીશ પણ છે. ઇશ્વરની ન્યાયનિષ્ઠા એ બાઈબલનો પ્રધાન સૂર છે. આદમ અને હવાને થયેલી સજા અને ઈર્મન પર ઊતરેલા અભિ-શાપથી માંડીને ઇસુના મૃત્યુ પછી તેમણે શિષ્યોને દીધેલા દર્શનના સેંટ જોને કરેલા વર્ણનના અંતિમ દૃશ્ય લગી આપણે ઇશ્વરના આધિપત્ય અને ન્યાય ઉપર ભાર મૂકેલો જોઈએ છીએ. અંતે તો જગતમાં ઇશ્વરની ધારણા જ ફળીજૂત થવાની છે. ખ્રિસ્તી ધર્મસંઘ ધણીવાર યહૂદી પેગંબરોના વિચારોને અનુસરે છે; અને મનુષ્યના પશ્ચાત્તાપ અને ઇશ્વરની કૃપા કરતાં ઇશ્વરના ન્યાય અને કોપની ભયાનકતા પર વધારે ભાર દે છે, ને માણસની આગળ તેનાં જ વર્ણન વધારે કરે છે.

ઈસુના અનુયાયીઓએ ઇસુને ઇશ્વર માન્યા ત્યારે ખ્રદા વિષય મહેશ્વરની ત્રિમૂર્તિના ગુણો — એટલે કે અનંતત્વ, દયા અને આધિપત્ય, જ્ઞાન, પ્રેમ અને કરુણા એ ગુણો — ઇસુમાં છે એવી કલ્પના તેમણે કરી લીધી. ઇસુ લોગોસ, અથવા જ્ઞાન, અથવા અબ્રાહમની^{૧૨} પણ પહેલાંથી આત્મે આવતો ઇશ્વરનો રાજા છે. તેઓ ઉદ્ધારક છે, ને તેમણે મોતાના હૃદયમાં રહેલા મનુષ્યપ્રેમનું પારખું ફેલવેરીમાં^{૧૩} આપ્યું છે. તેઓ ન્યાયાધીશ છે ને તેમને દુબવનાર સહુને સજા ફરમાવે છે. જોન ધી બેપટિસ્ટે કહેલું : “મારી પછી જે આવશે તે ધઉને તો ઊપણી કાઠારમાં ભરી લેશે, પણ ફેલરાંને ઘેર અગ્નિમાં બાળી નાખશે ... તે ઘેટાંને બકરાંથી જુદાં પાડશે.”

ત્રિમૂર્તિના સિદ્ધાન્તે^{૧૪} ઇશ્વરની એકરૂપતામાં ઇસુને માટે સ્થાન કરી વેઠયું તે પરથી તમે શું એમ માને છે કે તેઓ બીજા ગેલીલિયનો કરતાં વધારે પાપી હતા ?

“હું તમને કહું છું : ના; પણ તમે પશ્ચાત્તાપ નહિ કરો તો તમે પણ સહુ એ જ રીતે નારા પામશો.”

૧૨. યહૂદી ભવિનો મૂળ પુરુષ.

૧૩. ઇસુને ન્યાય વધસ્તંભ પર ચડાવેલા તે જગા.

૧૪. ખ્રિસ્તી ત્રિમૂર્તિ — પિતા, પુત્ર અને પવિત્ર આત્મા. પુત્ર તે ઇસુ.

આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એટલું જ નહિ પણ બાઈબલના જૂના કરારમાં ઈશ્વરને દિગે જે એકાંગી વિચાર હતો તેને સુધારવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો. ઈશ્વર એ માત્ર જિંયા સિંદાસન પર બેઠેલો રાજાધિરાજ (પિતા) નથી; પ્રેમજી હૃદય (પુત્ર) પણ છે, અને સચરાચર વિશ્વના અણુએ અણુમાં વાસ કરે છે (પવિત્ર આત્મા). ઈશ્વર જગતની પાર ને જગતથી અળગો કયાંક બેઠેલો છે એવું નથી; તે નિરવધિ પ્રેમની પ્રતિમા છે, અને જગતની ઉત્પત્તિના કાર્યમાં અવિચ્છાંતપણે પોતાની સર્વ શક્તિ પ્રતિષ્ઠા રૂઢી રહ્યો છે. ખ્રિસ્તી ત્રિમૂર્તિમાંનો પિતા એ શક્તિ ને સામર્થ્યની પ્રતિમા છે, જગતનો ન્યાય તોળનારો જૂના વખતનો યાદવે (શિવ) છે; પુત્ર એ લોગોસ, જ્ઞાનવાણી, સર્જનશક્તિ (બ્રહ્મા) છે; અને પવિત્ર આત્મા એ સર્વવ્યાપી પ્રેમ (વિશ્વ) છે. આ વિચારસરણીને એબેલાડ^{૧૫} અને, અમુક રીતે, એકવીનાસ^{૧૬} ટેકા આપે છે. એ મત અનુસાર પિતા, પુત્ર અને પવિત્ર આત્માની ખ્રિસ્તી ત્રિમૂર્તિ વેદાન્તે વર્ણવેલા સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપ બ્રહ્મને મળતી આવે છે. એક વાત સ્પષ્ટ છે. ત્રિમૂર્તિનો સિદ્ધાન્ત એ ઈશ્વરનું રૂપ ત્રિગુણાત્મક છે એમ બતાવવાનો પ્રયાસ છે. આધુનિક ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્ર સમજવા લાગ્યું છે કે ઈશ્વરની એકતા અને તેનું ત્રિગુણાત્મક રૂપ એ બેની વચ્ચે અવિરોધ છે; માત્ર આ બધું રૂપોને ત્રણ બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિઓ અથવા ચેતનાનાં ત્રણ બિન્ન કેન્દ્રો ન ગણતાં, એક ઈશ્વરની જ પ્રદેશિતાં ત્રણ બિન્ન અંગો ગણવાં જોઈએ.

ધર્મીવાદ એમ કહેવામાં આવે છે કે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન ઈશ્વરની ન્યાય-પરાયણતાને, વધારેપડતું મદત્ત આપે છે, ત્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મ ઈશ્વરના પ્રેમ પર વધારે ભાર મૂકે છે. પણ આ કથન એકંદરે સાચું નથી. આ વિષય પરત્વે એ બે ધર્મો વચ્ચે ઝાંઝો મતભેદ નથી. વિશ્વ એટલે કે પ્રેમસ્વરૂપ ઈશ્વર આપણને મદદ કરવાને તૈયાર છે, પણ તે આપણા પ્રયાનની રાદ જુએ છે. ને આપણી દુઝા વિરુદ્ધ મદદ આપતો નથી. આપણે પાપ કર્યાં જ કરીએ ને પશ્ચાત્તાપ કરીએ જ નહિ તો તે આપણને ઉગારી ન શકે. ઈશ્વર આપણે મારે બધું કરશે, પણ આપણે જો પાપ અને સ્વાર્થમાં મંડળા રૂઢીશું ને ઈશ્વરાભિમુખ નહિ થઈએ તો કર્મના નિયમનો અમલ અમુક યરો જ. ઈશ્વર પોતાના જ નિયમને ફેરફાર ન ઉઠાવી શકે. એને

૧૫ એબેલાડ — ૧૧મી સદી ખ્રિસ્તી ધર્મવેત્તા. ઈ. સ. ૧૦૭૬-૧૧૪૨.

૧૬ એકવીનાસ — ૧૬મી સદી ખ્રિસ્તી ધર્મવેત્તા. ઈ. સ. ૧૨૨૧-૧૨૭૧.

તો મનુષ્યમાત્રને ક્ષમા કરવી અવશ્ય ગમે; પણ કેટલાંક પાપ એવાં છે જેની ક્ષમા નહિ આ લોકમાં મળે કે નહિ પરલોકમાં મળે. ઈશ્વરના પ્રેમને પણ એક નિયમ છે; તે નિયમ અનુસાર એ આવે છે. ઈશ્વરની સત્તા પર એટલો કાપ પડ્યો એમ આપણાથી ન કહી શકાય. સર્વશક્તિમત્તા એટલે મનસ્વીપણું નથી. ઈસુ સમજે છે ને સ્વીકારે છે કે આધ્યાત્મિક જગતના પણ કંઈક નિયમો છે. ધાસની,^{૧૭} ચોરની, સંતાડેલા ધનની, મોતીની, ખોવાયેલા ઘેટાની, રૂપિયાની ચાપણીની, દસ કુમારિકાઓની,^{૧૮} અને લગ્ન વેળા પહેરવાનાં વસ્ત્રની, એ સર્વ આખ્યાયિકાઓમાંથી એ જ નિયમ ફક્ત થાય છે કે આપણે કેવળ સ્વકર્મના બળથી જ જીગરી શકીશું. પાંચ અણુધ કુમારિકાઓએ તેમને મળેલી તકનો ઉપયોગ ન કર્યો ને તેથી તેમને કંઈ સુફળ મળ્યું નહિ. આપણે ઈશ્વર પાસેથી

૧૭. એક માણસે ધડ વાવેલા. તેના શત્રુએ રાતે આવી તેમાં ધાસ વાવી દીધું. બંને સાથે જોયાં. ઈસુએ કહ્યું, એ રોપાને હમણાં ન કાપશો; નહિ તો ધાસની જેડે ધડના રોપ પણ બેખરી જશે. લણ્ણી વખતે પહેલું ધાસ બેચું કરી લેજો ને તેના પૂજા બાધી બાળી નાંખજો; અને ધડ ખજામાં બરી લેજો. આ રૂપકનો અર્થ આ છે: ખેતર તે આ જગત, ધડ તે સારાં માણસો, ધાસ તે દુર્જનો, શત્રુ તે શેતાન, લણ્ણારા તે દેવડતો. જેમ ધાસને બાળ્યું તેમ દુર્જનોને નરકમાં નાંખાય છે; અને જેમ ધડ ખજામાં આવ્યા તેમ સજ્જનોને સ્વર્ગમાં લઈ જવામાં આવે છે. બીજી રૂપકકથાઓમાંથી પણ એને મળતો અર્થ નીકળે છે.

૧૮. “દસ કુમારિકાઓ હતી તે દીવા લઈ વરરાત્રને મળવા ચાલી. તેમાં પાંચ ટાહી હતી ને પાંચ અણુધ હતી. અણુધ કુમારિકાઓએ દીવા લીધા, પણ સાથે તેલ લીધું નહોતું. ટાહી કુમારિકાઓએ દીવા સાથે વાસણમાં તેલ લીધું હતું. વરરાત્રને આવતાં વાર લાગી, એટલે બધી સૂઈ ગઈ. મધરાતે ખૂમાખૂમ થઈ કે ‘વરરાત્ર આવે છે, તેમને મળવા જાઓ.’ બધી કુમારિકાઓએ બી દીવા સંકેર્યા. અણુધે ટાહીઓને કહ્યું, ‘તમારા તેલમાંથી અમને આપો; અમારા દીવા તો હોવાઈ ગયા છે.’ ટાહીઓએ કહ્યું, ‘ના. આપીએ તો કદાચ તમને ને અમને બંને તેલ પૂરું ન થાય. માટે તમે જાઓ ને તેલ લેવાતું લઈ આવો.’ તેઓ તેલ લેવાણ લેવા ગઈ એટલામાં વરરાત્ર આવી ગયા ને જે કુમારિકાઓ તૈયાર હતી તેમને પરણવા અંદર ગયા. અને બાર વસાઈ ગયાં. પછી પેલી બીજી કુમારિકાઓ પણ આવીને કહેવા લાગી, ‘હે નાથ, દરવાજા કધાટો.’ પણ બંધવાને કહ્યું, ‘હું તમને જાગળતો નથી. તેથી તમે રાહ જુઓ, કેમકે બંધવાન ક્યારે આવે છે તે દિવસ કે ધડીની તમને ખબર નથી.’”

ક્ષમાની અપેક્ષા રાખતા હોઈએ તો આપણે ખીજાં માણસોને ક્ષમા કરવી જોઈએ. આપણે આપણાં જીવંતર - બચાવવાં હોય તો તેની આહુતિ આપવી જોઈએ. એવા આધ્યાત્મિક જગતના નિયમો છે. તેને ઈશ્વરનો પ્રેમ પણ રદ કરી શકતો નથી. મુક્તિ માણસે પોતાના પુરુષાર્થ વડે મેળવવાની હોય છે; ઈશ્વર તે આપણને પરાણે આપી ન શકે. માનવજાતિનાં પાપ ધોવા માટે ઈસુએ પોતાના દેહનું બલિદાન આપ્યું, ને એકનાં પાપ ખીજાના બલિદાનથી ધોવાય, એ સિદ્ધાન્ત વિચિત્ર છે. તેનો ગર્ભિત અર્થ એ છે કે ઈશ્વરના પ્રેમ ઉપર તેની ન્યાયપરાયણતાથી કંઈક મર્યાદા મુકાય છે. તેમાં એમ માની લીધેલું છે કે પહેલાં ઈશ્વરની ન્યાયવૃત્તિ સંતોષાવી જોઈએ; સંતોષાવી જ તો ક્ષમા આપી શકે.

પાશ્ચાત્ય ખ્રિસ્તી ધર્મ અનેક બળોની અસરથી ઘડાયેલો છે. યહૂદી ધર્મ તરફથી તેને જે વારસો મળેલો છે તેનો ગ્રીસ તરફથી મળેલાં વારસા જોડે મેળ ખાતો નથી. યહૂદી ધર્મનો વારસો તેને ઈશ્વર જગતથી બિન્ન અને પર છે એ કલ્પના સ્વીકારવા પ્રેરે છે. યહૂદીઓ તેમ જ આરબોને કુદરત શુષ્ક અને વેરાન દેખાતી હતી. ગ્રીકો તથા હિંદુઓને તે જીવંતી દેખાતી ને તેમાં દૈવી તત્ત્વ વિલસતું દેખાતું હતું. હિંદુઓએ આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક, પ્રાકૃતિક અને અતિપ્રાકૃતિક તત્ત્વ, આત્મા અને શરીર વચ્ચેના બેદને વધારેપડતું મહત્ત્વ આપ્યું નહોતું. હિંદુ કલ્પનાને વિગાન ટોકાં આપે છે; કેમકે વિજ્ઞાન આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે પ્રકૃતિનું મૂલમૂલ તત્ત્વ તો એક જ છે. નિયમના સર્વવ્યાપી સામ્રાજ્યમાં અનિયમને સ્થાન મળતું નથી. અતિપ્રાકૃતિક તત્ત્વ અથવા પરમાત્મા પ્રકૃતિના અંતસ્તત્ત્વમાં વિરાજે છે. ઈશ્વર એ વિશ્વાત્મા છે, જગતનો પ્રાણ છે. ઇતિહાસનો તથા વિકાસના સિદ્ધાન્તનો અર્થ હવે માણસોને વધારે સમજાવા લાગ્યો છે; અને આધ્યાત્મિક વૃત્તિ ને તેના વિવિધરૂપી વિકાસનાં માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નવાં નવાં પૃથક્કરણ ચાલી રહ્યાં છે; તેને લીધે આપણે હવે અસાધારણ કોટિનાં મનુષ્યોમાં નહિ પણ સામાન્ય મનુષ્યોમાં પરમાત્માનું દર્શન કરવા પ્રેરાઈએ છીએ. ઈશ્વર જગતની બહાર રહીને — જમ કુંભાર માટીના ઘાટ ધડે છે તેમ — જગતને ધડે છે, એ વિચાર ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ઈસુના સમયથી ચાલ્યો આવ્યો છે. ઈસુ પોતે પણ તેમના જમાનાના ધાર્મિક વાતાવરણથી જાડુ જકડાયેલા હતા. પોત, ઓગરડાઈન,

૨. ઈશુ અને અન્ય મહાત્માઓ.

ઈશ્વર જૂતમાત્રનો અંતરાત્મા (સર્વભૂતાન્તરાત્મા) છે અને તે સર્વ દેશમાં ને સર્વ કાળમાં ફાગર હતો અને છે એમ માનીએ, તો પછી અમુક યુગોમાં ને અમુક જ વ્યક્તિઓને ઈશ્વરની વાણી સંભળાઈ છે એવો સિદ્ધાન્ત ટકી શકે નહિ. દિંદુ ધર્મ તો એમ જ માને છે કે માનવજાતના આખા આધ્યાત્મિક વિકાસમાં ઈશ્વરની પ્રવૃત્તિ અનુસૂત રહેલી જ છે. છતાં આ સતત ને અવિરત ચાલી રહેલી મનુષ્યની પ્રગતિ ને ઊર્ધ્વગતિનાં ઉત્કૃષ્ટતા અને અગ્રગણ્ય દૃષ્ટાન્તરૂપ કેટલીક વ્યક્તિઓને તે એક નોખા વર્ગમાં મૂકે છે, કેમકે તેમનાં જીવનમાં ઈશ્વરનું સાંનિધ્ય અસાધારણ પ્રમાણમાં પ્રગટ થતું દેખાય છે. પરમાત્મા વિશ્વના અણુએ અણુમાં વ્યાપી રહેલો છે, તે જૂતમાત્રનો અંતરાત્મા છે, તેમનો અધિપતિ છે, રાજા છે, ને જગન્નિયંતા છે એ ખરું; છતાં જે યુગોમાં પ્રાણીજીવનના ઉચ્ચતર પ્રકારે વિકાસ પામ્યા, અને વિકસેલા પ્રકારોનું ઘડતર પૂર્ણદશાએ પહોંચ્યું તે યુગોમાં આપણે વિશ્વવ્યાપી પરમાત્માનું કાર્ય વધારે વેગ અને તીવ્રતાથી ચાલતું જોઈએ છીએ. એ યુગોમાં ભગવાનના મત્સ્ય, કૃમ્, વરાહ આદિ પ્રાણીરૂપધારી અવતારે થયા છે. જગતના પડદા પર મનુષ્યનું આગમન થયું ત્યારે નીતિ અનીતિનો — ધર્મ અધર્મનો — સવાલ ઊભો થયો. જગતની નીતિવ્યવસ્થાના પાયા બ્યારે હચમચી જાય છે, ધર્મ મંદ પડે છે ને અધર્મ જોર કરે છે, ત્યારે ઈશ્વરની નિરંતર ચાલતી ઉદ્ધારક પ્રવૃત્તિ અધિક વેગથી ચાલતી દેખાય છે. નીતિવ્યવસ્થાનું સમતોલપણું જતું રહેતું પાછું લાવવા માટે — ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે — અસાધારણ ધર્મબાધનાવાળી કેઈ વ્યક્તિના આગમનની જરૂર પડે છે^{૨૧} જે આત્માઓ જરા પણ ડબ્બા વિના ઈશ્વરના કાર્યને — એટલે કે ધર્મકાર્ય અથવા સત્કાર્યને — ટેકા આપે છે તેઓનાં જીવનમાં પરમાત્મા અસાધારણ પ્રમાણમાં પ્રગટ થાય છે. આત્મતેજનો આવિષ્કાર બતાવનારી આ વ્યક્તિ-

૨૧. यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सज्જाम્યहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाશाय च दुष्टताम् ।

ધર્મવેરચાપનાર્યાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥

એને કાં તો જગતમાં ઊતરી આવેલા ઈશ્વરના અવતાર ગણી શકાય, અથવા તો મનુષ્યની ગૃહ શક્તિને પૂર્ણપણે વિકસાવનાર નરોત્તમો ગણી શકાય. મનુજ્યોનિમાં અવતરેલો ઈશ્વર કહેા, અથવા સંસિદ્ધિ કે અલભાવ કે પરમ પદ પામેલો મનુષ્ય કહેા, જાને એક જ હકીકત કહેવાની એ જુદી જુદી રીત છે. એમને ઈશ્વરની ગભીરતાના નવા આવિષ્કાર કહેા, યા માનવી શક્તિના વિકાસની પરાકાષ્ઠા કહેા, જાનેનો અર્થ એક જ છે. ભક્તિપરાયણ માણસો સ્વાભાવિક રીતે એમ માને છે કે ઈશ્વર, યુગે યુગે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને સારુ, જાણીજૂઝને જગતમાં ઊતરી આવે છે. પણ ભારતવર્ષના ઉચ્ચ ડોટિના તત્ત્વજ્ઞાનનો એવો ચોક્કસ મત છે કે ઈશ્વરની પ્રવૃત્તિ અનવરત ચાલ્યાં કરે છે; અને પ્રેમ એ એનો મૂળ અને સ્થાયી સ્વભાવ છે, કવચિત દેખાઈ આવતો હાણિક બિખરો નથી.

- મનુષ્યમાત્ર અમુક અંશે ઈશ્વરનાં સત્ય, પ્રેમ અને શક્તિની પ્રતિમા છે કે તેના અવતાર છે એ સાચું. પણ જેઓ અવતારી પુરુષ કહેવાય છે તેમનામાં એ ગુણો વધારે સ્ફુટ રૂપમાં ને વધારે પ્રમાણમાં પ્રગટ થાય છે. રામ, કૃષ્ણ અને જુદાં એ પ્રકારનાં દર્ષાતો છે. ઈસુ પણ અવતાર છે. વધસ્તંભ પર ચડ્યા ત્યાં તેમણે પ્રાર્થના કરેલી : “ હે પિતા, એમને તું માણી આપજે; કેમકે તેઓ શું કરી રહ્યા છે તેનું તેમને જ્ઞાન નથી. એ વચનમાં પાપીઓ પ્રત્યેનો એમનો જે પ્રેમ વ્યક્ત થાય છે તે ઈશ્વરના તેનાં બાળકો પ્રત્યેના વાત્સલ્યની બરોબરી કરે એવો છે. પણ ઈસુને ઈશ્વરની જોડે ખાસ સંબંધ હતો ને એ સંબંધ એમના સિવાય બીજા કોઈથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવો નથી, એમ જો કહેવામાં આવે, તો એ કથનનો બચાવ કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. એને માટે બાઈબલમાંની સુવાર્તાઓમાં કશો પ્રમાણજૂત પુરાવો પણ નથી એમ મારું માનવું છે. ઈસુ ખ્રિસ્તની પહેલાંના તેમજ તેમની પછીના યુગોમાં બીજા ધણાઓને વિષે એ જાતની વાર્તાઓ તો પ્રચલિત છે; પણ આવા વિષયમાં એનું મહત્ત્વ નજીવું ગણાય. ઈસુમાં કંઈક અતિમાનુષી કે અઔકિક અંશે હતા ને તેને લીધે તેઓ પૂર્ણત્વ લગી પહોંચી શક્યા એ વાત જો સાચી હોય, તો ઈસુના જીવનનો આપણે માટે કશો અર્થ ન રહે. ઈશ્વર એ પરમ પિતા છે એવી શ્રદ્ધા જો આપણામાં હોય, તો આપણે એમ માનવું જ રહ્યું કે જે સિદ્ધિ મેળવવી ઈસુને માટે શક્ય હતી તે ઇતર મનુષ્યોને

માટે પણ રાક્ય છે. ઈશ્વરની આપેલી જે સાધનસામગ્રી તેમને મળી હતી તે મેળવવાની આપણને પણ છૂટ છે; અને તેમણે જેમ તપ કર્યું ને મનોમંથનો કર્યાં તેમ આપણે પણ કરીએ તો આપણા અંતરમાં વસતા ઈશ્વરી તત્ત્વને ચિક્ષાવી શકીએ. આપણા સદુમાં ઈશ્વરી સ્વભાવનો અંશ રહેલો છે; અને ઈસુના જેવી ઈશ્વર વિશેની શ્રદ્ધા આપણે પ્રાપ્ત કરીએ તો ઈસુની જેમ આપણે પણ આપણા જીવનમાં ઈશ્વરી પ્રેમની જ્યોત પ્રગટાવી શકીએ ને એ પ્રેમની જીવંત પ્રતિમારૂપ બની શકીએ. બહુ બહુ તો એમ કહી શકાય કે ઈસુ “ધણા બાઇઓમાં સદુથી મોટા છે.” ઈસુ ઈશ્વરનો એક અવતાર હતા એમ કહો; કે જગતના ખીજા સાધુસંતોનાં હૃદયમાં ઈશ્વરનો વાસ હતો એમ કહો; એ બંને કથનનો અર્થ એક જ છે. ઈસુએ ઈશ્વરની સાથે જે આત્મીયતા દેખાડી તેટલી આત્મીયતા તો આપણે સદુ ઈશ્વરની સાથે ધરાવીએ છીએ; માત્ર આપણને તેનું જ્ઞાન કે તેનો સાક્ષાત્કાર થયેલાં નથી હોતાં. ઈશ્વર સાથેની પોતાની આધ્યાત્મિક એકતાનું આ જ્ઞાન ઈસુ સિવાય ખીજા કોઇએ પ્રાપ્ત કર્યું નહોતું એમ જ્ઞાનયુગ એ બાબે કહ્યું છે. દિવુ ધર્મના ઇતિહાસમાં એવા અનેક આત્માઓનાં દૃષ્ટાંતો આપેલાં છે જેમણે વિમુક્તિ મેળવી હતી; જેમણે પોતાના ને પરમાત્માના એકત્વનો અનુભવ કર્યો હતો; જેમણે ઈશ્વરનું સ્વ-સ્વરૂપ યા પારમાર્થિક રૂપ આત્મચક્ષુ વડે નિહાળ્યું હતું; જેમણે હિન્દુ યોગીયર જગતના તિમિરને ભેદીને ક્ષણભર આવતી તેજની સેરારૂપે જ એનાં દર્શન કર્યાં નહોતાં, પણ જીવનભર તેના સાંનિધ્યનો આનંદ અનુભવ્યો હતો. માણસ જેટલો ઈશ્વરની વધારે નજીક જાય તેટલું તેના ને ઈશ્વરના સ્વભાવ વચ્ચેનું સામ્ય વધતું જાય; અને જે માણસ કાંઈકેઈવાર નહિ પણ નિરંતર ઈશ્વરમાં લીન હોય તે કહી શકે કે “હું તે હું” (હોઝ્ઝામ્સ). ઉપનિષદના ઋષિઓએ વળુવેશ સ્વાનુભવનું ઈસુ અને જગતના ખીજા ધર્મપરાયણ પુરોહિતોએ સમર્થન કર્યું છે. સુશી શહીદ વ્યવ દલ્લાજીનાં વચન સાંભળો : “હું સત્ય છું. જેને હું ચાહું છું તે હું છું; અને તે જેને ચાહે છે તે હું છું. અમે એક જ દેહમાં વસતાં બે સત્ત્વો છીએ. તું જ્યારે મને જુએ છે ત્યારે તું એને જુએ છે; અને તું જ્યારે એને જુએ છે ત્યારે તું મને જુએ છે.” એ અભેદાનુભવની રિચિતિમાં આત્મા ને પરમાત્મા વચ્ચે કરી શકાય નથી રહેતો. સુશી જાગી કહે છે : “‘હું’ અને ‘તું’ને અહીં કર્યું સ્થાન

નથી; તે વ્યર્થ ને જૂડી બ્રમ્મજ્ઞ છે. "૨૨

ઈસુ પ્રત્યેની નિષ્ઠા ને બક્ષિતને લીધે આપણે કદાચ કહીએ કે ઈસુ એ ઈશ્વરનો પૂર્ણાવતાર છે, અને એમના વ્યક્તિત્વનો જોટો આખા ઇતિહાસમાં શોધ્યો જડે એમ નથી. આવો મત ધરાવનારા લોકો કેટલીકવાર, ઘણી નાખુશાથી, કબૂલ કરે છે કે ઈશ્વરનો જ્યોતિષ કેટલાક અવતારી પુરુષોમાં પ્રકાર્યો હતો ખરો, પણ ઈસુના જોટલો એની પ્રમાણે અપૂર્વ ઝગઝગાટ કદી જોવામાં આવ્યો નહોતો. આ બધી વાત કદાચ સાચી હોય; પણ, દાખલા તરીકે, કનકપુશ્પિક અને શુદ્ધના અનુયાયીઓ પોતાના ગુરુઓને વિશે એવો જ દાવો કરે, તો તેની સામે આપણે વાંધો લેવો યોગ્ય ન ગણાય. " ઈસુના હજારો અનુયાયીઓનો સંકેતો વરસનો આધ્યાત્મિક અનુભવ પુરવાર કરે છે કે ઈસુ ઈશ્વરના અવતાર ને મનુષ્યોના ઉદ્ધારક હતા; એવી દલીલ કરવામાં આવે, તો એનો જવાબ એ છે કે એવો અનુભવ માનવજાતિના બીજા મહાન ઉદ્ધારકોના વિષયમાં નથી થયેલો એમ નથી. હિંદુ ધર્મ તો માને છે કે દરેક ગુરુ ઉદ્ધારક છે, કેમકે તે પોતાના શિષ્યોનાં હૃદયમાં પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા જગાડી તેને વેગ આપે છે; ૨૩ અને તેમનાં હૃદયમાં રહેલું અંતર્યામી આત્માશી બીજા, જે ફળીશ્રૂત થવાની શક્તિ ધરાવે છે, તેને વિકસાવે છે. મનુષ્યની સંકુચિત ઇચ્છા અને ઈશ્વરની સંપૂર્ણ ઇચ્છા એ બે પ્રવાહોનો સંપૂર્ણ સંગમ સાધવામાં આપણને જે જે વ્યક્તિ મદદ કરે છે તે દરેકમાં આપણને તારવાની, આપણે ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિ રહેલી છે. શૈવ સિદ્ધાન્ત જેવા કેટલાક સંપ્રદાયમાં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે ગુરુ એ સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે,

૨૨. સરખાવો બીજા એક સૂત્રીના વચન :

ખુદાકો પાયા તો કયા ન પાયા ?
સખી મિલા જો મિલા ખુદા દે.
જરા વ સોચે, દલી લી ખાલિક
સે હસપી અત્રકત દુધ જુદા હે ?
સખી તો મેં હું, સખી તો મેરા,
હમેશા આતી ચહી નિદા દે.

(ખાલિક—સરજનહાર. અત્રકત—સુધિ. નિદા—અંતરનો અવાજ.)

૨૩. સરખાવો :

ગુરુ ગોવિંદ દોનોં ખડે, કિસકે લાગૂં પાય ?
બલિહારી ગુરુદેવજી, જિન ગોવિંદ દિયો મિલાય.

અને તે દયાનો સાગર હોઈ અનુખને તેના બિધ્યંગમનમાં મદદ કરવાને ભૂતળ પર અવતાર લે છે. ૨૪ ઈસુનું ચરણ હીલા વિના ને તેમની દરમ્યાન-ગીરી વિના સ્વર્ગે જઈ જ ન શકાય એમ કહેવું સંયુક્તિક નથી. ઈસુ જન્મ્યા તે પહેલાં સેંકડો વરસ પર અબ્રાહમ ત્યાં પહોંચ્યા હતા, એમ ઇબ્રહીમ (નવા કરાર)ની એક સુવાર્તામાં કબૂલ પણ કરેલું છે.

૨૪. સરખાવો :

શુરવ્રક્ષા શુરવિષ્ણુર્શુરવૈ મહેશ્વરઃ ।

શુરઃ સાક્ષાત્પરબ્રહ્મ તસ્મૈ ધીયુર્લે નમઃ ॥.

આપણે ત્યાં શુરપૂજની અતિરાયતા અને વિદ્યુત ધર્મ એક વિચાર એવો પણ પ્રવર્ત્યો હતો કે શુરની કૃપામાનથી જ જ્ઞાન થઈ નવ્ય અને મુક્તિ મળે. એ 'વિચારનું' નિરસન કરવા, અને સાધકના પૈતાના પ્રબળ પુરુષાશ્વ વિના શુરની 'કૃપા' કંઈ હરી શકી નથી એમ બતાવવા, 'યોગવાસિષ્ઠ'માં કહ્યું છે: જ્ઞાતેસ્તુ કારણં શમ શિષ્યમહૈવ કેવલમ્ (હે શમ! શિષ્યની વિશુદ્ધ બુદ્ધિ એ જ જ્ઞાનનું કારણ છે, કૃપા પ્રસાદાદિ કંઈ નથી.) "હિંદુસ્તાનના અજ્ઞાન-કાળમાં શુર માટે મરાતાં ભાટકાં" અને "એ કાળની વિદ્યવક્ત્રતા" વિષે આચાર્ય આનન્દશંકર કુવનાં નીચેનાં વચ્ચેનાં વાંચવા જેવાં છે :

"જે કાળે આ દેશમાં વલ્ક્યશ્રમધર્મની કેળવણીની સંસ્થાઓ પ્રચલિત હતી તે વખતે શુર એ કેળવણીનો પ્રદાતા માત્ર હતો. કોઈક એવો ગ્રામ મન્ત્ર જાળુનાર શુર મળે એક જોઈએ કે જે મળવાથી વગરમહેનતે સિદ્ધિ મળી નવ્ય, એ બ્રાહ્મિ ધાકસા સમયના તમાગુણની — પ્રમાદ, આલસ્ય અને મોહની નિશાની છે. અસક્ષ 'ઓત્રિય' એટલે વિક્ષાન અને 'અક્ષનિષ્ઠ' એટલે પરમાત્મામાં રિયત મર્યાદા શુર પાસે જઈ પરમાત્મજ્ઞાન પામવાનો વિધિ હતો; તદનુસાર જાણે વખત એવા શુર પાસે કેળવણી લેવામાં આવતી, અને એ કેળવણીના પ્રતાપે ક્રમે ક્રમે પરમાત્માપ્રાપ્તિ થતી. એવા ગુરુઓ દેશમાં અસંખ્ય હતા, અને તેઓનું દામ વલ્ક્યશ્રમધર્મની કેળવણીને લોકને લાલ આપવાનું હતું. કૂંક ગારીને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપવાનો તેઓ દોંડ ન કરતા. આ વાસ્તવિક રાજી તો પરમાત્માના અવતારોમાં જ હતી, અને એવા અવતારો ગુરુઓમાં જ થતા. દેશમાંથી જ્યારે સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા દૂર થતી ત્યારે જેમ વ્યવહારમાં ખરી ભતમહેનતથી દર્મ્યાવાનું જનું રહ્યું અને જડીજુટી અને કીમિયાનો શોખ થવા લાગ્યો, તેમ પરમાર્થમાં વલ્ક્યશ્રમધર્મને માર્ગ મોકળની નિસારણીએ ચડવાને બદલે શુરમન્ત્ર માટે ભાટકાં રાફ થયાં. સામાન્ય રીતે આપણી અજ્ઞાનકાળની બદલ-બદલી શુરમન્ત્ર આ ઐતિહાસિક કારણ જાણાય છે." ('કાવ્યનિર્ણયવિચાર', પ. ૨૮૧-૭)

તાર્ત્વિક સત્ય, અને આધ્યાત્મિક અનુભવ, એ સર્વ વસ્તુઓ એમ જ સૂચવે છે કે ઈશુને અન્ય ઈશ્વરપરાયણ સાધુસંતોની હારમાં મૂકવા બેધરો. ઈશ્વરે ઠાઠ પણ દેશ કે સુગને એવા સાધુસંતો વિનાનો રાખ્યો નથી.

૩. મોક્ષનું સ્વરૂપ

મનુષ્ય ઈશ્વરની પ્રતિમા કે પ્રતિકૃતિરૂપે ઘડાયેલો છે. એટલે, તે સ્વભાવતઃ પાપી છે ને પાપાચારમાં જ રાચે છે એમ કહેવું જરૂર નથી. અત્યારે આપણે એને જે સ્થિતિમાં બેઠાએ છીએ તેમાં તેનામાં અનેક પ્રકારની ત્રુટીઓ છે એમાં શંકા નથી. એ ત્રુટીઓ કે દોષો એના સાચા સ્વભાવથી વિસંગત છે, અને પોતાને મળેલી છટનો દુરુપયોગ કરીને તેણે વહોરી લીધેલાં છે. માનવજાતિનાં પ્રથમ સીપુરુપ આદમ અને હવાએ ઈશ્વરની આજ્ઞાને પડેલવહેલો બંગ કર્યો, ને નિપિદ્ધ વૃક્ષનું ફળ ખાધું; તેના જીવમેણુ સ્વાદને લીધે જગતમાં મૃત્યુ અને દુઃખમાત્રનું આગમન થયું; એવી વાત બાઈબિલના જૂના કરારમાં છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન માને છે કે પાપ અને મૂઢતામાંથી નીપજેલાં કલેશ અને કષ્ટ મનુષ્યે હાથે કરીને ઉપજાવેલાં છે; બોલે ઈશ્વરે આપણને ‘યથેચ્છમિ તથા કુલ’ એમ કહીને સ્વતન્ત્રતા આપી ત્યારે તેણે એ પાપ અને મૂઢતાની પણ છટ આપી હતી એ સાચું. આપણે પાછળ જોઈ ગયા કે જેમ કુંભાર માટીના પિંડામાંથી ધાર્ધાં ઘાટ ધડે છે એ રીતે ઈશ્વર આપણને નથી ધંડોતો; પણ આપણે નીમેલે મુકામે પહોંચવાની પૂરેપૂરી છટ તેણે આપણને આપેલી છે. પણ મનુષ્યે પોતાના પર જ અનુરાગ રાખ્યો; પોતાના અંતર્ધર્મી ને જન્મદાતા એવા પરમાત્મા પર પ્રેમ ન રાખ્યો; અને તેથી જગતમાં પાપ અને દુષ્કર્મનો જન્મ થયો. પણ આપણું પાપીપણું આપણને વાગસામાં મળેલા અમર દિવ્ય જ્યોતિનો નાશ નથી કરતું; તેના ઉદયની ઘડીને લંબાણ પર નાખે છે એટલું જ.

/ મનુષ્ય સ્વભાવતઃ પાપી છે ને પાપાચારમાં રાચે છે, એ સિદ્ધાન્ત મને લાગે છે ટકી શકે એવો નથી. દૈવી સંપદ એ આપણે! ખરો સ્વભાવ છે. ઈશ્વરનો પ્રેમજળ જ્યોતિ જગતમાં જન્મ પામનાર પ્રત્યેક મનુષ્યનો જીવનપંથ ઉગ્રજ છે. “હું જો તારા અંતરમાં ન હોત તો તું મને શોધતો ન હોત.” એટલે કહે છે : “આખા પોતે બે એક સૂર્ય ન હોત તો તેને ઠાઠ સૂર્યનું તેજ કદી દેખાત જ નહિ: બે ઉદય

પોતે ઈશ્વરનો અંશ ન હોત તો કોઈ પણ દેવી તત્ત્વ હૃદયને છતી શકત ન હોય. ”/ આ રીતે જોતાં એમ દેખાઈ આવે છે કે દ્વિજત્વ એટલે કર્તા નવાં તત્ત્વનો જન્મ નથી, પણ અગાઉના જીવનક્રમનો આકર્ષિક પક્ષો છે. મોક્ષ એ ઈશ્વરકૃપાથી મળતી બક્ષિસ છે તેના કરતાં વધારે તો આપણાં હૃદયમાં વસતા ઈશ્વરતત્ત્વનો ધીમે ધીમે થતો વિકાસ છે. મનુષ્યના ઉદારની ક્રિયાનું આધુનિક માનસશાસ્ત્રે પૃથક્કરણ કરી જોયું છે, તે પરથી સ્પષ્ટ દેખાયું છે કે આત્માના વિકાસમાં પરમાત્મા બહારથી નહીં પણ હૃદયની અંદરથી જ પોતાની અસર પાડે છે. ઈશ્વરની કૃપા અને આત્માનો પુરુષાર્થ એ એક જ ક્રિયાનાં બે જુદાં જુદાં પાસાં છે, પણ ઈશ્વરની કૃપાથી મુક્તિ મળે છે એમ કહીએ ત્યારે આધ્યાત્મિક ચમત્કાર કે આકર્ષિક પરિવર્તન થવાનું સૂચન થાય છે. મનુષ્ય પુરુષાર્થ વડે આત્મવિકાસ સાધીને મુક્તિ મેળવે છે એમ કહીએ ત્યારે મનુષ્ય અને ઈશ્વર વચ્ચે કંઈક સાધર્મ્ય અને અનુસંધાન છે એમ સૂચવાય છે. ૨૬

માણસે પોતાનો આધ્યાત્મિક વારસો મેળવવો હોય તો તેણે અમુક સાધના કરવી રહી. એ સાધનોનો જે ક્રમ બતાવેલો છે તેના ત્રણ પ્રકાર પાડી શકાય. એ પ્રકાર સજ્ઞાન જીવનના ત્રણ પ્રકારને મળતા આવે છે. ઉપનિષદકાળમાં ઈશ્વરને મુખ્યત્વે શાશ્વત સત્ય કે પરમ ન્યોતિરૂપ માનવામાં આવતો; અને મનુષ્યને કહેવામાં આવતું કે તેણે ઈશ્વરના સ્વરૂપનું આકલન શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન વડે કરવું. ત્યાંથી ભગવદ્ગીતા પર આવીએ છીએ ત્યાં ઈશ્વરના પ્રેમસ્વરૂપને વધારે મહત્ત્વ મળે છે, અને બક્તિ એ મોક્ષનું મુખ્ય સાધન બને છે. ગ્રામીન યહ્દીઓની પેઠે બૌદ્ધો અને જૈનો ઈશ્વરને શાશ્વત ધર્મની મૂર્તિ માને છે, અને તપ ને ત્યાગ પર વધારે ભાર મૂકે છે. જ્ઞાન, બક્તિ કે તપ એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ પદ્ધતિમાં આખા જીવનનું પરિવર્તન કરવાની શક્તિ રહેલી છે.

— આપણે મન, હૃદય અને સંકલ્પનું આવું આંતરિક પરિવર્તન કરીએ, આપણું સ્વાર્થમય જીવન છોડી દઈએ ત્યારે આપણને નિર્ગુણ, નિરાકાર ને સર્વવ્યાપી પરમાત્મા સાથે એકતાનતા અનુભવતા આત્માનું દર્શન

ધાય છે.) આનો અર્થ છે ‘તરી જવું’ કે જિગરી જવું’. મુક્તિ એક ધર્મના નામની છાપ બદલી છાપ ખીછ સ્વીકારવાથી નથી મળતી, પણ હૃદયપક્ષટાથી મળે છે. ‘ધર્મિરનું રાજ્ય’ એ આત્માની એક પ્રકારની વૃત્તિ છે. મુક્તિ એ જીવનપક્ષટો છે; તે માણસના જીવનને બ્રહ્માવાદથી ભરી નાખે છે. એ બ્રહ્માવાદનું ચોક્કસ રૂપ કેવું છે એ આપણા શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય એમ નથી, કેમકે આપણા શબ્દો તો માનવી અનુભવની ટંકશાળમાં ઘડાયેલા હોય છે. મોક્ષાવસ્થામાં જે ભવ્ય રિયતિ પ્રાપ્ત થવાની છે તેને આપણે પૂરેપૂરી જાણી શકીએ એમ નથી. આપણે જે અમૃતત્વના સ્વરૂપનું વર્ણન ન કરી અને કાળની મર્યાદાવાળી ભાષામાં કરવા માગીએ, તો આપણે એમ કહેવું પડે કે આત્માની કશીને ધર્મિરની ધર્મશામાં જોળવી એનું નામ અમૃતત્વ છે; અથવા, વધારે ચોક્કસ શબ્દોમાં કહીએ તો, એ ધર્મિરના રાજ્યનું’ યા બ્રહ્મલોકનું’ નાગરિક-પદ છે, ને સાંથી પતન પામીને આ જન્મમરણવાળા સંસારમાં ફરી આવવાપણું રહેતું નથી. શંકર કહે છે કે ધર્મિર સાથેના અભેદાનુભવનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે; અને કંઈ પણ તર્કશુદ્ધ વર્ણન કરવું જ પડે તો એમ કહેવું સારું છે કે વિમુક્ત જીવન એટલે બ્રહ્મલોકમાં નિવાસ. પણ રામાનુજ માને છે કે એથી ઉચ્ચતર કોઈ અવસ્થા હોવી કે કલ્પવી અશક્ય છે.

/ ઇમુ ખ્રિસ્ત કહે છે : “હું એને મારા ધર્મિરના મંદિરનો શાંભલો બનાવીશ, અને તે ફરી કદી બહાર નહિ જાય.” ‘તે ફરી કદી બહાર નહિ જાય’ એ વચન, અને ‘વિમુક્ત આત્મા સંસારના ચક્રાવામાં ફરી આવતો નથી’ (ન પુનરાવૃત્તિઃ) એ હિંદુ વિચાર બહુ મળેલા આવે છે. મોક્ષ પામેલા આત્માની રિયતિ વિષે હિંદુ અને ખ્રિસ્તી બંને ધર્મના મત એકસરખા છે. જ્ઞાન, પ્રેમ અને આનંદ એ મોક્ષનાં રૂણ છે. મુક્ત આત્માને એવો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે કે તે મનમતાંતરના જંજાવાતોથી ડામડોળ થતો નથી. તેનામાં સાચો પ્રેમ અથવા આનુભવ હોય છે. કાર્મને ઈજ્ઞ ન કરવી અથવા યજુને દામા કરવી એનું જ નોમ પ્રેમ યા મૈત્રી નથી; માનવજાતિની સક્રિય સેવા કરવી જોઈએ. કાર્મ પણ મદાન ધર્મનેતા પ્રેમના સિદ્ધાંતનાં ગુણમાન કપાં વિના રહેતા નથી. અહિંસા એ ઉપનિષદોનું મધ્યવર્તી તત્ત્વ છે. જુદા આપણને કહે છે કે આપણી પ્રત્યે દેવ રાખે તેનું પણ બહુ કરવું. બાઈબલના જૂના

કરારના ‘એક્સોડસ’ (દિબરત) વિષેના અધ્યાયમાં લખ્યું છે : “તું જો શત્રુના જળદને કે તેના ગધેડાને ઝાડે રસ્તે જતો જુએ તો તેને જરૂર તેના માલિક પાસે લઈ જાવો.” એ જ ગ્રંથના ‘જેનેસીસ’ (સૃષ્ટિસર્જન) વિષેના અધ્યાયના ૪૪ મા પ્રકરણમાં બતાવ્યું છે કે અપકારનો બદલો હાથકારથી વાળનાર ઉદારચરિત માણસને વિષે પ્રાચીન લોકોનાં મનમાં કેટલો આદર હતો. જોસેફ તેના ભાઈઓને ક્ષમા આપે છે એ ભવ્ય પ્રસંગ જુઓ.^{૨૭} જૂના કરારના ‘સુભાષિતો’ (પ્રોવર્બ્સ)ના અધ્યાયમાંથી અવતરણ આપીને સેન્ટ પૉલ રોમનોને લખે છે : “તારો શત્રુ જૂખ્યો હોય તો તેને ખવડાવજે; તે તરસ્યો હોય તો તેને પાણી પાવે.” ઈસુને વિષે કહ્યું છે કે “તેમને ગાળ પડી ત્યારે તેમણે સામી ગાળ દીધી નહિ; તેમને કષ્ટ સહેવું પડ્યું ત્યારે તેમણે ધમકી આપી નહિ.” સુકત આત્મામાં માત્ર જ્ઞાન અને પ્રેમ જ નથી હોતાં, સાચો આનંદ પણ હોય છે; અને એ આનંદનો આધાર કોઈ માણસો ને સંજોગો પર નથી હોતો. હિંદુઓ એ અવસ્થાને ‘શાંતિ’ કહે છે.^{૨૮} એ જ આનંદને અનુલક્ષીને ઈસુએ કહેલું : “મારો આનંદ હું તમને આપું છું, અને તમારો આનંદ કોઈ માણસ તમારી પાસેથી લઈ નહિ શકે.”

આમ દેખીતી રીતે મોક્ષના સ્વરૂપ અને સાધનને વિષે હિંદુ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ વચ્ચે ભારે મતભેદ નથી. અપવાદ માત્ર ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ના સિદ્ધાન્તનો છે. ખ્રિસ્તીઓ માને છે કે ઈસુએ માનવજાતિનાં પાપોતું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે પોતે પ્રાણાર્પણ કર્યું; એમ કરી ઈશ્વરને રીઝવ્યો; ને ઈશ્વર તથા મનુષ્યની વચ્ચે સમાધાન કરાવી આપ્યું. જેમ દરેક સંત અમુક અંશે કરે છે તેમ ઈસુ આપણને પાપથી પરાવૃત્ત થવામાં અને ઈશ્વરાભિમુખ થવામાં મદદ કરે છે, એ નિર્વિવાદ છે. પણ ઈસુના

૨૭. “જોસેફ તેના ભાઈઓને કહ્યું : ‘હું તમને વીનહું છું, તમે મારી પાસે આવો.’ તેઓ પાસે આવ્યા. તેણે કહ્યું : ‘જેને તમે મિસરમાં વેચી દીધો હતો તે હું તમારો ભાઈ જોસેફ છું.’

‘એટલે હવે તમે મને વેચીને અહીં મોકલ્યો એ વાતનો ખેદ ન કરશો; તમારા પોતાના પર ક્રોધ પણ ન કરશો; કેમકે ઈશ્વરે મને તમારી પહેલાં તમારા શ્રવ બચાવવા માટે મોકલ્યો હતો.....

‘મને અહીં મોકલનાર તમે ન હતા, પણ ઈશ્વર હતો.’ ”

૨૮. જ્ઞાત્વા શિવં જ્ઞાન્તિમત્યન્તમેતિ । શ્વેતાશ્વતર, ૪; ૧૪.

અસિદ્ધાનથી બીજાં માણસોનું પાપ ધોવાઈ જાય છે એ વાત માની શકાય એવી નથી. ઈસુ આપણા ઉદ્ધારક છે; કેમકે ઈશ્વરનો જે પ્રેમ આપણને સર્વ બીડ અને સંકટના પ્રસંગો વટાવી જવાનું સામર્થ્ય આપે છે તે પ્રેમનું પ્રત્યક્ષ દર્શન ઈસુ પોતાના જીવનમાં આપણને કરાવે છે. તેઓ આપણને ખાતરી આપે છે કે જગતને, વાસનાઓને, કામરિપુને જીતવાં ને પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવું આપણ મનુષ્યોને માટે શક્ય છે. રિશભ નામના સેખકે ખરું કહ્યું છે : “ઈસુના જીવનમાંથી આપણે એટલો જ બોધ લઈ શકીએ કે એમની પાસેથી આપણને જે ઉત્તેજન અને માર્ગદર્શન મળે છે તેના બળે કરીને આપણે ઈશ્વર અને જગત-જોડે તેમના જેવો જ સંબંધ બાંધી શકીએ એમ છીએ.”

૪. દર્મ અને પુનર્જન્મ

દર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તો હિંદુ ધર્મની વિશેષતાઓ છે. એ સિદ્ધાન્તો મોટા ભાગના ખ્રિસ્તી વિચારકોને રુચતા ન હોય એમ દેખાય છે. મને લાગે છે કે ધણુખરું તેઓ એ સિદ્ધાન્તોનાં ખોટાં ને વિકૃત વર્ણનો પરથી અવળા ખ્યાલો બાંધે છે. (માણસ ત્યાં લગી પોતાના જીવન, સંકુચિત વ્યક્તિત્વને વળગી રહે, ત્યાં લગી મોક્ષ કે બ્રહ્મનિર્વાણ કે ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર શક્ય નથી. અહંકાર અને મમત્વના બાવોનો પૂરેપૂરો સોપ ન થાય ત્યાં લગી પરમાત્મા સાથે અભેદનો અનુભવ થવો અશક્ય છે.) આપણે દિક્કાશના અવચ્છેદ (મર્્યાદા)ને વટાવી ન જઈએ ને પૂર્ણત્વ લગી ન પહોંચીએ ત્યાં લગી આપણે સંસારના ચક્રવામાં, જન્મ-મરણની અનંત ચટમાળમાં, ફસાયેલા રહેવાના.) આ મત સામાન્ય રીતે મનાય છે એટલો વિચિત્ર નથી. (મોક્ષ એ જો સંસારથી અતીત એવી અવસ્થા હોય, તો આપણે ત્યાં સુધી અનિત્ય સંસારને વળગી રહીએ ત્યાં સુધી અનંતત્વ એટલે મોક્ષ ન મળી શકે.) આપણે સ્વાર્થનો વિચાર કરવો છોડી દઈ સર્વોત્તમભાવ ન કેળવીએ ને વસુધાને કુટુંબરૂપ ગણવા જેટલું હૃદય વિશાળ ન કરીએ તો સત્ય આપણા હાથમાં આવવા ન પામે. અહંકાર અને સ્વાર્થ કાયમ રાખીને સર્વોત્તમભાવ પ્રાપ્ત કરવાના જેટલા પ્રયત્ન આપણે કરીએ તે બધા એવે જવાના છે. નૈતિક વિકાસનો વિષય આ કક્ષામાં આવે છે. નીતિવ્યવસ્થા પાયામાં પોતાનો સ્વાર્થ સાધનાર મનુષ્ય બેટલો છે; તેની ચેતનાઓ, તેની ઝુલોહો, ને તેની અભિરુચિઓ

સ્વતંત્ર ને બીજા સહુથી નોખી હોય છે. તેની સામે બીજા એવા જ સ્વાર્થરત માણસો પડેલા હોય છે, ને તેમની જોડે તેને કામ લેવાનું હોય છે. નૈતિક પ્રયત્ન વડે માણસ મોક્ષપ્રાપ્તિના ધ્યેયની સમીપ પહોંચી શકે, પણ ધ્યેયને પહોંચી શકે નહિ. સંસાર એ વ્યક્તિગત એટલે કે દૈતમૂલક નીતિવ્યવસ્થાવાળું તંત્ર છે. તેનું ધ્યેય છે શાશ્વત પ્રગતિ અથવા અનન્ત વિકાસ; પૂર્ણત્વની પ્રાપ્તિ અથવા મોક્ષ એ એનું ધ્યેય નથી. અનિત્ય વડે નિત્યની કે દૈત વડે અદૈતની પ્રાપ્તિ થઈ જ ન શકે. એ પ્રાપ્તિનો રસ્તો તો એક જ છે કે અનિત્યનો મોહ છોડી દેવો ને દૈતમાવનો ત્યાગ કરવો. તો જ આપણે આ અનિત્યતાના ચક્રાવામાંથી છૂટી શકીએ; આ અપાર અને દુસ્તર સંસારસમુદ્રમાંથી તરી જઈએ. માયાનાં પાંશ છેદીને વિષયવાસનાં, દિશ્કાલ, અને વ્યક્તિત્વ એ સર્વ અવગ્રહેલાં (મયાંદાઓ)ની પાર ગયા વિના મોક્ષ અલભ્ય છે. આપણે નથી નીતિનિયમની દૈતવાદી દૃષ્ટિ છોડીને અમેદાનુભવની કોટિએ પહોંચીએ તો જ આ ભવે અમૃતત્વ પામી શકીએ, શુભ-મુક્તની દશા પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

[જન્મમરણની ઘટમાળવાળા આ જગતમાં કર્મનો નિયમ પ્રવર્તે છે. કર્મનો નિયમ એટલે નૈતિક સાતત્યનો સિદ્ધાંત. તેને લીધે, આપણે પરિશ્રમ અને કષ્ટ વડે જીર્ણમાર્ગની યાત્રામાં જોડલી મજલ કાપી હોય તેના પર આપણે ટકી રહીએ છીએ; જોડલી ચારિત્રની મૂડી આપણે ભેગી કરી હોય તેટલી આપણા જમા પાસામાં કાયમ રહે છે; અને તેથી આપણે કાપેલો રસ્તો ફરી કાપવાનો નથી રહેતો, પણ હમેશાં ઉપર ને આગળ જ વધવાનું રહે છે.] ગીતામાં કહ્યું છે તેમ, “આમાં આરંભનો નાશ નથી, વિપરીત પરિણામ આવતું નથી. .... ત્યાંથી તે મોક્ષને સારું આગળ પ્રગતિ કરે છે.” ૨૯ કર્મનો નિયમ કહે છે કે દરેક માણસ તેને ઈશ્વરનિર્મિત મુકામે પહોંચે નહિ ત્યાં લગી તેને માટે રસ્તો મોકળો રહેશે ને તેને નવી નવી તકો મળ્યાં કરશે. ઈશ્વર જો પ્રેમરૂપ હોય તો કોઈ પણ મનુષ્ય સંદાકાળ પાપગર્ભમાં રહી શકે જ નહિ. ઈશ્વરનું ઉદ્ધારકાર્ય તો ત્યારે જ અટકે જ્યારે દરેક શુભને વિષે ઈશ્વરની મુરાદ બર આવે. મનુષ્યનું પાપ ઈશ્વરે તેને માટે નિર્મેલો અંતિમ પદને

૨૧. નેદામિકૃપનાશ્ચોડ્ધિ પ્રત્યવાયો ન વિચતે । (૨; ૪૦)

યત્તે ચ તત્તો મૂયઃ સંવિદ્વૌ કુશ્વન્દન । (૬; ૪૩)

હાંડી દે છે, પણ તેનો નાશ કરતું નથી. (ઈશ્વરનો પ્રેમ ખૂરામાં ખૂરા પાપીને પણ એ દયાધનના બુજ્જપાશમાંથી પૂરેપૂરો છટકી જવા દે એમ નથી.) મૃત્યુ એ જે મનુષ્યજીવનની પરિસ્થિતિ હોય, તે આપણને સરજવામાં રહેલો ઈશ્વરનો હેતુ વિદ્વજ્ઞ જાય; કેમકે આપણે ધણાખરા તે પાપકર્મ કરતા કરતા ને પશ્ચાત્તાપ કર્યા વિના જ મરી જઈએ છીએ.) ઈશ્વરનો હેતુ વિદ્વજ્ઞ જાય તે એનામાં એ મોટો અવચ્છેદ^{૨૦} આવી ગયો કહેવાય. પણ ઈશ્વર તે અવચ્છેદરહિત છે. એટલે એનો હેતુ વિદ્વજ્ઞ જાય છે એમ આપણે કબૂલ ન કરીએ, (તો જીવમાત્રને માટે મરણ પછી પોતાનો વિકાસ ચાલુ રાખવાનો ને પોતામાં રહેલાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો અવકાશ હોવો જ જોઈએ.) ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આ વિષય પરત્વે જે વિચાર પ્રવર્તે છે તેના કરતાં હિપર વલુવેલાં એ વિચારનો ઈશ્વરના ન્યાય અને પ્રેમ સાથે વધારે મેળ એસે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મે તે માની લીધું છે કે માનવ-જાતિનો ધણો મોટો ભાગ નરકે જ જવાનો છે. ઈશ્વરના પ્રેમસ્વરૂપ વિશે ખ્રિસ્તી વિચારકોમાં વધારે જાડી સમજ આવશે ત્યારે તેઓ કબૂલ કરશે કે મરણ પછી પણ મનુષ્યનો વિકાસ ચાલુ રહે છે.

ઈશ્વર તેનાં અપરાધી બાળકોનો નાશ કરે છે એમ જે આપણે માનીએ, તે આપણે ઈશ્વરમાં એવા એક જંગલી ગુણનું આરોપણ કરીએ છીએ જે ગુણને સુધરેલા માણસોએ પણ વિશુદ્ધ બનાવીને ઉચ્ચતર ક્રોટિએ પરોવાડ્યો છે. ઈશ્વરે તે બાળકોને ગોદમાં લીધેલાં, ને શ્રોતાએને કહેલું કે ઈશ્વરને રાજ કરવાનો એકમાત્ર રસ્તો એ છે કે માણસોએ પોતાનાં બાળકો જેવા બનવું.^{૨૧} એટલે આપણે જે સ્વર્ગરાજ્યનાં નાગરિકોને

૨૦. અવચ્છેદ — મર્યાદા.

(૩૧. “લોકો એમની પાસે નાનાં બાળકોને પણ લઈ આવ્યા, ને એ બાળકોને હાથ અડાડવાની એમને વિનંતી કરી. એ જોઈ એમના શિષ્યો લોકોને કપડો આપવા લાગ્યા.

પણ ઈસુએ શિષ્યોને જાણાવ્યા ને કહ્યું કે : “નાનાં બાળકોને મારી પાસે આવવા દો, ને એમને રોકશો નહીં; કેમકે ઈશ્વરનું રાજ્ય એમનાં જેવાનું બનેલું છે.

“હું તમને અદેખર કહું છું કે જે કોઈ માણસ નાનાં બાળકોને જેવા આવશે ઈશ્વરના રાજ્યને આવકાર નહીં આપે તે માણસ એ રાજ્યમાં પ્રવેશ કરી શકશે નહીં.”)

નરકાગ્નિમાં હડસેલી દઈએ તો એ ઘોર અત્યાચાર ગણાય. સેંટ પૉલે કહ્યું છે : “આખી સૃષ્ટિ એકસાથે વેદનાથી પીડાતી ને આર્તનાદ કરતી ઈશ્વરપુત્રોના આવિર્ભાવની રાહ જોઈ રહી છે.” એ કેઈ પણ જીવોને ઈશ્વરપુત્રો તરીકે આવિર્ભાવ પામવાની તક મળ્યા વિના જ સદાનો નરકવાસ આપવામાં આવે, તો જગતને માટે ઈશ્વરે નિર્મેલી પૂર્ણત્વ-પ્રાપ્તિની યોજના તો ભાંગી જ પડી ગણાય. ઈશ્વર વિશ્વના અણુએ અણુને વ્યાપી વળેલો છે એ સિદ્ધાન્ત આપણે માનતા હોઈએ, તો તેની સાથે એમ પણ માનવું જોઈએ કે કેઈ પણ મનુષ્ય સદાકાળ નરકવાસ ભોગવવાને લાયક નથી. તે ગમે તેટલો આડે રસ્તે ચડી ગયો હોય તોપણ તેનો ઉદ્ધાર હદી થઈ જ ન રાકે એવું હોતું નથી. તે પોતાનાં પાપ, અશુદ્ધિ ને સ્વાર્થનાં આવરણ વડે અંતઃસ્થ પરમાત્માને ગમે એટલો ઢાંકી દે તોપણ, એ પરમાત્મતત્ત્વને તેની પાસેથી છીનવી લેવાની કેઈની મગફૂર

“હસુએ એક બાળકને બચકચું ને તેને પોતાના શિષ્યોની વચ્ચે મૂક્યું. અને તેને ક્ષાયમાં લઈને શિષ્યોને કહ્યું :

‘જે કેઈ માણસ મારે નામે આવા એક બાળકને આવકાર આપશે તેણે મને આવકાર આપ્યો ગણાશે; અને જે કેઈ મને આવકાર આપશે તે મને આવકાર નહીં આપે, પણ મને આ જગતમાં મોકલનારને આવકાર આપશે.’”

—માર્કની સુવાર્તા, ૯; ૩૬-૩૭.

“એ જ વખતે શિષ્યો હસુની પાસે આવ્યા, ને તેમને કહ્યું : ‘સ્વર્ગ-રાજ્યમાં મોટામાં મોટું કાણ ગણાય ?’

હસુએ એક બાળકને પાસે બોલાવ્યું, ને તેને શિષ્યોની વચ્ચે બેસાડ્યું.

પછી શિષ્યોને કહ્યું : ‘હું તમને ખરેખર કહું છું કે તમે હૃદયપક્ષટો નહીં કરો અને નાના બાળકો જેવા નહીં બનો તો તમે સ્વર્ગરાજ્યમાં પ્રવેશ નહીં કરી શકો.

‘તેથી જે કેઈ માણસ આ નાના બાળક જેવો નમ્ર બનશે તે સ્વર્ગ-રાજ્યમાં મોટામાં મોટો ગણાશે.

‘અને જે કેઈ માણસ મારે નામે આવા એક નાના બાળકને આવકાર આપશે તેણે મને આવકાર આપ્યો ગણાશે.

‘પણ જે કેઈ માણસ મારા પર આસ્થા રાખનાર આવા એક બાળકને દબાવે તેને માટે બહેનર વસ્તુ એ છે કે તેને ત્રણે ધંડીનું પડ બાંધવામાં આવે, અને તેને દરિયાને તળિયે ડુબાડી દેવામાં આવે.’”

—મેથ્યુની સુવાર્તા, ૧૮; ૧-૬

નથી. નિત્ય તત્ત્વના દેહ વિનાનું અનિત્ય તત્ત્વ, અનંતત્વમાંથી ઉદ્ભવેલી ન હોય એવી વ્યક્તિ, અથવા જીગ્મ શબ્દોમાં કહીએ તો ઈશ્વરે જેને ન બનાવ્યો હોય એવો મનુષ્ય, એ એક જ વસ્તુને કયરો ગણીને નરકગ્નિમાં ફેંકી શકાય; મનુષ્ય ઈશ્વરનો અંશ હોઈ તેને તો ન જ ફેંકી શકાય. તે જીવનમાં ધોર પાપ કરે તોયે તેને માટે ઈશ્વરે અંતિમ પદ રૂપે જે અમૃતત્વને નિર્માણ કર્યું છે તેનો નાશ ન થઈ શકે. યહૂદાની૩૨ બયાનક બાણ મુખાકૃતિની નીચે ઈસ્રુનો દેવાંશી ચહેરો છુપાયેલો પડ્યો છે. સેંટ પોલ કહે છે : “ તેમનાં હૃદય પર પડેલો પડેલો છે. પણ જ્યારે જ્યારે માણસ ભગવાન તરફ વળશે ત્યારે એ પડેલો ખસી જશે. ” ‘ જ્યારે જ્યારે માણસ ભગવાન તરફ વળશે ત્યારે ’ એ શબ્દો ખાસ ધ્યાન આપવા જેવા છે. એનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ કોઈ પણ કાળે, છહ્મોકમાં કે પરમોકમાં, પાપનો પસ્તાવો કરે તો તેને જીવનમાં નવું પાતું શરૂ કરવાની તક મળે છે. નરકવાસમાં પડેલા ધનિક માણસ કાઈસના દાખલામાં હિંદુને અન્યાયની પરિસ્થિતિ દેખાય છે. એ ધનિક નરકમાં પડ્યો પડ્યો ચાતનાઓ ભોગવે છે; જીભને કંડી પાડવાને સારુ એક ટીપું પાણી માગે છે તે પણ આપવાની ના પડાય છે. તે કરગરીને એક નાની સરખી વિનંતી કરે છે — સ્વાર્થને માટે નહિ પણ પોતાના જીગ્મ ભાઈઓને અગાઉથી ચેતવણી અપાય ને તેઓ સુધરે ને તેમને આ ધોર નરકમાં ન આવવું પડે તે માટે — પણ ઈશ્વર તેની પ્રાર્થના કાને ધરતો નથી. કેમકે નરકમાં ચાતના ભોગવતા જીવને છૂટવાનો કોઈ રસ્તો જ રહ્યો હાગતો નથી. માણસ એકવાર મરણ પામ્યો કે તેનું ભાવિ અનંતકાળને માટે વજ્રસેષ જેવું થઈ પડતું દેખાય છે. ઈશ્વર પ્રેમરવરૂપ નથી પણ કડક ન્યાયની શક્તિ છે અને પાપકર્મ પ્રત્યે બીવણ રોય ધરાવે છે એમ માની લઈએ, તો આ ધનિક માણસના દર્શાતમાં તો ન્યાય પણ જડતો નથી. જે જૂલોને માટે માણસે આ ભવે પશ્ચાત્તાપ ન કર્યો હોય તેને માટે તેને કંઈ અનંતકાળ લગી સજા ન કરી શકાય. પણ ઈશ્વર એ નયો કઠોર ન્યાયની પ્રતિમા છે, એવી કલ્પનાને તો બાઈબલનો જૂનો કરાર પણ વટાવી ગયો છે. કેટલાક યહૂદી પેગંબરો ને સ્તોત્રકારોને આ વિષયની વધારે સારી કલ્પના હતી. તેમણે કહેલું : “ ભગવાન દયાવાન ને કૃપાળુ છે; તેમને ક્રોધ ચડતાં

વાર લાગે છે, ને તેઓ દયાના સાગર છે." આવા જે ભગવાન પાપીને ક્ષમા આપવા ને તેને ફરી પોતાની પાસે આવકાર આપવા તત્પર છે તેમની આગળ ડાઈવિસ જેવા માણસોને માટે કંઈક તક રહેલી છે. તો પછી ઇસુના ઈશ્વરની પાસે તો તેને કેટલી વધારે તક હોય! કેમકે ઇસુની કલ્પનાનો ઈશ્વર વંદેશા ને નાસી ગયેલા પુત્રને ફરી આવકાર આપવાને ઘેર રાહ જોઈને જોકેલો પિતા તો છે જ, પણ તે ઉપરાંત પોતાના એક ખોવાયેલા ઘેટાને ખોળવા પહાડે પહાડે ફરતો ભરવાડ પણ છે. ઈશ્વર જે પાપીને ખોળવા ને તેને પાછો લાવવા જતો હોય, તો ડાઈવિસના પશ્ચાત્તાપથી તો તેને આનંદ થાય. ઈશ્વરને વિષે કહેવામાં આવ્યું છે કે તે કદાપી ન શકાય એટલો ભલો છે, અને "આપણે માગી કે કદાપી શકીએ એના કરતાં ઘણું જ વધારે તે આપણને આપે છે." એ વર્ણન જે સાચું હોય, તો ન્યાં ડાઈવિસ જેવા જીવો જિંદગીનું નવું પાતું શરૂ કરી શકે એવી સ્થિતિ ભવિષ્યમાં મળશે, એવી આશા વધારેપડતી ગણાય ખરી? ઇસુએ એક જગાએ કહ્યું છે : "તમે પોતે બૂરા હોવા છતાં તમારાં બાળકોને સારી ભોટા કેમ આપવી એ જાણો છો. તો પછી તમારા સ્વર્ગસ્થ પિતા તો જે માગે તેને સારી ચીજો કેટલી વધારે આપશે!" આપણને જેટલી માશી મળી છે તેટલી માશી આપણે બીજાને કદી આપી શકવાના નથી. તો પછી ઈશ્વર વેર વાળતાં નહિ રોકાઈ જાય એમ માનવું યોગ્ય છે ખરું? ઈશ્વરનો નિરવધિ પ્રેમ આપણને ખાતરી આપે છે કે આપણી સમક્ષ નિઃસીમ ને અમર્યાદ ભવિષ્યના દરવાજા મોકળા પડેલા છે.

"ઈશ્વર એ મરેલાંને નહિ પણ જીવતાંને ઈશ્વર છે," એમ કહેવા ઉપરાંત ઇસુએ મરણોત્તર જીવનનું કશું ચોક્કસ વર્ણન આપ્યું ન હતું. એ જીવનના જે ઉદ્દેશ્ય તેમણે ઘેટાં અને બકરાંની, તથા ડાઈવિસ અને લાઝરસની આખ્યાયિકાઓમાં કર્યાં છે, તેમાં એ જમાનાના વિચારોની અસર દેખાઈ આવે છે; ને તેથી તેમાં સ્વર્ગ અને નરક એ ભૌગોલિક સ્થાનો હોય એવું વર્ણન કરેલું છે. એટલે એ ઉદ્દેશ્ય આપણા પ્રસ્તુત વિષયની ચર્ચામાં કામના નથી. મરણ અને ન્યાય (ક્યામત) બેની વચ્ચે ઇસુ સમયનો ઝાઝો ગાગો માનતા લાગતા નથી; કેમકે પેલી વાર્તાના ધનિક ખાઉધરાને અને ગરીબ લાઝરસને તેમનાં પાપપુણ્યનાં સજા અને દંતામ મરણ પછી લગભગ તરત જ મળ્યાં હતાં. પોતાની સાથે બીજા

વધસ્તંભ પર ચડેલા ને પસ્તાતા ચોરને ઈશ્વરે કહેલું : “ આજે તું મારી સાથે સ્વર્ગમાં આવશે.” એમ કહીને તેઓ એ ચોરને ખોટી આશા આપવા નહોતા માગતા. મરેલાં માણસો મરણ પછી કયામતને દિવસે ઈશ્વર પાસે જવાને સહેલે કબરમાંથી જાશે, એવો ખ્રિસ્તી ચર્ચ (ધર્મસંધ)નો મત છે; તેને ઈશ્વરનાં આ વચનોથી ટેકા મળતો નથી. ચર્ચ (ધર્મસંધ)નો મત ખરો માનીએ, તો મૃત્યુ અને કયામત એ બેની વચ્ચેના વખતમાં અગણિત મૃતાત્માઓની રાી દશા થાય છે એ જાણવું મુશ્કેલ છે. સ્વર્ગ અને નરકનો, ઈશ્વરના શિક્ષણ અને ચારિત્રને અધિરોધી એવો, અર્થ એ જ છે કે સ્વર્ગ અને નરક એ આત્માની અંદર જ થતાં ગુણોનાં પરિવર્તનો છે. સ્વર્ગ એટલે આત્માનો સુધારો; ને તેથી વિપરીત ગતિ તે નરક. સ્વર્ગમાં તેમજ નરકમાં પણ જાત્રી નીચી અનેક પાપરીઓ છે; ઈશ્વરના રાજ્યમાં અનેક ભવનો છે; અને પ્રત્યેક મનુષ્યને તેના ઓછાવત્તા શ્રદ્ધાળુ અને સહવર્તન અનુસાર પોતાનું ઉચિત સ્થાન મળી રહેશે. ઈશ્વરનો ન્યાય આ રીતે પ્રવર્તે છે એમ કર્મનો નિયમ આપણને કહે છે. (માણસ પોતાને મળેલી તકનો જેવો ઉપયોગ કરશે તેવી તેની પ્રગતિ થશે અને એ તકનો તે જેવો ને જેટલો ઉપયોગ કરશે એ પરથી તે વિકાસની કઈ ભૂમિકાએ પહોંચે છે તે નક્કી થશે. ઈશ્વરને આધ્યાત્મિક સાતત્યના આ નિયમનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હતું એમ તેમનાં ઘણાં વચનો પરથી દેખાઈ આવે છે. તેઓ કહે છે કે કયામતને દિવસે માણસોને પોતે બોલેલા એકેએક નકામો શબ્દને માટે દિસાળ આપવો પડશે. દયા અને પ્રેમનાં — અનપાન આદિનાં દાનનાં — આપણાં અગણિત અજ્ઞાત સહકર્મોનું પણ ફળ મળ્યા વિના રહેવાનું નથી, એમ તેમણે કહ્યું છે.

માનવી વ્યક્તિત્વના વિકાસને અંગે જે હકીકતો આપણને જાણીતી છે તેની સાથે આ વિચારનો મેળ બેસે છે. પાવિત્ર્ય કે પૂર્ણત્વમાં પ્રગતિ એ નૈતિક વિકાસની ધીમી ક્રિયા છે; ને તે પલ્લકવારમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી નથી. સામાન્ય સંજોગોમાં આત્મવિકાસ એ એક અસ્પષ્ટિત ક્રિયા હોય છે, ને તેના પારછંડો કદી શકાતો નથી. વિકાસ એ વ્યક્તિત્વનો જીવનધર્મ છે; અને તેને માટે સમય અને પ્રસંગ બંનેની જરૂર પડે છે. કર્મનો નિયમ આત્મવિકાસને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું કરી આપે છે.

એ નિયમ આમદબેર કહે છે કે આપણા સમગ્ર આચરણને આધારે આપણું ભાવિ ધડાય છે. ધર્મદીક્ષા (બેપટીઝમ) જેવા એક જ પ્રસંગ પરથી મનુષ્યનું ભાવિ નક્કી થતું નથી. બે બાળકોના દાખલા લો. તેમના જીવનમાં બીજી બધી વસ્તુઓ સમાન છે એમ કહ્યો. તો બેપટીઝમ પછી તરત મરી જનારું બાળક, અને બેપટીઝમ પામ્યા વિનાનું બાળક, બેનાં ભાવિ જીવનનો પ્રવાહ લગભગ એકસરખો રહેશે. “ ઇસુએ ઉપદેશોનો પ્રેમધર્મ વિચારદોષને માટે, અથવા આકસ્મિક રીતે ધતર ધર્મમાં મળેલા જન્મ માટે, અથવા જાહુ જેવી કોઈક ધર્મક્રિયાથી વચિત રહ્યાને માટે નરકાગ્નિમાં સદાકાળ બળ્યાં કરવાની સજા ફરમાવે છે, ” એવી વાત બે ઇસુના પોતાના સાંબળવામાં આવે તો તેમને જરૂર આધાત થાય. મનુષ્યે આત્માનો વિકાસ સાધ્યો છે કે નથી સાધ્યો એના પરથી એનો ભાવિ જીવનક્રમ ધડાય છે.

કર્મના નિયમને વિષે એવી દીકા થાય છે કે એ અતિશય યાંત્રિક અને જડ છે, અને તેથી ઇશ્વરી પ્રેમની સાથે એનો મેળ ખાતો નથી. ઇશ્વર એ નિરંકુશ જલ્મિ છે, અને તે અમુક માણસોને પાપી ને બીજાને સંત બતાવવા મરજીમાં આવે ત્યારે વિશ્વતન્ત્રમાં દબલ કરે છે, એવી કલ્પના હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનને ગમતી નથી. ઇશ્વરનો પ્રેમ ચારિત્રના નિયમની મર્યાદા સ્વીકારતો નથી એમ કહીએ, તો એનો અર્થ એ થાય કે ઇશ્વર મનસ્વીપણે ગાંડાધેસા હુકમો કાઢ્યાં કરે છે. એવો ઇશ્વરવાદ કેલ્વિને ઉપજાવ્યો હતો ખરો. એના સિદ્ધાન્ત અનુસાર, ઇશ્વરના માનીતા લોકો ગમે તે કરે તોયે તરી જવાના; અને અજાણ્યા લોકો ગમે તેટલું પ્રુણકર્મ કરે તોયે ઘોર નરકમાં જવાના. ઇશ્વરનો પ્રેમ અનન્ત ને અમર્યાદ છે, અને જેઓ સન્માર્ગે પ્રસ્થાન કરે છે તે સદુને તે ટેકો આપે છે, એ સાચું. છતાં મનુષ્યોના આચરણ તરફ દુર્લક્ષ કરવું ઇશ્વરને માટે અશક્ય છે. આધ્યાત્મિક જગતના અટળ નિયમો કહે છે કે પશ્ચાત્તાપ કર્યા પછી પાપની ક્ષમા મળવી જોઈએ; અને સર્વભાવે ઇશ્વરને સરણે ગયા પછી ઇશ્વરની કૃપા થવી જોઈએ. અવિચળ નીતિનિયમ એ ઇશ્વરનું જ સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે. એ નિયમ ફરમાવે છે કે આપણાં કર્મોમાં જેટલી ઝોઝી કે વતી પ્રુણ કે પાપની માત્રા હશે તે પ્રમાણે આપણને જુદા જુદા અનુભવો થશે. ઇશ્વરની અવિચળતા એ ઇશ્વરના પ્રેમની વિરોધી નથી. ઇશ્વર જગતના અણુએ અણુમાં વ્યાપેલો છે એમ માનીએ, તો

એમાંથી એવું ક્ષણિક થાય છે કે ધર્મિયો ન્યાય કોઈ બહારની વસ્તુમાંથી નથી આવતો. તે મનુષ્યનાં અંતરમાં રહ્યો રહ્યો જ પોતાનો અમલ ચલાવે છે. આપણે આપણાં પોતાનાં કર્મોથી ઉ-નતિ કે અવનતિ પામીએ છીએ. ધર્મિયના કાયદામાંથી છટકવાનો રસ્તો જ નથી. એ કાયદો આપણા હૃદય-પગ કરતાંયે આપણી વધારે નજીક છે; વસ્તુતઃ તે આપણા હૃદયમાં વસતો અંતર્યામી છે. કર્મનો નિયમ આપણને કહે છે કે જેઓ ધર્મિયના નિયમો-નો ભંગ કરે છે તેમણે એ ભંગનું ફળ ભોગવ્યે જ છટકો; નેકે જીવનમાં પગલે પગલે પથાપાથ કરીને સુધરવાની શક્યતા પણ સહુને માટે પડેલી જ છે.

કેટલાક લોકો કહે છે કે કર્મનો હિંદુ નિયમ યાત્રિક છે, કેમકે તે કડક અને નિરપવાદ છે, અને એ નિયમ અનુસાર માણસે પોતાનું બ્રહ્મ પૂરેપૂરું ચૂકવ્યે જ છટકો થાય છે. આ દલીલનો અર્થ એ થયો કે એ બ્રહ્મ પાપી પોતે ન ચૂકવે તો-ગમે તે રીતે પણ કોઈકે તો ચૂકવવું જ રહ્યું. એ વસ્તુ તો પહેલીના કરતાંયે ખૂબી યર્ષ. એક માણસનાં પાપનું ફળ બીજને ભોગવે એ વાત વાજબી હોય કે ન હોય, પણ સમજી શકાય એવી તો છે. પણ પોતાના પાપને માટે બીજને દુઃખ ભોગવે એ યોગ્ય છે એમ જ્યારે પાપી પોતે કંઈ પેટ માની બેસે, ત્યારે એ સ્થિતિ બેઠ્ઠી નહિ તોયે વિચિત્ર નથી લાગતી? આવી કલ્પના ખરી માનવાથી અવિચારી માણસના મનમાં એવો ખોટો ખ્યાલ પેદા થાય છે કે પોતે પાપ અને ગુના કરવાનું બ્રહ્મ રાખે તોયે ફિકર નથી; કેમકે ધર્મિય કોઈ દિવસ પોતાના કોઈ ફિરસ્તાને કે પુત્રને જગતનાં પાપને બોળે ઉપાડી સેવા મોકલવાનો જ છે. ઈસુ તો વગરવાંકે વધસ્તંભ પર ચડેલા. એમનાં દુઃખ અને મૃત્યુને વિષે શ્રદ્ધિયુક્ત ખ્રિસ્તી સંપ્રદાય જે વિચાર ધરાવે છે તે સાચો તો જ માની શકાય જે ધર્મિય એ એક સરસ રીતે બતાવેલો વજન કરવાનો ઠાંટો હોય. હિંદુ વિચાર પ્રમાણે તો, ધર્મિયની કૃપા અને મનુષ્યનો પુરુષાર્થ અને નૈતિક વિકાસને માટે આવશ્યક છે.)

મનુષ્યોને જીવનમાં જે અસમાન સ્થિતિ ભોગવવી પડે છે તેનો ખુલાસો આપવાને સારું કર્મનો સિદ્ધાન્ત રજૂ કરવામાં આવે છે, એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. અનુભવ બતાવે છે કે સદુ માણસોને સરખો સ્વભાવ કે સરખા સંજોગો મળતા નથી. આનુવંશિક સંસ્કાર અને આસપાસનું

વાતાવરણ મનુષ્ય આત્માઓના ઘડતરમાં સારી પેઠે ફાળો આપે છે. જેમ કેલવીન નિશ્ચયપૂર્વક માનતો તેમ આપણે પણ જો માનીએ કે જગત પર કોઈ પ્રેમાળ અને બુદ્ધિશાળી સત્ત્વનું રાજ્ય ચાલે છે, તો આપણે એમ પણ કબૂલ કરવું પડે કે જીવનની વિભિન્નતાઓ આકસ્મિક-પણે પેદા થવા નથી પામી. આટલે સુધીની દલીલ હિંદુઓ સમજી શકે છે. પણ આ સ્થિતિના ઉકેલ માટે કેલવીન તો આગળ વધીને ઈશ્વરની પસંદગીને સિદ્ધાન્ત રજૂ કરે છે. તે કહે છે કે ઈશ્વરની મનસ્વી ઇચ્છા કેટલાકને પોતાના માનીતા બનાવી તેમને મોક્ષ આપે છે, ને બીજાને અળખામણા માની નરકે મોકલે છે. હિંદુઓ કેલવીનનો આ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતા નથી. તેઓ પૂછે છે કે બુદ્ધિ સ્વીકારી શકે એવો આ સિવાય બીજો ખુલાસો નથી શું? ઈશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધ પરત્વે આવો મનસ્વીપણાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવાની કશી જરૂર નથી. મનુષ્યોમાં સ્વભાવ અને સંજોગોની બાબતમાં આટલી ભિન્નતા છે તેનું કારણ સમજાવતાં કર્મનો નિયમ એ જતાવે છે કે એ ઈશ્વરની સુવ્યવસ્થિત ઇચ્છાનું પરિણામ છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન ઈશ્વરના સ્વભાવમાં અબુદ્ધિ અને મનસ્વીપણાનું તત્ત્વ દાખલ કરવાને તૈયાર નથી. તે માને છે કે સદા વર્ધમાન એવો એક હેતુ વિશ્વના વિકાસ રૂપે પ્રગટ થઈ રહ્યો છે; અને કેટલાક માણસો બીજાઓના કરતાં વધારે ત્વરાથી ઈશ્વરી કૃપાનું પાત્ર બનતા હોય, તો તેનું કારણ એ છે કે તેમણે જૂતકાળમાં એ કૃપા મેળવવાને સારી પેઠે તપસ્યા કરેલી છે ને કષ્ટો વેડેલાં છે. સેંટ પોલ કહે છે : “માણસ જેવું વાવે તેવું લણે.” કર્મનો નિયમ આ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે, તેને આગળ લઈ જાય છે, અને કહે છે : “માણસ જેવું લણે છે તેવું તેણે વાવ્યું હોય” નોંધાવે.” હું માનું છું કે ઈસુ કર્મના નિયમનો આ વિસ્તૃત અર્થ પણ સમજ્યા હતા. પક્ષાઘાતથી પીડાતા એક માણસને તેમણે કહેલું : “હિંમત રાખ, દીકરા; તારાં પાપો માફ થઈ ગયાં છે.” એમ કહેવામાં તેમનો આશય એ હતો કે એનું દુઃખ એ એનાં પૂર્વનાં પાપોનું ફળ હતું. પાપ કરનાર એ પાપોને બૂલી ગયો હોય, પણ ઈશ્વર જૂથો નહોતો. એ માણસનાં પાપની અસર એના વ્યક્તિત્વના ઊંડાણમાં પડેલી હતી. આધુનિક માનસશાસ્ત્રની ભાષામાં કહીએ તો, આપણાં પૂર્વકર્મો ચિત્તવૃત્તિનો ‘બિંદા’ ને અંગત ધરોમાં સંચિત થઈને પડ્યાં રહે છે. ઈસુ માંદા માણસને કહે છે : “હવે

વધારે પાપ કરીશ નહિ; નહિ તો આથી વધારે દુઃખ ભોગવવું પડશે.” આમ કહેવામાં તેમણે કર્મના નિયમ જેવું કંઈક માની લીધેલું છે. દુઃખ એ કોઈ ન્યાયાધીશનો. મનસ્વી હુકમ છે, અને આપણી કમર ન હોય છતાં તે આપણા પર દુઃખ નાખે છે, એવું હરગિજ નથી. આપણા પર ઇચ્છા વિરુદ્ધ પરાણે આવી પડેલું દુઃખ એ આપણા પાપની કમાણી છે. એને આપણે સહભાગ્ય કે માન ગણી ન સહીએ. એમ ન હોય, તો નરકની યાતના ભોગવનારને પોતાને વિશે શરમાવાનું કંઈ કારણ રહે જ નહિ. દુઃખ એ પાપકર્મ સામે ચેતવણીરૂપ અને સત્કર્મને માટે ઉત્તેજનરૂપ છે, એ ઈશુ સમજતા હતા.

પણ સ્વેચ્છાએ વહેરેલા દુઃખની વાત ન્યારી છે. દુઃખ અથવા કष्ट, આપણે અમૃતતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરીએ ત્યાં સુધી, આપણને વિશુદ્ધ કરવા માટે જરૂરનું છે. આપણે સંપૂર્ણ બનીએ એટલે ઈશ્વરના કાર્યમાં ભાગીદાર બનીએ છીએ. એ કાર્ય છે વિશ્વના ચરમ આદર્શોને રચવાનું ને ટકાવવાનું. તે પછી ‘દુઃખ’ માત્ર સ્વેચ્છાસ્વીકૃત હોય છે; પણ તેનું સ્વરૂપ સામાન્ય કોટિના દુઃખથી સાવ નિરાણું હોય છે. સિવજીએ માનવજાતિને ઉગારવા માટે હજારો વિધિ પીધું. મહામાન બૌદ્ધ ધર્મમાં કહ્યું છે કે જુદા માનવ-સેવાનો વિચાર કરીને નિર્ભીજ સેવાની પણ ના પાડી. ૩૩ મનુષ્યોનાં પાછલાં પાપોની સજા તરીકે તેમને જ ‘દુઃખ’ પડે છે તે દુઃખનો એક પ્રકાર થયેા. જગતના ચુકાતમાઓએ વહેરી લીધેલું દેખીતું ‘દુઃખ’ એ ખીજો પ્રકાર. તે ઉપરાંત એક ત્રીજો પ્રકાર છે; તેને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ‘તપ’ કહેલું છે. જેઓ હજુ પૂર્ણત્વને પંથે છે તેમણે, કાં તો આત્મવિકાસને સારુ અથવા જગતના કષ્ટાણુને સારુ, સ્વેચ્છાએ વેડેલું દુઃખ તેનું નામ તપ છે. એ તપની વાટ મહાવસતી છે, અને જગતના કેટલાક મોટામાં મોટા પુરુષો એવું તપ આદરતાં મૂંઝા ગયા છે. ગેયસીમેઇનનું ૩૪ દર્શન જ જુઓને.

૨૩. મુન્યમાનેષુ સત્ત્વેષુ ચે તે પ્રામોલ્લસાગરાઃ ।

તેરેવ નતુ પર્વાપ્તં મોક્ષેનાસિકેન કિમ્ ॥

યત્સર્વે જગતો દુઃખં તત્સર્વે મયિ પન્થતામ્ ।

મોક્ષિતવશ્ચુભૈર્નિત્યં જગત્પુતિમસ્તુ ચ ॥

શાન્તિદેવઃ ધૌધિવર્ણિતાર

૩૪. નેરસહયગમાં આવેલી એક વાડી. પોતાના શિષ્યોની સાથે ઉઠું ખાઈ લીધા પછી ઈશુ ત્યાં ગયેલા. ત્યાં શિષ્યોએ તેમને ઉઠ દીધેલા.

પરમ પદની પ્રાપ્તિ માટે સૌથી સચોટ રીત જગતને કાળે આપું દુઃખ સહેવાની છે. જેમ બ્રહ્મા પોતાના ઉપાસકો પાસે ધ્યાન માગે છે, અને વિષ્ણુ ભક્તિ માગે છે, તેમ યોગીશ્રેષ્ઠ શિવ તેમના ઉપાસકોની પાસે ઉગ્ર તપસ્યા ને આપબોગ માગે છે. મનુષ્યને પેટે જન્મેલા દરેક જીવે પાપમાંથી મુક્ત થવું હોય ને ઈશ્વરના પુત્ર રૂપે પ્રગટ થવું હોય, તો તેની કિંમત તરીકે તેણે જગતને કાળે દુઃખો ઝીલવાં જ રહ્યાં. ઇશુને વધસ્તંભ જોઈને હિંદુનું દિલ દુભાતું નથી; તેનું રહસ્ય સમજવું તેને મુશ્કેલ લાગતું નથી. એ વધસ્તંભને તે પરમાત્માની ઉદારપ્રવૃત્તિનું મહાન પ્રતીક ગણે છે. પ્રેમનું મૂળ આપબોગ કેવી રીતે છે એનું દર્શન એ વધસ્તંભ કરાવે છે. હિંદુ ધર્મના ઇતિહાસમાં એવા ઘણા ઋષિઓ ને બુદ્ધો થઈ ગયા છે જેમણે સ્વેચ્છાએ તપ કર્યું છે, અને પોતે જોટલા દુઃખને લાયક હતો તેના કરતાં વધારે દુઃખ જગતને કાળે સહન કર્યું છે. આ ટાળી શકાય એવું દુઃખ તે માણસનાં પાછલાં પાપોનું ફળ નથી.

પાપી જીવોને કાયમનો નરકવાસ બોગવો પડે છે એવો જે સિદ્ધાન્ત ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પ્રચલિત છે તેને વિષે ખ્રિસ્તી વિચારકો લાંબા વખતથી બેચેન થઈ રહ્યા છે. તેમણે એવી અનેક ચોળનાઓ ધડી છે જેમાં મરણ પછી પણ જીવના વિકાસને માટે અવકાશ રહે છે. ઈ. સ. ૧૪૨૬માં ફ્લોરેન્સની ધર્મપરિષદે એવી એક કલ્પના સિદ્ધાન્તરૂપે સ્વીકારી હતી કે મરણ પછી જીવ એક શુદ્ધિસ્થાન (purgatory) માં થોડો વખત રહે છે; ત્યાં તેનાં પાપ ધોવાય છે ને તે સ્વર્ગને માટે લાયક બને છે. આ શુદ્ધિસ્થાન તે નથી સ્વર્ગ કે નથી નરક. ડીન ફેરારે એક વચસી — ઉમેદવારીની — અવસ્થા સૂચવી હતી, જેમાં જીવોને પશ્ચાત્તાપ કરવાની તક રાખેલી હતી. કેટલાક ખ્રિસ્તી ધર્મવેત્તાઓ મરણ અને ક્યામત (ખ્યાલ) એ બેની વચ્ચે એક મધ્યાવસ્થા કલ્પે છે. ઘણા ખ્રિસ્તી ધર્મવેત્તાઓ કહે છે કે ઐહિક જીવન અને પારલૌકિક જીવન વચ્ચે કંઈક અનુસંધાન છે; છતાં તેમાંના ઘણા ઓછા પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવા તૈયાર છે. છતાં, આ વિષયને લગતા હિંદુ વિચારમાં જે ઉપયોગી તત્ત્વો છે તે પશ્ચિમના વિચારકોની નજરે ચડ્યા વિના રહેવાનાં નથી. આજે તો એ વિચારની સાથે પણ ઘણી એવી વિચિત્ર ને બેહોદી કલ્પિત કથાઓ ભેગ-સેગ થઈ ગઈ છે, જેને કોઈ વિચારશીલ હિંદુ સાચી માનતો નથી.

૫. હિંદુ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ

હિંદી ખ્રિસ્તીઓ તો, તેમના હિંદુ ભાઈઓની પેઠે, ભારતવર્ષના ભૂત-કાળની મુંડાસથી પમરતી આધ્યાત્મિક હવા લઈ રહ્યા છે. એટલે, ઈશ્વર જગતના અણુએ અણુમાં વ્યાપી રહેલો છે એ સિદ્ધાન્ત એમની તો રજે-રગમાં ઊતરી ગયો છે. ઈશ્વર કડક ને કડોર છે અને તે જગતની પાર કયાંક વસે છે; ઈશ્વરની ઇચ્છાનું ઉદ્દેશન કરવાથી અતિશય ધોર સગ વેઠવી પડે છે; ઈશ્વર એ જ ખરા ઈશ્વર છે; અને માનવજાતિનાં પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પોતે વધસ્તંભે ચડવા માટે એમને જગતમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા; વળી ઈશ્વર મરણ પછી સદેહે ઊડીને શુભતા થયા હતા; અને જે જગતે ઈશ્વરનો તિરસ્કાર કર્યો તેમાં જ તેઓ તેજસ્વી ઝંજીરબંધ રૂપમાં પાછા આવવાના છે; — આવા વિચારો સ્વીકારવાનું હિંદી ખ્રિસ્તીઓને માટે અધિકાધિક મુશ્કેલ બનતું જાય છે. ખાસ કરીને તેમના યુવક વર્ગમાં જે વિચારશીલ માણસો છે તેઓ માને છે કે ઈશ્વર સર્વ મનુષ્યોનાં અંતરમાં તેમજ આખા જગતમાં કામ કરી રહ્યો છે. માત્ર ઈશ્વર પોતાના સ્વભાવને એટલે સંપૂર્ણ બનાવ્યો હતો કે તેમણે પોતાની અંદર રહેલા અંતર્યામી ઈશ્વરનો ખીંગા માણસો કરતાં અધિક અંશે આ વિભાવ કરી બતાવ્યો. ઈશ્વરના રૂપમાં જે ઉદારક પ્રેમનું અંગ છે તેના તરફ જૂના કરારના મહદી લેખકોએ લગભગ દુર્લભ જ કંઈ હતું, એકે ઇસાઈયા જેવા તેમના મહાન પેગંબરો તેના એ અંગની હસ્તીથી અગણ્ય નહોતા. ઈશ્વરના એ પ્રેમનું દર્શન ઈશ્વરે પોતાના શ્રવન દ્વારા જગતને કરાવ્યું. એટલે જગતની આજની સ્થિતિમાં એ શ્રવન આપણે માટે પદ-પ્રદર્શક છે, એમ તો એ હિંદી ખ્રિસ્તીઓ માને જ છે. પુણ્યનો પ્રભાવ જગતમાં ધીરે ધીરે જામતો જશે, અને ખ્રિસ્તી ધર્મસિદ્ધાંતોને નહિ પણ ખ્રિસ્તી પ્રેમભાવનો પ્રચાર થતો જશે, અને તેની આરંભે ઈશ્વરના રાત્મની સ્થાપના થવા પામશે, એવી આશા તેઓ આસ્થાપૂર્વક સેવે છે. ઈશ્વરનું એકત્વ અને વિબુત્ત્વ, અહિંસા, કર્મ અને પુનર્જન્મ જેવા, હિંદુ ધર્મના પ્રાણરૂપ સિદ્ધાન્તોને જ્યારે વિદેશી ખ્રિસ્તીઓ વિકૃત રૂપે ચીતરી તેની કેડકી કરે છે, ત્યારે આ હિંદી ખ્રિસ્તીઓને બહુ લાગી આવે છે. સંયમનાં પરંપરાગત બંધનોને દીઠાં કરવાનાં માઠાં પરિણામો એ વિદેશીઓને કરો આપણ હોનો નથી. હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી જનસમાજ આજે હિંદુ ધર્મની

હાકલ સાંભળી રહ્યો છે. એ હાકલને તે કદાચ કાને ધરે ને તેને અનુસરે; અથવા કદાચ કાને ન ધરે ને તેના તરફ દુર્લક્ષ પણ કરે. પણ જે ચિહ્નો દેખાઈ રહ્યાં છે તે બધાં પંરથી તો જણાય છે કે તે હાપણુપૂર્વક પસંદગી કરી રહ્યો છે. તે હિંદુ ધર્મનાં શ્રેષ્ઠ તત્ત્વોને ખ્રિસ્તી ધર્મનાં સારાં તત્ત્વોની સાથે ભેળવવા મથી રહ્યો છે. એ કામમાં એને જે સફળતા મળશે, તો આ હિંદુ-ખ્રિસ્તી ધર્મથી એકલા હિંદુ ધર્મને જ લાભ નહીં થાય, પણ આખા જગતનું આધ્યાત્મિક જીવન સમૃદ્ધ થવા પામશે.

ઈસ્લામ અને હિંદી તત્ત્વવિચાર

૧. હિંદી મુસલમાનોના કાળો

આજે જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ઉચ્ચતર જાનની, જીવનને સન્માર્ગે દોરે એવી આજના કરતાં અધિક તૃપ્તિદાયક ફિલસફીની, આતુરતાપૂર્વક શોધ ચાલી રહી છે. એ વિષયમાં જેટલી પ્રગતિથી આપણા આપણાને સંતોષ હતો તેટલીથી આપણને સંતોષ નથી; આપણે એમનાથી આગળ વધવા માગીએ છીએ. ધર્મને લગતા મતોનાં પરાપૂર્વથી ચાલતાં આવેલાં બંધનો અગાઉ ભાગ્યે જ પડ્યાં હોય એટલાં ઢીલાં પડી ગયાં છે. માણસો છડેયોડ કહેવા લાગ્યા છે કે અમે મરજી હાવે તેવા વિચાર કરવાને, અને જમાનો બદલાતો જાય તેમ તેમ અમારા જીવનસિદ્ધાન્તો નવેસર ધડતા રહેવાને, પૂરેપૂરા મુખત્યાર છીએ. પ્રાચીન ગ્રંથોના જ્ઞાન વિષે તથા પ્રાચીન કાળ વિષે નમ્રતાભર્યા આદર અને પૂજ્યભાવના કરતાં આજના નવા નવા વિચારો અને અનેક અભિનવમતવાદો આધુનિકતાને પૂજનારો આપણાં માનસને વધારે રુચે છે. વિચારના ક્ષેત્રમાં આજે જે જીથલપાથ ચાલી રહી છે તે પ્રાચીન ધર્મોને પડકારીને કહે છે કે તેમણે પોતાની સત્યતાં ને ઉપયોગિતા ફરી નવેસર પુરવાર કરવી ઘટે છે. સદુ પ્રગતિ-શીલ ધર્મો અને સંપ્રદાયોના ધર્મધુરંધરો અત્યારે પોતાના પરંપરાગત સિદ્ધાન્તોને નવેસર તપાસવા મંડી પડ્યા છે. તેમનો હેતુ એ છે કે અત્યારે વધતાં જતાં જ્ઞાન અને અનુભવના દુમલામાંથી એ સિદ્ધાન્તોને ઉગારી શકાય તો ઉગારવા. જે પુસ્તકની સમાલોચના આ લેખમાં મેં કરવા ધારી છે તે (Notes on Islam) હિંદના એક સુપ્રસિદ્ધ મુસલમાન ગૃહસ્થ સર, અહમદ હુસેનનું લખેલું છે. તેઓ અત્યંત સંસ્કારી ને ધર્મ-નિષ્ઠ સન્માન છે. ઈસ્લામ ધર્મે જે વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના આધુનિક

આદર્શો જોડે અથડામણમાં ન આવવું હોય તો તેના સિદ્ધાન્તોનો અર્થ કેવી રીતે ઘટાવવો જોઈએ, તે બતાવવાનો પ્રયાસ લેખકે આ પુસ્તકમાં કરેલો છે. ઈસ્લામની ભાવિ નવચલનામાં હિંદુસ્તાન કેવો ફાળો આપી શકશે એનો કંઈક ખ્યાલ આપણને આ પુસ્તકમાંથી મળે છે.

કોઈ પણ ધર્મનો વિકાસ કઈ રીતે ચાલે તેનો આધાર બે વસ્તુઓ પર રહે છે — તે ધર્મની આસપાસની સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ; અને તે ધર્મને અનુસરનાર પ્રજાનો સ્વભાવ. અરબસ્તાનમાં ઈસ્લામ એ સાદો, જાતી કોટિનો ઇશ્વરવાદ હતો. પાછળનાં સદ્કાંમાં તેનામાં જે બમક આવી તેનો શરૂઆતમાં છેક જ અભાવ હતો. ઈસ્લામે જ્યારે ઈરાની પ્રજાને તાબે કરી ત્યારે મૂળની સેમિટિક વૃત્તિઓ શમી ગઈ, અને તેનું સ્થાન ગૂઢવાદની — સૂફીવાદની — વૃત્તિએ લીધું. અતિ પ્રાચીન આર્ય પ્રજાસિકાની અજોડ સુંદરતાની જગાએ વિચારોની સમૃદ્ધિવાળી ફિલસૂફી, અને અનેક રંગોની પૂરણીવાળી પુરાણકથાઓ આવી. તેમાં પેગંબર સાહેબને સ્વર્ગ અને પૃથ્વી વચ્ચેના અન્તરિક્ષમાં વસતા એક ગૂઢ સત્ત્વરૂપે કદપવામાં આવ્યા. હિંદુસ્તાનની વસ્તીમાં ઈસ્લામના અનુયાયીઓ આશરે સાત કરોડ છે.^૧ એમાંના મોટા ભાગનું તથા હિંદુઓનું ખમીર એક જ છે. એટલે ઈસ્લામની હિંદી આવૃત્તિમાં કેટલાંક સ્વતંત્ર ને વિશિષ્ટ અંગો હોય એ સ્વાભાવિક છે. છેક હમણાં હમણાં લગી, હિંદના મુસલમાનો માનતા કે પોતાને સ્વદેશનો જે આધ્યાત્મિક વારસો મળ્યો છે તેનો ઉપયોગ કરીને ઈસ્લામનો અર્થ ઘટાવવો એ પોતાનું કર્તવ્ય છે, પોતાનો અધિકાર છે. ને એ સદ્ભાગ્ય પોતાને મળ્યું છે એ વિષે તેઓ ગર્વ લેતા. પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે થોડા વખતથી આપણા કેટલાક સુશિક્ષિત મુસલમાન ભાઈઓનાં મનમાં એવી વિચિત્ર કદપના ધૂસી ગઈ છે કે તેઓ સ્વધર્મ છોડી ઈસ્લામમાં દાખલ થયા એટલે સ્પેનના મૂર લોકોના તથા બગદાદના ખલીફાના વંશજ બની ગયા. તેઓ સંસ્કારમાં તેમજ સામાજિક રીતરિવાજમાં હિંદુ દેશ-ભાઈઓથી પોતાને અજગા માનતા થયા છે. આપણે આપણા બૌદ્ધિક મત યા ધાર્મિક વિચાર બદલીએ એટલા જ પરથી આપણું આખું માનસિક ધડતર બદલાઈ જતું નથી. એક ધર્મ છોડી બીજા ધર્મમાં જવું એનો અર્થ એવો નથી કે સ્વદેશના જૂતકાળ સાથેનો અથવા તેના આદર્શો સાથેનો બધો સંબંધ તોડી નાખવો. હિંદુસ્તાનનો જે આધ્યાત્મિક વારસો

છે તેના પર સહુ ડોમોની માલિકી છે, એમ હિંદમાં વસતી મુસલમાન ડોમના ધાર્મિક તેમજ સામાજિક નેતાઓ સમજવા લાગ્યા છે; અને ડોમને અવળે રસ્તે ચડાવનારા માણસોએ તથા કાવાદાવા કરનાર મુત્સદીઓએ ડોમ ડોમ વચ્ચેનાં કૃત્રિમ બેદો અને વૈમનસ્થને ઉત્તેજન આપ્યું છે તેની સાથે તેઓ વાંધા ઉઠાવે છે; એ આ યુગનું સુચિત્ત છે. આપણે ગમે તે ધર્મ પાળતા હોઈએ, પણ આપણી સહુની નસોમાં એક જ લોહી વહે છે, અને આપણે સહુ એક જ આધ્યાત્મિક સંપત્તિના વારસો છીએ. આઈરીશ કવિ એ. ઈ. (જ્યોર્જ રસેલ) એ આયર્લેન્ડને વિષે કહ્યું છે : “ પૃથ્વી પર હજુ થોડીક પ્રજાઓ એવી બાકી છે જેમનો ઇતિહાસ છેક દેવો સુધી અને સૃષ્ટિના સર્જનકાળ સુધી પહોંચે છે. એ પ્રજાઓમાં એક આપણે છીએ.” આ વચનો આયર્લેન્ડના કરતાં હિંદુસ્તાનને વિષે વધારે સાચાં છે. હિંદુસ્તાનનો જૂતકાળ છેક અતિ-પ્રાચીન કાળના ઘેરા ધુમ્મસ લગી પહોંચે છે. અને તેથી પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી ઘણી પ્રજાસિકાઓ, ફેટલીકવાર આપણી મરજી વિરુદ્ધ પણ, આપણને રુચિકર લાગે છે. તે આપણી હૃદયવીણાના ગૂઢ તારોને ઝલકાવે છે; આપણી સ્મૃતિને સતેજ કરે છે, અને આપણી ભુલકણી આંખોને ઉઘાડે છે. હિંદના આત્માફી ચૈતન્યને પ્રતાપે આપણે સહુ હિંદી બનીએ છીએ. હિંદના મુસલમાનોની પાસે આધ્યાત્મિક ભાવનાનો આવો લાંબો ઇતિહાસ પડેલો છે. એટલે તેમનો એ અધિકાર છે, અને તેમનું કર્તવ્ય પણ છે, કે તેમણે ઇસ્લામનો સાચામાં સાચો, જાયામાં જાચો, ને ઉદારતામાં ઉદાર અર્થ ધટાવી બતાવવો; જેથી એમ દેખાઈ આવે કે આજે અજ્ઞાન અને ધર્મોંધ લોકો, ખટપટી મુત્સદીઓ, અને ધાર્મિક અનૂતવાળા માણસો એ સહુએ માનેલા ધર્મના કરતાં સાચો ઇસ્લામ-કંઈક હુદો જ છે. હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો પોતાને વારસામાં મળેલા સંસ્કાર, અને પોતે અપનાવેલો ધર્મ, એ બેને ભેળા કરે, અને જૂના નવાનો સમન્વય સાધે એ જરૂરનું છે. એમ કરતાં તેઓ ઇસ્લામમાં રહેલા સત્યનાં ફેટલાંક ઉપેક્ષિત અંગો પર વિશેષ બાર દેવા પ્રેરાશે. એ અંગોએ અંતરના સંસ્કાર અને બદારનો મુધારો એ જાંનેને ખરેખર આગળ ધપાવ્યા દતા, અને જે દુનિયા મરતી હતી તેને સજીવન કરી દતી. વળી, ઇતિહાસના ફેટલાંક આકસ્મિક સંજોગોને લીધે એ ધર્મની ફેટલીક મદરત વિનાની વીગતો પર દદ બદારનો બાર મુકાયો દતો;

તે વીગતોનો તેઓ ત્યાગ કરશે. થીજી જઈને ચોસલાં જેવો બની ગયેશે — અચલાયતન જેવો બની ગયેશે — જે ધર્મ લોકોનાં જીવનને ઘેરી વળેશે છે ને લોકોને આંધળાભીત બનાવી મૂકે છે, તે ધર્મની ધૂંસરી એ મુસલમાનો ફગાવી દેશે. તે ઉપરાંત તેઓ ઈસ્લામને અનુસરનારી દુનિયાને પેગંબર સાહેબના સંદેશનો એવો અર્થ ઘટાવી બતાવશે જે, હું માનું છું કે, પાછલા અનુયાયીઓના મતાગ્રહના કરતાં ખુદ પેગંબર સાહેબના પોતાના મનોભાવને વધારે અનુકૂળ હશે. જનાબ અમીરઅલીએ તેમના મહાઅંચ 'ધી રિપરિટ ઓફ ઈસ્લામ'માં (જેમાંથી પુષ્કળ સામગ્રી મેં આ લેખમાં લીધી છે), અને સર અહમદ હુસેને તેમના પુસ્તક 'નોટ્સ ઓન ઈસ્લામ' (ઈસ્લામ વિષે નોંધો)માં આપણને બતાવી આપ્યું છે કે હિંદુસ્તાનના ભૂતકાળરૂપી કથારામાંથી કેવાં અદ્ભુત ફૂલો ખીલી નીકળે એમ છે.

૨. ઈસ્લામની ઉદારતા

હિંદીઓની કલ્પનાને પેગંબર સાહેબના જીવનમાં જે વસ્તુ આકર્ષક લાગે છે તે તેમનો અત્યંત ધર્મપરાયણ સ્વભાવ. સૃષ્ટિની ગૂઢતાનો ભેદ ઉઠેલવાનો પ્રયત્ન કરતાં પેગંબર સાહેબ, અલ્લાની બંદગી કરવા ને ધ્યાન ધરવા, હીરા પર્વતની એક યુક્તિમાં જતા; અને જોડા વિચાર ને ધ્યાનમાં લીન થઈ જઈ રાતોની રાતો ત્યાં રહેતા. સત્ય જાણવા ને આચરવાનો પ્રયાસ તે ધર્મ, એવી તેમની કલ્પના હતી. ધર્મ એટલે અમુક પ્રકારનું જીવન, અથવા અનુભવ, એવો અર્થ કરીએ, તો આપણામાં ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓ પ્રત્યે ઠરેલપથણીની વૃત્તિ આવે છે. ધર્મો અને સંપ્રદાયોનો જેટલો અંશે જીવનની ખરી હકીકતોના જ્ઞાન જોડે મેળ ખાય છે તેટલો અંશે જ તે સાચા છે. આધ્યાત્મિક અનુભવ એ કેવળ ધર્મની પરિસ્થિતિ અથવા ધર્મનું અંતિમ સાક્ષ્ય નથી; તે ધર્મની કસોટી પણ છે, અને એ અનુભવની કસણી પર ધર્મને કસી જોવાનો પણ હોય છે. અનુભવ જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ તે પ્રમાણે ધર્મોનો નવેસર અર્થ ઘટાડવાનું પ્રત્યેક યુગનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે. ઈસ્લામના સિદ્ધાન્તોનું જે નવું નિરૂપણ સર અહમદ હુસેને તેમના પુસ્તકમાં કર્યું છે તે નહિ છેક જૂના વિચારનું, નહિ છેક નવા વિચારનું, પણ કંઈક એ બેની વચ્ચેનું છે. કુરાનનાં વચનોના જે કેવળ સમ્બાર્ય ઈસ્લામના કેટલાક આશિર્વાદો ઘટાડ્યા છે તે

સ્વીકારવા આ લેખક તૈયાર નથી. જે અર્થ પોતાને સૌથી અધિક પ્રુદિગ્રાસ્ય લાગે તે કરવાની પોતાને છૂટ છે, એમ તેઓ માને છે. એમ કરતાં તેઓ પેગંબર સાહેબના ઉપદેશનું હૃદયગત વધારે સારી રીતે પ્રગટ કરી શક્યા છે. પેગંબર સાહેબે તો એવા કંઈ પણ પ્રતિબંધો મૂક્યા નહોતા જેનાથી પ્રગતિશીલ માનવજાતિનો અંતરાત્મા બંધનમાં આવી પડે. ઈશ્વરની વાણી અથવા અલ્લાની ‘વહી’ મનુષ્યના આત્મા દ્વારા જ પ્રગટ થાય છે. અને એ જોખી વાણી જેમને સંબળાઈ અથવા જેમને ખુદાની ‘વહી’ આવી તેમાંના શાણામાં શાણા માણસો તેમના જમાનાનાં ભ્રમો અને વહેગોથી મુક્ત હતા, એમ માનવાને આપણને કોઈ ફરજ પાડતું નથી. કુરાને શરીરમાં એવી ઘણી વસ્તુઓ છે જેને કેવળ રશ્યાનિક સંજોગો ને ઘટનાઓ તથા સાંસારિક વિષયો સાથે સંબંધ છે, અને જેને શુદ્ધ ધર્મની સાથે કરો સંબંધ નથી. સર્વ ધર્મના જૂની રૂઢિને વળગી રહેનારા લોકો જૂલી જાય છે કે “ધર્મનાં મુકાં હાડકાં કરી પિસાતમાં નથી; એ હાડકામાં એતન પુરનારો જે પ્રાણ છે તે જ ખરી મહત્ત્વની વસ્તુ છે.” સર અહમદ હુસેન કહે છે કે અત્યારના કેટલાક મોક્ષવીઓ જે મતાગ્રહી મહમ્મદી ધર્મનાં પ્રતિપાદન અને ઉપદેશ કરે છે તેના કરતાં ઈસ્લામ એ જુદી વસ્તુ છે. તેઓ કહે છે : “હું ઈસ્લામ અને મહમ્મદી ધર્મ વચ્ચે ભેદ પાડું છું. મહમ્મદી ધર્મ એ શુદ્ધ ઈસ્લામ નથી. તે ઈસ્લામનો સાચો ધર્મ જૂઠી ગમેલો છે, અને કેવળ ઈસ્લામના શાસ્ત્રગ્રંથોના શબ્દો જ યાદ રાખે છે.”

આપણે જ્યારે ધર્મના ‘અનુભવાત્મક’ રૂપ પર વિશેષ ધ્યાન દઈએ છીએ ત્યારે આપણને એક વાતની સમજ પડે છે. સર્વ ધર્મોના સાચા ધર્મનિષ્ઠાવાળા માણસો તેઓ કહ્યે છે તેના કરતાં એકબીજાની વધારે નજીક હોય છે. હિંદુ ધર્મના જેવી વિગાળતાની ભાવના ધારણ કરીને સર અહમદ હુસેન કહ્યું રાખે છે કે સર્વ ધર્મો જે સત્યની આરાધના કરે છે તે જેની પ્રાપ્તિ માટે મથે છે તે સત્ય એક જ છે. એ કથનના ટેકામાં તેઓ જલાલુદ્દીન રૂમીનું^૨ વચન ટાંકે છે : “બધા ધર્મોનું સારશૂત તત્ત્વ તો એક જ છે.” સેમિટિક ધર્મોમાં^૩ પોતે એકલા જ સાચા હોવાની જે ખુમારી બેવામાં આવે છે તેને હિંદી મુસલમાનો પૂરા

૨. એક સૂફી કવિ અને તત્ત્વજ્ઞ.

૩. યહૂદી ધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ, અને ઈસ્લામ.

નિગરથી અપનાવી શકે એમ નથી. હિંદુસ્તાને તેના ઇતિહાસના આરંભ-
કાળથી ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યની અને સર્વ ધર્મોએ હજામજાને રહેવાની જરૂર
દાંડી પીટીને પોકારેલી છે. એ જ ભાવનાને અનુસરીને મહાન અકબરે
સર્વ ભારતવાસીઓને એક ધર્મ (દીને ઇલાહી)ની ઐક્યમંથી વડે
એકધર્મી ને એકરંગી પ્રજા બનાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો હતો. એ એક
ધર્મ પાળવા ને આચરવામાં હિંદુ મુસલમાન બંને બેગા થશે એવી એમની
ધારણા હતી. એ પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો કેમકે સંતોગે અનુકૂળ નહોતા.
ઉપનિષદમાં મૂર્તિને સ્થાન નથી ને કોઈ પણ મતમતાન્તર વિષે આગ્રહ
નથી; તેથી તે આખા જગતને ગ્રાજી ને ઉપયોગી થાય એવાં છે.
એ ઉપનિષદોના આત્મવાદી તત્ત્વજ્ઞાનની અકબરના મહાન પૌત્ર દારા
શિકોહના મન પર ઘણી જ અસર પડી હતી; અને તેણે ‘ મનૂમ-ઉક્ત-
બહરૈન ’ અથવા ‘ એ સાગરનો (હિંદુ ધર્મ અને ઇસ્લામનો) સંગમ ’
એ નામનો એક ગ્રંથ લખ્યો હતો. તેણે કબૂલ કર્યું હતું કે એ બંને
ધર્મમાં આપણને ઉચ્ચતર જીવન ગાળવામાં મદદ કરવાની સરખી શક્તિ
રહેલી છે. સર અહમદ હુસેન માને છે કે આપણે જુદે જુદે રસ્તે આશીને
પણ મોક્ષરૂપી એક જ મુકામે પહોંચી શકીએ એમ છીએ. તેઓ કહે
છે : “ યાદ રાખજો કે દુનિયામાં ધણાં માણસ અને ધણાં મન હોય
છે; અને જેટલાં વિચાર કરનારાં મન હોય તેટલા ધર્મો હોય, તેટલી ઈશ્વર
વિશેની કલ્પનાઓ હોય, તેટલા ઈશ્વરના મુલ્યો વિશેના ખ્યાલો હોય, અને
તેટલા જગતનાં આદિ ને અંત વિશેના વિચારો હોય, એ સંભવિત
છે. ” જેઓ મુસલમાનોના મોટા સમુદાયોના વર્તનથી વાકેફ છે તેમને
આ હિદાય વચનોમાં કુરાનના ઉપદેશનું ખરું વર્ણન થયું છે એમ માનવું
જરા મુશ્કેલ લાગશે. પણ વસ્તુતઃ એ વર્ણન સાવ સાચું છે. જગતમાં
ઈસ્લામ સિવાય કોઈ સાચો ધર્મ જ નથી એ બ્રમભરેલી માન્યતામાંથી
ધર્મોધતા, અસહિષ્ણુતા ને ઝગ્ગાઈપણું જન્મે છે. પણ એવી માન્યતા
કુરાનના ઉપદેશની વિરોધી છે. અન્યકાર કહે છે : “ કુરાનની ખીચ
મુરાની પહેલી આપત આપણને દરમાવે છે કે મહમદ પેગંબરને અસ્લાએ
જે જ્ઞાન આપ્યું તેટલું જ આપણે સાચું માનવું એમ નહિ; પણ તેમની
પહેલાં થઈ ગયેલા પેગંબરોને અસ્લાએ જે જ્ઞાન આપ્યું તે પણ સાચું
માનવું જોઈએ. ” એ આપત સ્પષ્ટપણે બતાવે છે કે જગતમાં ધણા

સાચા ધર્મો છે, અને હમેશાં ચતા રહેશે; અને ઈસ્લામ એ ધર્મોમાંનો એક છે.”

માણસો અમુક વિચાર ધરાવે છે કે નહિ એની પરીક્ષા લેવી, ને તેમાં જે પાર બિતરે તેમને જ ઈસ્લામના અનુયાયી ગણવા, એમ પેગંબર સાહેબે દરમામ્યું નહોતું. એ ઉપરથી એમની ધાર્મિક પ્રતિભા દેખાઈ આવે છે. પેગંબર સાહેબની હદીસના સંગ્રહમાં તેમણે લગભગ પહેલું જ વચન એ કહ્યું છે કે “જે કોઈ માણસ કહેશે કે ‘અલ્લા સિવાય બીજો કોઈ દેવ નથી,’ (લા ઈલા હિલ્લાહ) તેને મોહા મળશે.” અમે જ સાચા છીએ, ને અમારા અનુયાયીઓ જ સ્વર્ગે જવાના છે, એવો જે દાવો મહદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મના લોકો કરતા હતા તેની સામે મહમદ પેગંબરે વિરોધનો અવાજ ઉઠાવ્યો હતો, અને કહેલું કે જેઓ અલ્લા પર યકીન રાખે છે

“અને જે જ્ઞાન તને બતાવવામાં આવ્યું છે, તથા જે જ્ઞાન તારી પહેલાં થઈ ગયેલા બીજાઓને બતાવવામાં આવ્યું હતું, તેના ઉપર જેઓ ઈમાન લાવે છે, અને ક્યામતનો દિવસ આવવાનો છે એમ ખાતરીથી માને છે...” (કુરાને મઝદ : ૨-૪)

“તેણે (અલ્લાએ) તારી આગળ આ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે, જે તેની આગમન પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોને ટેકે આપે છે. તેણે તે આગળ લોકોને સાચા માર્ગ બતાવવા માટે તૌરાત તથા હિન્દુ પ્રગટ કર્યા હતા; અને કુરાન (કુરાન) પણ તેણે જ પ્રગટ કર્યું.” (કુરાને મઝદ : ૩-૩)

આમાંની પહેલી આયતનું વિવેચન કરતાં મોસવી મહમદઅલી કુરાનના તેમના અંગ્રેજી તરજુમાંમાં કહે છે :

“દુનિયાના તમામ મુસલમાનોમાં ઈસ્લામ એ એક જ મુસલમાન એવો છે જેણે દુનિયાના તમામ પેગંબરો પર યકીન રાખવાનો ઉદારતાભર્યો કાનૂન બતાવ્યો છે; અને સર્વ ધર્મોમાં સત્ય છે એ માન્યતા એનું ખાસ લક્ષણ છે. ‘જે જ્ઞાન તારી પહેલાં થઈ ગયેલા બીજાઓને બતાવવામાં આવ્યું હતું,’ એ શબ્દોમાં જે ‘જ્ઞાન’ શબ્દ છે તેમાં દુનિયાની તમામ કોષોને અલ્લા તરફથી મળેલા જ્ઞાન (જુતિજ્ઞાન)નો સમાવેશ થાય છે. કેમકે કુરાનમાં જ બીજા એક જગ્યાએ કહ્યું છે : ‘એક પણ કોમ એવી નથી શક્ય જેમાં અમારો કોઈ ગતવનાર (રસૂલ) થઈ ન ગયો હોય.’ (૩૫-૨૪)” આ આયતની દીકામાં એ જ લેખક કહે છે : “દરેક કોમમાં મુદાને કોઈ રસૂલ થઈ ગયો એ ઉદારતાનો સિદ્ધાન્ત કુરાનમાં ફરીફરીને ઉપદેશવામાં આવ્યો છે.” આવી ઉદારતા અલ્લા ઈસ્લામમાં જ છે એ દાવો ભોંકે વધારેપડતો છે, છતાં આ વચનોમાં ઈસ્લામની ઉદારતાનો સારો પુરાવો મળે છે.

ને તેની ધન્ય પ્રમાણે વર્તે છે તે સદુ મોક્ષને લાયક છે. “એમાં શંકા નથી કે મુસલમાન, યહૂદી, ખ્રિસ્તી તથા સાખી એ યોગમાંથી જે કોઈએ અજ્ઞા પર તથા ક્યામતના દિવસ પર વિશ્વાસ રાખ્યો હશે અને સત્કર્મ કર્યા હશે તેમને તેમનાં સત્કર્મનો જલ્દથી તેમના પાત્રણુદાર તરફથી મળશે તેમને કોઈ જાતનો બચ નહીં રહે, ને તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે દુઃખી નહીં થાય.” (૨-૬૨) પેગંબર સાહેબે વિચારના કરતાં વર્તન પર વધારે ભાર મૂક્યો છે, તે બતાવે છે કે તેમને સાચું જ્ઞાન હતું. મનુષ્યોને સત્કર્મને પંથે દોરતો હોય એવો પ્રત્યેક ધર્મ સ્વીકારવા લાયક છે; પછી બન્ને તેના સિદ્ધાન્તો કે મતમતાન્તર ગમે તેવા હોય. કેમકે આપણે જો ઈશ્વરની ધન્ય અનુસાર ચાલીએ તો ધર્મના સિદ્ધાન્તની ખબર તો આપણને પડી રહે. કુરાનમાં કહ્યું છે : “તમારામાંથી પ્રત્યેક (સમાજ) માટે અમે એક શાસ્ત્ર ને એક સંપ્રદાય ફરજિયાત છે. જો અજ્ઞા ધારત તો તમને સદુને એક જ ધર્મના અનુયાયી બનાવી દેત. પણ તેણે તેમ નથી કયું”, તેમાં ઉદ્દેશ એ છે કે તેણે તમને જે કંઈ જુદું જુદું આપ્યું છે તેમાં તમને કસી જોવા. માટે નેકીનાં કામોમાં ઉતાવળ કરવાની હરીફાઈ કરો. તમારે સદુને અજ્ઞાની પાસે જ પાછા ફરવાનું છે. જે જે વાતમાં તમે માંહોમાંહે મતભેદ રાખતા હતા તેને વિષે અજ્ઞા તમને કહી દેશે.” (૫-૪૮) કુરાનના કહેવા પ્રમાણે, “જેઓ શ્રદ્ધાવાન છે અને સત્કર્મ કરે છે” તેઓ, તથા “જેઓ અજ્ઞા પર વિશ્વાસ રાખે છે ને સત્કર્મ કરે છે” તે સદુ, મુસલમાન છે. આ વિચારને અનુસરીને ના. આગાખાને એકવાર કહેલું કે મહાત્મા ગાંધી મુસલમાન છે.^૫ ઈશુ ખ્રિસ્તે પણ

૫. સરખાવો : “દરેક પ્રજામાં સત્કર્મી ને યુદ્ધયશાળી માણસો યદ્ય ગયા છે અને આજે પણ છે. તેઓ જ્યાં મુસ્લિમ હતા અને છે.” (સૈયદ અબુલ આસા મીદુદી : ‘ટોવર્ડ્ઝ અંડરસ્ટેંડિંગ ઇસ્લામ’, પૃ. ૧-૨)

આ વિષે ગાંધીજીએ પોતાનો વિચાર પણ સ્પષ્ટ લાખામાં રબ્દ કર્યો છે. તેઓ કહે છે : “જે બાઈબલનો મારો અર્થ કરીને હું” અને ‘ખ્રિસ્તી’ કહેવડાવી શકું, અથવા કુરાનનો મારો અર્થ કરીને અને ‘મુસલમાન’ કહેવડાવી શકું, તો હું તેમ ફરવાને જગાય સંકેત ન ખાક. કારણ તેમ યદ્ય શકે તો તો ‘હિંદુ’, ‘ખ્રિસ્તી’, અને ‘મુસલમાન’ એ જ્યાં સમાનાર્થ સંજ્ઞા યદ્ય પડે. (ધર્મમંથન, પૃ. ૪૬૩) “એક જ ઈશ્વર અને તેના પેગંબરોની અનન્ત પરંપરાની માન્યતાથી જે ઇસ્લામને સન્તોષ થતો હોય, તો આપણે જ્યાં મુસલમાન છીએ; પણ તેમ જ આપણે જ્યાં હિંદુ અને ખ્રિસ્તી પણ છીએ. સત્ય એ કોઈ પણ એક

એમ નહોતું કહ્યું કે “એમના વિચારો પરથી તમે એમને ઓળખજો.” તેમણે તો કહેલું કે “એમનાં ક્ષણ (કર્મો) પરથી તમે એમને ઓળખજો.” અને પીટર ખરું કહ્યું છે કે “હું સાચોસાચ જોઉં છું કે ઈશ્વરને કોઈ માણસ વધારો ને કોઈ અળખામણો નથી. પણ દરેક પ્રજામાં જે માણસો તેનાથી ડરે છે ને સત્કર્મ કરે છે તેમને ઈશ્વર અપનાવે છે.”

સર મહમદ હુસેન કહે છે કે ઇસ્લામ “નથી સાચા ખ્રિસ્તી ધર્મનો વિરોધી, નથી ખીજા કોઈ સાચા ધર્મનો વિરોધી;” કેમકે સર્વ ધર્મોના સારસ્વ તત્ત્વ એ છે કે ઈશ્વર પિતા છે, અને મનુષ્યો તેનાં સંતાન હોઈ બાઈભાંડુ છે. જે ધર્મોમાં સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતા, મમત અને મતાગ્રહ છે તેઓ જ માંહોમાંહે લડે છે. ઈસુની શ્રદ્ધા અને મહમદની શ્રદ્ધા એક જ પ્રકારની છે. પણ સેન્ટ પોલ તો કહે છે કે આપણે ઈસુને આપણા ઉદ્ધારક અને મુક્તિદાતા માનવા, પૃથ્વી પર ભિંતરી આવેલા સાક્ષાત્ ઈશ્વર માનવા. એ કથનનો ખ્યાલ કરવાનું વિચારશીલ ખ્રિસ્તીઓને વધારે ને વધારે અધરું લાગતું જાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ ન્યારે ઈસુને વિશે એવો દાવો કરે છે ત્યારે તે ઇસ્લામનો વિરોધી અને છે; કેમકે ઇસ્લામને પણ મહમદ પેગંબરને વિશે એવો જ દાવો કરવાની સહેજે લાલચ થઈ આવે છે. ઇસ્લામે પેગંબર સાહેબને વિશે જે દષ્ટિ રાખી છે તે માણસની ભુદ્ધિ સ્વીકારી શકે એવી છે. એ એનું એક બૂવણ છે. ઇસ્લામ માને છે કે હઝરત મહમદ એક પેગંબર — નખી — રસૂલ — ખુદાના સંદેશ-વાહક હતા, અને તેમણે માનવજાતિના મોટા ભાગનો ધર્મ સુધાર્યો હતો. તે છતાં તેઓ ખીજા કોઈ પણ માણસના જેવા ઈનસાન હોવાથી દુન્યવી કામોમાં તેમને હાથે-બૂલ થઈ જવાનો સંભવ રહેતો; અને ખીજા માણસોની જેમ તેમને પણ અજ્ઞાની રહેમની — કૃપાદષ્ટિ અને દયાની —

ધર્મગ્રંથની એકાન્તિક સંપત્તિ નથી.” (બ્યાપક ધર્મભાવના, પૃ. ૪૪) વળી તેમણે કહ્યું ■ : “સહુને પોતપોતાનો ધર્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ લાગે છે તેથી જ તેમાં તે રહે છે. તે ન્યાયે હિન્દુ ધર્મ અને જૂઠો નથી લાગતો, એટલું જ નહીં પણ તે મને સર્વથી શ્રેષ્ઠ લાગે છે. તેથી બાળક જેમ માતાને વળગી રહે છે તેમ હું મારા ધર્મને વળગી રહું છું. પણ બાળકો જેમ પરમાતાને તિરસ્કાર નથી કરતાં, તેમ હું પણ પરધર્મોનો તિરસ્કાર નથી કરતો. મારા ધર્મ પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ ખીજાઓના પોતાના ધર્મ પ્રત્યેના પ્રેમને સમજતાં મને શીખવે છે.”

(બ્યાપક ધર્મભાવના, પૃ. ૫૬)

જરૂર રહેતી. સર અહમદ કહે છે : “ હઝરત મહમદને દેવ માનવા, અથવા તેઓ ખુદાની સમાન કોટિના છે, એમ કેટલીકવાર કહેવાય છે, અને તેમને અહમદના વેશમાં આવેલા (અહદ) કહે છે. પણ આમ કહેવું એમાં નથી ઈસ્લામ કે નથી ઈમાન. પોતે કેવળ ઈન્સાન છે એથી વધારે દાવો પેગંબર સાહેબે કદી કર્યો ન હતો. ” પેગંબર સાહેબ કહે છે : “ હું તો માત્ર સંદેશવાહક બનાવી મોકલેલો ઈન્સાન છું. (સુરા ૧૭-૬૫) છતાં તેમના પહેલા અનુયાયીઓનાં ભક્તિ અને હિતસાહ એટલાં બધાં હતાં કે પેગંબર સાહેબને વિષે અનેક દંતકથાઓ ચાલી, કહેવાય છે કે પેગંબર સાહેબનો જન્મ થયો તે રાત્રે બાદશાહ ખુશરો મહેલ ધરતીકંપથી પડી ગયો; ઈરાનના મગ સંપ્રદાયના પૂજારીઓનો આતશ છુઝાઈ ગયો; સાવાતું સરોવર સુકાઈ ગયું; દિગ્રીસ નદીનાં પાણી કાંકા ઝાળગીને વહેવા લાગ્યાં; અને જગતની સર્વ મૂર્તિઓ ઊંધે મોઢે ભોંય પર પડી. સદ્બાગ્યે આ દંતકથાઓ ઈસ્લામમાં કદી પ્રમાણભૂત મનાઈ નહિ. પેગંબર સાહેબના શરૂઆતના આરબ અનુયાયીઓ બાબા, સંશયવાદી ને શંકાશીલ હતા. એટલે, ઈમ્મુ ખ્રિસ્ત મરણ પછી ચાળીસમે દિવસે કબરમાંથી ઊઠ્યા અને ઊંચે ગયા એ વાર્તાને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં અગત્યનું સ્થાન મળ્યું છે; પણ મહમદ પેગંબર હવામાં ઊડીને જેસક્ષેમ ગયા, તેઓ મક્કા નજીક ફરતા હતા ત્યાં તેમને અફસાનો અવાજ સંભળાયો, ને અફસાએ તેમને પોતાના રસૂલ તરીકે સંબોધ્યા, વગેરે કથાઓને ઈસ્લામમાં ઝાઝું મહત્ત્વ કદી મળ્યું નથી. પેગંબર સાહેબનું નખીપણું પણ હંમેશાં કબૂલ રખાતું નથી. વહાણી સંપ્રદાય જ જુઓને. વહાણીઓ કહે છે કે અફસાની સમક્ષ પ્રણિપાત કરવા એ જ અફસાની પૂજા અથવા ઈબાદત છે; અફસાની આગળ કોઈ શરી (હરમ્યાનગીરી કરનાર) ને બોલાવવો એ જૂતપરસ્તી (મૂર્તિપૂજા) છે; અને મોટામાં મોટું પુણ્યકાર્મ એ છે કે પેગંબર સાહેબની કબર અને ઈમામોના રાગને તોડીફાડીને જમીનદોસ્ત કરવાં !!

પેગંબર સાહેબ જેવા વિચારકે પરાણે ધર્માન્તર કરાવવાનો ઉપદેશ આપ્યો હોય એ બનવાજોગ નથી. આપણે માણસોને તેમનાં વિચારો ને માન્યતાઓ બદલવાની ફરજ પાડી શકતા નથી. પેગંબર સાહેબે તો કહ્યું છે : “ ધર્મમાં કોઈ બદલતી જગરદસ્તી હોય નહિ. ” (સુરા

૨-૨૫૭)૧ “ માણસોને ઈમાન તો ફક્ત અલ્લા પાસેથી જ મળે છે. છતાં શું તું માણસોને ઈમાન રાખવાની ફરજ પાડશે ? ” આરબ સિવાયની પ્રજાઓ પાસે ઈસ્લામનો સ્વીકાર કરાવવાનો સફળ પથ ખ્યાલ પેગંબર સાહેબને હતો કે કેમ એ સંકાપડતું છે. ધર્મને નામે થયેલા જુલમો અને જળરક્તીયી થયેલાં ધર્માન્તરો, જેણે ઈસ્લામની કીર્તિને કલંકિત કરી છે, તે એ ધર્મની સાચી બાવનાનાં વિરોધી છે. દગરત ઉમર, જેમણે ઈસ્લામના અનુયાયીઓ પર જુલમ વર્તાવ્યો, અને જે પાછળથી ખસીફ થયા, તેમણે ઈસ્લામની માન્યતા ન સ્વીકારનાર લોકો સામે પહેલવહેલી તલવાર ખેંચેલી. અને પેગંબર સાહેબના કેટલાક અનુયાયીઓના અણુધડ આચરણ પરથી સામાન્ય લોકોનો એવો મન બંધાયો કે જેઓ પેશતાની ધાર્મિક માન્યતાઓને ખાતર જેઠાદ ચલાવીને લડતાં મરે તે વધારે સાચા શહીદ ગણાય. હિંદુસ્તાનનો મુસલમાન, તેના હિંદુ દેશભાઈની જેમ, અન્તરાત્માની સ્વતન્ત્રતામાં માને છે. સર અબદુર રહીમે કહ્યું છે : “ ઈસ્લામ જળરક્તીયી તબક્કીય (ધર્માન્તર) કરાવવાનું ફરમાન કરે છે એ કદપના સાવ જોડી છે. ”^૭ ખિલાફતની હિલચાલની રાજકીય દૃષ્ટિએ ક્ષિપ્રત ગમે તેટલી કોથ, પણ તે ધાર્મિક સ્વાતન્ત્ર્યને પોષક તો નીવડી જ છે. કુત-અમ્લ-અમારાનો ગચાવ કરનાર સર આફ્ઝ્ ટાઉનશોરે લખેલું : “ હિંદુસ્તાનની હિંદુ વસ્તીએ હિંદના સર્વ કામોના ધાર્મિક સ્વાતન્ત્ર્યના રક્ષણ અને સંવર્ધનના કાર્યને પોતીકું માન્યું

૧. આ આયત પર વિવેચન કરતાં મોલવી મહમદઅલી કુરાનના તેમના અંગ્રેજી તરજુમામાં લખે છે : “ જે આરબો ઈસ્લામમાં સામેલ નહોતા થયા તેમને પેગંબર સાહેબે ઈસ્લામ અથવા તલવાર બેમાંથી એક પસંદ કરી લેવાનું કહ્યું, એ મતલબની જે અર્થ વિનાની વાતો કરવામાં આવે છે તે બધીને આ આયત પૂરેપૂરા જવાબરૂપ છે. મુસલમાનોને લડાઈમાં ફોલ મળવાની ખાતરી હતી, એટલે પેગંબર સાહેબે તેમને કહ્યું કે તેમના હાથમાં ગ્યારે સત્તા આવે ત્યારે તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ હોવો જોઈએ કે ધર્મની બાબતમાં જરા પણ જળરક્તી કરવી નહિ. જે લોકો પહેલા લડે તેમની સામે અલ્લાની રીતે લડવા વિધેની જે આયત અગાઉ આવી ગઈ છે તેના પછી આ આયત પેગંબર સાહેબને ખુદાએ જતાવેલી એમાં સંકા નથી. કેટલાક મંત્રી લે છે કે આ આયત ઈસ્લામમાં ઉક સવ્યાતમાં સરીક થયેલા લોકોને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવી હતી ને પાછળથી તે રદ કરવામાં આવી. પણ એ વાત છેક જ પાયા વિનાની છે. ”

૧૮ ભારતવર્ષની ધર્મભાવના ઈસ્લામને તેનાં કેટલાંક વધારે કડક
ગોત્રે હળવાં બનાવવાનું શીખવી રહી છે. (ઈસ્લામ અને હિંદુ ધર્મ.
એકગ્રીમની સામે ચીટ માંડી રહ્યા છે. પોતાની જમીન પર બેગા
રવા ભિન્નભિન્ન ધર્મો વચ્ચે મેળ અને એકરાગ પેદા કરવાનું ભારતવર્ષનું
સ્વપ્ન છે તે આ બે ધર્મોના સંપર્ક દ્વારા, અને એકગ્રીમ પર પડતી
મની અસર દ્વારા, સાચું પડવાની આશા રહે છે.)

૩. ઈશ્વર વિષેની કલ્પના

હવે આપણે ઈસ્લામના તાર્કિક સિદ્ધાન્તો તરફ વળીએ, અને જોઈએ
ઈશ્વર વિષેની તેની અને હિંદુ ધર્મની કલ્પનામાં કંઈ ધરમૂળનો ફરક છે
કેમ? ઈશ્વર હરતી ધરાવે છે એ વસ્તુ પરત્વે તો સર્વ ધર્મો એકમત છે.
પણ દરેક ધર્મ જુદેજુદે રૂપે ઈશ્વરની ઉપાસના કરે છે તેને લીધે તે દરેકને
પોતાની વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે, ને તે ધર્મ બીજા બધાથી જુદો ગણાય
છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ઈશ્વરની મૂઠતાનું માણસની
ભાષામાં વર્ણન થઈ શકે એમ નથી; અને માણસની કલ્પના વડે તેનું
આકલન કરવું પણ અશક્ય છે. ઈશ્વરનું વર્ણન તર્કની ભાષામાં કરી
શકાતું નથી; પણ આત્માના ઊંડાણમાં તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે.
છતાં ઈશ્વરનું વર્ણન માગવામાં જ આવે, તો આપણી પાસે વિચાર અને
વાણીની જે થોડીધણી સામગ્રી હોય તેનો ઉપયોગ કર્યા વિના છૂટકો નથી.
આપણે તો આપણી પોતાની ચેતના ને આપણા પોતાના મનોવ્યાપારથી
વાકેફ હોઈએ છીએ; એટલે તેનો આધાર લઈ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન
કરવા બેસીએ છીએ. ઈશ્વરને આપણે 'પુરુષોત્તમ' માનીએ છીએ;
અને આપણી પોતાની ચેતનામાં જેમ જ્ઞાન, ભાવના અને સંકલ્પનાં
ત્રણ અંગો હોય છે, તેમ ઈશ્વરને વિષે પણ સત્ય, પ્રેમ અને પૂર્ણત્વ,
અથવા જ્ઞાન, સૌન્દર્ય અને શક્તિ, અથવા અનંતત્વ, કરુણા અને આધિ-
પત્ય એવાં ત્રિવિધ લક્ષણો કલ્પીએ છીએ. ત્રિમૂર્તિ વિષેની હિંદુઓની
જે કલ્પના છે તેમાં ઈશ્વરના આ ત્રિવિધ રૂપનું વર્ણન કરવાનો આશય
રહેલો છે. ઈશ્વર બ્રહ્મારૂપે સર્જિતું સર્જન કરે છે, વિષ્ણુરૂપે તેને પાળે છે
ને તેનો ઉદ્ધાર કરે છે, અને શિવરૂપે તેનો ન્યાય કરે છે. બ્રહ્મા પોતાની
કલ્પનામાં વસતાં આદર્શ રૂપોને નમૂનારૂપે લઈ તે પ્રમાણે પ્રત્યેક ચીજને

સરળવે છે. તેમના અનન્ત જ્ઞાનનું અનન્ત જગતમાં — જે જગત હતું, છે અને રહેશે તેમાં — પ્રતિબિંબ પડે છે. વિષ્ણુ એ અપાર સત્તા અને વિશ્વવ્યાપી અમલના અન્તસ્તલમાં રહેલો પ્રેમ છે. તે આપણને પાપ અને કુકર્મ સામેની આપણી લડાઈમાં મદદ કરે છે, અને આપણને હડસેલો દઈને ઉપર ચડાવે છે. શિવ એ ન્યાયાધીશ છે, અનંત શક્તિની પ્રતિમા છે, અને ‘કર્તુમર્તુમન્યથાકર્તૃ સમર્થઃ’ છે. હિંદુ પોતાના ઈશ્વરને ગમે તે નામ આપે, પણ તેની નજર સામે તો પ્રકાશ, પ્રેમ અને પ્રાણની આ એકરૂપતા જ હોય છે. સર અદ્ભુત હુસેન માને છે કે સર્વ ધર્મો એક જ સતને — “એક અને અદ્વિતીય, અચિન્ત્ય, અપ્રમેય, અને પરાત્પર, અનાદિ, અનંત, અને અપરિચ્છિન્ન એવા ઈશ્વરને જ — માને છે ને પૂજે છે. યજ્ઞદાન, ઈશ્વર, યજ્ઞોવા, ગોડ, અદ્ભા એ એક જ અનન્ત અને અપ્રમેય એવા ઈશ્વરનાં જુદીજુદી બાયામાં વપરાતાં નામો છે.”

ઈશ્વર એ પરાત્પર છે; તેની પાર કે તેનાથી મોટું બીજું કંઈ જ નથી; અને મનુષ્યનું મર્યાદિત મન એનું આકલન કરી શકતું નથી; એ વિચારો કુરાનની અનેક આયતોમાં દર્શાવાયેલા છે. એક આયતમાં કહ્યું છે: “એ એકલો જ અદ્ભા છે. અદ્ભા નિત્ય છે, શાશ્વત છે. તે કોઈનો જન્મદાતા નથી; તે પોતે અંજન્મા હોઈ જન્મ પામતો નથી. એનો સમોવડિયો કોઈ નથી.” જગતની સર્વ વસ્તુઓમાં ફેરફારો ચાલુ છે અને તે નાશ પામે છે, પણ એકલા ઈશ્વરની હસ્તી સદાકાળ ટકે છે. દિક્કાશરૂપી સમુદ્રમાં ઘટનાઓરૂપી અનેક મહાવમળો ચાલ્યા કરતાં હોય તેમાં એ એકલો જ ખડકના જેવો અવિચળ રહે છે, ને તેના પર આપણે બિભા રહી શકીએ છીએ. જગતનો ઘોર અંધકાર, તેનાં પાપો ને તેના અન્યાયો એમરે ઘેરી વળ્યાં હોય, ને લાખો નિરાશાઓ છવાઈ ગઈ હોય, ત્યારે એ એકલો આપણી આશાનો આધાર થઈ પડે છે. અને છતાં ઈશ્વરનો જે અપાર પૈમવ છે તેનું વર્ણન કરવાનું આપણી વાણીનું ગરુ નથી; એને માટે આપણી મનુષ્યની ભાષામાં બંધમેસતા શબ્દો જ નથી. કુરાનમાં એક જગાએ કહ્યું છે: “માણસોની દષ્ટિ તેને જોઈ શકતી નથી, પણ તે માણસોની દષ્ટિને જોઈ શકે છે; કેમકે તે યુક્ત વસ્તુઓને જાણનાર છે, સર્વદા છે.” (સુરા ૧-૧૦૪) ઈશ્વરને મનુષ્યના જેવાં રૂપરૂણ આરોપનારી સર્વ કલ્પનાઓને હઝરત અલી વખોડી કાઢે છે. તેઓ કહે છે: “મનુષ્યનું મન જેની કલ્પના કરી શકે છે એવા કોઈ પણ પદાર્થના

જેવો ઈશ્વર નથી. મનુષ્યો ભૌતિક પદાર્થો વિષેના પોતાના જ્ઞાન પરથી દેહલાક-ગુણધર્મોની કલ્પના કરે છે. એમાંના કોઈ પણ ગુણધર્મની સાથે જોને કશા પણ સામ્ય હોય એવો કોઈ પણ ગુણધર્મ ઈશ્વરને વિષે કલ્પી શકાતો નથી. ધર્મની પરાકાષ્ઠા ઈશ્વરને જાણવામાં રહેલી છે; જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા આસ્તિકતાથી તેની હસ્તીનો સ્વીકાર કરવામાં રહેલી છે; આસ્તિકતાની પરાકાષ્ઠા ખરા જિગરથી તેની એકતા કબૂલવામાં રહેલી છે; અને સત્યનિષ્ઠાની પરમ સીમા ઈશ્વરને નિર્ગુણ કહેવામાં રહેલી છે. ઈશ્વર દિશ્કાસથી પર છે, અખાપ છે. "હા આવા નકારવાત્તક આદર્શથી માણસને સંતોષ થતો નથી. તેથી તે ઈશ્વરને મનુષ્યરૂપે કલ્પવાનો આગ્રહ રાખે છે. કુરાનની પહેલી જ આયતમાં કહ્યું છે : "સ્તુતિમાત્ર જગતોના પાલક અદ્વિજ્ઞાને માટે છે. તે કલ્યાણકારી છે, દયાળુ છે, અને ન્યાયના દિવસનો ધણી છે." વૈષ્ણવ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ ઈશ્વરના પ્રેમસ્વરૂપ પર વધારેમાં વધારે ભાર મૂકે છે, જ્યારે યહૂદી ધર્મ અને ઇસ્લામ ઈશ્વરના શક્તિસ્વરૂપ વિશે અતિશયોક્તિ કરે છે. ઈશ્વર એ સર્વસમર્થ શક્તિ અને સનાતન ન્યાયાધીશ છે. દંતરત મદમદ કરી કરી કયામતના દિવસની વાત કરે છે, અને કહે છે કે તે દિવસે ઇનસાનનાં કરેલાં કામોને અદલા પોતાનાં ન્યાયનાં ત્રાજવામાં તોળશે, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને સંકેલી લેવામાં આવશે, અને પાસે અદલા સિવાય ખીજું કોઈ નહીં હોય. પણ ઈશ્વરનાં ખીજાં રૂપો પ્રત્યે ઇસ્લામે દુર્લક્ષ નથી કયું. અદલા કેવળ ન્યાયાધીશ નથી; "પાપની ક્ષમા કરનારો, પશ્ચાત્તાપનો સ્વીકારનારો" (સુરા ૪૦-૭), ભૂલાં પડેલાંને રસ્તો અતાવનારો, દુઃખમાત્રથી છોડવનારો, દુઃખિયાનો ખેત્રી, અને આફતમાં પડેલાંને દિલાસો દેનારો છે. "પંખિણીને પોતાનાં બચ્ચાં માટે જેવો પ્રેમ હોય છે તેના કરતાં અધિક કોમળ અદલાનો પ્રેમ હોય છે." ઈશ્વરનાં પ્રેમ અને કરુણા ભારપૂર્વક વર્ણવનારાં વચનો વારંવાર આવે છે. "હે પરવરદિગાર ! દયા કર, કેમકે દયાવાનોમાં તું શ્રેષ્ઠ છે." (સુરા ૨૩-૧૧૮) "દુઃખી માણસ જ્યારે તેનું નામ પોકારે છે ત્યારે તેને તે જવાબ આપે છે, ને દુઃખને દૂર કરે છે. તે તમને દુનિયામાં તમારા આપદાદાના વારસ બનાવશે." (સુરા ૨૭-૬૨) "તમારા પરવરદિગારની માશી માગો અને તેના તરફ મોઢું ફેરવો. મારો પરવરદિગાર દયાળુ છે ને દેનાજ છે." (સુરા ૧૦-૯૦)

“ (અય રસૂલ !) તું કંઈ દે કે હે. મારા જંદાઓ, તમે (ગુના કરીને) પોતાની જ ઉપર હદ ઉપરાંતનો જુલમ કર્યો છે. પણ તમે અસ્થાની રહેમતને વિષે નિરાશ થશો નહિ. અસ્થા ખચીત તમામ ગુના માફ કરી દેશે તે ક્ષમાવાન અને દયાળુ છે. ” (સુરા ૩૯-૫૩) કુરાનની દરેક સુરાનો આરંભ “ શરૂ કરું છું અસ્થાના નામથી ” ને અર-રહમાન છે, ” એ શબ્દોથી થાય છે. ‘ અર-રહમાન ’ એટલે ‘ પ્રેમળ ’. ૧૦ એ નામ સૂચવે છે કે ઈશ્વરનો પ્રેમ આખી સૃષ્ટિને વ્યાપી વળેલો છે એવી એના ઉપાસકની ખાતરી છે. ‘ અલ્લાનો એ પ્રેમ મનુષ્યના અન્તરમાં પણ કામ કરે છે; તે મનુષ્યના હૃદય પરથી પડેલ ખસેડી નામે છે ને તેને અસ્થાની નજીક ખેંચી લે છે. ઈસ્લામની કલ્પના પ્રમાણે અસ્થા જગતનો સર્ગકર્તા અને પોષક પણ છે. તે જગતની પાર દૂરદૂર વસનારો દેવ છે તેના કરતાં, અધિક તો પ્રકૃતિમાં અને જગતની પદ્મભાળમાં વસનારો અંતર્યામી છે. “ પૂર્વ અને પશ્ચિમ અસ્થાનાં જ છે. ” મારે તમે જો દિશા તરફ મોઢું ફેરવશો ત્યાં અસ્થા તમારી સામે જ છે. ” “ અને તે તમારી અંદર (પણ) છે; તેને તમે કેમ જોતા નથી ? ” (સુરા ૫૧-૨૧) “ અમે તેમને ઘોડા જ વખતમાં દૂરદૂરના પ્રદેશોમાં, તેમજ તેમના પોતાના આત્મામાં, અમારું દર્શન કરાવીશું, જેથી તેમને સાદ્ સાદ્ દેખાઈ જાય કે એ વાત સાચી છે. ” (સુરા ૪૧-૫૩) સર્ગન, પાલન અને ન્યાયના ત્રણ ગુણો ઈશ્વરને વિષે કલ્પવામાં આવે છે; અને ઈશ્વરની એકતા વિષે વિશેષ ભાર મૂકેલો હોવાથી આપણે ત્રણ દેવ માનવાની મુસીબતમાંથી બચી જઈએ છીએ.

હવે ઈશ્વરે બનાવેલો છે, અને તે ઈશ્વરની પાસે પાછો પડેલો જાય ત્યાં સુધી તેને જરા પણ ચેન પડતું નથી. તેના બહુરંગી સ્વભાવને તેણે ઈશ્વરને ચરણે જોડેલે ધરવો જોઈએ. આપણે આપણી બુદ્ધિનો ઉપયોગ એવી રીતે કરવો જોઈએ કે જેથી આપણને વિચારી વસ્તુમાત્રમાં ઈશ્વરનો વાસ દેખાય. પરમાત્મા છે એવી આસ્થામાંથી સ્વાભાવિક રીતે પ્રપત્તિની — પરમાત્માને સર્વભાવે શરણે જવાની — વૃત્તિ જન્મે છે. આપણે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કે બંદગી કરીએ છીએ, અને અર્પિત નબળાવે તેનો આભાર માનીએ છીએ. સર્વ પ્રાર્થનાઓનો મુખ્ય વિષય એ હોય છે કે પોતાની અલ્પતા ને

અસહાયતા પ્રગટ કરી, સર્વ સારી વસ્તુઓના દેનારા ઈશ્વરનો યશ માવે, ને તેની કરુણા પર આધાર રાખવો. આપણે પ્રાર્થના દ્વારા આપણાં કૃતજ હૃદયની લાગણી દાઢવીએ છીએ. એ પ્રાર્થના ઈશ્વરની ધરતી પર કોઈ પણ જગાએ કરી શકાય છે. તે રોજના જીવનમાં, આપણે પંથ હિતને એમ આપણે માગીએ છીએ, ને તેણે આપણને બતાવેલા આદર્શ અનુસાર જીવવા મથીએ છીએ. આપણે જ્ઞાન, બક્તિ કે કર્મ ગમે ત્યાંથી શરૂઆત કરીએ, પણ સહુને જેવટે પહોંચવાનું તો એક જ મુકામે છે.

ઈસ્લામની નીતિબાવના ઊંચી ઠાટિની છે. આપણે જો અજ્ઞાને લાયક બનવું હોય તો એવું કંઈ કામ ન કરવું જોઈએ કે જેનાથી મનુષ્યમાં રહેલા દૈવી અંશને ઝાંખપ લાગે. સાચી ધર્મબાવના ખીલવવાને માટે પેગંબર સાહેબે નમાઝ, રોજ, જકાત (ગરીબને દાન), હજ, અને સંયમ આવશ્યક ગણ્યાં છે. ગરીબમાત્રને દાન આપવાનો ઉપદેશ આમ્રદૂર્વક ક્યો છે. અતિચિસત્કારને એક ધાર્મિક કર્તાવ્ય ગણાવ્યું છે. શિયળને સહુથાથી તરીકે સ્વીકારેલો છે. દારૂ, જુગાર અને ખીજ અનાયારેને વખોડી કાઢેલા છે. સદાચારી જીવનને ધર્મના સારરૂપ માન્યું છે. “જેઓ અસાર વસ્તુઓ અને વિષયબોગથી દૂર રહે છે, દાન આપે છે, નમાઝ પઢે છે, અને પોતાની અમાનતોનું તથા વાવડાનું પાલન કરે છે તેઓ શાશ્વત સુખના અધિકારી બને છે.” (સુરા ૨૩-૮) ‘નવસ્તાને હાંકનાર દરેક મુસલમાનને ઈશ્વર બહેસ્તનાં લીલાં કપડાં પહેરાવશે.” ઈસ્લાહીમ ખીન આદમની વાર્તા, જેના પરથી અંગ્રેજીમાં શે હંટનું પ્રસિદ્ધ કથાકાવ્ય ‘અણુ ખીન આદમ’ લખાયું છે, તેમાંથી બોધપાઠ એ મળે છે કે મનુષ્યનો મિત્ર તે ઈશ્વરનો મિત્ર છે. મુસલમાનોનો મોટો સમુદાય ગમે તે રીતે વર્તેલો હોય, પણ ઈસ્લામ ધર્મ તો પ્રાણીજીવન પ્રત્યે બેદરકાર નથી, એટલું જ નહિ પણ એ જીવન પવિત્ર છે એમ આમ્રદૂર્વક કહે છે. “ધરતી પર આલનાડું કોઈ પણ, પાંખ વડે ઊડનાડું કોઈ પંખી એવું નથી જે તમારી પેઠે અજ્ઞાની પ્રજા ન હોય. તેઓ અજ્ઞાની પાસે જ પાછાં જવાનાં છે.”^{૧૧} જનવરોની કુરબાનીની બાજીતમાં હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોએ કુરાનની અર્થપૂર્ણ આયત પાઠ રાખવા જેવી છે : “તમે કુરબાનીમાં આપશો તે પ્રાણીઓનું માંસ અથવા કોઈ અજ્ઞાને પહોંચવાનું નથી. અજ્ઞાને તો તમારી પરજેજગારી

(સદાચાર) જ સ્વીકાર્ય છે. " (સુરા ૨૨-૨૭) સાધારણ માન્યતા એવી છે કે કામા અને અપ્રતિકારને ઈસ્લામ ધર્મમાં સ્થાન નથી. એ સંબંધમાં નીચેની આવૃત્તિના બાવાર્થ પર ધ્યાન આપવા જેવું છે : " નેહી (સહવર્તન) તથા બદી (દુર્વર્તન) સમાન હોતાં નથી. માટે તું દુર્વર્તનની સામે સારામાં સારું વર્તન કરીને તેને દહાવ. " (સુરા ૪૧-૩૪) જન્નતને વિષે પેગંબર સાહેબ કહે છે : " જે બક્ષા માણસો આપ્પાદીમાં તેમજ આફતમાં દાન આપે છે, જેઓ ક્રોધને અંકુશમાં રાખે છે ને માણસોને કામા કરે છે તેમને માટે જન્નત તૈયાર કરવામાં આવેલું છે; કેમકે અફસા બહુ કરનાર માણસોને આડે છે. " ખોરાક, તસ્લાક વગેરેને લગતી જે અનેક નાની નાની વીગતોના કુરાનમાં ઉલ્લેખો છે તેનો ઈસ્લામ ધર્મની સાથે સીધો સંબંધ નથી. પેગંબર સાહેબે તેમના જમાનાની સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને તેને વિષે અમુક ફરમાનો કર્યાં છે ખરાં, પણ તે એવાં નથી કે જેમાં કશો ફેરફાર કરી જ ન શકાય ને કરીએ તો અધર્મ ગણાય. જનાજ અમીરઅલી કહે છે કે " પેગંબર સાહેબે ખરચ તથા કરકસરને લગતા કેટલાક નિયમો તથા વિધિનિરેધો બતાવ્યા છે તેને વિષે એ યાદ રાખવું ધટે છે કે એ બધા તે જમાનાની અને તે પ્રજાની કામચલાઉ પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને ઘડાયા હતા. એ પરિસ્થિતિ ફર થયા પછી આ કાયદાઓની જરૂર પણ દૂર થઈ છે. એટલે ઈસ્લામનું ફરક ફરમાન અવિચળ છે ને તેમાં ફેરફાર કરી શકાય જ નહિ, એમ માનવું એ ઇતિહાસને તથા માનવશુદ્ધિના વિકાસને અન્યાય કરવા જેવું છે. " મનુષ્યની શુદ્ધિએ આંધળી સત્તાને તાબે થવું એવું પેગંબર સાહેબે શીખવ્યું નહોતું. આમ જે ધર્મને એમરે ફરતી શુદ્ધિ અને સમજદારીની દૃઢ વાડ બાંધેલી છે તેનો ઉપયોગ આજે અમાનુષી પ્રથાઓને ટોકા આપવા માટે ન કરી શકાય. હિંદના મુસલમાન બાઈઓ, જે એકબીજાને આહવાના, કોઈને ઈજા ન કરવાના, અને સર્વજ્ઞ શાન્તિ તથા સહજાવના પ્રચાર માટે જીવન અર્પણ કરવાના આદર્શને અનુસરવા માગતા હોય, તો તેમના અત્યારના આચારોમાં શા શા ફેરફાર કરવા ધટે છે, તે નક્કી કરવાનું કામ હિંદના મુસ્લીમ લોકમતના અમેસરોનું છે.

જેઓ કુરાનનાં ફરમાનો માથે ચડાવવાની ના પાડશે તેમની કયામતને દિવસે બહુ ખૂરી વશે થશે; પણ જેઓ એ ફરમાનો પ્રમાણે વર્તશે તે પોતાના માલિક, પેદા કરનાર અને પ્રાણક અધ્યાની પાસે પાછા પહોંચી

જો; એમ પણ કહ્યું છે. પેગંબર સાહેબનું કબરમાંથી લીધેને ઉપર ચડવું એ સાન્ત અને અનંત એ બે તત્ત્વોના એકચત્તું નિદર્શક છે. સૂરીવાદ કહે છે કે મનુષ્યના વિકાસનું ધ્યેય ઈશ્વર સાથેનું એકચ છે, કેમકે જે માણસ ઈશ્વરનું દર્શન કરે છે તે ઈશ્વરના જેવો છે. માણસ અનેક દશાઓ વટાવીને ચડતો ચડતો ઈશ્વર સુધી કેમ પહોંચે છે તેનું વર્ણન જલાલુદ્દીન રૂમીએ આ રાખ્યોમાં કર્યું છે :

“જો દ્રવ્યમાંથી વિકસીને આપણે વનસ્પતિ બન્યા. વનસ્પતિમાંથી મરીને પ્રાણીવર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રાણીવર્ગને વધવી માણસ બન્યા. તો પછી મોત આપણને નીચે હતારશે એવી બીક રાખે રાખવી ? હવે પછીનું સંક્રમણ આપણને ફિરસ્તા બનાવશે. પછી આપણે ફિરસ્તામાંથી આગળ વધીને એ ‘અનામી’માં લીન થઈ જઈશું. આખી સૃષ્ટિ ચોકસી રહી છે : અમે એની પાસે પાછાં પહોંચી જઈશું.”

ઈશ્વર સાથે તાદાત્મ્ય સાધવું એ જીવનનું ધ્યેય છે. સૂરી અક્ષ-હુતવીરી કહે છે : “માણસ જ્યારે ગુણોના પાશમાંથી મુક્ત થાય છે (ત્રિગુણાતીત બને છે) ત્યારે તે પૂર્ણત્વને પામે છે. પછી તે નથી હોતો નજીક, નથી હોતો દૂર; નથી હોતો અગ્નિવૃથો, નથી હોતો ઓળખીતો; નથી હોતો સાનમાં, નથી હોતો નશામાં; નથી હોતો છૂટો પડેલો, નથી હોતો બેડાથેલો; તેને નથી નામ હોતું, નથી ચિહ્ન હોતું, નથી છાપ હોતી, નથી નિશાની હોતી.” ઈશ્વરમાં ભળી ઈશ્વર જોડે એકાકાર થઈ જવું એ પરમ પદ છે, પરા કાદા છે, પરા ગતિ છે, એમ સૂરીવાદ માને છે; પણ કુરાન તો મુક્તાત્માઓ કેવું જીવન જોગવે છે તેના ભભકભર્યા ચિતારો આપે છે. એ જીવનનાં વર્ણનો આબેહૂબ, કથા ઢોળ વિનાનાં, અને કંઈક અંશે વિષયસાક્ષસાને ઉત્તેજનારાં પણ છે. પણ એ વર્ણનોને વાચ્યાર્થ કરવાનો નથી. કુરાનમાં એક જગાએ કહ્યું છે : “હે શાન્તિધારી આત્મા ! તું તારા પરવરદિગાર પાસે એવી રિયતિમાં પાછો ફર કે તું તેનાથી રાજી હોય અને તે તારાથી રાજી હોય. તું મારો ખાસ બંદાઓમાં દાખલ થઈ જા, અને મારી જગતમાં ચાલ્યો આવ.” (સુરા ૮૯-૨૭ થી ૩૦) સૂરીવાદ અને કુરાનના વિચારો વચ્ચેના આ ભેદ તે વેદાન્તના નિર્ગુણબ્રહ્મવાદ અને સગુણબ્રહ્મવાદ વચ્ચેના ભેદને મળતો છે. મનુષ્ય જ્યાં સુધી પૂર્ણત્વની પરિસ્થિતિમાં પહોંચે નહિ ત્યાં સુધી તેના અકિતત્વનો વિકાસ અટકી શકે નહિ; અને ભવિષ્યમાં તેના ચારિત્રના વિકાસને માટે તકો મળ્યાં જ કરશે.

અવિધ્યનો આધાર આપણા આત્માના વર્તન પર છે. “દરેક આત્માએ અહીં જેવાં કર્મ કર્યાં હશે તેવા અનુભવ તેને પેટીપારની દુનિયામાં થશે.” (મુરા ૧૦-૬૦) સ્વર્ગ યા નરક, જ્વલત યા જલજમ, એ આપણાં પોતાનાં જ કર્મોત્તુ ફળ હોય છે.) કેટલીકવાર એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે ઈશ્વરની મૂળી અકળ ઈચ્છા વિશ્વની વસ્તુમાત્રને ચલાવે છે. ઈશ્વરનું સમ્રાટપદ અને મનુષ્યની જવાબદારી એ બે વસ્તુનો મેળ કેમ બેસાડવો એ પ્રશ્નની ચર્ચા ઇસ્લામના પાછળના ઇતિહાસમાં ધંધુવાર થયેલી દેખાય છે. કુરાનમાં એવાં કેટલાંક વચનો છે જેના પરથી એમ સૂચવાતું દેખાય કે અહલા સ્વચ્છંદ ને મનસ્વીપણે વર્તે છે. “તે જેને ચાહશે તેને માફ કરી દેશે અને ચાહશે તેને શિક્ષા કરશે, કેમકે તે સદુનો ઉપરી જાદશાહ છે.” (મુરા ૨-૨૮૪) ૧૨. તે જ પ્રમાણે માણસની જવાબદારી પર બાર દેનારાં વચનો પણ છે. “કોઈ પણ જીવ જે ચમ કરશે તેનું ફળ તેને પોતાને જ મળશે; અને કોઈ પણ બેગવાળાને બીજા કોઈનો બોલો વહેવો નહિ પડે. (૨-૨૮૬) “જે કોઈ માણસ પાપ કરે છે તે કેવળ પોતાની જવાબદારી પર જ કરે છે.” “જે કોઈ માણસ સન્માર્ગે જાય છે તે સન્માર્ગે જઈને પોતાના આત્માનું જ બર્હું કરે છે; અને જે કોઈ માણસ કુમાર્ગે જાય છે તે કુમાર્ગે જઈને પોતાનું જ અહિત કરે છે.” (૧૦-૧૦૮) સર અહમદ દુમેન કહે છે કે દૈવવાદને ઇસ્લામમાં સ્થાન નથી. તેઓ લખે છે : “યેગંબર સાહેબે સાફ શીખવ્યું હતું કે આપણે પહેલાં જોઈ કંઈ આપણાથી થઈ શકે એમ હોય તે બધું કરી છૂટવું નોઈએ, અને પછી બાકીનું અહલા પર છોડવું નોઈએ. એમના ઉપદેશનો પડેલો ભાગ આપણે બૂલી જઈએ, અને માત્ર બીજો ભાગ જે આપણા ગરમ પ્રદેશના

૧૨. ૧જી :

“અય અહલા ! અય સહતનતના માલિક ! તું ચાહે તેને સહતનત આપે છે, અને ચાહે તેની સહતનત ખૂંચવી લે છે. તું ચાહે તેને ઈજ્જત આપે છે, અને ચાહે તેને હજકા પાડે છે. તું જે કંઈ પણ કરે છે તે સાદું જ કરે છે. બેશક તું દરેક વસ્તુ પર કાણુ ધરાવનાર છે.” (૩-૨૫)

“અહલા ચાહે તેને માફ કરી દે છે ને ચાહે તેને સજા કરે છે.” (૫-૧૮)

“અહલા ચાહે તેને અવંજે રસ્તે ચલાવે છે, અને જેઓ પશ્ચાત્તાપ ને છે તેમને પોતા તરફ આવવાનો રસ્તો દેખાડે છે.” (૧૩-૭૭)

આજસને અનુકૂળ આવે એવો છે તેને જ વળગી રહીએ, એમ બનવાનો સંભવ રહે છે.” મનુષ્ય એ દૈવનું રમકડું નથી. તેને સારું કે ખોટું ખસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા છે. પરમાત્મા આપણને સત્કર્મ કે કુકર્મ કરવાની દરજ પાડતો નથી. પણ આપણને સત્ય અને વિશુદ્ધિનો માર્ગ બતાવે છે, અને આપણને તેના નિયમો પાળવામાં મદદ કરે છે; જોકે આપણે એ નિયમો પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરીએ ત્યારે તે આપણને સજા કરે છે ખરે. ખલીફ અલી કહે છે : “ હે અલ્લાના ખંદાઓ, તમારે માથે જે દરજો નાખવામાં આવી છે તે અદા કરો, કેમકે તેના પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવામાં પતન રહેલું છે. તમારાં સત્કર્મો જ તમારે માટે મોતને રસ્તો સરળ બતાવશે. યાદ રાખો કે દરેક પાપ માણસના કરજમાં ઉમેરેા કરે છે ને તેની જાંજીરને બારે બનાવે છે. દયાનો સંદેશો આવ્યો છે; સત્યનો રસ્તો મોકળો છે; તમને જે ફરમાન કરવામાં આવ્યું છે તેને માથે ચડાવેા શુદ્ધ રહો, ધર્મશુદ્ધિથી કામ કરો, અને અલ્લાની ખંદગી કરો કે તે તમારા દરેક પ્રયાસમાં તમને મદદ કરે ને તમારાં પાછલાં પાપોની તમને ક્ષમા આપે.” ઈશ્વરનાં ફરમાનો તે માત્ર આધ્યાત્મિક જગતના નિયમો જ છે. જેઓ ઈશ્વરની મદદ માગે છે તેમને તે મદદ કરે છે; અને જે પશ્ચાત્તાપ કરનાર પાપી પોતાના આત્માને મેલી વાસનાઓમાંથી છોડવી શુદ્ધ કરવા મથે છે તેના પર તે પોતાની કૃપા વરસાવે છે. ખલીફ અલી કહે છે : “ માણસને ફરજ પાડવામાં આવે છે એમ ન કહેશો, કેમકે એમ કહેવાનો અર્થ તો એ થયો કે અલ્લા જાલિમ છે. તેમજ એમ પણ ન કહેશો કે માણસને ફાવે તેમ કરવાની પૂરેપૂરી છૂટ છે. પણ એમ કહો કે એની સહાયતા અને કૃપાથી પુણ્યકર્મ કરવાના આપણા પ્રયત્નોને ઉત્તેજન મળે છે; અને આપણે (એનાં ફરમાનો પ્રત્યે) દુર્લક્ષ કરીએ છીએ તેને લીધે જ આપણે પાપ કરીએ છીએ. ”

ઈસ્લામ એ ચૂકતા પિતાનો ધર્મ છે. તેનું જળ અને તેનું સૌંદર્ય તેની સાદાઈમાં રહેલાં છે. તે કદી બારીક તત્ત્વચર્ચામાં, અતિપ્રાકૃતિક સમસ્યાઓમાં, કે જીવ, જગત ને ઈશ્વર વિષેના મોટા મોટા સિદ્ધાન્તોમાં ઊતરતો જ નથી. તે નૈસર્ગિક ધર્મ છે, અને તેના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે અલ્લા વિશ્વની વસ્તુમાત્રને સરજે છે, પોષે છે, તેના પર અમલ ચલાવે છે, ને તેને સંપૂર્ણ બનાવે છે. આ સ્વસ્થ, ઉન્નત ઈશ્વરવાદ સાદાં મનનાં, ભોળાં, નિર્બાળ માણસોને માટે સૌથી વધારે અનુકૂળ

છે. ઇસ્લામની સામુદાયિક જાગૃત તરફ જોઈએ તો તે પૂરેપૂરા ખુદિવાવી છે. તેનામાં નાતગતના બેદ નથી; પૂજારીઓ કે પુરોહિતો નથી; તેમાં કશા યજ્ઞ કે વિધિની જરૂર પડતી નથી; એક જ અદ્વિતીય વિચાર પરથી મનને વ્યગ્ર બનાવી ખીજે દોરે એવા કશા કર્મકાંડને તે સ્વીકારતો નથી. મહા તથા કાજાની હજ એટલી એક જ બાલ્ય મદદનો પેગંબર સાહેબે આગ્રહ રાખ્યો હતો, અને તેમ કરવામાં તેમનો હેતુ સાચ વહેવાર હતો. નમાજ પઢતી વેળા મુસલમાનો મહા તરફ મોઢું રાખે છે, કેમકે એ તીર્થસ્થળમાંથી પેગંબર સાહેબે પોતાનો ધર્મપ્રચાર શરૂ કર્યો હતો. મહા તરફ મોઢું રાખવાથી દરેક મુસલમાનને એમ સમજવામાં મદદ થાય છે કે તે ધર્મશ્રદ્ધાળુઓના સંઘનો એક ઘટક છે; અને એ શ્રદ્ધાળુઓ સંઘરત મદદમદને વિષે અદ્વિતીય રસૂલ તરીકેની આરથા વડે ઐક્યબદ્ધ બનેલા છે; એક જ પ્રકારની આસાઓથી પ્રેરાયલા છે; એક જ વસ્તુને વિષે આદર ધરાવનારા છે; અને એક જ આદર્શોને પૂજનારા છે. ઇસ્લામની વહેવારુ જાગૃત જોઈએ તો લોકશાહી એ તેનો પ્રધાન સ્ત્ર છે. એને લીધે જ તે પ્રચારક ધર્મ તરીકે ફાળી શક્યો. તે મનુષ્યમાત્રને — સર્વ રંગના ને સર્વ કાંમનાને — પોતાના વિશાળ પરિવારમાં સામેલ થવા ખોલાવે છે. સદુમાં ખુદાના ખિદમતગાર થવાની શક્તિ રહેલી છે, એમ તે સ્વીકારે છે.

તત્ત્વમતિ (તે ટું છે)ના સિદ્ધાન્તમાંથી જે જે વસ્તુઓ ફક્ત થાય છે તે બધીને મુસલમાનો નીડરપણે સ્વીકારે છે; અને માણસ માણસ વચ્ચે બેદબાવ રાખતા નથી — કોઈ નહિ તો મસજિદોમાં તો નથી જ રાખતા. એ વસ્તુ હિંદુ મંદિરો કે ખ્રિસ્તી દેવગાને વિષે કહી શકાય એમ નથી; બેકે મનુષ્યમાત્ર ઇશ્વરની નજરે સરખા છે એમ મોટેથી તો તંઓ હમેશાં કહે છે. ઇસ્લામનો સાદો ધર્મ, ઇશ્વરનું પિતૃત્વ અને મનુષ્યનું જ્ઞાતૃત્વ એ પોતાના બે સિદ્ધાન્તોને કાળજીપૂર્વક પાળતો હોઈ, જગતનાં ધણાં અંધારાં સ્થળોમાંથી જંગલી રિવાજો દૂર કરાવી શક્યો છે, અને કરે છે. માણસોને અગાઉના કરતાં સારા ઇબતની તાલીમ આપી શક્યો છે. તે પછાત જાતિઓને અનેક દેવોની વિવિધમસ્ત ઉપાસનાની જગ્યામાંથી હંડરી શક્યો છે; અને તેમનામાં શૂદ્રપ્રેત વૃક્ષ પાપાણાદિની પૂજા, જાળવધ અને નરમેધ, જાદુ અને જરબુમારણ વગેરે ચાલતાં તેને નાજૂદ કરવામાં તેમને મદદ કરી શક્યો છે. તેની આસપાસ જે એરી ગાડી ગમી ગઈ છે તેને બે તે કડકાઈથી કાપી નાખે, અને પોતાના બે મુખ્ય સિદ્ધાન્તોને ઇબતમાં

સિદ્ધ કરે, તો તેણે ભવિષ્ય બહુ ઊગળું નીવડવાની આશા રહે છે. હિંદુ ધર્મે ઈસ્લામ સાથેના તેના સમાગમનો લાભ પૂરતો ઉદ્ધાર્યો નથી. ચૈતન્ય, કપીર અને નાનકના જેવી મુધારાની ક્લિષ્ઠયાત્રો પર ઈસ્લામની ભાવનાની ઘણી અસર હતી એ સાચા સાચું છે. હિંદુસ્તાનમાં ઈસ્લામનો પ્રચાર થયા પછી હિંદુ ધર્મનાં એકેશ્વરવાદી તત્ત્વો પર વધારે ભાર દેવામાં આવ્યો છે. છતાં હિંદુ ધર્મ સહેજે એથી વધારે શીખી શક્યો હોત. (ખીનઓના ધર્મો વિષેનું અજ્ઞાન એ અન્યાય અને ભ્રમનું મૂળ છે. અસંસ્કારી વર્ગના મુસલમાનોના કેટલાક રીતરિવાજ જોઈ ને હિંદુઓએ ઈસ્લામના આદર્શો તરફ ઝાંખ મીચી દીધી. ઈસ્લામ સમભાવપૂર્વક હિંદુ ધર્મને સમજે તો હિંદુ ધર્મની પાસેથી તેને ઘણું શીખવા જેવું છે. તે જ પ્રમાણે હિંદુ ધર્મને પણ ઈસ્લામ પાસેથી ઘણું શીખવાનું છે.) એ વાત તો એ શીખવા જેવી છે કે ઈશ્વર વિષેની અધૂરી કલ્પનાઓ અને ઉપાસનાના અશુધ પ્રકારોની ઝાટકણી કાઢવામાં હિંદુ ધર્મે વધારે આગ્રહ ને વધારે કડકાઈ ધારણ કરવાં ઘટે છે. હિંદુ ધર્મ ભોળપણથી માન્ય કરે છે કે સત્ય ધીરેધીરે આપોઆપ પોતાનો રસ્તો કરશે, અને હકક કાઢિની કલ્પનાઓ આપોઆપ ખરી પડશે. હિંદુ ધર્મે માનેલું કે જે સૂર્યનાં કિરણોની આગળથી અધારું નાસી જાય છે તેવી જ રીતે સત્યની આગળથી અસત્ય અચૂક અસોપ થઈ જશે. આ આશા ક્ષણભૂત થઈ નથી. જેમને ઈશ્વર વિષેની ઊંચામાં ઊંચી કલ્પનાઓનું જ્ઞાન છે તેવ માણસો જંગલીપણાની, અતિશય સૂઝ ને ઘૂણા ઉપજાવે એવી, પ્રથાઓ રચ્યાપચ્યા જેવામાં આવે છે. જેઓ છટાબેર અહિંસાની વાતો કરે તેઓ પશુપત્રોને ઉત્તેજન આપતા દેખાય છે. હિંદુ ધર્મે તેની સહિષ્ણુતા છોડી દેવાની જરૂર નથી; પણ તેણે એટલી ખચરદારી રાખવી ઘટે છે કે તેના આદર્શો જાળવાઈ રહે અને સ્થાયી ને એકધારી પ્રગતિ થયાં કરે. આપણે આપણી સંસ્થાઓ લોકશાસનને ધોરણે ચલાવતાં પણ શીખવું જોઈએ. એકખીનનું ખંડન કરવામાં મર્યાદા રહેજા અનેક વાદો, ભુદ્ધિ, સમજ ન શકે એવાં તત્ત્વનાં દૂષણાં, અને જુલમગાર પ્રથાઓ, જેની નીચે મનુષ્યનો આત્મા સાચા કચડાઈ જાય છે, તે બધાંને નાબૂદ કરતાં આપણને આવડવું ઘટે છે. ઈસ્લામ અને હિંદુ ધર્મ બંનેનાં સર્વોત્તમ સ્વરૂપ આપણને એમ શીખવે છે કે સત્યનિષ્ઠ અને શુદ્ધ બનીને ઈશ્વરની સેવા કરવી, અને જીવનના સર્વ વ્યવહારમાં આદરપૂર્વક ઈશ્વરના નિયમો પાળવા, એ જ સાચો ધર્મ છે.

પૂર્વ પશ્ચિમના ધર્મો

૧. પૂર્વ પશ્ચિમના સમાગમ

આ વિશાળ વિષયનું સંતોષકારક નિરૂપણ એક વ્યાખ્યાનમાં કરવું અશક્ય છે. એશિયા અને યુરોપમાં માનવજાતિના જે જે મોટા પ્રવાહો વહે છે તે દરેકની છવન પ્રત્યેની દૃષ્ટિમાં કંઈક નોખી નોખી વિશેષતાઓ રહેલી છે. એ વિશેષતાઓને વિષે થોડાક મુખ્ય મુદ્દા વા હું તમારી આગળ આજે રજૂ કરી શકીશ. માનવી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં એશિયા અને યુરોપ જે પરસ્પર પૂરક અંગોના પ્રતિનિધિ છે—એશિયા અખ્યાતનો, અને યુરોપ બુદ્ધિવાતુર્થનો. પ્રસંગોપાત એ જે પ્રવાહો ભેગા થયેલા; ને એ સમાગમથી બનેને લાભ થયેલો. પહેલાં તે પૂર્વના — ઇજિપ્ત, ખાલડિયા અને બારતવર્ષના — જ્ઞાનની પાઈધાગોરાસ અને પ્લેટો જેવા પ્રાજ્ઞાત્મ ફિલસૂફોના વિચારો પર અસર પડી હતી. ઇસવી સન પૂર્વેનાં સૈકામાં, સિકંદરે પશ્ચિમ એશિયા પર કરેલી ચડાઈ, અને સિરિયા તથા પાલેસ્ટાઈન ગયેલા બૌદ્ધ પ્રચારકોના સંઘ, એને પૂર્વ પશ્ચિમ વચ્ચેના બીજો સમાગમ ગણી શકાય. અશોકના એક શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં બારતવર્ષથી બૌદ્ધ બિમ્બુસંધોને ઍટીઓકના સેલ્યુસિડ વંશના રાજાના દરબારમાં તથા અલેક્ઝાંડ્રિયાના ટોલેમી વંશના રાજાના દરબારમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. ઇસ્લામના અનુયાયીઓએ રોમેન અને જૂમખ્ય સમુદ્રના દક્ષિણ કાંઠા પર ચડાઈ કરી એ સમાગમનો ત્રીજો પ્રયાન હતો. આ ત્રણ સમાગમોએ ગ્રીસ-રોમની મહાન સંસ્કૃતિ, ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ, અને આધુનિક સંસ્કૃતિ પર ઝેટલી ને કેવી અસર પાડી

૧*. લંડનમાં એરી બોર્ડ વસાહતમાં ૧૮મી માર્ચ ૧૯૩૦ ને રાજ્ય આપેલું વ્યાખ્યાન.

એ દરાવવું સુસ્કેષ છે. માનવજાતિના બાવિને વિષે મોટામાં મોટી આશા-
જનક હકીકત એ છે કે જગતની પ્રજાઓ અત્યારે એકબીજાની ઘણી
નજીક આવેલી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ, વિચારના તેમજ આચારના ક્ષેત્રમાં,
હવે પંચી એકબીજાથી અગાધ રહી શકે એમ નથી. તેમની વચ્ચે અત્યાર
સુધી જે સમાગમ થતા તે કવચિત જ, અને તે પણ ટૂંકા સમયને માટે,
થતા. પણ હવે એ સમાગમ સ્થાયી ને કાયમના બન્યા છે.

૨. ધર્મની આવશ્યકતા

આધુનિક જગત અખંડ અને એકાકાર બન્યું છે, તેને લીધે માનવ
સંસ્કૃતિની રચના નવા પાયા પર થવી જરૂરની થઈ પડી છે. ખરે
સુદ્ધાતો પ્રશ્ન એ છે કે એ સંસ્કૃતિનું નેતૃત્વ અર્થપરાયણ અને અવલાર-
કુશળ માનસ — જે હાલ તુરંત વધારે પ્રાપ્ત્ય બોગવે છે — તેના
હાથમાં રહેશે, કે આત્મપરાયણ માનસના હાથમાં? જગત યાંત્રિક
બની ગય, અને એ જગતમાં માનવજાતિ આત્માને બૂલી જઈ કેવળ
કાર્યશક્તિવાળા એક યંત્રરૂપ થઈ પડે, એવી સમાજવ્યવસ્થા રચવી એને
જો માનવી પુરુષાર્થનું અંતિમ ધ્યેય ગણવામાં આવે, તો એ યોગ્ય ન
ગણાય. આપણી પાસે તો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિ
જગતના આર્થિક અને રાજકીય જીવનને તો સ્પર્શ કરે જ; પણ એટલાથી
અટકી ન જતાં આત્માની ઊંડી જરૂરિયાતોને સંતોષવાનો પ્રયત્ન પણ
કરે. કોઈ પણ સંસ્કૃતિનું સાચું લક્ષણ તેનાં બાહ્ય અંગો ને તેણે
હિપજતવેલી સામાજિક સંસ્થાઓ પરથી જેટલું નથી કળી શકાતું તેટલું
તેના આધ્યાત્મિક આદર્શો પરથી — તેના માનસની રચના પરથી —
કળી શકાય છે. ધર્મ એ સંસ્કૃતિનું અન્તરંગ છે; અથવા કહો કે
સમાજરૂપી શરીરનો આત્મા છે. વિજ્ઞાનની કરામતો, આર્થિક કરારો,
અને રાજકીય સંસ્થાઓ જગતનું બાહ્ય એક્ય — સાંધી શકે ખરાં; પણ
સગળ અને સ્થાયી એક્યને માટે તો વિચારો ને આદર્શોની અદ્ય પણ
ઊંડી સ્નેહમયીઓને જ મજબૂત બનાવવી જોઈએ. માનવસમાજરૂપી
ધર્માત્મની નવરચનાના કામમાં ધર્મનો ફાળો વિજ્ઞાનના કરતાં જરાયે
ઓછો મહત્ત્વનો નથી. મનુષ્ય શરીર, મન ને આત્માનો બનેલો છે. એ
ત્રણમાંના દરેકને યોગ્ય પોષણની જરૂર રહે છે. આદાર અને વ્યાયામથી
શરીર સુદૃઢ થાય છે; વિજ્ઞાન અને વિવેચનથી મન સરકારી બને છે; અને
કર્મ તથા સાહિત્યથી, દિલસૂરી તથા ધર્મથી આત્મા પ્રકાશિત થાય

છે માનવદિત અને માનવસેવાની ભાવના વધારવી હોય, તો તે મનુષ્યની સુખમ શક્તિઓના ઉપયોગ વડે જ વધી શકે. સંસ્કૃતિના આ એશિયાર્થ અને યુરોપીય પ્રવાહોએ, દરેકે પોતાપોતાની રીતે, અદ્ભુત પરિણામો નિપજાવ્યાં છે — એશિયાર્થ સંસ્કૃતિએ આત્મપ્રાપ્તિના સાચા ને અવિરત પુરુષાર્થ વડે, અને યુરોપે છુદ્ધિની કડક પ્રામાણિકતા વડે. જીવનનો મહાપ્રવાહ જે જે પ્રદેશમાંથી વહેતો જાય તે તે પ્રદેશના ઢોળાવ અનુસાર તે જમીન કોતરી કોતરીને પોતાનો રસ્તો કાઢતો જાય છે. એશિયા અને યુરોપ એ બે ખંડના વિચાર અને જીવનના પ્રવાહ અમુક અંશે એકબીજાથી સ્વતંત્રપણે વહ્યા, તેને લીધે તે બંનેનાં લક્ષણો ને સ્વરૂપોની રચનામાં અમુક નોખી નોખી ખાસિયતો આવી ગઈ છે. પણ મન કે આત્માના કોઈ પણ ગુણ એવા નથી જે કોઈ એક જ પ્રજામાં હોય ને બીજામાં બિલકુલ ન હોય. જુદી જુદી મહાપ્રજાઓની વચ્ચે જે ફરક હોય છે તેનું કારણ એ નથી કે અમુક ગુણ કોઈ એક પ્રજામાં હોય છે ને બીજામાં નથી હોતો; પણ તે ગુણનું પ્રમાણ, અથવા કહો કે તે ગુણની માત્રા, જુદીજુદી પ્રજાઓમાં ઓછીવધી હોય છે. પશ્ચિમમાં ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરનાર યોગીભક્તો કે ધર્મને કાળે પ્રાણ પાથરનાર શહીદો નથી થયા, અથવા તો પૂર્વમાં વિજ્ઞાન અને લોકસેવાની ભાવનાનો વિકાસ નહોતો થયો, એવું નથી. જે ભેદ છે તે ઓછાવધતા પ્રમાણનો છે. જગતના વ્યવહારમાં અનુભવાતા બધા ભેદોમાં ફરક પ્રમાણનો જ હોય છે. એટલે જો મારા કહેવામાં મતાપ્રદનો ભાસ થાય, તો તે કેવળ વિવેચનની સમજવડે લીધે છે. કેમકે મતાપ્રદીઓ અને સંકુચિત મનના રાષ્ટ્રવાદીઓ બે ધર્મ કે બે પ્રજા વચ્ચેના ફરક ખતાલીને તેમની વચ્ચે કલહ પેદા કરે છે; પણ સત્યનો ઉપાસક તો ધર્મો કે પ્રજાઓ વચ્ચેના ફરક સમજાવવાને સારું જ તેમનું વર્ગીકરણ કરે છે.

૩. જીવતા ધર્મો

૧) ધર્મના વિષયમાં ભારતવર્ષ એ પૂર્વના પ્રતિનિધિરૂપ છે. ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જોતાં, તેની એક તરફ સેમિટિક પ્રજાવાળું પશ્ચિમ એશિયા અને બીજી તરફ મૌગોલ પ્રજાવાળું પૂર્વ એશિયા આવેલાં છે. મરહુમ મિ. લોવેઝ

૨. જગતના મુખ્ય માનવકુળોમાંનું એક. સિનિસિયન, ચીની, આરબ વગેરે પ્રજાઓ સેમિટિક કુળની ગણાય છે. ચીની, જાપાની, બહામી વગેરે પ્રજાઓ મૌગોલ કુળની ગણાય છે.

ડિકિન્સને ભારતવર્ષ, ચીન અને જાપાનની સંસ્કૃતિઓ વિષેના તેમના નિર્ણયમાં દહેલુ કે ભારતવર્ષ એ એક જ દેશ એવો છે જેને પૂર્વના પ્રતિનિધિરૂપ ગણી શકાય. સેમિટિક માનસમાં રહેલાં પ્રવૃત્તિપરાયણતા અને સત્તાપ્રેમ જેવાં તે પશ્ચિમના માનસને વધારે મળતું આવે છે. સેમિટિક એશિયા રોમનું નજીકનું પડોશી હોવાથી, તેણે યુદ્ધ અને રાજ્ય-વ્યવસ્થા એ બે માટેની શક્તિ વધારે ખીલવી હતી. જેમ દિવસ અને રાતની વચ્ચે સંધ્યાકાળ હોય છે, તેમ આ પ્રદેશને પૂર્વ પશ્ચિમ વચ્ચેના સંધ્યાપ્રદેશ કહી શકાય. વળી, હિંદુસ્તાનથી આગળ વધીને પૂર્વમાં જતાં પૂર્વનો ગૂઢવાદ ધીરેધીરે સાંન્યપ્રેમ, વ્યવસ્થાશક્તિ અને વ્યવહારપરાયણતામાં સરી પડે છે. ખીજા બાજુ, ગ્રીસ અને રોમ પશ્ચિમી માનસનાં પ્રતિનિધિ છે.

વળી અત્યારે જગતમાં જોટલા ધર્મો જીવતા છે તેમનાં એકેય પશ્ચિમમાં જન્મેલા નથી. એ સૌના જન્મ હિંદ, ઇરાન કે પાયેસ્ટાઈનમાં થયા છે. એમાંનો કેટલોક પશ્ચિમમાં ફેલાયા. આમ ખ્રિસ્તી ધર્મ એ પૂર્વનો ધર્મ છે. તે પશ્ચિમમાં ફેલાયો, અને ત્યાં પશ્ચિમના માનસને અનુરૂપ એવા એના પ્રકારે ઘડાયા. હિંદુ ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ પૂર્વમાં જ રહી ગયા છે. યહૂદી ધર્મ પર, અલેક્ઝાંડ્રિયન સંપ્રદાયના સમયમાં, પશ્ચિમની સ્પષ્ટ અસર થવા પામી હતી. ઇસુ ખ્રિસ્ત પહેલાંના કાળમાં અલેક્ઝાંડ્રિયાના યહૂદીઓ ગ્રીક જીવન અને વિચારના સમાગમમાં આવ્યા હતા. એ સમાગમમાંથી ધર્મવિષયક તત્ત્વજ્ઞાનના યહૂદી-અલેક્ઝાંડ્રિયન સંપ્રદાયનો ઊગમ થયો; દ્વિતીય એ સંપ્રદાયનો છેલ્લો મોટો પ્રતિનિધિ હતો. ઇસ્લામનો વિકાસ યહૂદી ધર્મમાંથી થયો. પશ્ચિમમાં તે ગ્રીક અને સ્પેનવાસીઓનો ધણો ઝણો બન્યો છે. ઇસવી સનની દસમી ને અગિયારમી સદીઓ એ ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનો સુવર્ણયુગ હતો. એ યુગમાં, વિજ્ઞાન અને ફિલસૂફીના ગ્રીકોએ રચેલા ગ્રન્થો અરબી ભાષામાં જાણીતા હતા અનેક અરબી

૩. “ અલેક્ઝાંડ્રિયા એ પૂર્વ અને પશ્ચિમનું સંગમસ્થાન હતું. ત્યાં દ્વિતીય યહૂદી ધર્મચાસ્ત્રોનો પોતાની ઢબે નવો અર્થ કરવાનું કામ હતું. યહૂદી ધર્મતત્ત્વ અને ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાન એ બેનો સમન્વય કરવાનો યહૂદી રેખાંશોની ધાર્મિક કલ્પનાઓને ગ્રીક ફિલસૂફીની ભાષામાં બહુ વધારો, એ મોટામાં મોટો યજ્ઞતિસર પ્રયત્ન છે. ” — સપ્તાહધ્વન : “ ઈસ્ટર્ન રિવિજનિયન્સ એન્ડ વેસ્ટર્ન થોટ ”, પૃ. ૧૨૧.

મંદોનાં સ્ટેટિન બાપાંનરો યુરોપમાં આવી પહોંચ્યાં; તેને ક્ષીધે ત્યાં બાદગી ને તેરમી સદીમાં બારે વિચારપરિવર્તન થવા પામ્યું. છતાં વહ્દી ધર્મ અને ઈસ્લામ મુખ્યત્વે પૂર્વના જ ધર્મ રહ્યા છે. હિંદુ ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મને પૂર્વના પ્રતિનિધિ ગણી શકાય; કેમકે તે ગંનેના જન્મ તેમજ વિકાસ પૂર્વમાં જ થયા છે. તે રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મને પશ્ચિમનો પ્રતિનિધિ ગણી શકાય. કેમકે જીવનનો એક નિયમ એ છે કે ધર્મ શું કે બીજી કોઈ પણ વસ્તુ શું, જે સજીવ કક્ષેત્રોમાં તે આત્મસાત્ જની સમાઈ જાય છે તે કક્ષેત્રોના ગુણધર્મ તેનામાં આપોઆપ આવી જ જાય છે. હમુનો શુદ્ધ ને સાદો ઉપદેશ, અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પશ્ચિમમાં થયેલો વિકાસ, એ બે વચ્ચેનો ભેદ જોઈએ, તો ધર્મ પ્રત્યે પૂર્વના અને પશ્ચિમના વક્તામાં કેવો ભેદ છે તેનું સચોટ ઉદાહરણ મળી રહે છે.

૪. આત્મપરાયણ જીવન અને બૌદ્ધિક તર્કવાદ

પશ્ચિમનું માનસ, તર્કવાદી અને નીતિપરાયણ, ગૂઢતાને વિષે અણગમો, ધરાવનારું, અને વ્યવહારકુશળ છે; જ્યારે પૂર્વનું માનસ આત્મરૂપ જીવન અને ધ્યાનયોગ તરફ વધારે દબે છે. અંગ્રેજ કવિ રોબર્ટ બ્રીજિસે કહ્યું છે કે જૂતકાળમાં પશ્ચિમ આત્મજ્ઞાનને માટે પૂર્વ તરફ જોતું હતું, અને હવે પૂર્વ પશ્ચિમના બૌદ્ધિક વિજયો જોઈને અંગત જાય છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞાનનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તે આત્મ-જ્ઞાનને — દિવ્ય દર્શનને — વિશે આગ્રહ ધરાવે છે,^૪ જ્યારે પશ્ચિમનાં દર્શનોમાં તાર્કિક બુદ્ધિને વધારે મહત્ત્વ અપાયેલું છે. સજીવ, પ્રાણવાન, મૂર્ત, અને વ્યક્તિત્વવાળી વસ્તુ તે કેવળ તાર્કિક વસ્તુના કરતાં સાવ નોખી છે. તર્કનો પ્રયત્ન એમ કરાવવાનો હોય છે કે જગતની દરેક વસ્તુ એકરૂપ છે. પણ વસ્તુતઃ કોઈ બીજા બે પણ સુધી પણ એકરૂપ નથી રહેતી બુદ્ધિ પાણીના વહેતા પ્રવાહને થીજવીને તેનાં બરફનાં ચોસલાં જનાવવા મથે છે. સત્ય એ એવી વસ્તુ છે જેનું દર્શન અનુભવ દ્વારા જ થઈ શકે; કેવળ તર્કથી તેનું યથાર્થ આકલન થઈ શકતું નથી. છતાં વિચાર કરવાને સારું, તથા આપણાં વિચારો અને દર્શનોનું બીજાઓની આગળ વર્ણન કરવાને સારું, તથા તે પુરવાર કરવાને સારું, નો આપણને તર્કની જરૂર પડે જ છે. પૂર્વ એમ માને છે કે કેટલાંક સત્યો એવાં છે જે

૪. Intuition (ઇન્ટ્યુઇશન) શબ્દની સમજૂતી માટે જુઓ આ પુસ્તકને અંતે આપેલું પરિશિષ્ટ ૨.

સ્પષ્ટ બોધ શકતાં નથી. પૂર્વ એમ પણ માને છે કે એ સત્યોને મનુષ્યના વ્યવહારની બાધમાં વર્ણવવાના તાર્કિક અત્નો એ સત્યોના યથાર્થ સ્વરૂપનું વર્ણન કરી શકતા જ નથી. બીજી બાજુ પશ્ચિમ સ્પષ્ટતાને આગ્રહ રાખે છે, ને ગૂઢતા વિષે અણુગમો ધરાવે છે. જે વસ્તુને આપણી બાધમાં વર્ણવી શકાય ને જેનાથી આપણી તાત્કાલિક ગરજ સરતી હોય તે વસ્તુ સાચી; જેનું વર્ણન આપણી બાધમાં ન થઈ શકે અને જે આપણા કાળની ન હોય તે વસ્તુ ખોટી; એવી તેની માન્યતા છે. એક અંગ્રેજ વિદ્વાને ખડું કહ્યું છે કે “ગ્રીક પ્રજામાં બુદ્ધિની તીવ્રતા ને કુશળતા ધણી હતી, છતાં તેનામાં સાચી ધર્મવૃત્તિ નહિજેવી હતી. આ વિષયમાં વધારે વ્યવહારરત પશ્ચિમ અને વધારે ગૂઢતાપરાયણ પૂર્વ એ બેની વચ્ચે હમેશાં ભેદ રહેલો છે.” ખેટોને ગૂઢવાદ પ્રત્યે જે સમભાવ હતો તે બતાવે છે કે તેના વિચારો ને તેનું માનસ સાધારણ ગ્રીક પ્રજાજનના કરતાં કેટલાં બધાં જુદા પ્રકારનાં હતાં.

પશ્ચિમના ધર્મોમાં દરેક વસ્તુની વ્યાખ્યા બાંધવાની ને તેનું ચોક્કસ વર્ણન આપવાની આતુરતા રહેલી છે. પરમાત્મા એ એક આધ્યાત્મિક સત્ય છે, અથવા તો જગતમાં વ્યાપી રહેલી નિરાકાર કે પડછાયા જેવી શકિત છે, એ કલ્પનાથી ગ્રીક માનસને સંતોષ નથી થતો. તે પોતાના દેવોમાં મનુષ્યના જેવાં ચોક્કસ રૂપરૂપનું આરોપણ કરે ત્યારે જ તેને તૃપ્તિ થાય છે. દાખલા તરીકે ગ્રીક લોકોને ઈરોસ દેવ (કામદેવ) એ સચુણ, સાકાર અને સુસ્વરૂપ દેવ છે. દેવોને મનુષ્યના જેવાં રૂપરૂપવાળા કલ્પવાની ગ્રીક માનસની વૃત્તિ બાણીતી છે.^૫ એ માનસે કુદરતને માનવરૂપધારી કલ્પી, તેને લીધે તેણે દેવદેવીઓને પણ શિષ્ટપ્રજાની કૃતિઓ જેવાં દશ્ય ને સાકાર રૂપો પહેરાવ્યાં. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ઇશ્વરને સચુણ, સાકાર, વ્યક્તિરૂપ માનવા વિષે જે ધણો આગ્રહ રખાયો છે તે ગ્રીક બુદ્ધિવાદમાંથી મળેલો વારસો છે.

બુદ્ધિવાદી ધર્મો શબ્દોને ધણું જ મહત્ત્વ આપે છે, પણ તેને મર્મ

૫. ડૉ. ફારનેલ ‘ગ્રીસ એન્ડ બેબીલન’ નામના પુસ્તકમાં લખે છે : “ગ્રીક ધર્મમાં દેવોમાં મનુષ્યના જેવાં રૂપરૂપનું આરોપણ બેટકું પ્રાધાન્ય ભાગવે છે તેટલું બીજી કોઈ વસ્તુ નથી ભાગવતી. એ ધર્મનાં આખાં વિકાસ અને કારકિર્દીમાં મનુષ્ય જેવાં રૂપરૂપવાળા દેવત્વનો સિદ્ધાન્ત બેટકું પ્રાધાન્ય અને અગ્રપદ ભાગવે છે તેટલું બીજા ધર્મોમાં ભાગવતો કદી જોવામાં આવ્યો નથી.”

સમજી શકતા નથી. તેને પરિણામે, પોતાનું કહેવું જ સાચું ને ખીજ સદ્ગુણ બોલું એવી એકાંતિકતા પેદા થાય છે; અને તેની સાથેસાથે ઠાઈ ધર્મમત કે ધર્મવિધિના પાયા પર રચાયેલી સંસ્થા અથવા સંઘ પણ રચાય છે. જે ધર્મ યા ધર્મસંઘને પોતાનું નોખું તંત્ર હોય તે પોતાના મતમાં ન બળનારા સર્વ વિચારો પ્રત્યે વિરોધવૃત્તિ રાખે છે. નવું જ્ઞાન જો જૂના ધર્મો કે ધર્મસંઘોની સામે થાય તો પરાજય એ જ્ઞાનનો થાય છે. ધર્મસંઘ પોતાના પરિવારની અંદર — અથવા કહો કે બહાર પણ — વિચારોની સ્વતંત્રતાને સાંખી શકતો નથી. લોકો પાસે અમુક વિચારોનો સ્વીકાર કરાવવો, અને એ વિચારો ન સ્વીકારનાર પર જીલ્લમ કરવો, એ તેનો સિદ્ધાંત થઈ પડે છે; અને તેમ કરવામાં તે ધર્મની સેવા ધર્મ માને છે. મીસની કીર્તિ ધર્મની સઘર્ષભ્રાંચી કસંકિત નથી થઈ એવું કારણ એ છે કે ત્યાં અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસના ચાલતી હતી. ઝગુસ દેવને ખીજ ઠાઈ નામથી ઓળખીએ તો આપણે કાવમનો નરકવાસ ભોગવવો પડશે, એમ મીસએ કહ્યું નથી.

પૂર્વમાં ધર્મનો અર્થ મોટે ભાગે આત્મપરાયણ જીવન થાય છે. સત્ય, શિવ, અને સુંદર એવો જે પરમાત્મા સચરાચરમાં વ્યાપી રહેલો છે તેની સાથે મનુષ્યનું અભેદ છે; એ અભેદનું જ્ઞાન અથવા દર્શન તે ધર્મ, એમ પૂર્વમાં મનાય છે. એવો મત બૌદ્ધિક વિચારો કે દલીલોને વધારે-પડતું મહત્ત્વ આપતો નથી. બૌદ્ધિક વિચારો ને દલીલો એ જદિલ અને વિવિધરૂપી સત્યને સાદું ને એકરૂપ બનાવવાના ખીતાં ખીતાં કરેલા પ્રયત્નો છે, એમ માની તેમને તે કંઈક સ્થાન આપે છે ખરો. એ મત ખાતરી-પૂર્વક માને છે કે પ્રહ્લ અથવા ઇશ્વર અનંત છે, અખૂટ છે, અને તેનામાં અગણિત રૂપે પ્રગટ થવાની શક્તિ રહેલી છે. એક સ્થાન એવું છે ત્યાં વાણી કે મન પહોંચી શકતાં નથી, જોકે તેમાંથી વાણી અને મન બંનેમાં પ્રાણ પુરાય છે, ને તેનાથી વિચાર અને વાણી બંને સાર્થક અને સહેલુક બને છે. ઇશ્વરાયણની અને કેવિડનાં બજનોની પૂર્વે સેંકડો વરસ પર આપણે મિસરના એક અનામી કવિની પ્રાર્થના સાંભળીએ છીએ. તે ઇશ્વરને મિત્ર કે ઉદ્ધારક તરીકે નથી સંબોધતો; ઇશ્વરને મનુષ્યાકૃતિવાળો કે પાપાણની પ્રતિભામાં પુરાયેલો માનીને તેની સ્તુતિ નથી કરતો. તે કહે છે : “એવડો મુકુટ ધારણ કરનારી તેની આરસની યુતિ કોરાયેલી નથી. તે દેખાતો નથી. તેની નથી થતી સેવાપૂજા, ને નથી ધરાવાતું તેને નૈવેદ્ય.

તેનો વાસ ક્યાં છે તે કોઈ જાણતું નથી. ચીતરેલી આકૃતિઓવાળું મંદિર એને માટે રચાયેલું નથી. એને સમાવી શકે એવું કોઈ મકાન જગતમાં નથી. સ્વર્ગમાં તેનું નામ અજ્ઞાત છે. તે પોતાનાં રૂપ પ્રગટ કરતો નથી ! એની પ્રતિમાઓ કરેલી સર્વ નકામી છે ! ”^૬ ધર્મનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં સત્યના કરતાં ઉપયોગિતા વધારે હોય છે. તેનામાં સત્યનો અંશ ઓછો હોય કે વધો, પણ કોઈક કાળે તેનાથી કોઈ ને કોઈ મનુષ્યને કે સમાજને લાભ થયો હોય છે. એ સ્વરૂપોનો અર્થ જનહારની કસોટીથી કે બહારના ધોરણથી ન કરી શકાય. કોઈ પણ ધાર્મિક કંઈપના કે પ્રતીકનો અર્થ સમજવા માટે આપણે એ શોધી કાઢવું જોઈએ કે એ કંઈપના કે પ્રતીક દ્વારા કયો આદર્શ વ્યક્ત અને દર્શાવ્યો ચાય છે. ધર્મનું બાહ્ય કહેવર ગમે તેટલું સંતોષકારક હોય તોપણ ધર્મનો આત્મા કોઈ પણ કહેવરમાં પુરાઈ રહેતો નથી. પૂર્વના ધર્મો નિરાશ્રયી હોય છે; અને તેમના અનુયાયીઓમાં જેને આધ્યાત્મિક સંબંધતા કહી શકાય તે હોય છે. સારી સ્ત્રીજ તે ઉત્તમોત્તમ નથી એટલા જ માટે તેઓ એની નિંદા કરતા નથી. માણસ જેવો હોય તેવાને વિષે તેઓ આદર ધરાવે છે; અને તેની નામરજી હોય છતાં તેને સુધારવાનો આશ્રય રાખતા નથી. સ્વર્ગમાં ધણાં બંધનો છે, એટલું જ નહિ પણ ત્યાં પડેંચવાનાં વાહનો પણ ઘણાં છે. હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મ માને છે કે ધર્મના દરેક પ્રકારમાં કંઈક ને કંઈક સત્ય રહેલું છે, અને તેથી તેઓ એ દરેક પ્રકારને આવકાર આપે છે. એનું માફું પરિણામ એ આવ્યું છે કે સર્વ પ્રકારના વિદેશી સંપ્રદાયો ને વહેંચેને આ એ ધર્મોના વાડામાં સ્થાન મળેલું જેવામાં આવે છે.

આ ભેદનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવ્યું છે કે પૂર્વમાં ધર્મ પાંડિત્ય કરતાં આત્મવિકાસ અને આત્મદર્શનને વધારે મહત્ત્વ આપ્યું છે. આપણે દીકા અને ચર્ચા વડે સત્યને નથી જાણી શકતા; પણ જીવનને વધારે જિંદું બનાવીને અને યોગસાધન વડે ચિત્તને ઉચ્ચતર કક્ષાએ ચડાવીને સત્યને જાણી શકીએ છીએ. ક્રિષ્ણ એ માણસે જુદી વડે જાણવાનું જિંદામાં જિંદું રૂપ નથી, પણ અપરોક્ષપણે અનુભવવાનું જિંદામાં જિંદું તત્ત્વ છે. એ ધર્મમાં ચિત્તાની એકાગ્રતા, સમાધિ, અને આત્મજળ જેવા શાન્તિપ્રધાન ગુણો પર વિશેષ ભાર દેવાય છે. એ ગુણો સંયમ વડે, અને કામ, ક્રોધ ને ચિન્તાની સામે સત્તામ ચલાવીને જ, કેળવી શકાય છે.

(ધર્મ એ જીવનની પ્રધાન વસ્તુ છે. તે જીવનનો પન્થ હોય છે. તે જીવનનું નિયમન કરે છે; તેને સાચાખોટાનું જ્ઞાન કરાવી સન્માર્ગે ચડાવે છે.) હેરાતના શેખ અબદુલ્લા અનસારે તેમના શાગિદીને કહેલું : “ હવામાં જીડવું એમાં કશો ચમત્કાર નથી, કેમકે મેલામાં મેલી માખીઓ પણ હવામાં જીડી શકે છે. પુલ કે હોડી વિના નદી ઝાળંગવી એમાં કશો ચમત્કાર નથી, કેમકે કૂતરું પણ એ જ રીતે નદી ઝાળંગી જાય છે. પણ દુઃખી હૈયાને મદદ કરવી, તેમને શાતા આપવી, એ સાધુસતો ને ઓલિયાઓએ કરેલો ચમત્કાર છે ખરો. ” પૂર્વના ધર્મો મનની ધીરજ અને આત્માની નમ્રતા પર ભાર મૂકે છે. એ ગુણો બચમાંથી નથી જન્મતા, પણ ટોળામાં હડસેલા મારીને આગળ જવા ન માગનાર મનોબળમાંથી જન્મે છે.

૫. નિવૃત્તિમાર્ગ વિ. પ્રવૃત્તિમાર્ગ

જોમ અને તરવરાટવાળું જીવન અને સક્રિય સેવાપ્રવૃત્તિ એ પશ્ચિમને રચતી વસ્તુઓ છે. તે માને છે કે જીવન માણસને મજેલી એક ક્રીમતી વસ્તુ છે; માટે માણસે તેને કળજમાં રાખવી જોઈએ ને તેના પૂરે લઢાવેા લેવો જોઈએ. એ જીવનનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ કરવો, ને તેને વ્યવસ્થિત બનાવી તેના સારામાં સારો લાભ ઉઠાવવો, એમાં હડાપણ રહેલું છે. જીવનની પાર કંઈક અજ્ઞાત, અપ્રાપ્ય ને અનન્ત વસ્તુ તરફ થયા મીઠા માંડીને બેસવું એમાં શાણપણ નથી. જીવનની શક્તિ આપણને આંખ આગળ દેખાતા વિશ્વમાં પ્રગટ થાય છે, અને વિશ્વની ક્રિયા મનુષ્યને લીધે સાર્થક, સફળ ને સફળ બને છે. વ્યક્તિની અકુન્નિત શક્તિ, અને સામુદાયિક સમાજનું સંગઠિત સંકલ્પબળ, એ સમાજને રચનારાં ને ટકાવનારાં બે મોટાં બળો છે. મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ ખીણે અને તેનામાં દયા ને મેદાબાદ આવે, તથા રાષ્ટ્રની કાર્યશક્તિ વધે, એમાં જીવનસાધ્ય રહેલું છે. શંકિને અનુસરીને ચાલવું એનું નામ સદ્ગુણ. ઔચિત્ય અથવા શિષ્ટાચારની ભાવના, બદારની સભ્યતા ને ટાપટીપ, અને શોકમતનું અનુસરણ એ સદ્ગુણ છે. આ પશ્ચિમની દૃષ્ટિ છે. નીતિશાસ્ત્રની ચર્ચામાં મધ્યમ માર્ગનો સિદ્ધાન્ત એ મીઠાએ આપેલો ફાળો છે. ભોગવિલાસ કે સ્વતામાં, સંપત્તિ કે જ્ઞાનમાં — સર્વ વિષયમાં અતિશયતા કે અતિરેક નિંદાપાત્ર છે. નામદાંર્ષ નેટમે અંશે દુર્ગુણ છે તેટલે અંશે સાદસ પણ દુર્ગુણ છે; ભોગવિલાસ દુર્ગુણ છે તેટલે અંશે ત્યાગ અને સંવમ પણ દુર્ગુણ છે. બધી વાતમાં

દાવકાઈ, દરેકપાણું, ને માફકસર વર્તન તે ધર્મ, એવી ગ્રીકોની કલ્પના છે.

પૂર્વમાં ધર્મ એટલે આંતરિક જીવનનો વિકાસ એવા અર્થ કરવામાં આવે છે. ધર્મ એટલે આત્માની વિમુક્તિ એમ મનાય છે; અને તેને મનુષ્યે એકાંત અને નિર્જન સ્થાનમાં, ગિરિશિખર પર અને મડોમાં, કંઈયુ પ્રયત્ન વડે મેળવેલી વ્યક્તિગત સિદ્ધિ માનવામાં આવે છે. દુઃખ પર જીત મેળવનાર બુદ્ધની શાંતિ અને કરુણા; પરમાત્માની સાથે સમાધિ સાધનાર વિચારકનું નિદિધ્યાસન; પરાતપર એવા ઈશ્વરની સાથે તદ્દાકાર થયેલા ભક્તનો નિરવધિ આનંદ; કામ, ક્રોધ, મમતા ને અહંતાની પાર ગયેલા સાધુજનનું સ્વાર્ષણ; એ વસ્તુઓને પૂર્વનું માનસ ભોગૈશ્વર્યના જીવન કરતાં ઉચ્ચતર અને અધિક મહત્વની માને છે.

પશ્ચિમમાં ધર્મ એક સામાજિક વસ્તુ મનાય છે. તેનો સંબંધ એકાદ વ્યક્તિના હિત કે કલ્યાણની સાથે નહિ પણ સમગ્ર સમાજના હિત કે કલ્યાણની સાથે છે એમ મનાય છે. ગ્રીક ભોકોની સદાચારની ભાવનાનો સંબંધ કોમ યા સમાજની સાથે હતો. જે ભોકોને પોતાની સાથે ખાસ રોનદસંબંધ હોય તેમના પ્રત્યે જ પોતાની કંઈક ફરજ છે એમ ગ્રીક ભોકો માનતા. બાકીના માનવકુળ સાથે — એટલે કે મનુષ્ય પ્રત્યે મનુષ્ય તરીકે — તે સમ્બંધ કે શિષ્ટાચારને અંગે જેટલી ફરજ બજાવવાની આવે તેટલી જ બજાવવાનો પોતાનો ધર્મ છે, એવી એ પ્રજાની માન્યતા હતી. પશ્ચિમમાં ધર્મ એ સામાજિક ચિરંજીવનો આધાર છે, અને નવા ઝીંજા પાડનારાઓ સામેની ઢાલ છે. પશ્ચિમમાં દેવો સામાજિક રીત-રિવાજના પોષક ને તેને ટકાવી રાખનારા ગણાય છે. જે ધર્મવિધિઓથી સમાજનાં બંધનો મજબૂત થતાં હોય એવા વિધિઓ પર વિશેષ ભાર દેવામાં આવે છે. જેઓ નાગરિક તરીકેની ફરજ સારી રીતે અદા કરે તેઓ સારા ધર્મનિષ્ઠ ગણાય છે; જેઓ સમજૂતીના નિયમો તોડે તેમની નારાજગીમાં ગણના થાય છે. આવી રીતિ હોય ત્યાં રાજ્ય એ ધર્મસંઘનું રૂપ ધારણ કરે, અને રાજ્યને બચાવનારાઓની પુજા થાય, એમાં નવાઈ નથી. ઓસના હગકયુલિસ^૭ અને થિસિયુસ^૮ એ દેવ તરીકે ગણના પામેલા પુરોહો

૭. ગ્રીક પુરાણકથાનું એક પ્રસિદ્ધ પાત્ર. ગ્રીકો તેને ધરાક્રમનો આદર્શ માની દેવરૂપે પૂજતા. તેને ગદા અને સિંદૂચર્ગ^૯ ધારણ કરતો કલ્પવામાં આવેનો.

૮. ગ્રીક દંતકથાનો એક વીર. ને આથેન્સના રાજાનો પુત્ર હતો. તેણે ધર્મ પરાક્રમે કરેલાં, ને દેશમાંથી ચોરસૂંટાક ને રાક્ષસોનો કપટ્રવ દૂર કરેલાં.

હતા. રોમમાં સિપિયો આફ્રિકેનસને^૯ દેવના જેવું માન અપાયેલું; અને હુલિયસ સીઝરને^{૧૦} દેવોની રથયાત્રામાં દેવ તરીકે દેરવવામાં આવેલો. રોમન બાદશાહોને તેમના અવસાન પછી દેવમંડળમાં સ્થાન અપાતું. પેરિક્લીસે^{૧૧} આપેલા દફન સમયના પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાનમાં ગ્રીકોની ધર્મ-ભાવના જોવામાં હોવા રૂપમાં પ્રગટ થઈ છે એમ કહી શકાય. પણ તેમાં ગ્રીક દેવોનું નામ સરખું દેવાયું નથી. આથેન્સ નગરને માટે લડવું એટલે તે નગરની દેવી એથીનીને માટે લડવું એવો ગ્રીકોના મનનો ભાવ હતો. ગ્રીક નાટકકાર યુરિપિડીસ^{૧૨} કહે છે કે થીબન લોકો સામેની મોટી લડાઈમાં થિસિયુસે પોતાના સૈનિકોને ઉત્તેજન આપતાં આ વચનો કહેલાં : “હે આથેન્સના પુત્રો ! રાક્ષસના દાંતમાંથી જન્મેલા માણસોના મગજૂત શાકને તમે રોકી નહિ શકો તો પેલાસનું^{૧૩} આવી જન્યું સમજજો.” ડો. કારનેસ કહે છે : “ગ્રીક ધર્મમાં રાજકારણનું જેટલું પ્રાધાન્ય હતું તેટલું ખ્રીસ્તી ધર્મમાં હોય એમ જાણવામાં નથી.” સામાજિક સંપન્ન અને એકરાગને ટકાવે એવા બધા સંપ્રદાયો પ્રત્યે પશ્ચિમમાં સહિષ્ણુતા રાખવામાં આવે છે. ગીબન^{૧૪} રોમન સામ્રાજ્ય પરના તેના મહાઅંતમાં કહે છે : “જે પ્રગટીય ઉત્સવો પ્રગ્વતી રીતભાતને વધારે સભ્ય બનાવતા તે સર્વ ઉત્સવોને રોમના રાજ્યાધિકારીઓ ઉત્તેજન આપતા. ભવિષ્યકથનની કળાઓને તેઓ રાજનીતિનાં સમવડબધાં સાધન ગણીને તેનો ઉપયોગ કરી લેતા. વેર વાળનારા દેવો માણસને જૂઠી સાક્ષી પૂરવાનાં પાપની સજા આ જન્મે, નહિ તો આવતે જન્મે, કયાં વિના રહેવાના

૬. રોમનો એક રોનાપતિ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૫-ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૬). કાર્યજ સાથેના ત્રીજા વિશ્વઘર્ષમાં તેણે કાર્યજ છતી તેને બાળ્યું ને જમીનહોસ્ત કર્યું હતું.

૧૦. રોમનો મુત્સદી અને વીર. જીવનકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૬૦ સેકો.

૧૧. આથેન્સનો પ્રસિદ્ધ મુત્સદી (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૬-ઈ. સ. પૂર્વે ૪૨૬).

૧૨. જીવનકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૦-ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૬. તેનાં કશ્મુન્ત નાટકો પ્રસિદ્ધ છે. આથેન્સમાં થતાં ઢાંસી અને દ્વેષથી કંટાળી તે એસિટોનિયાના રાજાના આશ્રયે જઈ રહેલો.

૧૩. પેલાસ (એથીની) — જ્ઞાન, યુદ્ધ અને કલાની ગ્રીક દેવી.

૧૪. એટલટ ગીબન (ઈ. સ. ૧૭૩૭-૧૭૬૪) અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર. રોમન સામ્રાજ્યની અવનતિ ને પડતી પડતો તેનો ગ્રન્થ (The Decline and Fall of the Roman Empire) એ વિષય પરનો અત્યંત ગ્રન્થ છે, ને જગતના ઇતિહાસ-સાહિત્યમાં ઈશું સ્થાન ધરાવે છે.

નથી, એ માન્યતા ઉપયોગી હતી, અને સમાજને ટકાવી રાખવામાં બહુ જ મદદગાર હતી, એમ જોઈને તેમણે તેને ઘણું ઉત્તેજન આપેલું ને સારી પેઠે વધારેલી. આમ ધર્મથી મળતા સામાન્ય લાભો તેઓ સમજતા ને કબૂલ રાખતા ખરા; પણ તેમની પાટી ખાતરી હતી કે ઉપાસનાના બિન ભિન્ન પ્રકારોથી એક જ પ્રકારનું કલ્યાણ સધાવામાં મદદ થાય છે; અને દરેક દેશમાં વહેમના જે પ્રકારને ઠાળ અને અનુભવે મંજૂરી આપેલી હોય તે પ્રકાર ત્યાંની આમોહવા ને ત્યાંના રહેવાસીઓને સૌથી વિશેષ અનુકૂળ છે એમ માનવું જોઈએ. ”^{૧૫} ગ્રીક લોકોમાં જે સહિષ્ણુતા હતી તે રાજકીય લાભ સાધી લેવાની વૃત્તિમાંથી જન્મેલી હતી; એની પાછળ વિચારપૂર્વક બાંધેલો કશો નિર્ણય કે સિદ્ધાંત ન હતો. ગ્રીકોની અનેક દેવપૂજા અને તેમની રાજકીય કુનેહ તેમને અસહિષ્ણુ બનતાં રોકતી હતી. સોક્રેટિસ જેવા પર જુલમ થયેલો તેનું કારણ એ હતું કે એ માણસ રાજ્ય અને તેની સત્તાને બચાવે હતો. પશ્ચિમમાં ધર્મ એક પ્રકારની રાષ્ટ્રપૂજા જોડે સેળબેળ થઈ ગયેલો છે. ત્યાં ધર્મ રાષ્ટ્રીયતાનો ઉપદેશ કરે છે ને તેને ઉત્તેજન આપે છે. પૂર્વના ધર્મોમાં ‘વશુધૈવ કુટુંબકમ્’ ના સિદ્ધાન્તને પ્રધાન પદ મળેલું છે.

ઉપનિષદોની અર્દિસા અને શુદ્ધનાં પ્રેમ તથા કરુણા નાનામાં નાના ઇલાને પણ તેમના દયામય શુભપાશમાં બીડી લે છે. પૂર્વના ધર્મોમાં પરસ્પૃકપરાયણતાની વૃત્તિ હોય છે, બ્યારે ઇહલોકપરાયણતા એ પશ્ચિમના ધર્મોનું ખાસ લક્ષણ છે. પૂર્વના ધર્મો સંતો અને વીર પુરુષો પેદા કરવાની નેમ રાખે છે; પશ્ચિમના ધર્મો સમજદાર અને સુખી માણસો પેદા કરવાની. પૂર્વના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ સમાજના ધારણ અને પોષણ કરતાં

૧૫. આ ઉપરાંત ગીબન લખે છે : “ લોકોના વહેમમાં ઇલા, જગત ને દેશર વિષેની ચર્ચાના વિખવાદનું જરા પણ મિશ્રણ થયેલું ન હોવાથી તેમાં કડવાશનો ઉમેરો થયેલો નહોતો. અનેકદેવપૂજક લોક, પોતાના રાષ્ટ્રીય ઉપાસનાવિધિઓને પ્રેમપૂર્વક વળગી રહેતા, છતાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક જગતના બિન બિન ધર્મોની દરેક કૃત્રિમ રાખતા ..... પ્રાચીન કાળની ધર્મભાવના એવી સૌમ્ય હતી કે પ્રભુઓ તેમની ધાર્મિક ઉપાસનાઓ વચ્ચેના સામ્ય કરતાં બેદ તરફ ઓણું લક્ષ આપતી. ગ્રીકો, રોમનો અને જર્મનીઓ પોતપોતાનાં દેવાલયોમાં બેઠા થતાં મનને સહેજે ચોમ મનાવતા કે, જુદે જુદે નામે ને જુદા જુદા વિધિઓ વડે, તેઓ એકના એક જ દેવાને પૂજે છે. ”

વ્યક્તિના આત્માનો મોક્ષ સાધવા તરફ વિશેષ વળેલી હોય છે. પશ્ચિમના ધર્મો સમાજવ્યવસ્થાની રક્ષાને આતર ધર્મને એક જાતની પોલીસ ફોર્સ જેવો બનાવી ચૂકે છે. જુદા, ઈસુ અને ગદમદ જેવા પૂર્વના મહાપુરુષોએ જગતને નવે ચીસે ચડાવ્યું હતું, અને મોટા મોટા માનવસમૂહોનો હૃદય-પત્રો ફરવ્યો હતો. તેઓ જે વાગ્સો મૂકી ગયા છે તે માણસોનાં મનમાં જોતજોત થઈ ગયેલા છે. ખ્રીષ્ટ બાજુ સીઝર, કોમવેલ્સ અને નેપોલિયન એ સંસારમાં રમ્યાપર્યા રહેલા માણસો છે. જે કંઈ સાધનસામગ્રી તૈયાર મળી આવી તેનાથી કામ સાધી લઈને, અને તેમાંથી વ્યવસ્થા ને સુધારતા પેદા કરીને તેઓ સંતોષ માને છે. તેઓ જીવનનો કોઈ નવો રસ્તો બતાવતા નથી, તેમજ તેઓ થાકેલાં હારેલાંને કશો દિલાસો આપતા નથી. અને છતાં આપણી સામાજિક સંસ્થાઓ પર તેમના કામની છાપ પડેલી દેખાઈ આવે છે. પશ્ચિમમાં આપણને કર્મપરાયણ મનુષ્યોની વ્યવહારકુશળતા ને કાર્યશક્તિ જોવા મળે છે. પૂર્વમાં કલાદારની સૂક્ષ્મ રસવૃત્તિ અને સર્ગિક સ્વમેદધાનો કલ્પનાવિહાર જોવા મળે છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો આદર્શ ગ્રીક દિલસૂરીમાંથી ઊતરી આવેલો છે. એ આદર્શ એ છે કે માણસોને નાગરિક તરીકેની કરજો વહા કરવાને જરૂરી ડેંગવણી આપવી, જેથી તેમની શક્તિ પૂરેપૂરી ડેંગવાય, અને તે વડે તેઓ રાજ્યમાં રહીને રાજ્યની સેવા કરી શકે. પૂર્વમાં સતપુરુષ તેને ગણવામાં આવે છે જે આખી વસુધાને કુટુંબરૂપ માને છે. અને પ્રકારના માણસો જરૂરના છે; કેમકે જે સમાજમાં અવ્યવસ્થા ને અધાધૂંધી ચાલતાં હોય ત્યાં આત્મદર્શન અને આત્મસાક્ષાત્કારને માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ન જ મળી શકે.

તાર્કિક વિચારસરણી, માનવસેવાના આદર્શો, સામાજિક સંગઠન, અને રાષ્ટ્રીય કાર્યશક્તિ એ પશ્ચિમના જીવનદર્શનનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે. ગ્રીક યુગ, કોન્સ્ટેન્ટાઈન પહેલાંનું રોમન જગત, યુરોપની સાર્વજનિક નવરચનાનો યુગ, અને આપણો આજનો જમાનો, એ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના મુખ્ય યુગો છે. તેમાં આપણે પશ્ચિમની અદ્વાન પ્રજાસિકાનો પ્રવાહ વહેતો જોઈ શકીએ છીએ. જુદા અને વિજ્ઞાન; ભૌતિક પ્રકૃતિની, નગરે ચડતી તેમજ ગૃહ પડેલી, શક્તિઓ; મનુષ્ય મન અને શરીરનો અનેકો એક સજીવ શરીરી છે એ કલ્પના; ઉત્તરોત્તર સામાજિક કાર્યશક્તિ અને કલ્યાણ વધારવા માટે અને મનુષ્યની દૃઢી જિંદગીને વધારે મુખ્ય ને સમગ્રવાળી બનાવવા માટે એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ; એ પશ્ચિમની આ મદાન પ્રજાસિકાના પાયા છે.

૬. ઈસુનો ધર્મ અને પશ્ચિમનો ખ્રિસ્તી ધર્મ

એક તરફ ઈસુનું જીવન અને વાઈઝલની સુવાર્તાઓમાં નોંધેલો તેમનો ઉપદેશ, અને બીજી તરફ પાછળથી ખ્રિસ્તી ધર્મવેતાઓએ ધડી કાઢેલા ધર્મસિદ્ધાન્તો, એ બેની સરખામણી કરી જોઈએ તો આપણને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે ધર્મ વિષેના પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચારોમાં કેટલો ફરક રહેલો છે. એક તરફ એક મહાપુરુષનું જીવન, અને બીજી તરફ નિશ્ચિત ધર્મમતોનો સંગ્રહ; એક તરફ પ્રત્યક્ષ આચરણ, અને બીજી તરફ જીવન, જગત ને ઈશ્વર વિષે છુદ્ધિએ ઉપગમી કાઢેલા વિચારો; એ બેની વચ્ચે જેવો ફરક હોય તેવો આ ફરક છે. પરમાત્માનું અપરોક્ષ દર્શન અથવા સાક્ષાત્કાર, નિરાગ્રહી સહિષ્ણુતા, તથા સાત્ત્વિક, પ્રેમમૂલક ગુણો વિષેનો આગ્રહ, અને વસુધાને કુટુંબ માનવાનો ઉપદેશ, એ ઈસુના જીવનનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. તે સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે ઈસુનું જીવન તે પૂર્વના જ કોઈ ઋષિમુનિ કે યોગીના જેવું હતું. બીજી બાજુ, પશ્ચિમમાં વિકસેલા ખ્રિસ્તી ધર્મમાં નિશ્ચિત ધર્મમતો પર બાર મૂકેલો દેખાય છે. અમારો જ મત સાચો, બીજા બધા ખોટા, એવો આગ્રહ તેમાં દેખાય છે. તેમાંથી મનની સંકુચિતતા ને અસહિષ્ણુતા જન્મે છે; અને ધર્મ ને સ્વદેશપ્રેમ બેનો ગોટાળો થઈ જાય છે.

ઈસુનો ધર્મ તે પ્રેમ અને સહૃદયતાનો, સહિષ્ણુતા અને અંતરશુદ્ધિનો ધર્મ હતો. તેમણે ધર્મસંઘ સ્થાપ્યો નહિ; પણ માત્ર એકાંતમાં એકલા બેસીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાનો જ બોધ આપ્યો. ધર્મો ને સપ્રેરણાનાં નામની છાપ તરફ તેમણે ગિરકુરુક ધ્યાન આપેલું જ નહિ. યહૂદી અને બિનયહૂદી. શામન અને ઓકની વચ્ચે જોડબાંધ એમના મનમાં કદી વસેલો જ નહિ. તેમણે નવો ધર્મ શીખવવાનો દાવો કયો નહોતો. તેમણે તો માત્ર માણસોને પોતાના આત્મામાં જોડા લિતરી પદ્ધતિપ અને પ્રાપ્તિ કરી શુદ્ધ થવાનો ઉપદેશ આપેલો. તેમણે કોઈ ધર્મસિદ્ધાન્ત ધડી કાઢ્યો નહોતો; અને જે માણસ આસ્તિક હોય તેણે ત્રિચારના દરવાજા બંધ કરી દેવા જોઈએ એમ માન્યું નહોતું. તેમણે યહૂદીઓનાં મંદિરોમાં શિક્ષણ મેળવેલું ને ત્યાં જ લોકોને ધર્મનું શિક્ષણ આપેલું. યહૂદીઓના ધર્મવિધિ જ્યાં સુધી માણસોને અંતરાત્માની ન્યોત પ્રત્યે આંધળાઈત બનાવી દેતા નહોતા ત્યાં સુધી તેમણે એ ધર્મવિધિઓ પાળ્યા પણ ખરા.

ધર્મની 'કંઠી' બાંધવાની ક્રિયાને એમણે જરા પણ મહત્ત્વ આપ્યું નહોતું. એક તરફ ઇસુએ શીખવેલાં સાદાં સત્યો, અને બીજી તરફ જાતીનીયી પાયરીઓથી ભરેલા અંધારલુવાળો અને પોતાના અનુયાયીઓને બાલ્ય કસોટીઓથી કરી જોનારો ખ્રિસ્તી ધર્મસંઘ, એ બેની વચ્ચે કંઈ જ સામ્ય નથી. પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ જ્યારે રોમ ગયો અને તેણે રાજાઓની પ્રજ્ઞાસિકા ને રીતભાત અપનાવી લીધી ત્યારે તેનામાં આ પ્રકારનો ફેરફાર થયો અનિવાર્ય હતો. યહૂદી ધર્મવેત્તાઓ અને પેગંબરોની જગ્યા જ્યારે ગ્રીક નૈયાયિકો અને રોમન વકીલોએ લીધી ત્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રે તર્ક-શુદ્ધ રૂપ ધારણ કર્યું, અને તેની સંકસના કાયદાના આધાર પર ધર્મ એ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રાણરૂપ બાંધના યહૂદીઓની હતી; પણ એની શબ્દરચના અથવા ધર્મતત્ત્વની સંકસના ગ્રીકોએ કરી; અને ધર્મસંઘ (ચર્ચ)ની કાર્યપ્રજ્ઞાસિકા તથા વ્યવસ્થાતન્ત્રનું ઘડતરે રોમનોએ કર્યું. ઇસુએ પોતાના જીવન દ્વારા નજરોનજર બતાવ્યું, અને પોતાના ઉપદેશ દ્વારા શીખવ્યું, કે માણસ સામાન્યપણે જે ભાતની જિંદગીમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે તેના કરતાં જિંદગી પ્રકારની જિંદગી ગાળવી તેને મારે શક્ય છે. ઇસુ ધર્મશાસ્ત્ર અને કર્મકાંડની અટપટી ગૂંચોની ચર્ચા નથી કરતા, પણ પોકારીને કહે છે કે હંધર પ્રેમરૂપ છે, દયાધન છે; વિશ્વમાં જે સત્ય છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય એમ છે; માણસે માણસમાત્ર પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જોઈએ; જગન્નિર્મિતાએ જગતનો જે હેતુ નિર્મ્યો છે તેને માણસે અનુકૂળ બનવું જોઈએ ને તેમાં બળી જવું જોઈએ. ધર્મનાં કેન્દ્રવર્તી સત્યો તે આ છે એમ પણ તેમણે કહ્યું એ વિચારોએ પશ્ચિમમાં પ્રમાણ કર્યું તેની સાથે જ, સત્યદર્શન અને સાક્ષાત્કારની જગ્યા ધર્મમતો અને ધર્મશુરુઓનાં ફરમાનોએ લીધી; અને સાદા હંધરપ્રેમને ખસેડી તેનું સ્થાન નૈયાયિકોનાં ખંડનખંડનની અટપટી દલીલગાળએ લીધું. ખ્રિસ્તી ધર્મસંઘ એવો વિચાર નથી કરતો કે પોને જે કંઈપનાઓને આત્મિક ધરાવે છે તે જોતો પ્રચાર કરતો થયે છે તે કંઈપનાઓ આત્મજ્ઞાન કે આત્મદર્શનની દૃષ્ટિએ સાચી છે કે નહિ? તેને તો એટલી જ ઝંખના હોય છે કે સમાજને સંગઠિત રાખવાને અને છિન્નબિન્ન થતો અટકાવવાને શા શા ઉપાયો ક્રેવા જોઈએ? રાજ્યવ્યવસ્થાને લગતી રોમન કંઈપનાઓ અને સંસ્થાઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મસંઘના તન્ત્ર પર જાંડી અસર પાડી હતી.

૭. અવતાર અને ત્રિમૂર્તિ

બૌદ્ધિક જ્ઞાન વડે માણસ ધર્મિષ્ઠ અને છે, અને અજ્ઞાન વડે અધર્મી અને છે, એવું ઇસુનું માનવું નહોતું. તેમનો સાદો ધર્મ અસંસ્કારી ખેડૂતોને સમજાવતો ને ગમતો. સેત્સસ નામના એક લેખકે કટાક્ષમાં કહેલું કે ખ્રિસ્તી સમાજમાં પ્રવેશનો નિયમ આ પ્રમાણે હતો : “કોઈ પણ અશિક્ષિત માણસ, કોઈ પણ જ્ઞાની માણસ, કોઈ પણ ડાહ્યા માણસ અહીં નહિ પેરી શકે; કેમકે એવી વસ્તુઓને અમે જૂરી માનીએ છીએ. પણ જે કોઈ માણસ અંજાન હોય, અણધ હોય, અશિક્ષિત હોય, સાદો હોય તે અહીં આવે. તેને અહીં આવકાર આપવામાં આવશે.” દરટૂંસિયને પૂછેલું : “દિલસૂદ અને ખ્રિસ્તી વચ્ચે, ગ્રીસના શિષ્ય અને રવર્ગના શિષ્ય વચ્ચે મળતાપણું શું છે?” ઇસુના આ ધર્મની અને ગ્રીક રવબાવની વચ્ચે જમીન આસમાનનું અંતર દેખાતું હતું. છતાં ગ્રીકોએ ત્યારે એ ધર્મને અપનાવી લીધા ત્યારે તેમણે એવું રૂપાંતર કરીને તેમાંથી એક વ્યવસ્થિત ધર્મશાસ્ત્ર પેદા કર્યું.

‘વિશ્વનો કર્તા કોણ?’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ‘ઈશ્વર’ એમ આપવાથી પ્રશ્નકર્તાનું સમાધાન કરી શકાતું હતું; એટલા પૂરતો જ ઈશ્વરનો ઉપયોગ ગ્રીકો અને રોમનોને હતો. વિશ્વનું અનન્ત તત્ત્વ અને સાન્ત તત્ત્વ એ બેની વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે એ ગ્રીક દિલસૂદીનો એક મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલે એના જે ઉત્તર આપેલા તે સંદિગ્ધ ને અસંતોષકારક હતા. એ સુસીમતમાંથી અવતારવાદે રસ્તો બનાવ્યો. અવતારવાદ માન્યા પછી ઈશ્વર મનુષ્યના જગતથી અજાણો, દૂર દૂર રહેતો હાગતો નથી; પણ મનુષ્યસમાજમાં દાખલ થયેલો દેખાય છે, અને એ રીતે માનવસમાજ અને ઈશ્વર એ બેની વચ્ચે એકથ સમાવાનો રસ્તો મોકળો થાય છે. ઇસુમાં આપણે ઈશ્વર અને મનુષ્યનું એકીકરણ થયેલું જોઈએ છીએ. દિક્કાકાની મર્યાદા વિનાનો પરમાત્મા દિક્કાકાથી મર્યાદિત જગતમાં પ્રવેશી તેને વ્યાપી વળેલો છે; પાછળના ખ્રિસ્તી ધર્મવેતાઓએ જે ધર્મમતો ઘડી કાઢ્યા તે ગ્રીક દિલસૂદી સાથે આવી પડેલા આ ધાયડાના જવાબરૂપે હતા; મહદી ધર્મની કોઈ સમસ્યાના ઉકેલરૂપે નહિ. એ ધર્મમતોની સંકલના થયા પછી ખ્રિસ્તી ધર્મસિદ્ધાન્ત વિશે પાર વિનાના વાદવિવાદ થવા પામ્યા છે.

ઈસુએ ઉપદેશોના ધર્મમાં કડક એકેશ્વરવાદ હતો; તેની જગ્યાએ પાછળથી ધીરેધીરે ત્રિમૂર્તિનો સિદ્ધાન્ત સ્થપાતો પણ આપણે જોઈએ છીએ. ગ્રીક લોકો એકલા ઝગુસ પિતાને નહિ પણ દેવદેવીઓના એક આખા સમાજને પૂજતા. ગ્રીક-રોમન ધર્મમાં ઝગુસને જ્યુપીટરરૂપે કદાવરમાં આવેલો, અને સર્વ દેવદેવીઓનો તે નાયક હતો એમ મનાતું. આ પેગન અનેકદેવપૂજન અને યહૂદી એકેશ્વરવાદ એ બેનું ત્યારે સંમિશ્રણ થયું ત્યારે તેમાંથી કેથલિક લોકોનો ઈશ્વર ઉત્પન્ન થયો. એ ઈશ્વર ખુદ એક સમૂહ કે મંડળના જેવો, અનેકરૂપધારી હતો. રોમન રાજ્યનો પ્રગળનું, અને ખ્રિસ્તી ધર્મસંધનો સભ્ય, એ બેની વચ્ચે જે ભેદ રહેલો હતો તે જૂની નાખવાની રોમન બાદશાહોની બહુ તીવ્ર ધ્રુષ્ટા હતી. એટલે તેમણે સ્થાનિક દેવદેવીઓને ઉપાડ્યાં, અને તેમને ખ્રિસ્તી સંતોનું રૂપ આપી પ્રતિષ્ઠિત પદે સ્થાપી દીધાં.

રોમની સામ્રાજ્યસત્તા જુલમ વડે ખ્રિસ્તી ધર્મનો નાશ ન કરી શકી; પણ એ ધર્મ જે ધડીએ રોમ પર વિજય મેળવ્યો તે જ ધડીએ ઈસુના ઉપદેશની હાર પણ ચર્ચ. ખ્રિસ્તી ધર્મ જે સંસ્કૃતિની છાયા તળે ખીસ્યો તે સંસ્કૃતિની સાથે સખત રીતે જકડાઈ ગયો. ખ્રિસ્તી ચર્ચ અથવા ધર્મસંધે ધર્મજ્ઞાનના ભંડારનું — ધર્મશાસ્ત્રનાં રહસ્યોના ખગ્નનાનું — રૂપ લીધું, ને તે જ્ઞાન અને રહસ્યોને સંધરી રાખી સાચવવાનું કામ કર્યું; વહેતા ઝરણાની પેઠે એ જ્ઞાનને છૂટથી વહેવા દીધું નહિ, તેમ નવા જ્ઞાનનો ઉમેરો પણ ન કર્યો.

ખ્રિસ્તી ધર્મ અનેક પ્રવાહો બેળા ચર્ચને બનેલી એક મદાનદી જેવો છે; તેમાં અગાડિના અનેક જૂના ધર્મોનો સંગમ થયેલો છે. યહૂદીઓ, ગ્રીકો, રોમનો, તેમજ જૂમખ્ય સહુદ્રના કાંઠા પર વસતી પ્રજાઓએ એમાં પોતપોતાનો ફાળો આપેલો છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, કઈક વ્યવસ્થિત યોગના પેદા કરવાની તેની આનુરતા હોવા છતાં, તેમાં એની વ્યવસ્થિત યોગના પેદા ચર્ચ શકી નથી. એક જ દાખલો લઈએ. ઈશ્વર વિશેની એ ધર્મની કદાવરમાં અતિસાધ વિવિધતા દેખાય છે. પ્રેમાળ પિતા, અછડ ન્યાયાધીશ, યુના પકડનાર પોલીસ અમલદાર, કડક શિક્ષક, અને પાઠરીવગનો મુખી, એ સર્વ કદાવરોના ઈશ્વરને વિશે થયેલી આપણે એ ધર્મમાં જોઈ શકીએ છીએ.

૮. આરંભકાળના ખ્રિસ્તી ધર્મની ઉદારતા, અને પાછળના ખ્રિસ્તી ધર્મમાં તેના અભાવ

એકવાર ધર્મશ્રદ્ધા, અને નિશ્ચિત, અવિચળ ધર્મમત એ બે સેળસેળ થાય, અને માણસ અમુક વિચારો ધરાવે કે કબૂલ રાખે તો જ તે ધર્મનિષ્ઠ છે એમ ગણવા લાગે, એટલે પછી અળગાપણું ને અસહિષ્ણુતા પેદા થયા વગર નથી રહેતાં. આરંભકાળનો ખ્રિસ્તી ધર્મ પશ્ચિમનાં જે વિચારો ને માન્યતાઓના સંસર્ગમાં આવેલો તેમની પ્રત્યે તેણે પૂરેપૂરી ઉદારતા રાખી હતી. આઈઝિકના નવા કરારમાં આપેલી ચાર સુવાર્તાઓમાંની ચોથી — એટલે કે જોનની — સુવાર્તાએ અગાઉથી ચાલતો આવેલો લોગોસનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો; અને કહ્યું કે જેઓ ઈસુ ખ્રિસ્તને પૂજે છે તેઓ કોઈ નવા દેવની સ્થાપના કરતા નથી. લોગોસનો એ સિદ્ધાન્ત ગ્રીસમાં ઉત્પન્ન થયેલો હતો, અને તેની આસપાસ હીધન ધર્મની કેટલીક કલ્પનાઓ ગૂંથાયેલી હતી, એ હકીકત ચોથી સુવાર્તાના લેખક જોનને અગવડકત્તી નહોતી લાગી. જૂના ૩૬૫ વર્ષની ધર્મની પ્રભુસિકાના સાંકડા વાડામાં પુરાઈ રહેવાની તેણે ના પાડી હતી. ખ્રિસ્તી શબ્દ જરૂરીને કહેલું કે “સંતોના” શિક્ષણ ઇસુના શિક્ષણને પૂરેપૂરું મળતું નથી આવતું એ સાચું, છતાં તે ઇસુના શિક્ષણથી વિસંગત તો નથી જ. કેમકે, ઇશ્વરે અનુપ્પના અંતરાત્મામાં શબ્દરૂપી જે બીજા વાલેલું છે તેના વડે સર્વ લેખકો સત્યનું, બધે જાંખું જાંખું પાણી, દર્શન કરી શક્યા છે.”

છતાં ચોથા સૈકામાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાં અસહિષ્ણુતાની વૃત્તિ આવી ગઈ. અલેક્ઝાન્ડ્રિયાનું જે વિશાળ પુસ્તકાલય ઇસવી સનના ત્રીજા સૈકામાં પહેલા ટોક્ષેમીએ સ્થાપ્યું હતું, અને જેને તેના અનુયાયીઓએ અઢળક દાન વડે વધાર્યું હતું તેનો, છેવટે ઈ. સ. ૩૮૯માં, ખ્રિસ્તી સમ્રાટ મહાન થિયોડોસિયસના હુકમથી, નાશ કરવામાં આવ્યો — એટલા માટે કે, એ બાદશાહના મત પ્રમાણે, તે પુસ્તકાલય પેગન ધર્મને પ્રેરણા ને ઉત્તેજન આપતું હતું.^{૧૯} ત્યારબાદ થોડાંક સૈકાં પછી, ત્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મ ઇસ્લામના સમાગમમાં આવ્યો, ત્યારે તેણે અગાઉના જેવી ઉદારવૃત્તિ ન

૧૯. તેની અગાઉ, અલેક્ઝાન્ડ્રિયાના ઘેરા ફરમાન, જુલિયસ સીઝરના હરફેરે એ પુસ્તકાલયને અમુક અંશે તારાજ કરેલું, એ વાત સાચી છે.

ધારણ કરી; ઇસ્લામમાં રહેલા સત્યના અંગે શોધી દાઢવાનો પ્રયાસ ન કર્યો; પણ દ્રેષ અને જનૂનપૂર્વક, કચકચાવીને. ઇસ્લામનો વિરોધ કર્યો. ઇસ્લામ એ એક લઘાલઘ સંસ્થા છે; ઇતિર સર્વ ધર્મોની સામે જોડાઈ પોકારનાર એક લશ્કરી સંઘ છે; અને કુરાન તથા તેના બાપ્તિસ્મનો દ્વારા તેના અનુયાયીઓને નિયમોનાં દડક બંધનમાં રાખવામાં આવે છે; એ બધી હકીકતો સાચી માનીએ તોપણ, આપણે એટલું તો કબૂલ કરવું જ પડશે કે ઇસ્લામ કોમ અને રાષ્ટ્રની સંકુલિત મર્યાદાઓમાં પુરાઈ ન રહેતાં તે સર્વ મર્યાદાઓને વટાવી ગયેલો છે. એ વાત બીજા ધર્મોને વિશે કહી શકાય એમ નથી. આજે ખ્રિસ્તી ધર્મને હિંદુસ્તાનના ધર્મની સામે ઊભા રહેવા વારે આવ્યો છે. તે વખતે તેણે અણનમ અછકાઈની વૃત્તિ ધારણ કરી છે; અને પોતે સંપૂર્ણ છે, પોતાને બીજા ધર્મો પાસેથી કંઈ લેવાનું બાકી રહેતું જ નથી, એમ તે કહેવા લાગ્યો છે.^{૧૭} તેના બાલ્યકાળમાં બીજાઓ પાસેથી શીખવાની અને બીજાઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતાની વૃત્તિ તેનામાં હતી; એ વૃત્તિ હવે તે ગુમાવી બેઠો છે.

તે વિકાસ અને સ્વાતંત્ર્યને હિતેજન આપનારો ધર્મ રહ્યો નથી; પણ સદુને એક લાકડીએ હાંકનારો — સદુને એક જ ચીજે ચલાવનારો — ધર્મ બની ગયો છે. ખ્રિસ્તી ચર્ચ અથવા ધર્મસંઘ એ તો કેવળ શ્રુતિજ્ઞાનનો સંગ્રહક અને રક્ષક છે. તેથી ધર્મના વિષયમાં પ્રામાણ્ય શ્રુતિજ્ઞાનનું છે, ધર્મસંઘનું નથી. ધર્મમાં જે મેગંબરી તત્ત્વ છે, ઋષિમુનિઓએ ઈશ્વર પાસેથી સાંભળેલું જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન પોતે પ્રમાણભૂત ગણાવું જોઈએ; એ જ્ઞાનને આધારે મનુષ્યોએ ધડી કાઢેલાં ધર્મતત્ત્વો કે સિદ્ધાન્તો પ્રમાણભૂત નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મસંઘ પોતાના જમાનાની પ્રચલિત બાપામાં ધર્મ-સિદ્ધાન્તો ધડી કાઢે છે ખરો; પણ પોતે રચેલાં કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત કે સૂત્ર શુદ્ધિની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધ છે, અને શુદ્ધિ એથી પાર જાહેર શકે એમ છે જ નહિ, એવો દાવો એ ધર્મસંઘથી કરી શકાય એમ નથી. જૂતકાળમાં માણસોએ વિચાર કર્યા હતા એટલા માટે અત્યારે વિચાર કરવાની જરૂર નથી, એટલું જ નહિ પણ વિચાર કરવા નિરર્થક છે, એમ કોઈ રીતે ન કહી શકાય. ગણિતન નવલકથાકાર ડોરોથોએવરમ્પીનું એક

૧૭. ડૉ. ટ. : “ ખ્રિસ્તી ધર્મ ચીક ધર્મ કરતાં ધણો વધારે પ્રાચીન છે, ધણો વધારે સ્થાયી છે, ધણો વધારે આત્મતેજવાળો છે. ” — ટોચર્ચ : ‘ ધી કોસ મૂન્ડ હરિઠ ’ (૧૯૩૧).

પુસ્તક છે 'ધી ધ્રધર્સ કેરેમેઝોવ'. તેમાં એક પ્રકરણ 'ધર્મદ્રોહની તપાસ કરનાર મોટા ન્યાયાધીશને'ને વિષે આવે છે. ઈસુનો સાદો ને સ્વાતંત્ર્યપોષક ધર્મ, અને મતાગ્રહના અંધનવાળું 'ધર્મસંધનું' તન્ત્ર, એ બેની વચ્ચે કેટલો અંધા ફરક છે તે આ પ્રકરણમાં બતાવેલું છે. એમાં ન્યાયાધીશ ઈસુને સમજાવે છે કે "સંધે તમારું કામ બંધું વાળ્યું છે, તેમાં ફેરફાર કર્યો છે, અને સત્તાના પાયા પર તેની નવરચના કરી છે." એની પાછળ કદપના એ છે કે મનુષ્યોના આત્મા મેઢાંના જેવા છે; અને ઈસુ સ્વાતંત્ર્યની જો બેટ લઈ આવેલા તે મનુષ્યોથી છુટવી શકાય એવી નથી. એટલે માણસને જ્ઞાન મેળવતો તથા સ્વતંત્ર તપાસ કરતો અટકાવીને ધર્મસંધે તેના પર જાણે દયા કરી છે. સંધે તેના સભ્યોને માનસિક શુદ્ધિ આપી બનાવી ચૂક્યા છે. થોડે ઘડેલા સિદ્ધાન્તો વિષે આસ્થા તે સ્વર્ગ, ને અનાસ્થા તે નરક, એવો વિચાર તેણે ફેલાવ્યો છે. બાદશાહ થિયોડોશિયસે ખ્રિસ્તી સિવાયનો બીજો કોઈ પણ ધર્મ પાળવાની મનાઈ કરેલી, અને બીજો ધર્મ કોઈ પાળે તો તેને માટે બારે સજા ફરમાવેલી. બાદશાહ જરૂરીનિયમે ફિલસૂફીનાં વિદ્યાલયો બંધ કરાવેલાં. તે ઉપરાંત, ૧૨મીથી ૧૪મી સદી સુધીમાં ક્રાન્સમાં ધર્મને અંગે મતભેદ ધરાવનારાઓ સામે આશેલી જેહાદ, ડોમિનિકન સંપ્રદાયના જુલમો, રાણી ઇલિઝાબેથના સમયમાં ઇંગ્લંડમાં ધર્મને નામે આપેલી જેલુકમી, સત્તરમી સદીનાં ધર્મ-યુદ્ધો, અને એનેબેપટિસ્ટ સંપ્રદાયવાળા પર થયેલી ક્રૂતાઓ — એ બધાં દૃષ્ટાન્તોનો વિચાર કરો. પોપ નવમા પાપસે કહેલું : "આપણે અતિશય દહતાપૂર્વક માનવું જોઈએ કે ઈશ્વર એક જ છે, ધર્મ એક જ છે, ધર્મદ્રોહી (એપીટ્રમ) એક જ છે, અને (મનુષ્યોના આત્માઓના બાવિ વિષેની તપાસમાં) આથી આગળ વધતું એ પાપ છે." જે તત્ત્વચિન્તકો સત્યના પૂજારી હોવાનો દાવો કરે છે તેઓ પણ શુદ્ધિપ્રધાન ધર્મોમાં દેખાતી આવી સંકુચિતતામાંથી છૂટી શકતા નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મ એ જગતનો એકમાત્ર ધર્મ નથી એમ તો તેઓ કબૂલ કરે છે; પણ તેઓ માને છે કે એ ધર્મ તે સંપૂર્ણ સત્યનો સંપૂર્ણ આવિષ્કાર છે; અને તેમાં આપણે પરમાત્માને અવનિતત્ત્વ પર બિતરી આવેલો જોઈએ છીએ. હેગલ કહે છે : "ખ્રિસ્તી ધર્મ એ જ એકમાત્ર સંપૂર્ણ ધર્મ છે." પણ આપણે જો ઈસુના ઉપદેશને સાચી રીતે સમજીએ તો જોઈ શકીશું કે સંપૂર્ણ સત્ય તો સર્વ ધર્મો ને સંપ્રદાયોની, અને જગતમાં થઈ ગયેલાં સર્વ શ્રુતિચાનો અને સંસ્થાઓની, પાર વસે છે.

૬. 'ધર્મ' અને રાષ્ટ્રાસિમાન

ઈસુ કહે છે કે આપણે ધર્મને જીવનપંથ ઉમળનાર પ્રદીપ, અથવા કહો કે જીવનની દીવાદાંડી, માનવો જોઈએ. કર્મકાંડવાળો જે ધર્મ એમના જમાનામાં ચાલતો હતો તેની જગ્યાએ એમણે નૈતિક આદર્શની સ્થાપના કરી. કર્મકાંડના અનેક વિધિઓ કરવા અને બાહ્યાચારના નિયમો પ્રાણવા એના કરતાં હૃદયમાં પાપનો પસ્તાવો કરી પ્રાપ્તિ કરવું બહેતર છે. ઈશ્વરના સાંનિધ્યના જે બાનથી જીવનમાં ચેતન પુરાય છે તેના વિના કશુંયે યજ્ઞયાગ, પૂજાપાઠ વગેરે નકાર્થ છે, ને તેમાંથી કશું ફળ નીપજતું નથી. તેમના જમાનાના જે ફારીસીઓ^{૧૮} ઈશ્વરને બહુ સોંધે બાવે રીઝવવા માગતા હતા તેમને ઈસુએ ધૂતકારી કાઢેલા. ઈસુએ કહ્યું કે પિતા, માત્રા, સ્ત્રી, બાળકો એ સહુના કરતાં ઈશ્વરનો પ્રેમ અડિપાતો છે, અને ઈશ્વરની હાદશ થાય ત્યારે સંસારના સર્વ સંબંધો છોડીને ચાકી નીકળવું જોઈએ.^{૧૯} પણ આપણે ધર્મને આપણા જીવનનો પ્રેરક અને નિયંત્રક બનાવવાને રાજી નથી હોતા. આપણે ધર્મમાં પણ ગ્રીક સોફોની પેઠે 'મધ્યમ માર્ગ' ને અનુસરીએ છીએ. સંતપુરુષો સામાન્ય રીતે એક તોખા વર્ગના જીવો હોય છે. તેઓ ઈશ્વરની શોધ ચલાવવાને સંસારનો ત્યાગ કરે છે. તેઓ જપતપ, પ્રાર્થના, ધ્યાન આદિમાં રમ્યાપરમ્યા રહે છે. એકાન્ત અને વિજનવાસમાં તેઓ પેતાતાનાં જીવન વિતાવે છે. પશ્ચિમમાં પણ જેમના પર ઈસુની બાવનાએ ઊંડી અસર કરી હોય છે તેઓ દરજીને ખવડાવે છે, તારાઓની જોડે વાતો કરે છે; અને જો તેઓ પ્રવૃત્તિપરાયણ હોય તો માર્દાંની માવજત કરે છે ને ઈશ્વરી વાણીનો ઉપદેશ કરે છે. તેમને સોફોની વાદવાની કે સમાજની શુભિની પરવા નથી હોતી.

ઈસુએ ઉપદેશોના સિદ્ધાન્તો જે આચરણ્યમાં ઉતારાય, તો આખી માનવજાતનો એક સંયુક્ત સમાજ રચાય. એવા સમાજમાં આપણે એકબીજાનો જોગો ઉઠાવીએ, ને એકબીજાનાં સુખદુઃખમાં ભાગ લઈએ.

૧૮. યહૂદી ધર્મવિચારોનો વર્ગ. તેઓ એકંદરે કર્મકાંડ અને ધર્મકાંડ હતા.

૧૯. સરખાવો :

તંત્રત્રયેયઃ પુત્રાન્ પ્રેમી તિતાન્ પ્રેમીડ્યમ્ચાન્ મર્મમાદન્નમ્નરં યદ્યનાદમા ।*

વૃદ્ધાગ્ન્યકઃ દગ્ધિન્

એવા સમાજમાં રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે હુસાનુસી ન હોય, ને ઉલ્લાગમાં દરીદ્રાર્થ ન હોય; કેમકે જે સંપત્તિમાં એકને નુકસાન થાય તો જ બીજાને લાભ થાય છે એવી બાલ સંપત્તિને તો એવા સમાજ બહુ જ ઓછું મદદર આપેલો હોય. પણ આપણે એ પ્રકારના નીતિધર્મને અનુસરવા રાજ નથી હોતા.

ઈસુ આપણને ચેતવે છે કે આપણે બધે આખું જગત છતીએ પાણી જે આપણો આત્મા ગુમારીએ, આપણા દંડ વિચારો જતા કરીને દુનિયાની સાથે ઝઘડો ચતો ટાળીએ, તો તેથી કશો લાભ નથી. અંતરની સંત્યનિષ્ઠા અને આત્મપ્રાપ્તિની તાલાવેલી જાહેરની છે. આજે ધર્મનીર એ પ્રભુપરાયણ મનુષ્ય કરતાં વધારે અંશે સ્વદેશનો સેવક હોય છે. કુમારી જોન ઓફ આર્કના મનમાં ખાતરી હતી કે જે માણસ ક્રાન્સ પર ચડાઈ કરે છે તે ઈશ્વર પર ચડાઈ કરે છે. તેણે કહેલું કે ક્રાન્સ હમેશાં સાચી લડાઈ લડે છે, ક્રાન્સ હમેશાં ઈશ્વરના પક્ષમાં હોય છે, અને ક્રાન્સની સામે થતું એનો અર્થ એ કે સત્ય અને ઈશ્વરની સામે મોરચો માંડવો. ખ્રિસ્તી ધર્મની સાથે રાષ્ટ્રપૂજનનો એક ધર્મ સંકળાઈ ગયેલો છે. તે ધર્મ દરેક રાજ્યને સર્વોચ્ચ પૂજન પાત્ર માને છે; અને કહે છે કે એ ધ્યેયની સિદ્ધિ આગળ નીતિ, ન્યાય અને સંસ્કૃતિ એ ગૌણ વસ્તુઓ છે, ને તેમનો ભોગ આપવો પડે તો આપવો જોઈએ. ખ્રિસ્તી અર્થ અથવા ધર્મસંઘ રાજ્યના બંધનમાં પડેલો છે. ગયા મુદ્દમાં કવેકરે સિવાયના સર્વ શાંતિવાદીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મસંઘોમાંથી નહિ પણ બહારથી નીકળી આવ્યા હતા. પોતાના ઉપદેશને યહૂદી રાષ્ટ્રવાદ સાથે ભેળવી દેવાય એ ઈસુને પસંદ નહોતું, ને તેની સામે તેમણે વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. ખ્રિસ્તી ધર્મનો એક્ષીકન સંઘ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ જોડે બળેલો છે. રશિયામાં એ ધર્મનો ગ્રીક સંઘ જારની સત્તા જોડે એ રીતે બળેલો હતો. ખ્રિસ્તી ધર્મના ધર્મસંઘો દરેક દેશની રાજસત્તા જોડે ભળી ગયેલા છે, એ વસ્તુ ઈસુના ઉપદેશની સામે ખુલ્લા બળવારૂપ છે. પશ્ચિમમાં ઈસુનો ઉપદેશ લોકોના હાડમાં બિતરી ગયો નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મસંઘના ઠોઈ સભ્યો જે ઈસુના ઉપદેશને સાચો માની તે પ્રમાણે વર્તન કરવા માંડે, તો ધર્માધિકારીઓ ફક્તી બેઠે છે. પણ જાંબા અજવાળાવાળાં દેવજોની રંગીન કાચની બારીઓમાં શોખાને સાડુ ઈસુનું ચિત્ર ચિતરાવવાને તેઓ સાવ રાજી હોય છે ખરા. ઈશ્વરસને

કહેતું કે “ સ્ટોઈક સંપ્રદાયનો દરેક માણસ ખરેખરો સ્ટોઈક હતો, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મને માનનારા જગતમાં સાચા ખ્રિસ્તી મળવા મુશ્કેલ છે. ” નીતશેએ કહેતું કે “ જગતમાં એક જ ખ્રિસ્તી હતો; તે તો વધતીબ વધતીબ પર મરી ગયો. ”

૧૦. ધર્મ અને ધર્મશાસ્ત્ર

ધર્મનો પ્રવાહ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વલ્યો છે, પણ ધર્મશાસ્ત્રનો પ્રવાહ તો એથી ઊલટી દિશામાં વલ્યો છે. પશ્ચિમના શુદ્ધિપ્રધાન ધર્મને કાયદો, વ્યવસ્થા અને વ્યાખ્યા એ વસ્તુઓ રહે છે. તેનામાં દેખીતા ગુણુદાય જાને છે; તે જ પ્રમાણે પૂર્વના અનુભવમૂલક ધર્મમાં પણ ગુણુદાય જાને છે. એક ધર્મ જગતના સહિયારા બડોળમાં હતાપણુ, જ્ઞાન અને નિયમનરૂપી ફાળો આપે છે. બીજો ધર્મ સ્વતંત્રતા, મૌલિકતા અને હિંમતનો ફાળો આપે છે. એ બે ધર્મોએ એકબીજાની ટીકા કરવાનું ને એકબીજાને તુચ્છકારવાનું છોડી દેવું જોઈએ; અને પરસ્પર કહર કરતાં ને એકબીજાના સારા અંશે જોતાં સમજતાં શીખવું જોઈએ. એમ જાને તો, આજે એ બેનો જે સમાગમ થવા પામ્યો છે તેમાંથી પાકા ને સ્થાયી આધ્યાત્મિક ઐક્યનો પાયો નંખાય. પૂર્વમાં આત્મપરાયણ જીવનને વિશે વધારેપડતો આદર રખાયો, તેને લીધે આર્થિક સ્થિતિ પ્રત્યે બેહરકારી રાખવામાં આવી. પણ આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય તો જ આત્માની સાધના સારી રીતે ચાલી શકે. પૂર્વની આધ્યાત્મિકતા નિષ્પ્રાણ અને સડી ગયેલી રૂઢિઓ ને આચારોમાં પુરાઈને જડ બની ગઈ; તેનામાં ચેતન રહ્યું નહિ. જૂની ધરડને અનુસરનારા આપણા પડિતો આ પ્રશ્નો વિચાર કરતાં શાસ્ત્રઅંશેનું બહિરંગ જ તપાસે છે; શબ્દો ને વાક્યોના અર્થો કરીને જ અટકી જાય છે; પણ તેની અંદર રહેલાં હકીકતો ને સત્યો શોધવા તપાસના જેટલા ઊંડા ઊતરતા નથી. આપણા સુધારાવાળાઓનાં મનમાં કરી વાતની પહેલ કરવાનું ચક્કર હોતું નથી; આત્માના ચેતનદાયી અનુભવની ઝાંખી તેમને ચર્ષ હોતી નથી; એટલે તેઓ પશ્ચિમની દલકારી નકલો કરીને રાજ ચાલે છે.

પશ્ચિમના ધર્મની શ્રેષ્ઠતા એ છે કે તેમાં મનુષ્ય બીજાઓની સેવા કરી તે દ્વારા પોતાનો મોક્ષ સાધવા મથે છે. પરમાત્માની સાથે વધારે નિકટનો સંપર્ક સાધવા માટે એકાંતવાસમાં જઈને બેસવું એટલું પૂરતું નથી.

ઈદિયોકના જીવનને વટાવીને પાર જાય છે, ને તેની પાર રહેલા તત્ત્વને વા મહે છે, એ સાચું; પણ તેનામાં ઐદિક જીવનનું પરિવર્તન ત્રી પલ્લુ સક્તિ રહેલી છે. સાચી ઈશ્વરોપાસના દુઃખે પીડાતી માનવ-ની સેવા કરવામાં રહેલી છે. ધર્મ તો પોદારીને કહે છે કે દરેક-લીના આત્માનું મૂલ્ય અપાર છે; તેની કિંમત આંધ્રી અંકાય એમ નથી. માત્રને વિષે જ્ઞાનપૂર્વક આત્મોપચય કે ઐક્ય અનુભવવામાં જે નિરવધિ ન-દ આવે છે તેનાથી માણસ માણસ વચ્ચેની બેદરબાવની દિવાલો તૂટી-છે. આખી માનવજાતિ એક છે એ ભાવના દરેક સાચા ધર્મમાં-થી જ હોય છે. તેથી તેવો ધર્મ આત્મપરાયણ સમાજની સ્થાપના-ટે યત્ન કરે છે. રાષ્ટ્રો અને ખંડો સુધી પહોંચી અટકી જવાની તેની મત ચાલતી નથી; આખા માનવકુળને પહોંચી વળાય ત્યારે જ તેને ન પડે છે. 'વધુધૈવ કુરુન્ગમ્' એ એવા ધર્મનું ગિરજ ચર્ચ પડે છે.^{૨૦} મુખ્યો વિચેનો આ ગ્રેમ જ આપણને કહે છે કે આપણે બીજા કોઈની-અવતાઓની કદર કરવી જોઈએ, તેને વિષે સમભાવ ધરાવવો જોઈએ. ૧ ગુણની ખાખતમાં પૂર્વના ધર્મો પશ્ચિમના ધર્મોને ટપી જાય છે. પોતાના-ચેચારો ને આદર્શોનો ખીજ માણસો પાસે પરાણે સ્વીકાર કરાવવાની-જિજ્ઞાસામાન્યપણે માણસમાનમાં હોય છે. એવા માનસ પ્રત્યે આપણા-ક્રોતાં મનમાં જરાતરા સમભાવ હોય જ છે. પ્રામાણિક અભિપ્રાયને વિષે — ખાસ કરીને એ અભિપ્રાયને માનવજાતિની આત્મપ્રાપ્તિની કંપના-સાથે સંબંધ હોય ત્યારે તેને વિષે — મનમાં તિરસ્કાર રાખવો એના-જેવી નિંદા વસ્તુ એકેમ નથી. અગાઉ આપણે જેવા સંદોના ગુલામ-હતા તેવા હવે નથી રહ્યા. ધર્મોનાં નામની છાપો પાછળ જે ચૈતન્ય વમે-છે ને રકુરે છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. સંભવ ૩ કે એવો કાળ-આપણા પ્રજાનાં ધાર્મ્ય કરતાં વહેયો આવશે જ્યારે ગિરજધરો, મંદિરો-ને મસજિદો સહુ સદાચારી ને ધર્મનિષ્ઠ માણસોને આવકારે આવશે; જ્યારે પરસ્પર સમભાવ રાખી એકબીજાની સેવા કરવા જેવી સ્થિતિ-હિત્તવન કરવા માટે ઈશ્વરશ્રદ્ધા ને મનુષ્યગ્રેમ એ બે જ વસ્તુઓ-આવશ્યક ગણાશે; જ્યારે આખું માનવકુટુંબ નામના નહિ પણ ભાવ-નાના ઐક્યથી રોહસૂત્રે બંધાશે. રોહસૂતર પેટર નામના એક અંગ્રેજ

૨૦. સરખાવો : યત્ કિંચં મત્તયેજ્ઞોમ્ । નારાયણોમિત્ત (જ્યાં આખું-વિશ્વ એક માળા જેવું બની ગયેલું છે.)

લેખકે એક વાર્તા દહી છે. જેસલમેની જૂમિ પરથી એક વંડાણમાં ભરાઈને આવેલી માટી જ્યારે પીસા (છટલી)ની સામાન્ય માટી સાથે ભળી ત્યારે તેમાંથી એક નવા ફૂલનો જન્મ થયો. તેના જેવું ફૂલ માણસે પહેલાં કદી જોયું ન હતું. એ ફૂલમાં રંગોની અદ્ભુત મેળવણી હતી, ને એ અનેક ભબકભર્યા રંગોથી તે અતિશય શોભતું હતું. તે હવે પછી આવનારા યુગોમાં, પૂર્વ અને પશ્ચિમના ધર્મોનાં સમાગમ અને મેળવણીમાંથી, અદ્ભુત સૌંદર્યવાળું ને રંગોની ભરચક સમૃદ્ધિવાળું એવું ફૂલ ખીલી નીકળે એવું ન બને ?

ધર્મોનું મિલન

૧. હિંદુ ધર્મની ઉદારતા

જગતના બિન્ન બિન્ન ધર્મો હવે બેગા મળ્યા છે. તેમણે જે સંઘર્ષ અથવા સ્પર્ધાની સ્થિતિ ચાલુ ન રાખવી હોય, તે સહૃદયતા ને સમભાવની વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ. એમ થાય તો જ એકબીજા વચ્ચેનાં સંશય અને ગેરસમજ દૂર થાય, અને તે સહુ એક જ સત્યના વિભિન્ન આવિષ્કારરૂપે સ્નેહસૂત્રે સંકળાય. હિંદુ ધર્મનો વિકાસ, જે ક્ષગમ્ય પચાસ સૈકાં ધર્મો અરબશક્તિ ચાલુ રહ્યો છે, તેમાં આ વૃત્તિ સ્પષ્ટપણે હતી. હિંદુ સંસ્કૃતિની જૂતકાળની શક્તિ ને તેનું સાતત્ય,^૧ તેમજ તેની આજની નિર્જાળતા ને અવ્યવસ્થિતતા બંનેનાં અવલોકન ને અભ્યાસ કરતાં સરખો રસ પડે એવો છે. વળી જે નિર્જાળતા એનામાં છે તે વસ્તુતઃ એની શક્તિની વિધાતક નથી. હિંદુ ધર્મ પર કેઈ એક જાતિ કે કોમની શાક્ષિત્રી નથી. એ વિચારો ને આદર્શોનો એક મહામૂલો વારસો છે; ને હિંદુસ્તાનની દરેક કોમે તેમાં પોતપોતાનો ખાસ ફાળો આપ્યો છે.

હરપ્પા અને મોહેન-જો-દારોનાં ઐત્હકામમાંથી, હિંદની જમિ પર વિકાસ પામેલા નગરજીવનના પ્રથમ પુરાવારૂપે માટીની મૂર્તિઓ મળે છે. તે બતાવી આપે છે કે યુગોના યુગ વહી ગયા છતાં માણસના હાથની કુશળતામાં ઝાઝો ઉમેરો થયો નથી. ત્યાં ઐત્હતાં મળી આવેલાં મનુષ્યનાં હા:ર્ષિજરો પરથી ચાર જુદી જુદી જાતિઓ ઓળખાઈ છે : ઓસ્ટ્રેલિયાની મૂળ વતની, જૂમધ્ય સમુદ્રના પ્રદેશોની, મોંગોલિયન, અને આદરસ-

૧. “જારતવર્ષને બાકીના વર્ષોમાં જગતથી જુદું પાડનાર વસ્તુ એ છે કે તેને ત્યાં અતિ પ્રાચીન ભૂતકાળથી સીધી રીતે કિતરી આવેલો વારસો હજી અખંડિત ચાલુ રહ્યો છે.” ટોલ્કેલ, ‘ઈન્ડિયા’, ભાગ ૧, પૃ. ૨.

નિવાસી; જોકે પાછલી એ જાતિની કહેવાય એવી તો અલ્લેક જ ખોપરી મળી છે.^૨ એ પ્રદેશના નિવાસીઓને અવિરત જીવનસંપ્રાપ્તિ નહિ ચલાવવો પડતો હોય, ને તેઓ કંઈક અંશે મુખશાન્તિમાં રહેતા હશે, એમ દેખાય છે. “સુમેરની પેઠે અહીં નગરો ફરીફરી બંગાયાં ને ખળાયાં હોવાનો કશો પુરાવો મળતો નથી.”^૩ અર્વાચીન હિંદુ ધર્મનાં અનેક તત્ત્વો “ધણું જ પ્રાચીન મૂળમાંથી ઊતરી આવેલાં છે. મોહન-જો-દારો અને હરપ્પાના લોકોએ તેમનાં વિશાળ, ઈંટરી નગરો ખાંધ્યાં તે પૂર્વેના મુગ જોટલાં પ્રાચીન પથ્થુ એ તત્ત્વો કદાચ હોય.”^૪ એ અવ-શેષોમાં શિવની અથવા તો એને મળતા પ્રાચીન દેવની મૂર્તિ મળી આવી છે. “દેવીમાતાની પૂજનો સંપ્રદાય ભારતવર્ષમાં ધણો પ્રાચીન છે. વૃક્ષપૂજને વિષે પંચ કદાચ એમ જ કહી શકાય ..... પ્રાણીપૂજ પથ્થુ ધણી પ્રાચીન પ્રજાઓમાં મૂળથી છે; અને હિંદુસ્તાનમાં ને બીજે એ એટલા લાંબા કાળથી ચાલુ છે કે એની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી ને કેવી રીતે થઈ તે શોધી કાઢવું અશક્ય છે.”^૫ પશાંડી વાળીને ખેડેલી મૂર્તિઓ, અને ડાળાજમણી નમન કરતા ઉપાસકોની, નાગ અને પીપળાની, તથા વૃક્ષ, હાથી ને ગેંડા જેવાં પ્રાણીઓની પ્રતિકૃતિઓ પથ્થુ મળી આવી છે; જોકે જોડો તો હવે સિંધુકાંઠાના પ્રદેશમાંથી અશોધ થઈ ગયો છે. એ મુશ્કેલીમાં ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ ને ધાર્મિક સંપ્રદાયો હળામળાને રહેતાં હતાં, અને તેમણે જીવડું ને જીવવા દેવું એવી વૃત્તિ ધારણ કરી હતી, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

મનુવેદ અને અથર્વવેદના કાળ પર આવીએ છીએ ત્યાં વધારે ચોક્કસ પુરાવા મળે છે. એ વેદોમાં આપણે બિન્ન બિન્ન સંપ્રદાયોના સંઘર્ષના અને તેમની વચ્ચે થતે થયેલા સમાધાનના પડખા સાંભળીએ છીએ.

૨. અને સ્ટ મેકે : ‘ધા દેન્ડસ સિવિલિઝેશન’, પૃ. ૨૦૦.

૩. એનન, પૃ. ૧૪.

૪. એનન, પૃ. ૯૬. સરખાવો : “હિંદુ ધર્મ એ આ પ્રકારની, જીવની રહેનાર, સૌથી છેલ્લી સંસ્કૃતિ છે. તેનાં મૂળ છેક સુમેર અને મિસરમાં જન્મેલા પ્રાચીન જગત સુધી પહોંચે છે. અને આજના રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણને આધુનિક સુશિક્ષિત યુરોપવાસીના કરતાં પ્રાચીન હિર અથવા મેક્સિકોના પૂનરીની સાથે પોતાનું વધારે સામ્ય દેખાશે.” (ટોડવેટ)

૫. મેકે : એનન, પૃ. ૬૬.

છવનની એકંદર દૃષ્ટિ ને પરિસ્થિતિના તીવ્ર પરિવર્તનનો એ યુગ હતો. ઋગ્વેદ કહે છે તેમ, “અમે અધિકારની ઉપર શ્રેષ્ઠ તેજ માટે નજર નાખી તો સર્વ શ્રેષ્ઠ દેવ એવા જે સૂર્ય તેમનો ઉત્તમ ન્યોતિ અમને દેખાયો.” ઈ. સ. પૂર્વે ખીછ સહસ્રાબ્દ પહેલાં પ્રાચિડે આખા ખંડમાં દેરદેર વિખરાયેલા હતા, ને તેમણે ઉચ્ચ ક્રાંતિની સંસ્કૃતિ ખીલવી હતી. વૈદિક આર્યોને દાસ યોડો સાથે લગાઈઓ થતી, ને આર્યો દાસને ‘અનાસ’ (નાક વિનાના) કહેતા. એમાં એમના જાતિવિશેષનો ઉલ્લેખ હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વેદમાં લિંગપૂજનો નિષેધપૂર્વક ઉલ્લેખ કરેલો છે. દેવો અને અસુરો વચ્ચેનાં યુદ્ધોના ઉલ્લેખો પણ વારંવાર આવે છે.^૧ ઋગ્વેદમાં વસુ તથા મિત્રને આર્ય અસુરો (અસુરા આર્યાઃ) કહેલા છે.^૨ ઈન્દ્રાદિ દેવો ગામઠી, રખડુ, અર્ધજંગલી પ્રજાના દેવ હોય એમ લાગે છે; જ્યારે વસુ અને મિત્રની ઉપાસનામાં સંસ્કૃતિની કંઈક ઉપલી કક્ષા દેખાઈ આવે છે. છેવટે દેવોએ તેમના પ્રતિસ્પર્ધી અસુરોને હાંકી કાઢ્યા.^૩ પણ વસ્તુતઃ તો એ અસુરોને વૈદિક આર્યોએ અપનાવી લીધા હતા. વેદનો ધર્મ એ શિષ્ટવર્ગનો ધર્મ છે. સામાન્ય જનતાએ તો તેમનાં જૂનાં દેવદેવીઓની, તથા યજ્ઞ, નામ વગેરેની ઉપાસના ચાલુ રાખી હતી. ઉપર ઉપરથી જોતાં વેદમાં વર્ણવેલો ધર્મ જ પ્રતિષ્ઠિત પડે આશ્ચર્ય થયેલો દેખાતો હતો. દેવદેવીઓ એ કાંઈ અમૂર્ત, નિરાકાર તત્ત્વનું સૂચન કરનારા પ્રતીકો છે એમ જાતાવવા તરફ તેનો ઝોક હતો. પણ એની પાછળ,

૧*. ઉદ્યમં તમસસારિ જ્યોતિઃસ્યન્ત ઉત્તમ્ ।

દેવં દેવતા સૂર્યમગ્નમ્ જ્યોતિઃત્તમમ્ ॥ ઋગ્વેદ ૧; ૫૦; ૧૦.

૭*. નિર્માયા ઉ ત્યે અસુરા અમૂનઃ । ઋગ્વેદ ૧૦; ૧૨૪; ૫.

(હું આંચો એટલે એ અસુરો બગડીને બની ગયા.) વળી શુઓ ઋગ્વેદના

૧૦મા મંડળનું ૧૨૪મું સૂક્ત.

રક્ષોદળે વલગહનં વૈષ્ણવીદમહં તં વલગમુત્કિરામિ । યજુર્વેદ ૫; ૨૩.

(અહીં વિષ્ણુને રક્ષસોને હણનાર અને વલ અસુરને હણનાર કહ્યો છે.)

૮*. તા હિ દેવાનામસુરા તાવર્યા તા નઃ ક્ષિતીઃ કરતમૂર્જયન્તીઃ ।

અસ્યામ મિત્રાવરુણા વયં વાં યાવા ચ યવ પીરયન્નહા ચ ॥

ઋગ્વેદ ૭; ૬૫; ૨.

૧*. દેવાધ્યામુરાધ્યોમયે પ્રાજાપત્યા અસ્મિલ્લોકેડ્સ્વર્હન્ત । તે દેવા અમુરાન્ સમન્તાન્ પ્રાવૃણાંસ્માલોકાદનુદન્ત । શતયજુરાણ ૧૩; ૮. ૨; ૧.

જનસમૂહમાં તો, લોકપ્રિય માન્યતાઓ ને ઉપાસનાઓની વિશાળ વ્યવસ્થા હોડી જઈ ધાર્મિક બેઠી હતી; અને તેનું ચોક્કસ વક્તવ્ય દેવદેવીઓને મનુષ્યના જેવાં રૂપગુણવાળાં આલેખવા તરફ હતું. છતાં વૈદિક ધર્મે તો જૂના સંપ્રદાયોના સંસ્કારો ને વિધિઓને અપનાવ્યા, તેમને મૂર્ત રૂપ આપ્યાં, અને તેમને સાચવી રાખ્યાં. તેમનો નાશ કરવાને બદલે તેમને પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે નવો ઘાટ આપી દીધો. દ્રાવિડોના તેમજ બારતવર્ષના ખીજા મૂળ વતનીઓના સામાજિક જીવનમાંથી એમણે એટલું બધું લીધું કે આજે મૂળ આર્ચ તરવો ક્યાં ને આર્ચેતર ક્યાં એ શોધી કાઢવું કઠણ થઈ પડ્યું છે. એ ગૂંચણી ઘણી અટપટી છે, સૂક્ષ્મ છે, ને એકધારી ચાલી આવી છે. અને તેને પરિણામે એક વિશિષ્ટ હિંદુ સંસ્કૃતિ એવી રચાવા પામી છે જે નથી આર્ચની, નથી દ્રાવિડની, કે નથી દસ્યુની. મનુષ્યના મનમાં ચિંતનનો ઉદય થયો ત્યારથી ભેદમાં અભેદ સાધવાનું આ સ્વપ્ન દેશમાં પ્રચાર પામ્યું છે, અને નેતાઓની કલ્પનામાં રમી રહ્યું છે.

અન્ય સંપ્રદાયોના સ્વીકારની આ વૃત્તિ યોગ્ય શા માટે છે એનો તાત્ત્વિક ખુલાસો ઋગ્વેદમાં આપેલો છે : “સત્ એક છે, તેને વિપ્રો બહુ રીતે વર્ણવે છે; તેઓ તેને અગ્નિ, યમ, માતરિશ્વા વગેરે કહે છે.”^{૧૦} વળી : “એ સુપર્ણ (પરમાત્મા) એક છે, તેને વિપ્ર કવિઓ અનેક રૂપે કહે છે.”^{૧૧} જે એક છે તેને જુદી જુદી રીતે વર્ણવેલો (વચ્ચિત) કે કહેલો છે (વ્યાખ્યાન). ઉપનિષદો એ જ વિચારનું પ્રતિપાદન કરે છે. બ્રહ્મ એક છે એમ તો તેમાં આમકપૂર્વક કહેલું છે, પણ તેનાં બિન્ન બિન્ન વર્ણનો કરવાની પરવાનગી આપી છે. પૂર્ણ સત્યનો પ્રકાશ મનુષ્યસ્વભાવરૂપી કાચમાં થઈને આવે છે; અને આવતાં તેનું વક્રીભવન થાય છે. મનુષ્યો જેની દેવરૂપે ઉપાસના કરે છે તે સર્વ જીવંત શક્તિઓ બ્રહ્મના અનંત, અમર્ણદ, અપ્રમેય રૂપમાં સમાયેલી છે. તેમાં પણ એ ભેદાભેદ, જુદી જુદી બિભેક્ષી નથી, પણ એક જ પરબ્રહ્મના જુદા જુદા

૧૦*. एवं सत् विश्व बहुधा ब्रह्मन् यमं मातरिश्वनाहुः ।

ઋગ્વેદ ૧; ૧૬૪; ૪૬.

૧૧*. सुपर्ण विशः कवयो बचोभिर्देवं मन्तं बहुधा ब्रह्मयन्ति ।

ઋગ્વેદ ૧૦; ૧૧૮; ૫.

પાસા છે, ને તે સર્વમાં એ બ્રહ્મના સ્વરૂપનાં પ્રતિબિંબો પડે છે. જુદાં જુદાં દેવદેવીઓ એ અગાધ, અર્થિત્ય ને અપ્રમેય એવા પરમાત્માનાં જ પ્રતીકો છે; નિર્ગુણ ને નિરાકાર એવા પરબ્રહ્મનાં જ, મનુષ્યે કલ્પેલાં, સગુણ ને સાકાર રૂપો છે.^{૧૨}

આ ઉદારતાની વૃત્તિનો શુદ્ધ સ્વીકાર કર્યો છે. તેમણે એક વાર્તામાં કહ્યું છે કે આવસ્તી નગરના એક રાજાએ, મનોરંજનને સારુ, કેટલાક જનમાંથી બિખારીઓને ભેગા કર્યા; અને તેમના ટોળાની વચ્ચે એક હાથી બોલો કરી, હાથીનું સારામાં સારું વર્ણન કરનારને ઈનામ આપવાનું જાહેર કર્યું. તે બિખારીએ હાથીને પહેલો તપાસ્યો તેના હાથમાં અનાયાસે હાથીનો પગ આવ્યો. તેણે કહ્યું હાથી જાડના ચડ જેવો છે. બીજાને હાથ પૂંછડા પર પડ્યો. તેણે કહ્યું હાથી દોરડા જેવો છે. ત્રીજાના હાથમાં કાન આવ્યો. તેણે છાતી ટોડીને કહ્યું હાથી સૂપડા જેવો છે. એમ દરેક જણે જુદું જુદું વર્ણન આપ્યું. બિખારીઓ માંહોમાંહે લડવા લાગ્યા, તે જોઈ રાજાને ધણી રમૂજ પડી. જે મામૂલી ઉપદેશકોએ સત્યના કોઈ એકાદ અંશનું જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તેઓ માંહોમાંહે લડે છે; પણ સંપૂર્ણ સત્ય તો કોઈ શુદ્ધ જ જાણે છે. ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિષેની ચર્ચાઓમાં આપણે માંહોમાંહે લડતા આંધળો બિખારીઓ જેવા છીએ. ઈશ્વરનું સંપૂર્ણ દર્શન થવું કઠણ છે, અને શુદ્ધ બહુ વિરલા હોય છે. અશોકની નીચે આપેલી આશામાં આ વિષેનો બીજો મત પ્રગટ થયેલો છે : “કોઈ ને કોઈ કારણથી સર્વ સંપ્રદાયનો આદર કરવો એ લોકનું કર્તવ્ય છે. એમ કરવાથી પોતાના સંપ્રદાયની ઉન્નતિ અને બીજાના સંપ્રદાયને

૧૨. તદ્વદ્ધા । સ આત્મા । ળંગાન્યન્યા દેવતાઃ । તૈત્તિરીય ૧; ૫; ૧.

एकैकं वेदमेतस्यैव सा विस्पष्टिरेव व ह्येव सर्वे देवाः । बृहदारण्यक ૧; ૪; ૬.

ત્વં વ્રજ્ઞા ત્વં ચ વૈ વિષ્ણુસ્ત્વં રુદ્રસ્ત્વં પ્રજાપતિઃ ।

ત્વમર્ગિર્વ્રહ્મણો વાયુસ્ત્વમિન્દ્રસ્ત્વં નિશાકરઃ ॥

ત્વં મનુષ્યં ચમથ્થ ત્વં પૃથિવી ત્વમગ્ન્યુતઃ ।

સ્વાર્થે સ્વાભાવિકેષ્યે ચ વહુષા તિષ્ઠસે દિવિ ॥

મૈત્રાયણી ૪; ૪; ૧૨-૧૩.

स वा एष एकस्त्रिंशद्भूतोऽन्धैकादशधा द्वादशधाऽपरिमितधा ।

મૈત્રાયણી ૪; ૫.

વધારે વિવેચન માટે જુઓ ‘રાધાકૃષ્ણનનું’ ‘હિંદુ જીવનદર્શન’, પૃ. ૨૬-૫૭.

ઉપકાર થાય છે. એથી ઊલટું જે કરે એ પોતાના સંપ્રદાયને પણ હાનિ પહોંચાડે છે, અને બીજાના સંપ્રદાયને પણ અપકાર કરે છે. કારણકે જે કંઈ ખોટા સંપ્રદાયની બક્તિમાં આવીને પોતાના સંપ્રદાયની પ્રશંસા કરે છે અને બીજાના સંપ્રદાયની નિંદા કરે છે — એવા વિચારથી કે મારા સંપ્રદાયનું ગૌરવ વધે — ને ખરું જોતાં પોતાના સંપ્રદાયને પણ પૂરી હાનિ પહોંચાડે છે.” ૧૩

ચીનમાં તોએા સંપ્રદાય, કનફુસિયન ધર્મ, અને બૌદ્ધ ધર્મ એક-બીજાની સાથે એવા ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા છે કે તેમને સહેમાઈથી છૂટા પાડી શકાય એમ નથી.^{૧૪} કે ચીનવાસીઓ, તોએા, બૌદ્ધ અને કનફુસિયન એ ત્રણે ધર્મના વિધિ કરતા હોય અને ત્રણેયના સિદ્ધાંતો વિશે પૂન્યભાવ ધરાવતા હોય, અને એ ત્રણ ધર્મોની મધિર વિગેની કલ્પનાઓ એકબીજાથી ઊલટી છે એ જાણવા છતાં એએન ન ચતા હોય, તો એ જોઈને આપણે મૂંઝાવાની જરૂર નથી; કેમકે એ પૂર્વના દેશોની મદાન પ્રણાલિકા છે, ને આવી ઉદારતા ત્યાંની પ્રજાના હાકમાં જિતરી ગયેલી છે. આત્મપરાયણ

૧૩. બૌદ્ધ ધર્મના આ વલણમાં ફરક પડ્યો નથી. પૂર્વના દેશોમાં વરસો લગી અભ્યાસ અને પ્રવાસ કર્યા પછી ન્યાયક પ્રાટ લખે છે : “ ઘણા મોટા ભાગના બૌદ્ધોનું ખ્રિસ્તીઓ તરફનું તથા ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફનું વલણ સાચી મિત્રતાનું છે. એ જો ધર્મો વચ્ચે બીપણ અને લાંબો વિમલ થશે તો તે સર્વાંશે ખ્રિસ્તી ધર્મનું જ કામ હશે. બૌદ્ધ ધર્મ પોતે તો તેના મોટા હરીફની સાથે સ્થાયી શાંતિ, સહચાર અને મિત્રતાની સંધિમાં ઊતરતાં બહુ જ રાજ થશે.”

૧૪. પોતાના સંપ્રદાયને ઉત્તમ અને બીજાઓને હવલ માનવાની વૃત્તિને બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાં સ્પષ્ટપણે ઘણીડી કહેલી છે. જુઓ નીચેનાં વચ્ચનો :

“ બધી દષ્ટિઓમાં (પંથોમાં) પોતાની દષ્ટિ (પંથ) ઉત્તમ છે એમ સમજીને ચાલનારો પ્રાણી આ જગતમાં પોતાના પંથને ગણતવેના માને છે, અને બીજા પંથો તેનાથી હીન છે એમ કહે છે; અને તેથી તે વિવાદથી પર ચતો નથી. તે પોતાના પંથમાંનાં દષ્ટ, શૂન, શીલમત અથવા અનુમિતમાં જ ફાયદો જુએ છે; અને પોતાની આ સમજણ સારી છે એમ માની લઇને બીજા બધા પંથોને હીન ગણે છે. જે દષ્ટિની આસક્તિને લીધે તે બીજાને હીન ગણે છે તે એક અંધિ છે એમ સુસ્તો કહે છે. માટે શિક્ષણે દષ્ટ, શૂન, અનુમિત કે શીલમતમાં આસક્ત થવું નહિ. આ જગતમાં તેણે જ્ઞાનમાં કે શીલમાં જુદી દષ્ટિની કલ્પના કરવી નહિ; હું બીજાની સમાન છું, બીજાથી હીન છું કે એક છું, એવી તુલના પાનું કરવી નહિ.” સુનનિપાત, ૭૬૬-૮.

જીવનરૂપી એક જ મુકામે પહોંચવા માટે તથુ જુદા જુદા માર્ગો હોય એ વસ્તુ સંસ્કારી ચીનવાસી સારી રીતે સમજી શકે છે. જપાનના સાધારણ માણસો જોઈ તેરા (મંદિર) અને શિંટો મિયા (દેવાલય) બંનેમાં હિપાસના કરે છે.^{૧૪}

હિંદુ ધર્મના ફેલાવાનું વર્ણન રામાયણ અને મહાભારતમાં આપેલું છે. તેમાં ઇતિહાસની ઘટનાઓ દંતકથારૂપી ધીચ ઝાડીમાં અટવાઈ ગઈ છે; છતાં તેમાં ધર્મણ, દેશાન્તર અને સમાધાનના મહાયુગની ઝાંખી થાય છે; અને એમાંથી જ જૂના પિચારો પણ નવા આજ્ઞાપોવાળી સંસ્કૃતિ ઉદય પામે છે. ભારતવર્ષનો સાંસ્કૃતિક વિજય પૂરો થઈ રહ્યો ત્યાં સુધીમાં એ સંસ્કૃતિએ નવા આદર્શો ને નવી ભાવનાઓ ખીલવ્યાં હતાં. ભક્તિતની નવી જન્મેલી પ્રગળ ભાવના આખા વાતાવરણને વ્યાપી વળી, પરમાત્માની હિપાસના જુદે જુદે અનેક નામે થવા લાગી. ગીતા કહે છે કે આપણે ગમે તે રીતે પરમાત્માની હિપાસના કરીએ તોપણ તે આપણને જેવા છીએ તેવા અપનાવે છે; કેમકે આપણે જે કંઈ માર્ગે ભરીએ તે સર્વ માર્ગો પરમાત્મા પ્રત્યે જ લઈ જનારા છે. અર્જુનને જે વિશ્વરૂપનું દર્શન થયેલું તેમાં તે પરમાત્માના વિરાટ રૂપમાં જુદા જુદા સર્વ દેવોને સમાઈ ગયેલા જુએ છે.

પુરાણો એ પ્રણાલિકાને આજુ રાખે છે. વિષ્ણુપુરાણ કહે છે કે “ભગવાન જનાર્દન તો એક જ છે. તે સૃષ્ટિનું સર્જન કરતાં બ્રહ્મા, પાલન કરતાં વિષ્ણુ, અને નાશ કરતાં શિવ નામ ધારણ કરે છે.”^{૧૫}

એક વાત એવી ચાલે છે કે હંદુ ધિસ્તના બાર શિષ્યોમાંનો એક ટોમસ ઈ. સ. પર માં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો. મહાગારના સિરિયન

૧૪. “વિદ્વાનો હનંદુશિયસને અનુસરતા; ચિંતનશીલ બિખ્ખુઓ પર્વતોના વિહારમાં બેસી જુદવું ધ્યાન ધરતા; સાદી ને અજ્ઞાન જનતા તાઓ સંપ્રદાયને અનુસરતી, અને, સંકટ ટાળવા માટે, સ્વર્ગસમ્રાજી અને બીજાં અનેક દેવદેવીઓની પૂજા કરતી.” (ફિલ્સોફી : ‘આઈના’) હનંદુશિયસે કદી કંઈ પણ દેવ વિષે પોતાનો પક્ષપાત કે વિરોધ બતાવ્યો ન હતો. તાઓ સંપ્રદાયવાળા કંઈ પણ લોકપ્રિય દેવદેવીને સ્વીકારવા ને તેને દેવમંડળમાં સ્થાન આપવા હંમેશાં તૈયાર રહેતા.

૧૫. સ્પ્રિટસ્થિત્યન્તકરણીં વ્રહ્માવિષ્ણુશિવામિધામ્ ।

સ સંજ્ઞાં યાત્રિ ભગવાનેઠ એવ જનાર્દનઃ ॥ વિષ્ણુપુરાણ

ખ્રિસ્તીઓ સેન્ટ ટોમસે પોતે ખ્રિસ્તી બનાવેલા પૂર્વજોના વંશજ હોવાનો દાવો કરે છે. નેસ્ટોરિયન ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયના પાદરીઓએ તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મ આપ્યો એવા બીજા હેવાલને તેઓ રોગપૂર્વક નાકબૂત કરે છે. યુસેબિયસ (ઈ. સ. ૨૬૪-૩૪૦) ખ્રિસ્તી ધર્મસંધના તેના ઇતિહાસમાં લખે છે કે પેંટાઈનોસને હિંદુસ્તાનમાં ઇમુના ઉપદેશનો પ્રચાર કરવા મોકલવામાં આવ્યો હતો. “તેણે આવીને જોયું કે મેથુની સુવાર્તા (ગોરખેશ) તેના આગમન પહેલાં દાખલ થઈ ગઈ હતી, અને ઇમુને અનુસરનાર કેટલાક દેશીઓના હાથમાં એ હતી.” ધણા વિદ્વાનો માને છે કે આ અવતરણમાં ‘હિંદુસ્તાન’ શબ્દનો અર્થ દક્ષિણ અરબસ્તાન છે. મલબારમાં એક એવી દાંતકથા ચાલે છે કે ચોથા સૈકાના મધ્યભાગમાં ‘પૂર્વના દેથોલિકોસે’ જરુસલેમના ટોમસ નામના એક વેપારીને મલબાર મોકલ્યો હતો. સંભવ છે કે મલબારમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ અને સિરિયન રીતરિવાજ તેણે જ દાખલ કર્યા હશે. ચોથા સૈકામાં જ્યારે ઇરાનના સસનીદ વંશના બાદશાહે ખ્રિસ્તીઓ પર સખત જુલમ કરવા માંડ્યો ત્યારે “તેમાંના ધણા, ગિયપો અને પાદરીઓને લઈને, હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે સહિષ્ણુ હિંદુ રાજાઓના રાજ્યમાં નાસી ગયા.”^{૧૬} આંગાતરના રાજાએ આપેલા તામ્રપટ અત્યારે કોદાવમમાં મોજૂદ છે; તેમાં ખ્રિસ્તીઓને શ્રેષ્ઠ વર્ણના અધિકારો અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતા આપેલાં છે. ત્રાવણકોરમાં પહેલું ખ્રિસ્તી દેવળ હિંદુ રાજાએ ઉદારભાવે આપેલા દાન વડે બંધાયું હતું.

પહ્લદીઓની બે કામો — ગોરી ને કાળી — હિંદુસ્તાનના નેતૃત્વ કાંઠા પર લાંબા વખતથી વસે છે. તેમને હિંદુ રાજાઓ તરફથી ઉપાસનાની સ્વતંત્રતા આપનારાં લખાણોવાળા તામ્રપટો મળ્યા આવ્યા છે. ખ્રિસ્તીઓ અને પહ્લદીઓને મળેલા આ તામ્રપટોને વિષે ડૉ. ફોરેસ્ટરેકયુ લખે છે : “જે સહિષ્ણુતા હિંદુ રાજાઓની વિશેષતારૂપ હતી તેના એ બંને સરસ પુરાવા છે.”

ઈસ્વી સનના આઠમા સૈકામાં શંકરાચાર્યે જ જુદા જુદા ધર્મમતોની સ્થાપના કરી કહેવાય છે, ને તે પરથી એમને વિષે ‘વપમતરથાપનાચાર્ય’ એ ઉપનામનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. મતામહી માણસને તો એમ

લાગે કે શંકર કાં તો દંબી હશે ને કોઈ પણ મત વિશે તેમને ખરી આસ્થા નહિ હોય, અથવા તો તેમનામાં શ્રદ્ધાના ગુણનો જ સર્વથા અભાવ હશે. શ્રદ્ધાવાન માણસ બે કે વધારે ધર્મોને સરખા સાથા માની જ ન શકે એવો કેટલાક લોકોનો ખ્યાલ હોય છે. પોતાના હરીદેશી હસ્તીનો ઈનકાર કરનાર કોઈ દેવને શંકર માનતા નહોતા એ વાત સાચી છે. બાણના ‘હર્પચરિત’માં કહ્યું છે કે દિવાકરમિત્રના આશ્રમમાં જૈનો, જૌદો, ચાર્વાક મતવાળાઓ, તથા બિન્ન બિન્ન દર્શનો અને ઇશ્વરવાદોને માનનારાઓ ભેગા થતા. હ્યુએનસંગ કહે છે કે રાત્રિ હર્યે છુદ્ધ, સૂર્ય અને શિવની મૂર્તિઓની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ ઉદાર અને નિરામીકી વૃત્તિ હિંદુ ધર્મના ઇતિહાસમાં કાયમ રહી છે. બિસ્વમંગળ લાભે છે : “હું શૈવ છું અને પંચાક્ષરી મંત્ર (નમઃ શિવાય)નો જપ કરું છું એને વિષે કશી શંકા લાગવા જેવું નથી. છતાં મારું ચિત્ત તો અતસીક્રુષ્ણમના જેવા તેજસ્વી ને પ્રસન્ન મુખવાળા, ગોપવધૂએના કિશોર કૃષ્ણનું જ સંસ્મરણ કરે છે.” ૧૭ અપ્પામ દોશિત કહે છે : “જગતના અધીશ્વર મહેશ્વરમાં અને જગતના અંતરાત્મા જનાર્દનમાં મને તો કશો વસ્તુભેદ દેખાતો નથી. છતાં મારી ભક્તિ તો ચંદ્રશેખરને વિશે જ છે.” ૧૮

૧૭*. શૈવા વયં ન ચલુ તવ વિચારણીયં
પંચાક્ષરીજપ્પરા નિતરાં તથારિ ।
ચેતો મદીયમતત્ત્રીકુમુમાવભાસ
સ્મેરાનનં સ્મરતિ ગોપવધૂકિશોરમ્ ॥

૧૮*. મહેશ્વરે વા જગતામધીશ્વરે
જનાર્દને વા જગદન્તરાત્મનિ ।
ન વસ્તુભેદપ્રતિગતિરસ્તિ મે
તથારિ મહિસ્ત્વરેન્દુરેશ્વરે ॥

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ એ ત્રણ દેવોની એકતા પ્રણવમંત્ર ઉચ્ચારથી સૂચવેલી છે. એમાં જ એટલે વિષ્ણુ, જ એટલે શિવ, અને મૂ એટલે બ્રહ્મા એવું તાત્પર્ય બતાવવામાં આવે છે.

[સરખાવો :

વિષ્ણુર્વા વિગુરાન્તકો ભવતુ યા મદ્મા મુનેન્દોડ્યવા
માનુર્કા છત્તલ્લગ્ગોડય મગવાન્ દુદ્ધોડય મિદ્ધોડ્યવા ।

જરથોસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓને જ્યારે મુસલમાની હુકમને લીધે સ્વદેશ છોડીને જવું પડ્યું ત્યારે તેમણે હિંદુસ્તાન જઈને આશરો લીધો હતો; અને આજે હિંદુસ્તાન સિવાય ખીજ કોઈ દેશમાં તેમની વસ્તી

રાગદ્વેષવિપાર્તિમોહરહિતઃ સત્વાનુક્રમ્યતો

યઃ સર્વઃ સદ્ સંસ્કૃતો ગુણગણેસ્તસ્યૈ નમઃ સર્વદા ॥

યં કૌશાઃ સમુગસતે શિવ ક્ષતિ, વ્રજોતિ વંદાન્તિનો,

ઘૌહા બુદ્ધ ક્ષતિ, પ્રમાણપટયઃ કર્તેતિ નૈયાયિકાઃ :

અર્હતિત્યરિ, જૈનશામનરતાઃ, કર્મેતિ સીમાસકાઃ,

સોડ્યં નો વિદયાતુ વાંછિતફલં શ્રેલોક્યનાથો હરિઃ ॥

વળી :

મગધીજાંકુરજનના રાગાઘાઃ ક્ષયમુગ્રાગતા યસ્ય ।

મગ્ગા વા વિગ્ણુર્વા દુરો જિનો વા નમસ્તત્સૈ ॥

—જેમચંદ્રાચાર્ય

(સંસારખીજનાં અંકુર ઉત્પન્ન કરનાર રાગદેવોદિ દોષો જેના ક્ષય પામ્યા છે, તે બધે બ્રહ્મા દોષ કે વિષ્ણુ, શિવ દોષ કે જિન, તેને મારા નમસ્કાર છે.)

પદ્મપાતો ન મે વીર નં દ્વેષઃ કમિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ વચને મત્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિમદ્ઃ ॥

—હરિભદ્રસારિ

(મહાવીર તરફ મારો પદ્મપાત નથી, ને કપિલ વગેરે સામે મને દ્વેષ નથી; જેનું વચન યથાર્થ હોય તેના વચનનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.)

ગુજરાતના ઈતિહાસને લગતી ધણી હકીકતો આપનારા શોભેશ્વરજીત કીર્તિકૌમુદી કાવ્યમાં વસ્તુપાલને વિષે લખે છે :

નાનર્ચ મહિમાન્નેમૌ નેમૌ શંકરકેશવૌ ।

જૈનોડપિ યઃ સર્વેદાનાં દાનામ્મઃ કુદ્ધતે કરે ॥

(નેમિ ભગવાનમાં બાહિવાળા આ વસ્તુપાલે શંકર અને કેશવનું પૂજન ન હતું એમ ન સમજવું. જૈન છતાં વેદધર્મોચ્ચિના હાથમાં પણ એ દાનનું પાણી આપે છે.)

આ છેલ્લો શ્લોક આચાર્ય દુવના ‘ કાવ્યતત્ત્વવિચાર ’ (પૃ. ૨૭૨) માંથી લીધો છે. — અનુવાદક]

લેવામાં આવતી નથી.^{૧૯} તેઓ ઈ. સ. ૭૧૬ ને સુમારે સંગણ પંદરે બિતર્યા કહેવાય છે. પહેલી અગિયારી ત્યાં જ, હિંદુ રાગની મદદ વડે, બંધાયેલી.

પારસીઓ આશ્રય માગતા હિન્દુઓ તરીકે આવ્યા હતા; પણ મુસલમાનો ને ખ્રિસ્તીઓ તો આવ્યા વિનંતા તરીકે. ઇસ્લામ પ્રત્યેનું હિંદુ વક્તવ્ય પણ એવી જ સદિષ્ટતાનું હતું. પંદરમી સદીના મધ્યભાગમાં ઇરાનના દરબારમાંથી આવેલા એકઘી અમલુલ રઝાકે લખેલું :

“ (કાલીકટના) લોકો કહ્યું છે. તેથી હું માનું છું કે હું દુસ્ખનના મુલકમાં આવી પડ્યો છું. જેણે કુરાનનો સ્વીકાર ન કર્યો હોય એવા દરેક માણસને મુસલમાનો શરૂ માને છે. છતાં હું કૃષ્ણ છું છુ કે મારા પ્રત્યે લોકો પૂરેપૂરી સદિષ્ટતા રાખે છે; મહેરબાની પણ રાખે છે. અહીં અમારે જે મસજિદો છે, અને અમને બહેરમાં નમાજ પઢવા દેવામાં આવે છે. ”

ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મની લડાવટ વૃત્તિની અસરને લીધે હિંદુ ધર્મમાં ક્યારેક એવા જ પ્રકારની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી ખરી; છતાં અન્ય ધર્મોને વિષે સહૃદયતા અને તેમની પ્રામાણિકતાને સ્વીકાર એ જે હિંદુ ધર્મનો પ્રધાન સૂર હતો તે તો કાયમ જ રહ્યો છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોની સાધનાના પ્રયોગો કરેલા; અને તેમનામાં સ્થાયી મૂલ્યવાળા અંશો કેટલા છે તે શોધી કાઢવાને બળિઅનુભવ વડે એની કસોટી કરેલી. તેમણે કુરાનની આપતોનું ધ્યાન ધરેલું, ને તેમાં બતાવેલા આચારો પાળેલા. તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો હતો, ને તેઓ કેટલોક કાળ ખ્રિસ્તી સાધુની પેઠે પણ રહ્યા હતા. તેમણે કહેલું કે છુદ્ધ, ઈસુ અને કૃષ્ણ એ પરમાત્માનાં જ રૂપો છે; ને પરમાત્માને એથી વધારે રૂપો નથી એમ નથી. રામકૃષ્ણ મહાના સંન્યાસીઓ કાઈ પણ શુદ્ધ ને સાત્ત્વિક ઉપાસનામાં “સમેલ થાય છે, તથા કૃષ્ણ, ઈસુ ને છુદ્દની બ્યંતીઓ બિન્નવે છે. રામમોહન રાયે કહ્યું છે કે આલ્લસમાજ એ સર્વ ધર્મોનું પ્રાર્થનામંદિર હોવું જોઈએ, અને તેમાં નાતબાત કે રંગના, બળિ કે દેશના, બેદ વિના સર્વ મનુષ્યોને પ્રવેશની છૂટ હોવી જોઈએ.

૧૯*. “ પારસી હિન્દુઓ, ધણી હાટમારીઓ વેઠ્યા પછી ને મોતના મોદામાં પહોંચેલા બગરી બંધને, હિંદુસ્તાનને કાઢે પહોંચી શક્યા. ત્યાં તેમને હિંદુ રાગએ આશ્રય અને વસવાટના હકો આપ્યા. ” (લડાણ : હિસ્તરી એન્ડ ધી પારસીઝ).

સ્વીન્ડનાથ હાકુરના શાંતિનિકેતનના દ્વાર પર જે મુદ્રાલેખ છે તેમાં લખ્યું છે : " આ સ્થાનમાં ઠાઠ પણ્ય મૂર્તિની પૂજા કરવાની નથી. " તેની સાથેસાથે એમ પણ લખ્યું છે કે " ઠાઠ પણ્ય મનુષ્યના ધર્મનો તિરસ્કાર કરવાનો નથી. " આંધીજી કહે છે : " મને જે દિંદુ ધર્મની વ્યાખ્યા આપવાનું કહેવામાં આવે તો હું એટલું જ કહું કે ' અદ્વિસક સાધન વડે સત્યની શોધ '. માણસ ઈશ્વરને ન માનતો હોય છતાં પોતાને દિંદુ કહેવડાવી શકે છે. દિંદુ ધર્મ એ સત્યપ્રાપ્તિ માટેનો અવિરત પુરુષાર્થ છે. " વળી તેમણે કહ્યું છે કે દિંદુ ધર્મ એ " સત્યનો ધર્મ છે. સત્ય એ જ પરમેશ્વર છે. પરમેશ્વરનો ઈનકાર થયેલો આપણે જાણ્યો છે; સત્યનો ઈનકાર થયેલો જાણ્યો નથી. " એકવાર તેમણે ' હરિજન 'માં લખેલું : " હું જેમ ગીતાને માનું છું તેમ જાદુખિલને પણ માનું છું. હું જગતના સર્વ ધર્મોને મારા ધર્મના જેટલા જ સાચા માનું છું. એ ધર્મોના પોતાના જ અનુયાયીઓ આજે તેમનાં વિકૃત રૂપ આંદેખીને તેમની હાંસી કરી રહ્યા છે. એવી રીતે એમાંના ઠાઠ પણ્ય ધર્મની હાંસી થયેલી જોતાં મને દુઃખ થાય છે. " સાચા દિંદુને માટે પ્રભુનું એકું ઠાઠ મંદિર કે દેવાલય ભાગ્યે જ હશે જ્યાં જઈને તે મૂંઝે મોઢે પ્રાર્થના ન કરી શકે; એવી પ્રાર્થના કે ઉપાસના ભાગ્યે જ હશે જેમાં તે ભક્તિ-ભાવે સામેલ ન થઈ શકે.

આ સહિષ્ણુતાને લીધે દિંદુ ધર્મ પોતે ધાર્મિક અભિલાષા ને પુરુષાર્થનાં શ્રગભગ સર્વ પ્રકારો ને કક્ષાઓરૂપી તાણાવાણાથી રચેલા ભાતીંગર પટોળારૂપ બની ગયો છે. તેણે અપાર સૌજન્ય વડે મનુષ્યની દરેક પ્રકારની ઝંખના ને નિર્વસ્થિતને અનુકૂળતા કરી આપવા માટે પોતાનાં સ્વરૂપમાં દરેકારો ક્યાં છે. ઈશ્વરના અનુષ્ઠે કદ્યેલા પ્રત્યેક અંગને સ્વીકારતાં ને તેને પોતાની કાયામાં સમાવી લેતાં તે અચકાયો નથી. અને છતાં, એ ભિન્ન ભિન્ન રૂપો પરચ્છાનાં જ પરિણામો, વિવર્તો કે અંશો છે, એમ જતાવીને તેણે પોતાની એકરૂપતા જાળવી રાખી છે.

૨. ધર્મનિષ્ઠા અને સહિષ્ણુતા

અન્ય ધર્મો પ્રત્યે સહૃદયતા ને સમભાવનું આ વલણ જેટલું અખંડ અને એકધારું આરતવર્ગે અને દિંદુ ધર્મ તથા તેની સાખારૂપ બોદ્ધર્ગે રાખ્યું છે, તેટલું ઠાઠ દેશે ને ઠાઠ ધર્મે રાખ્યું નથી. આ

પદ્મણુનું મૂળ કારણ શું છે ? એમાં ઉદારતા છે, ઉપેક્ષા છે, કે ચતુરાઈ છે ? અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર ગીબનની અનાસ્થા બણીતી છે. તે કહે છે : “રામન સામ્રાજ્યમાં ઉપાસનાના જે વિવિધ પ્રકારો ચાલતા હતા તેને પ્રગ્નજનો સરખા સાચા માનતા, ફિલસૂફો સરખા જૂઠા માનતા, અને અમલદારો સરખા ઉપયોગી માનતા.” નિરીશ્વરવાદી જુલિયસ સીઝર^{૨૦} અને અંગ્રેયવાદી ટાઇપિરિયસ^{૨૧} એ રામના શિષ્ટ અને ધનિક સમાજમાં ધર્મને વિશે જે ઉપેક્ષાટત્તિ હતી તેનાં દષ્ટાન્તરૂપ છે. આજના યુગનો દીકાકાર કહેશે કે રામન સમાજના અમીરો ને ધનવાનો જેવા સુખી લોકોને દૈવી સહાયતાની કશી ગરજ નહોતી. જે દુખળા અને ગુલામોને ધનિક ને સત્તાધારી ધણિયામાં ને માલિકોના હુકમો નમ્રતાથી ઉઠાવવા પડતા હોય તેમને જ દેવોની મદદ માગવી પડે છે. ટાઇપિરિયસ જેવા માણસ કહી શકતો હતો કે “દેવો પોતાનું જ કામકાજ સંભાળે તો બસ છે.” પણ દુઃખ, દારિદ્ર્ય ને દાસત્વમાં દૂખી ગયેલા દીનદલિત જનસમૂહને આ જગતમાં તો કંઈ આધાર કે આશા નથી હોતાં; એટલે તેને એવું કોઈ બીજું જગત દેખાતું જ રહ્યું ત્યાં પોતાની સર્વ આશાઓ ફળાવત તથા એવું સ્વપ્ન તે સેવી શકે. જે ધર્મને વિશે શિષ્ટ ને સધન વર્ગો અનાસ્થા ધરાવતા હોય, અને જે જનસમૂહની પાસે પરાણે પળાવવામાં આવતો હોય તેવા ધર્મને જોઈ કોઈ માર્ક્સને જરૂર દીકા કરવાનું મન થાય કે “ધર્મ એ આત્મહીન પરિસ્થિતિનો આત્મા છે, હૃદયહીન, જગતનું હૃદય છે, લોકોને ધેન ચડાવનારું અક્ષીણ છે.” આ વચન તે જેમને માટે આ પૃથ્વી પર સુખમાત્ર એક સ્વપ્ન સમાન છે તેવા, દુઃખે પીડાતા અગણિત આત્માઓનાં સુખમાંથી નીકળેલી નિરાશાની હાથ છે.

હિંદુ ધર્મે આ વિષયમાં ધારણ કરેલી વૃત્તિ સંશયવાદમાંથી જન્મેલી નથી. સંશયવાદ તો એવી નિરાશા સેવે છે કે મનુષ્યને કંઈ પણ સ્થાયી સત્ય કદી મળી જ ન શકે. મનુષ્યથી જાડું જાડું તો કોઈક સાપેક્ષ સત્ય કે કંઈક કામચલાઉ સિદ્ધાન્ત સુધી જ પહોંચી શકાય એમ જે આપણે

૨૦. રામનો પ્રસિદ્ધ મુતસદી, ચોખ્ખો, લેખક, અને રાજ્યતંત્રી. અવનકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૨ થી ૪૪. તેણે રામની સેનાઓ લઈ ઓડ, ખિટન, મિસર વગેરે દેશો યત્રેલા. રામન પ્રબલતંત્રમાં તેણે અનેક લોકોનો લોભગ્રસ્ત; અને ઉપર આજીવન સરમુખત્યાર નિગ્રાશે. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૪માં એનું મૃત થયું.

૨૧. રામનો બાદશાહ. રાજ્યકાળ ઈ. સ. ૧૪ થી ૩૭.

માનતા હોઈએ, તો કોઈ પણ મતમાં અન્તિમ કે સંપૂર્ણ સત્ય છે એવો દાવો આપણાથી ન કરી શકાય. જ્યાં કશું જ નિશ્ચિત ન હોય ત્યાં કશાની પરવા પણ નથી રખાતી. જ્યાં થદાનું જિંડાણ જરાયે ન હોય ત્યાં સદિધ્યતા કેળવવી સરેલી છે. આપણે સદુ અજ્ઞાનમાં ગોથાં ખાઈએ છીએ એવું તીવ્ર જ્ઞાન આપણાં મનમાં હોય, તો જામે નિરાશાના માર્ગો પણ, આપણે એકબીજાને વળગી રહીએ. આધુનિક યુગનાં કેટલાક શંકાશીલ લોકો કહે છે કે મનુષ્યના ધાર્મિક વિચારોમાં, તેણે મનમાં સેવેલી પણ અનુપ્ત રહી ગયેલી આશાઓનું પ્રતિજ્ઞિત પડે છે આપણાં સંકટ કે આશ્વત્થના પ્રસંગોમાં આપણી એકબીજા સાથેની આત્મીયતા કેવી પ્રગટ થાય છે એ આ ટીકાકારો ખતાવે છે.

ધર્મનિષ્ઠ માણસ હિંદુ હોય કે બૌદ્ધ, યુસ્તીમ હોય કે ખ્રિસ્તી, તેના મનમાં નિશ્ચિતતા હોય છે. અને છતાં આ બે જોડકાંમાં અમુક ફરક છે.^{૨૨} સંસ્કારી હિંદુઓ અને બૌદ્ધો ઉપાસનાના ધર્તિર પ્રકારો પ્રત્યે સમભાવ અને આદર ધરાવે છે; તે પરાયા છે એટલા જ માટે તેમની ટીકા કરતા નથી ને તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર રાખતા નથી. આ મૈત્રી અને સમભાવ જોડાં લાગણી ને વિચારનાં વિરોધી નથી. શ્રદ્ધા એટલે ધર્મ વિષેના અમુક મતોનો બૌદ્ધિક સ્વીકાર, એવો અર્થ હિંદુના મનમાં હોતો નથી. તેના મતમાં સર્વોંશે સંમતિનો સૂર ન પૂરનાર માણસોમાં તેને ધર્મદ્રોહની ગંધ નથી આવતી. જિંદી, મતામહી સ્વભાવ ધર્મનિષ્ઠાને લીધે નથી આવતો; પણ સંકુચિત દષ્ટિ, કડોરતા ને અનુદારતાને લીધે આવે છે. હિંદુના મનમાં નિઃશંક શ્રદ્ધા તો પૂરેપૂરી હોય છે; છતાં તે બીજાને વિષે મત બાંધતાં કડોર બનતો નથી. સત્યના જ્ઞાનની સાથે બારે અસહિષ્ણુતા અવશ્ય આવે જ, એમ ઇતિહાસ પરથી પણ જણાતું નથી.

૨૨. કાઈન્ટ હરબેન ટેસરલિય લખે છે : “ રિલિજિયસ ખ્રિસ્તી તેના જર્બને લીધે માને છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મમતનો સ્વીકાર કરવામાત્રથી મોક્ષ મળી જાય છે. તેથી તે પરધર્મના દરેક માણસની પાસે ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કરાવવા માગે છે; અને તે દરમિયાન તેને વિષે મનમાં તિરસ્કાર રાખે છે. હું એવા કોઈ હિંદુને કહી મળ્યા નથી જે કોઈ ને કોઈ પ્રકારના ધર્મમતને સો ટકા સાચા ન માનતો હોય. છતાં મને એવો એક હિંદુ નથી મળ્યો, જે કોઈનું ધર્મતિરસ્કારવા માગતો હોય, અથવા કોઈને વિષે તેના વહેમને કારણે મનમાં તિરસ્કાર રાખતો હોય. ” (‘ ધી ટ્રાવેલ ડાયરી ઓફ એ ફિલોસોફર ’)

૩. પશ્ચિમમાં સહિષ્ણુતા

રામન સાત્રાન્ત્યે ન્યારે પશ્ચિમ એશિયા, ઉત્તર આફ્રિકા, અને દક્ષિણ તથા ઉત્તર યુરોપની બહુરંગી પ્રજાઓને એક ચક્રવર્તી સત્તાના તાબામાં આણી ત્યારે તેમના આચારવિચારમાં તેણે દબાવ કરી નહિ. ન્યાં તેને કંઈકે રાજકીય જોખમ દેખાયું તે દષ્ટાંતો અપવાદરૂપ હતાં. પશ્ચિમમાં ઘણા યુગોમાં સહિષ્ણુતા પ્રવર્તતી હતી. પણ એનું કારણ ઐતિહાસિક નિઃસાસા અને, એથીયે વધારે પ્રસંગે, રાજકીય લાભાલાભની ગણતરી હતું, એમ જોઈ શકાય છે. ખીજાઓનો વિચાર કરવાં ને તેમના પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખવી એ સંસ્કારી માનસનું લક્ષણ છે. આથેન્સના નાગરિકો વિગે પેરિક્લીસે કહેલું : “આપણે ખીજાઓના અભિપ્રાયો ખુશીથી સાંભળીએ છીએ, અને જોએ. આપણી સાથે મતભેદ ધરાવે છે તેમની સામે વાંકું મોં કરતા નથી.” એ નગરજનોનું આ શાણપણ મનની સંસ્કારિતાનું ફળ છે. ગ્રીકોને દેવો અને વિધિઓની એક પરંપરાનો વારસો મળ્યો હતો, ને તેમણે રાજ્યની સ્થિરતા ટકાવવા સારુ તેનો સ્વીકાર કર્યો હતો. રાજ્યની સુરક્ષિતતાને આંચ ન આવે ત્યાં લગી તેઓ ખીજા દેવોને આવકાર આપતા. હોમરના મહાકાવ્ય ‘ઓડીસી’માં પિસિસ્ટ્રેટસ કહે છે : “હું માનું છું આ પરદેશી પણ અમરોની પ્રાર્થના કરતો હશે, કેમકે મનુષ્યમાત્રને દેવોની જરૂર તો રહે જ છે.” એનોહોનરઠ કહે છે : “દરેક માણસના સ્વદેશનો જો ધર્મ હોય તે તેને માટે સાચો.” ગ્રીકોનો સ્વભાવ એવો હતો કે તેઓ અમુક ધાર્મિક કર્તવ્યો પોતાને કરવાનાં છે એમ કબૂલ રાખતા, પણ કોઈની પાસે પોતાના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તનો બળજબરીથી સ્વીકાર ન કરાવતા. છતાં રાજકીય પક્ષાપક્ષીને લીધે કેટલીકવાર અસહિષ્ણુતા આવી જતી ખરી. રામન મેગિસ્ટ્રેટોને વિગે ગીચન કહે છે :

“જે પ્રાજકીય કુત્સવોને લીધે લોકોની રીતજાનમાં માણસાઈ અને દયાનો અંશ આવતો તેને તેઓ ક્રોનેઝન આપતા. બિવિધકથનને લગતી ફળાઓનો તેઓ રાજનીતિના એક અંગ તરીકે કબજોગ કરતા. આ બવમાં શુ કે પરબવમાં શું, વેર વાળનારા દેવો બહી આફી પૂરવાના ગુનાની મજબૂત પુરાવા હોઈ છે, એ માન્યતા કબજોગ હતી; એટલે તેને સમાજના પાકમાં અચૂકપણે ફરે છે.”

૨૩. આથેન્સનો લઘુવેયો ને લેખક. ઈ. મ. પૂર્વે ૪૩૫ થી ૩૫૫ ને સોક્રેટિસનો શિષ્ય હોનો.

પાકા આધારરૂપ ગણી તેને તેઓ માન આપતા. તેઓ ધર્મના એકંદર લાભો દબલ રાખતા ખરા; છતાં તેમની ખાતરી હતી કે ઉપાસનાના વિવિધ પ્રકારો એક જ સ્તુત્ય હેતુની સિદ્ધિમાં સરખી રીતે ફાળો આપતા હતા. વળી તેઓ એમ પણ માનતા કે દરેક દેશમાં વહેમના જે પ્રકારને કાળ તથા અનુભવે મંદૂર રાખ્યો હોય તે પ્રકાર એ આજોડવાને તથા એ દેશના રહીશોને માટે સૌથી વધારે અનુકૂળ છે એમ માનવું જોઈએ.”

ઈસવી સનના ખ્રીજ સૈકામાં એક મોટા રામન બાદશાહે ખ્રિસ્તીઓ પર જુલમ ઝુજ્યો, તેનું કારણ ઈશ્વર વિશેનો પ્રેમ નહિ પણ રાજકીય પક્ષાપક્ષી હતું.

‘દેવોની માતાના જે વામમાર્ગી વિધિઓ ફ્રાન્સમાંથી રામમાં દાખલ થયેલા તેને રામની રાજસભાએ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૪ માં મંદૂરી આપી હતી. આઈસીસ^{૨૪}, મિથ્ર અને સીબીલી^{૨૫}ની ગૂઢ ઉપાસનાવાળા ધર્મો જૂમધ્ય સમુદ્રના પૂર્વ ભાગમાં જન્મી ગયા હતા. કાર્યેજ સાથેના રામના ખ્રીજ વિગતને અન્તે રામમાં ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનની અસર જણાવા લાગી, ને તેને પરિણામે સ્ટોઈક સંપ્રદાયનો જન્મ થયો. વિશ્વાત્મા મનુષ્યના અંતરેમાં વસે છે; અને આપણે સહુ, એપિક્યુરેટસનો^{૨૬} સચોટ શબ્દ વાપરીને કહીએ તો, ‘ઈશ્વરના કકડ’ છીએ. સ્ટોઈક સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોનો રામન સામ્રાજ્યના ધાર્મિક આચારોની સાથે સુંદર મેળ બેસી ગયો. આખા સચરાચર વિશ્વમાં જે પરમાત્મા વિસરી રહ્યો હોય, તો એ વિશ્વના પ્રત્યેક અંશમાં ચૈતન્ય રહેલું છે; અને બિલ બિન્ન સંપ્રદાયોમાં આપણે એક જ પરબ્રહ્મની ઉપાસના ચાલતી જોઈ શકીએ છીએ. મહાકિરાના મેક્સીમસે કહેલું : “પરમેશ્વર એક જ છે. તેને કોઈ ઓરસ પુત્ર નથી. તે સર્વનો અધિપતિ અને સર્વશક્તિમાન પિતા છે. એ ઈશ્વરની વિભૂતિઓ તેણે રચેલા વિશ્વમાં સર્વત્ર પથરાયેલી છે. એ

૨૪. આઈસીસ — મિસરની એક દેવી. તે શક્તિ છે, જગન્માતા છે, ધરતીમાતા છે. જુઓ “પિસમીડની છાયામાં” (ચંદ્રસંકર શુક્લ), પૃ. ૮૨-૩.

૨૫. સીબીલી — કૃષ્ણપતાની દેનારી ગ્રીક દેવી. તેની ઉપાસના ક્રીટમાં સર મધ્ય ગ્રીસમાં ફેલાયેલી.

૨૬. રામન કિલરફ.

વિભૂતિઓને આપણે ઘણે નામે પૂજીએ છીએ, કેમકે એ સર્વેશ્વરનું સાચું નામ આપણને સહુને અજ્ઞાત છે. એટલે એમ બને છે કે બિન્ન બિન્ન સ્તુતિઓ કરવામાં જાણે આપણે શુદ્ધાશુદ્ધ સમૂહ રચીને એ પરમાત્માના અમુક અંશોની ઉપાસના કરીએ છીએ. પણ વસ્તુતઃ તો ને પરમાત્મામાં આ સર્વ અંશો એકરૂપે સમાર્પ જાય છે તેની જ ઉપાસના કરતા હોઈએ છીએ. ”

હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિષ્ટિય સરકાર કોઈ પણ ધર્મને દબાવવા ઇચ્છતી નથી, અને બને ત્યાં લગી પોતાના સરગરી ધર્મને કશો ખાસ લાભ આપવા માગતી નથી. તે ત્રાજવાની બે હાંડી સરખી રાખવા માગે છે. જોકે તે હમેશાં એમ કરવામાં સફળ નીવડી છે કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ઉપર જે હિંદુ વૃત્તિ વર્ણવી તેની પાછળ રાજકીય લાભાશાસનો કશો વિચાર રહેતો નથી. તેનો સંબંધ લાભાશાસની સાથે નથી પણ ધર્મની સાથે છે.

૪. ઉપેક્ષા નથી

હિંદુઓ પોતાના વિચારોનો બીજાઓની પાસે બળબળાવી શકી શકે છે એમ કદાચ નથી મથતા, તેનું કારણ એ નથી કે તેઓ મનુષ્યની અપૂર્ણતા જોઈ મહેરબાનીથી છૂટછાટ ચૂકે છે; અથવા તો તેમનામાં મનુષ્યની નબળાઈ વિશે અસ્પષ્ટ સહાનુભૂતિ છે ને મનુષ્યની બ્રાન્તિઓને વિશે સમ-બાવ છે તેથી તે આવું મોહું મન રાખે છે. માણસોને તેમના ધર્મોશી નાની નાની ખાઈઓમાં સકામતી ને હંફ લાગતી હોય તો તેમને બહાર ખેંચી કાઢવાનું કામ આપણું નથી; આપણે એની બહાર રહ્યા છીએ એ આનંદ પામવા જેવી વાત છે; — એવો વિચાર હિંદુઓની આ વૃત્તિની પાછળ રહેતો નથી.

૫. ધર્મો વચ્ચેનો સંબંધ

હિંદુઓની આ વૃત્તિના મૂળમાં જીવનની એક ચોક્કસ દિશાસૂચી રહેલી છે. તે માને છે કે ધર્મનો અર્થ આધ્યાત્મિક અનુભવ કે સાક્ષાત્કાર હોઈ, એ દરેક માણસે જાતે સિદ્ધ કરવાની વસ્તુ છે. સંપ્રદાયો ને મતો, પ્રતીકો ને મૂર્તિઓ તો કેવળ એ ધ્યેયની પ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ છે. તેમનું કામ તો એ છે કે જે કાર્ય કેવળ વ્યક્તિગત પુરુષાર્થથી જ સિદ્ધ થાય એવું છે તેને માટે ટેકા આપીને આત્મવિકાસમાં મદદ કરવી. આત્મા

શુદ્ધ, શુદ્ધ, સ્વતંત્ર છે; અને માયાના પાયા તોડીને છૂટી જવું ને પોતાના સાચા સ્વરૂપનું દર્શન કરવું એમાં એનો ખરો પુરુષાર્થ રહેશે છે. આત્માના નિરાકાર જ્યોતિનું મનુષ્યની બાપામાં વર્ણન કરવું અશક્ય છે. આપણે એટલી પાતળા ને આછી દવા પર ચાલીએ છીએ કે નજરે દેખાય એવાં યગજ્ઞાં મૂકી જતા નથી. જેણે સત્ત્વનું દર્શન કર્યું છે તે ઉન્નત બનીને જગતની સર્વ સંકુચિતતાઓ, સાપેક્ષતાઓ ને અનિશ્ચિતતાઓની પાર જાય છે.^{૨૭} આપણું નાવ જ્યારે આત્મામાં નાંગરે છે ત્યારે, 'ઈસિનું' અનુકરણ 'ના' શબ્દમાં કહીએ તો, આપણે બહુવિધ ભત્રમત્રાંતરની જાળમાંથી છૂટી જઈએ છીએ. એવા નત્વદર્શને શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય અંધનકતા રહેતું નથી, અને શાસ્ત્રવિધિના ટેકાની તેને જરૂર રહેતી નથી. આપણે ઈશ્વરને કયે નામે બોલાવીએ છીએ ને કયા વિધિ વડે તેની ઉપાસના કરીએ છીએ એ વસ્તુઓ જાગ્રી અગત્યની નથી. કાશ્ ઈમ કહે છે કે અપિ કે યોગી કે ભક્ત "અભ્યાનંદની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યાં ઈસુના વ્યક્તિત્વ વિષેના સર્વ વિચારો શમી જાય છે; અને આત્મા અચિન્ત્ય, અગ્રમેય, અનિર્વચનીય એવા પરમાત્મામાં વિલીન થઈ જાય છે." એવા અપિઓ ને ભગવદ્ભક્તો ઈશ્વરનો અપરાધ અનુભવ યા સાક્ષાત્કાર કરે છે. અને પરમાત્માને પોતાના અંતરાત્મારૂપે હૃદયમાં વસતો જોઈ તેમને જે અપાર આનંદ થાય છે તેને લીધે તે સંસારનાં સર્વ પ્રશ્નોને વિષે હિદાસીન બની જાય છે. મનુષ્યનું સાન્ત, મયોદિત મન, સદિપ્ત્યુતા ધારણ કરીને, તે વાટે અનન્ત ને અગ્રમેય પરમાત્મા આગળ પોતાની અપતા ને સ્તુત્કતા કબૂલ કરે છે.

શ્રેષ્ઠ કોટિના ચિંતકોના આધ્યાત્મિક અનુભવમાં જ આપણે પરશ્વભવો

२७. भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

मुण्डक २; २; ८.

૨૮. 'ધી દમીટેશન ઓફ કાઉન્ટ'. આ ગ્રંથનો લેખક ટોમસ એ હે'વીસ (દ. સ. ૧૩૭૬ થી ૧૪૭૧) હતો. તે ૨૬ વરસની ઉંમરે સાધુ થઈ મઠમાં દાખલ થયેલો, ને મરણ સુધી એટલે કે ૧૫ વરસ સુધી ત્યાં જ રહ્યો. આ ગ્રંથ તેણે મુખ્યત્વે સાધુજીવનને લક્ષમાં રાખીને લખ્યો છે, છતાં દરેક આત્માર્થી મનુષ્ય એમાંથી આત્મોન્નતિને માર્ગ ધણું ભાતું મેળવી શકે એમ છે. ખ્રિસ્તી જગતમાં એનાં લોકપ્રિયતા ને પ્રચાર એટલા બાદબીવધી જ થતરે એમ છે.

શુદ્ધ સાક્ષાત્કાર થતો જોઈએ છીએ; જન્મ, જરા ને મૃત્યુને અંતીન એવા માનવીને અજરામર એવા આત્માની આગળ શિર ઝુકાવતો ને તેને શરણે જતો જોઈએ છીએ. પ્રતીકો ને મૂર્તિઓનો ઉપયોગ આપણે આપણા સ્વભાવની મર્યાદાને લીધે નજીક કરવો પડે છે. આપણું વિચારો ને લાગણીઓ આપણે જે પાર્થિવ જગતમાં રહીએ છીએ તેની સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. જે સત્ તત્ત્વ ચર્ચાશ્રુતે અદૃશ્ય છે તેના સાક્ષાત્કારનું આપણી વાણીમાં વર્ણન કરવા માટે આપણે દૃશ્ય વસ્તુઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા શબ્દો વાપરીએ છીએ; એ મૂર્તિ વસ્તુઓનું વર્ણન કરી પેલા અમૂર્ત તત્ત્વનો ખ્યાલ આપવા મથીએ છીએ. પ્રતીકો અને મૂર્તિઓનો ઉપયોગ એ મનુષ્યજીવનનું એક અનિવાર્ય અંગ છે. દિક્-કાશની મર્યાદામાં પુરાયેલા ગ્રાણી દિક્કાલથી અનવચ્છિન્ન એવા પરબ્રહ્મનું આકલન ને વર્ણન એ રીતે જ કરી શકે. આપણે માટી, કાળ કે પાયાણીની મૂર્તિઓ પર આસ્થા રાખતા હોઈએ, કે અમૂર્ત વિચારો ને કલ્પનાઓ પર વિશ્વાસ રાખતા હોઈએ, તોપણ આપણે પ્રતીકોનો જ ઉપયોગ કરીએ છીએ; અને એ પ્રતીકોમાં પરબ્રહ્મનું પૂર્ણ, યથાર્થ સ્વરૂપ કદી ઉતરી શકતું જ નથી. માણસો માટી, કાળ કે પાયાણીની મૂર્તિનો ઉપયોગ કરે છે તેમાં હેતુ તો એ હોય છે કે મૂર્તિ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરી તે વાટે મનુષ્યની અજ્ઞાને બલવત્તર બનાવવી. એ માટે વપરાતા સાધનો અણધાર છે એ સાચું. અજ્ઞાના જિંદગીમાં જિંદગી પ્રકારોમાં પણ એ હેતુ તો કામજન જ રહે છે. જિંદગીમાં જિંદગી પ્રકારનાં પ્રતીકો પણ મૂર્તિઓ જ છે; જે તત્ત્વ અમૂર્ત ને અવર્ણનીય છે તેને મૂર્તિ કરવા ને વર્ણવવાના મનુષ્યના પ્રયત્નો જ છે. જે તત્ત્વ નિષ્ઠ છે, શાશ્વત છે, ને જેને માણસની કલ્પના કે વાણી કદી પહોંચી શકતી જ નથી તે તત્ત્વનાં એ મનુષ્યે રચેલાં પ્રતીકમાત્ર છે. સેંટ ટોમસ કહે છે :

“ સદૃશ કલ્પ જો છે કે જે વસ્તુ કેઈ પ્રજા માનસ દેહલે તે જાનતો આકાર તે ધારણ કરે છે. એટલે દેવી વસ્તુની જ પ્રતિમા આપણી બુદ્ધિ પર અંકિત થાય તેનો આકાર આપણી બુદ્ધિને અનુસરતો જ રહે. આપણી બુદ્ધિ પરબ્રહ્મની પ્રતિમાનું સર્જણ આકલન કરવા અસમર્થ હોય છે; તેથી એ બુદ્ધિ પરબ્રહ્મની છાયાને પહેપૂરી ઝીલી શકતી જ નથી. ”

ધર્મ વિષેના, સંધ અથવા શાસ્ત્રે દર્શાવી આપેલા, નિશ્ચિત મતો એ ખંધ કુંડાળા જેવા છે, જેટલાં વિશાળ કુંડાળું દોરવારનાં મન તેટલું જ

વિશાળ એ કુંડાળું બને છે. પ્રતીકો કે મૂર્તિઓના કોઈ પણ પાર્થિવ અને મર્યાદિત પ્રકારને અદ્વિતીય, નિશ્ચિત અને સંપૂર્ણ ન જ ગણી શકાય.

દરેક સામાજિક સમૂહની પાસે તેનાં પોતપોતાનાં પ્રતીકો ને વિધિઓ હોય છે; આદર્શ સમાજ વિષેની એક સ્વતંત્ર મનોભાવ કલ્પના હોય છે. તેણે પોતે કલ્પેલું એક દેવનગર હોય છે જેમાં નાગરિકપણના અધિકાર તે સમૂહના સર્વ સભ્યોને મળી શકે એવા હોય છે. પણ આ બધી વસ્તુઓનાં જે રૂપ આપણને પરિચિત હોય તે જ સર્વોચ્ચ અને સંપૂર્ણ છે એમ આપણાથી ન કહી શકાય. પરમ સત્ય મનુષ્યના હાથમાં કદી આવવા પામતું જ નથી; તે ગમે તેટલે ઊંચે જાય-તોયે સત્ય તેનાથી સહેજ છેટે જ રહી જાય છે. ઈશ્વરનું સંપૂર્ણ આકલન મનુષ્યની શુદ્ધિ કદી કરી શકતી જ નથી. ઋષિઓ ને ઇષ્ટાઓ ‘દૈવી અધિકાર’ની વાત કરે છે. કેટલાક મતામહીઓ દૈવી ગૂઢતાઓને વિષે જે અનાદર-પૂર્વક બોલે છે તેના કરતાં આદર અને ભક્તિભાવથી ભરેલા આ અજ્ઞેયવાદની વૃત્તિ વધારે ઉચિત અને વધાર્થ છે. પરબ્રહ્મનું અસ્તિત્વ અનેક બૌદ્ધિક યુક્તિઓ વડે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તેની સત્યતા પુરવાર તો ત્યારે થાય છે જ્યારે કોઈ વિરથ ક્ષણેમાં પડે તો જીપડે છે અને આપણને પરબ્રહ્મની ક્ષણિક ઝાંખી થાય છે. દિશ્કાસની મર્યાદાવાળા આ સંસારમાંથી દિશ્કાસના અવચ્છેદ વિનાના પરમાત્મા પ્રત્યે જવાના ધણી રસ્તા પ્રુદ્ધા છે; તેમાંથી એક રસ્તો આપણે પસંદ કરવાનો રહે છે.

આધ્યાત્મિક વિકાસ એ પ્રાણને સ્પર્શનારી ક્રિયા છે. આપણે એક મર્યાદિત કલ્પનાને લઈ, તેની ઉપાસનાથી આરંભ કરીએ છીએ. એ ઉપાસના જે દહતાથી ને શ્રદ્ધાપૂર્વક ચાતુ રાખીએ, તો અંતે અગાધ ને અપ્રમેય પરમાત્મતત્ત્વ સુધી પહોંચી જઈએ છીએ. આપણે કઈ બાબા બોલીએ છીએ ને કેવાં કપડાં પહેરીએ છીએ એ જેમ મહત્ત્વની વસ્તુ નથી, તેમ આપણે કયા સિદ્ધાંતને અનુસરીએ છીએ કે કઈ દિશ્સુધી સ્વીકારીએ છીએ એ પણ ગોણું વસ્તુ ચર્ચ પડે છે. સીએનાં વચનો એના પુરાવો આપે છે. એવાં વચનો તો થોડકાં જ આપી શકાય એમ છે.

“વિદ્વાનોએ, ન્યવવાદારને મારે. પરમાત્માનાં ઋત, આત્મા, પરબ્રહ્મ, શત્વ દર્યાદિ અનેક નામો કલ્પેલાં છે.”

“જેને સાંખ્યદર્શનવાળા પુરુષ કહે છે, વેદાંતવાદીઓ ત્રલ કહે છે, વિજ્ઞાન-વાદીઓ એકાન્ત અને નિર્ગળ વિજ્ઞાન કહે છે, શાન્ત્યવાદીઓ શાન્ત્ય કહે છે,

સૂર્યપૂજકો બાસ્કર કહે છે, તે સદા વક્ત્રા, મન્તા, ઝકત, ભોક્તા, દ્રષ્ટા અને કર્તા છે. “ સાંખ્યદર્શનનો તે પુરુષ છે, યોગદર્શનનો ઈશ્વર છે, શૈવોનો શિવ છે, ને જોક્ષા કાળને પૂજનારાઓનો કાળ છે. ” ૨૯

ભાગવતમાં કહ્યું છે :

“ જેમ બહુ ગુણુવાળો પદાર્થ, એક જ હોવા છતાં, પ્રથમ પ્રથમ દ્વારવાળી દ્વન્દ્વિયોના આકલ્પન વાટે અનેકવિધ બની જાય છે, તેવી રીતે ભગવાન એક જ હોવા છતાં બિન્ન બિન્ન શાસ્ત્રમાર્ગોને લીધે અનેકવિધ રૂપાય છે. ” ૩૦

ધર્મનિષ્ઠ આત્માની શાન્તિને માટે તેનું આત્મજ્ઞાન સંપૂર્ણ હોવું આવશ્યક નથી; પણ તેની શ્રદ્ધા તો પાકી હોવી જ જોઈએ. આપણે સર્વજ્ઞ હોવું આવશ્યક નથી; પણ આપણી પોતાની આસ્થાને વિષે તો આપણા મનમાં શંકા ન જ રહેવી જોઈએ. ભગવદ્ગીતાના કહેવા પ્રમાણે, જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક બીજા દેવતાને — કુળદેવતાને, તથા નિસર્ગની શક્તિઓને — ભજે છે તેઓ પણ જે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભજે તો તેમની શ્રદ્ધા સાચી હરે છે, કેમકે પરમાત્મા તો ભક્તો કર્ણેષ્ઠા હરેક સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરે છે. ૩૧ પેલા રામન સરદારને જોઈને ઈસુ ખ્રિસ્તે શું કહ્યું હતું તે જુઓ : “ આવી પ્રબળ શ્રદ્ધા મેં ક્યાંયે જોઈ નથી; ના, ચૂકી પ્રબળતા તો જોઈ નથી જ. ” જે કોઈ માણસ હૃદયગુહામાં વિરાજતા અંતર્પ્રભાનું

૨૯*. શ્વેતમાત્મા પરબ્રહ્મ સત્યમિત્યાદિકા યુષ્ઠે : ।

કલ્પિતા વ્યવહારથ તસ્ય સંત્રા મહાત્મનઃ ॥

યઃ પુમાન્ સાંખ્યદૃષ્ટીનાં વ્રજ્ઞ વેદાન્તવાદિનામ્ ।

વિજ્ઞાનમાથે વિજ્ઞાનવિદ્યામેક્કાન્તનિર્મલમ્ ॥

યઃ શક્ત્યવાદિનાં શક્ત્યો ભાસકો ચૌડર્કતજસામ્ ।

વક્ત્રા મન્તા શ્વેતં ભોક્તા વ્રષ્ટા કર્તા સર્વૈઃ સઃ ॥

પુરુષઃ સાંખ્યદૃષ્ટીનામીધરો યોગવાદિનામ્ ।

શિવઃ શશિકર્ણકાનાં કાલઃ કાલૈશ્વાદિનામ્ ॥

યોગવાસિઃ ૨; ૧; ૧૨. ૩; ૫; ૬-૭. ૫; ૮; ૧૯.

૩૦*. યયેન્દ્રિયૈઃ પૃથગ્દ્વારૈર્યો વહુગુણાશ્રયઃ ।

एको नानायते तद्भूद भगवान् शास्त्रवर्त्यभिः ॥

ભાગવત ૩; ૩૨; ૨૩.

૩૧. ચેડપ્પન્યદેવતામકા યજન્તે શ્વેત્યાન્વિતાઃ ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ગીતા ૯; ૨૩.

નિરંતર ચિંતન કરશે, તેને હંમેશાં વફાદાર રહેશે, ને તે જતાવશે એ રસ્તે ચાલશે તે આત્મોન્નતિ પામશે. માર્ટિન લ્યુથરે એને વિશે કહ્યું છે :

“ અમુક મૂર્તિ તે હંથરણ છે કે નિર્જીવ મૂર્તિ છે એનો નિર્મૂલ્ય હૃદયનાં શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસ પરથી જ થાય છે. તમારાં શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસ સાચાં ને ખરા હૃદયનાં હોય, તો તમે જેની ઉપાસના કરો છો તે સાચો હંથર છે. એથી ભક્તિ, ને તમારાં શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસ અસત્ય ને ખોટાં હોય, તો તમે જેની ઉપાસના કરો છો તે સાચો હંથર નથી; કેમકે હંથર અને શ્રદ્ધા એ બે એક જ કોઠિનાં તરણ છે, ને તેમનો સંયોગ સુધાવે લેઈએ, ”

ડેનમાર્કનો વિચારક ક્રિસ્ટિયાન કહે છે;

“ ખ્રિસ્તી સમાજમાં રહેનારો એક માણસ હંથરના ધાર્મિકાં—સાચા હંથરના ધાર્મિકાં— નથી. તેના મનમાં હંથર વિધિની સાચી કલ્પના છે; અને તે પ્રાર્થના કરે છે ખરો, પણ અસત્યપૂર્વક પ્રાર્થના કરે છે; તેનું ચિત્ત પ્રાર્થનામાં હોતું નથી. ખીજે એક માણસ લીધેલ દેશમાં રહેનારો હોઈ તેની આંખ કાઢી મૂર્તિ પર દેરી છે; પણ પ્રાર્થના કરતી વખતે તેને આત્મા પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે અતિશય બ્યાકુળ બની નથી. ત્યારે આ બેમાંથી કયા માણસમાં સત્યનો અંશ વધારે છે? એક માણસ મૂર્તિને પૂજવા છતાં સત્યપૂર્વક—સાચી નિષ્ઠાથી—હંથરની ઉપાસના કરે છે. ખીજે માણસ સાચા હંથરની ઉપાસના અસત્યપૂર્વક—નિષ્ઠા કે શ્રદ્ધા વિના— કરે છે; અને તેથી વાર્તાવિક્સીતે તો તે મૂર્તિની પૂજા કરે છે, તે જલપરસ્ત છે. ”

સાચી નિષ્ઠાપૂર્વક કરેલી સર્વ ઉપાસના પરમાત્માની જ ઉપાસના છે. એ પરમાત્મા એની અપ્રાપ્ય ઊંચાઈને પહોંચવાનો પ્રયાસ કરનાર દરેક જણનો દાય સાહે છે. જેવો ભાવ હૃદયમાં લઈ ને આપણે પરમાત્મા પ્રત્યે જઈએ તેવો ભાવે તે આપણું સ્વાગત કરે છે.)

હિંદુઓ નિરીશ્વરવાદીને પણ પોતાના પરિવારમાં આવકાર આપે છે. કેમકે નિરીશ્વરવાદી પણ જે હૃદયના સાચા ભાવથી સત્યની શોધ કરતો હોય ને તેણે સાચી અંતરદષ્ટિ કેળવી હોય, તો તેને પોતાના વિચારમાં રહેલું અધૂરાપણું દેખાઈ આવ્યા વિના નહિ રહે. સેશ્વરવાદ અને નિરીશ્વરવાદની વચ્ચે ગમે તેટલો વિરોધ દેખાતો હોય, તોપણ તેમાં સરખા સત્યનો આભાસ તો ત્યારે જ થાય છે જ્યારે માણસ શુદ્ધિની છીછરી સપાટી પરથી ઊંડો ઊતર્યો ન હોય.

કાઈ પણ ધર્મસિદ્ધાન્ત, ગમે તેટલો વ્યાપક હોય તોપણ, માત્ર તાર્કિક દષ્ટિએ સારો છે એટલા માટે જ સર્વ દેશકાળને માટે એનો

સ્વીકાર ન કરી શકાય. એનો સ્વીકાર તો ત્યાં લગી જ થઈ શકે જ્યાં લગી તે સિદ્ધાન્ત તેના અનુયાયીઓને માટે આધ્યાત્મિક જીવનનો સાચો રસ્તો તૈયાર કરી આપતો હોય. એની કિંમત ગૂઢ પરમાત્મતત્ત્વનું આવાહન કરવાની કે તેને પ્રગટાવવાની તેની શક્તિમાં રહેલી છે. હિંદુઓ આલિશમાં બાલિશ કલ્પનાઓને પણ અપનાવતા હોય, તો તેનું કારણ એ છે કે તેમાં તેમને પરમાત્મા સાથે અબેદ સાધવાના મનુષ્ય આત્માના પ્રપત્નનું દર્શન થાય છે. માણસની ધાર્મિકતાનું માપ તેણે ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિશે બાંધેલી કલ્પનાઓ પરથી નથી ચતું; પણ તે માણસ આત્માને કેટલે અંશે સુદગ્ધાર્થી બનાવે છે તેના પરથી થાય છે. સોક્રેટિસની શાંત અને બલ્લ શહાદતનો મદાન પ્રસંગ અમર બનવાને લાયક નથી એમ કોણ કહેશે? પેગન જગત જો પ્રેમ અને સદાચારવાળી વ્યક્તિઓ પેદા કરે, તો આપણે એમ ન કહી શકીએ કે જગતમાં જોટલું સત્ય કે જોટસો તે સદાચાર છે તે બધાં એક જ ધર્મમાં બધાં છે. બાઈબલના એક સ્તોત્રમાં કહેલું છે : “આ બગવાનનું દાર છે : પુણ્યાત્માઓ એમાં પ્રવેશ કરે છે.” સેન્ટ પીટરે છક થઈ જઈને કહેલું : “હું ખરેખર જોઈ છું કે ઈશ્વરને કોઈની પ્રત્યે પક્ષપાત કે દ્વેષ નથી; પણ તેનાથી ડરીને સન્માર્ગે ચાલનાર દરેક પ્રજાને તે અપનાવે છે.” ઈસુએ કહેલું : “જો કોઈ ઈશ્વરની ઇચ્છા અનુસાર વર્તે છે તે મારો ભાઈ છે, તે મારી બહેન છે, તે મારી મા છે.” આ ધ્યનથી તેમણે એમ સૂચવેલું કે ‘પરાઈ પીડ જાણનાર’ ને ‘પરદુઃખે હિપકાર કરનાર’ દરેક માણસ આસ્તિક છે એમ કહી શકાય. એથેનેશિયન ધર્મસિદ્ધાન્તમાં^{૩૨} પરધર્મને વગોવનારાં જે વાક્યો છે તે ઈસુએ ઠરાવેલી શિષ્યત્વની સાદી કસોટીથી છેક જ બિલટાં છે. આપણે ધાર્મિક પુરુષોની પરીક્ષા તેમનાં વચન પરથી નહિ પણ તેમના આચરણ પરથી કરવી જોઈએ. મનુષ્યની પ્રાણીમાત્રની સાથે આત્મીયતા માનનાર પ્રાણીપૂજક ધર્મો અને એવા બીજા સંપ્રદાયોની પરીક્ષા પણ તેમણે ચલાવેલા તાત્ત્વિક વાદો ને મતોથી નહિ, પણ તેમણે ચાલુ કરેલાં શિક્ષા ને આચારો પરથી કરવાની છે. તેઓ જે પોતાના અનુયાયીઓને એકલપેટાપણા સામે લડવામાં ને સ્વાર્થચિંતનાં જોખમોને વટાવી જવામાં મદદ કરતા હોય તો, તેમનામાં વિચાર કે લાવનાની

૩૨. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આ સંપ્રદાય સ્થાપનાર એથેનેશિયસ (ઈ. સ. ૨૬૭-૩૬૩) એક ખ્રિસ્તી ધર્માધિકારી હતો.

ઉચ્ચતા ભણે ન હોય, પણ તે એટલો પુરાવો તો આપે જ છે કે તેની પાછળ કોઈ સમર્થ શક્તિ કામ કરી રહેલી છે. ૩૩

ઝાકે મારિતાર્થન નામનો લેખક પૂછે છે કે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરનારા ને ઈશ્વરપરાયણું જીવન ગાળનારા ને માણસો ખ્રિસ્તી ધર્મની બહાર જોવામાં આવે છે તેમનું શું ? તે કહે છે :

“આપણને એમ માનવાને પૂરેપૂરું કારણ મળે છે કે એવા માણસો જન્મતમાં છે; કેમકે આપણે જાણીએ છીએ કે જેમને ખ્રિસ્તી ધર્મનું ‘બેપ્ટીઝમ’ મળ્યું નથી તેમને એકલાની છાપ મળી નથી, અને તેથી તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ-સંધના યોગ્ય કાર્યમાં, એટલે કે સતત ચાલતા ઉપદેશકાર્યમાં, સંધના સભ્ય તરીકે ભાગ ન લઈ શકે. છતાં ખ્રિસ્તી ધર્મસંધની નસોમાં વહેવું ને ઈશ્વરી જીવન છે તેમાં, અને ધર્મસંધને દોરનારો ને પરમાત્મા છે તેના તરફથી મળતા માર્ગદર્શનમાં, તેમને કદાચ અનુભવતાં પણ હિરસો મળતો હોય. તેઓ કદાચ અદૃશ્યપણે ઈસુ ખ્રિસ્તના ધર્મસંધના હોય, અને તેમને પવિત્ર ઈશ્વરરૂપા મળેલી હોય, અને તેથી તેમનામાં ધર્મશક્તિ ને ઈશ્વરદત્ત સદૃશ્યો પણ હોય, એ ખનવાળે જ છે.”

વળી :

“ઘેટાંનું એક ટાણું છે, એટલા માટે એને દોરનારો બરવાડ પેલાં ‘બીન’ ઘેટાં’, ને એને બદલા વિના તેનો કૃપાપ્રસાદ પામ્યાં છે પણ જેમણે હજી લગી તેની વાણી સંભળી નથી, તેમનો પણ એ માર્ગદર્શક છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ-સંધને ઈશ્વરના સંપૂર્ણ સ્તુતિજ્ઞાનનો બંધાર મળ્યો છે, તેથી તે ધર્મસંધ એ સ્તુતિજ્ઞાનના પ્રાપ્તમાયા શેરણેલા અંશો જ્યાં જ્યાં પડ્યા હોય ત્યાં તેમને આદર આપવાની આપણને પ્રેરણા આપે છે. ને સાધુસન્તો અદૃશ્ય ધર્મસંધના સંપ્રદાય છે તેમને લેવા પછી, તેમના દૂર રહેલા સહોદરો, જેઓ એ ધર્મસંધથી અપરિચિત છે ને અદૃશ્યપણે તેના સભ્ય છે, તેમને યોજાવવાનું એવાણું આપણને મળી રહે છે. સોંટ જોઈને જોઈને આપણે સમજાવવાને ચતુર્થ રીતે સમજી શકીએ છીએ.”

૩૩*, અંગ્રેજ દરિયા મેંચુ આનંદે લખ્યું છે : “હે મનુજનાં બાળ ! જે અદૃશ્ય શક્તિ માનવજાતિની નિત્યની સંભાળી છે તે સંપ્રતિએ, મનુષ્યે સોંધેલા કોઈ પણ ધર્મ પ્રત્યે તિરસ્કારથી જોયું નથી. એમાંથી કયા ધર્મે નિર્જન દેખાડાઈને શોખળું નથી કે તેનામાં કેટલું સામર્થ્ય જોડેલું છે ? કયા ધર્મે શુદ્ધ હૃદય પર વરસાદની પેટી જળ સીંચ્યું નથી ? કયા ધર્મે નીચા વળી ગયેલા, પોતાથી યાદી હારી ગયેલા, માણસને પોતાની રક્તિ નથી કે ‘તારે નવો જન્મ લેવો જોઈએ’ ?”

જેણે મનુષ્યોનાં મન પર સૈકાંઓ લગી પ્રભાવ જમાવ્યો હોય, અને મનુષ્યોને શુદ્ધ ને તત્ત્વનિષ્ઠ જીવન ગાળવાનું સામર્થ્ય આપ્યું હોય, એવા કેઈ પણ ધર્મસિદ્ધાન્તમાં સત્યનો સર્વથા અભાવ હોઈ શકે જ નહિ. આત્મદર્શન એ જીવનનું અન્તિમ ધ્યેય અને જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે, એ વસ્તુ પર હિંદુ ધર્મમાં વિશેષ બાર દેવાયો. એને લીધે ઘણા ભિન્નભિન્ન પ્રકારના ઉપાસકો, એક સૂત્રમાં પરાવાયેલા મણિગણની પેઠે, એકલા રહી શક્યા હતા; અને હિંદુઓ આધ્યાત્મિક ગર્વના ભોગ થતા બચી ગયા હતા.

એક દલીલ એવી કરવામાં આવે છે કે અમુક ધર્મને લીધે પ્રગતિ વધારે થવા પામી છે, માટે તેનામાં ઉચ્ચતર સત્ય રહેલું છે. એ ધર્મ શ્રેષ્ઠ પ્રકારની સંસ્કૃતિનું દળ છે એમ કહેવામાં આવે છે. પ્રગતિ અથવા શ્રેષ્ઠતા જાને કહેવાય એ દરાવવું મુશ્કેલ છે. છતાં માનેા કે આપણે એ દરાવી શક્યા. તેાપણ અમુક પ્રજાની પ્રગતિ તેના ધર્માચરણને લીધે થઈ કે તેણે ધર્મનો ત્યાગ કરવાને લીધે થઈ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. યુરોપ અને અમેરિકાના હાથમાં આજે જગતનું નેતૃત્વ છે, અને ખ્રિસ્તી ધર્મ એ તેમનો ધર્મ છે, એ વાત સાચી. પણ તેમણે પોતાના સમાજમાં ખ્રિસ્તી ધર્મસિદ્ધાન્તોનો અમલ કયો તેને લીધે તેમની પ્રગતિ થઈ છે, એમ કહી શકાય ખરું? એખીરીનીવાના હળસીઓને ધણી યુરોપિયન પ્રજાઓથી પણ પહેલાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો દીક્ષા મળી હતી. પણ સંસ્કૃતિ ને પ્રગતિના લાભ તો તેમને છેક હમણાં જ મળવા પામ્યા. કામ સારી રીતે ને ઝપાટાબેર કરવાની આવડત એ શુણ્ણમાં પશ્ચિમ શ્રેષ્ઠતા ભોગવે છે. ખેતી અને ઉદ્યોગોમાં, આર્થિક વ્યવહારમાં ને રાજદારી વહીવટમાં કાર્યશક્તિ વધારવાની અનેક રીતો તેણે શોધી કાઢી છે. માનવ સમાજમાં સદ્ભાવ અને કરણાનું જે બંડોળ છે તેનો, શિક્ષણ સંસ્થાઓ, ઈસ્પતાલો, અને પૂર્વના દેશોમાં જતાં પાદરીઓનાં મિશનો દ્વારા, વ્યવસ્થિત રીતે ઉપયોગ કરવાની યોજનાઓ તેણે કાઢી છે. તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મ ન માનનાર દેશોમાં નિષ્ઠાવાન, અને પોતાનાં કામ માટે ખાસ તાલીમ પામેલા, સ્ત્રીપુરુષો મોકલ્યાં છે. તેમાં મુખ્ય ધરિદો એ દેશોમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ દેવાવવાનો હોય છે ખરે; પણ સાથેસાથે ત્યાંના રહીશોનાં દુઃખનું નિવારણ કરવાનો અને તેમની આર્થિક નિયતિ સુધારવાનો ઉદ્દેશ

૩૪. મરહમ મિ. લોવેજ ટિકિન્સને લખેલું : “પશ્ચિમની પ્રવૃત્તિ અંતરી ખ્રિસ્તી હતી જની જ નથી.”

પણ રખાય છે. પણ આ કાર્યશક્તિ એ ધર્મમાંથી નીપજેલી છે એમ કહી શકાય ખરું? આપણી પાસે સૌથી વધારે બળવાન સૈન્ય અને સત્તાઓ હોય, એટલા પરથી એમ કહી શકાય ખરું કે આપણી પાસે ધર્મ પણ સર્વોચ્છ છે? કે આપણે વહીવટીઓના પ્રાચીન પૂર્વજ જેકળું સૂત્ર સ્વીકારીને એમ કહીએ કે “ પ્રજા જે મને ખાવાને અન્ન અને પહેરવાને વસ્ત્ર આપશે, તો હું એ પ્રજાને મારો ઈશ્વર માનીશ ”? આપણને અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડવાં એટલું જ ઈશ્વરનું કામ છે શું? નવા કરારમાં તો કહ્યું છે કે ઈશ્વર અને મેમન (ધનરૂપી અસુર) બંનેની એકસાથે સેવા કરવી શક્ય નથી; અને છતાં આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે ધનની રેલછેલ એ જ સદ્ગતિનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને જે માણસ ધન મેળવી શકે તેનામાં સદ્ગુણ છે એમ ગણાય. ધનવાન માણસો મનમાં એવી ખુમારી રાખે છે કે એમનો વૈભવ એ ઈશ્વરની કૃપાનું ચિહ્ન છે, ત્યારે મરીઆઈ એ દુર્ગુણ ને દુરાચારની નિશાની છે. ધર્મને લીધે અર્થ અને કામ સધાય છે, તેને લીધે સુખ અને સંપત્તિ મળે છે, એટલા માટે ધર્મ આચરવો — એવી ભલામણ એ આપણે કરીએ, તો આપણે ધર્મનું હાર્દ સમજતા નથી એમ જ કહેવું જોઈએ. માણસોને હમેશાં અપાતી આ લાંચને ખરા ધર્મ જોડે કરી ભેવાડેવા નથી. એ ધર્મે તો ધ્યેય એ રાખ્યું છે કે આપણે બસે જગત ગુમાવીને પણ આપણા આત્માની રક્ષા કરવી જોઈએ; વખત આવ્યે આત્માની રક્ષા માટે પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવો પડે તોપણ કરવો જોઈએ. આત્માનું કલ્યાણ જગતની સુખસંપત્તિમાં છે એમ માનવું એ ભ્રમ છે; ને એવા ભ્રમમાં આપણે ન પડવું જોઈએ. ધ્યોડીનસે કહેલું : “ માણસ જે સદાચારી જીવનમાંથી એ જીવન ઉપરાંત ખીજું કંઈ મેળવવા માગે, તો એનો અર્થ એ થયો કે સદાચારી જીવનની પ્રાપ્તિ એ તેનું ધ્યેય નથી. ” આ વચનમાં એ તત્ત્વચિન્તકનું હિંદુ જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ તરીકે આપણે પ્રાચીન મહારાજ્યો તથા તેમના મહેસો અને પિરામીડોની પ્રશંસા કરીએ છીએ. બેળીઝન અને નિનેવે, આથેન્સ અને રોમ, એના કરતાં અધિક ચિરંચાલી, અધિક ઉન્નત, અધિક ભવ્ય લાગે એવું જગતમાં શું હતું? પણ એ સહુ આજે ક્યાં છે? વળી જગત પર પ્રજુત્વ ધરાવતી પ્રજાઓ સેંકડો વરસ પહેલાં ખીજ જ દેવાને પૂજતી હતી. પેગનધર્મી ગ્રીસ મહાન હતું, તે પરથી શું એમ કહિત

ચાલ છે કે ઓર્થોપેક્સવાદીઓ દ્વેષ પૂર્વકને પાત્ર દતા ? આપણે નિષ્પાત્રસપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે ધર્મની કાર્યસાધકતાની કસોટી તો એક જ છે. શાંત આત્મવિશ્વાસ, આંતરિક શાન્તિ, નમ્રતા, પડોશીપ્રેમ, ઇશ્વરમાત્ર પ્રત્યે અનુકંપા, માણસ પર જુલમ કરી તેને પરાણે ધસડનારી વાસનાઓનો નાશ, અને આત્માની વિમુક્તિની ઝંખના, એ ગુણોને અમુક ધર્મ દેટલા પ્રમાણમાં વિકસાવે છે એ પ્રશ્ન ખરા મહત્વનો છે; ને એ જ એ ધર્મની કસોટી છે. એ ગુણો અધિક કાર્યશક્તિ ધરાવતી પ્રજાઓમાં વધારે પ્રમાણમાં મળી આવે છે એમ જતાવવાને વિશ્વાસપાત્ર આંકડા કયાંયે મળી શકે એમ નથી.^{૩૬}

આપણે પ્રામાણિક હોઈએ તો કબૂલ કરીએ કે હિંદુ, બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્તી એ સર્વ સમાજો આજે જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિમાં તે સર્વમાં દોષો ને ખામીઓ છે, અને એમાંના એકેવ સમાજને સંતોષકારક ગણી શકાય એમ નથી. પણ આપણે તો મનને ફાસલાવીને એમ માની લઈએ છીએ કે આપણા સમાજની ખામીઓ એ બહારથી વળગેલો વળગાડ છે, જ્યારે બીજા સમાજોની ખામીઓ તેમનું અવિભાજ્ય અંગ છે. આપણે સમાજ પોતાના સિદ્ધાન્તોને વધારે દઢતાથી અનુસરે તો તેની ખામીઓ

૩૫. શ્રીસમાં આવેલી એક પર્વતમાળ. શ્રીકે હેવદેવીઓ તેના પર રહેતાં એમ મનાયું.

૩૬. મિ. જેબીટ લખે છે : “પ્રાચીન જાણીને અજ્ઞાસ કરતાં એક વાતની ખાતરી થયા વિના રહેતી નથી કે બુદ્ધ અને તેમના આજ્ઞાજનના થણા અનુયાયીઓ માત્ર નામના જ નહિ પણ ખરેખરા સંતપુરુષો હતા.....હું પોતે બુદ્ધને પાત્ર છું એ હું બહુ જ છું. વળી આ ભવની તુલનાઓમાં સમતોલપણ જાળવવું અતિશય મુશ્કેલ છે એની પણ મને ખબર છે. તે છતાં હું કહું છું કે ખ્રિસ્તી ધર્મના જેટલા જ સાધુસંતો બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ થયા છે; અને વળી એ ધર્મ ખ્રિસ્તી ધર્મના કરતાં અસહિષ્ણુતા ને ધર્માધતાથી ઓછો દુષિત થયેલો છે.” સર આલ્ફ્રેડ ઇલિયટ હિંદુ ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ પરના તેમના પુસ્તકમાં લખે છે : “યુરોપ આજો માનવધર્મ અને સંસ્કૃતિના સુપાત્ર શિશુક વરીકે ઠોભે રહે એ દેખીતી હાંસીપાત્ર વાત છે. યુરોપિયનો ઐતિહાસિકો કરતાં દોઈ પણ વિષયમાં એટલા ભોજવતા હોય, તો તે એટલા પ્રાયોગિક વિજ્ઞાન, નાણાશાસ્ત્ર અને રાજવલીવટના ફેવમાં છે; વિચાર કે કલાના ફેવમાં નથી. સત્તા અને વ્યવસ્થાસાધિ એ તેમણે આપેલી બેટા છે. બીજા બાળતેરમાં એમની શ્રેષ્ઠતા કલ્પનિક છે.”

દૂર ધાય; પણ ખીજ સમાજોની ખામીઓ દૂર કરવી હોય તો તેના મૂલ્યભૂત સિદ્ધાન્તોનો ત્યાગ જ કરવો પડે, કેમકે એ ખામીઓ એ સિદ્ધાન્તોમાં મૂળથી જ જડાયેલી છે. મેકનિકલ નામનો એક ખ્રિસ્તી લેખક કહે છે : “ખ્રિસ્તી ધર્મ” જે માત્ર પોતાના સિદ્ધાન્તોને વકાદાર રહે તો તે દુનિયાને અગળ રીતે પસંદાવી શકે. હિંદુ ધર્મ પોતાના સિદ્ધાન્તોનો ત્યાગ નહિ કરે — કરશે એવી આશા આપણે રાખવી રહી — તો તેના જગતનો ઉદ્ધાર કાળાન્તે પણ નહિ થવા પામે.” આપણા અભિપ્રાયોની સત્યતા વિશે આપણને કેટલી બધી ખાતરી હોય છે ! પોતાની બૃહ્દ કદી ધાય જ નહિ એમ માનવું એના કરતાં ખૂંદા વહેમ ખીજો નથી.

‘યહૂદી’ ધર્મમાં ‘અહેબા ઇશ્વર’ની^{૩૭} જે કલ્પના હતી તેનો વારસો દુહાઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મને મળ્યો હતો. તેથી તેણે ઇશુ ખ્રિસ્તને “ઇશ્વરના એકમાત્ર ઔરસ પુત્ર” માન્યા; અને એટલે જ કોઈ પણ હરીફ ઇશ્વરના સિંદાસન પાસે આવે એ ઇશુ સાંખી શકતા નથી એમ એણે માની લીધું. યુદોપની પાસે એનો પોતાનો વિશાળ માનવસેવાનો ધર્મ હતો; પણ તેણે જ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો ત્યારે તે ધર્મની બીધાય અસહિષ્ણુતા પણ એણે સ્વીકારી લીધી. ઇશ્વરે સર્વ સત્ય ખ્રિસ્તી સાધુસન્તોને એકવાર કાયમને માટે આપી દીધું છે એવી માન્યતામાંથી આવી અસહિષ્ણુતા નીપજવી સ્વાભાવિક હતી. પોતાની ધર્મશ્રદ્ધા એ જ અન્તિમ સત્ય છે એવા વિચારમાંથી અવનતિ થતાં વાર લાગતી નથી; અને તેમાંથી આપબુદ્ધ, જંજી ને લોહીતરસી ધર્માન્ધતા સહેજે જન્મવા પામે છે. એવી ધર્માન્ધતા સ્વતંત્ર વિચારથી બહુ જ ડરે છે; અને ચાલતા આવેલા આજ્ઞામાંથી બહાર નીકળવાના જોડલા પ્રયાસ થાય તે બધાને તે બળજબરીથી દબાવી દે છે. ખ્રિસ્તી ચર્ચ (ધર્મસંઘે) એકવાર કાયમને માટે દરાવી રાખેલા ધર્મમતનું વિરોધી જે કંઈ હોય તેને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ, અને તેથી

૩૭. યહૂદી ધર્મમાં યાદવે નામથી ઇશ્વરની પૂજા થતી. તે ‘અહેબા ઇશ્વર’ મનાતો — એ અર્થમાં કે પોતા સિવાય બીજા કોઈ દેવની પૂજા તેનાથી સદન થઈ શકતી નહિ. બાઇબલના જૂના ક્યાર (ત્રીસાત)ના ‘દિબરન’ (Exodus) નામના અભ્યાસમાં જેમજેદ મૂરાને ઇશ્વરે આપેલી હજી આજ્ઞાઓ અંગે છે, તેમાં કહ્યું છે : “તું મારા સિવાય બીજા કોઈ દેવને પૂજશ નહિ ... તું મંદિરો બનાવી નેમને પણ લાગીશ નહિ કે તેમની પૂજા કરીશ નહિ : કેમકે હું પરમેશ્વર, તારો નામ, તે અહેબા ઇશ્વર છું.”

જૂઠું, કહેવામાં આવે છે. વિકાસક્રમના વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્તને એક બ્રમ માનવામાં આવે છે; ને ડાકણેને છવતી બાળવી એ કર્તવ્યરૂપ લેખાય છે. પ્રાચીન અજ્ઞાનને "અતિજ્ઞાનથી મળેલું સત્ય" કહી તેને પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. અમુક નિશ્ચિત મતનો આગ્રહ રાખી તેનો ધીંગાઓ પાસે પરાણે સ્વીકાર કરાવવાનો રોગ, ધર્મમાં કે રાજકાજમાં કે સામાજિક વિચારના ક્ષેત્રમાં, માનવી સ્વતંત્રતા ને પ્રગતિનો વિરોધી છે. ૨૬ વિચારનો આગ્રહ રાખનારા ખ્રિસ્તી ધર્મસંધો અગાઉ તેનાથી જુદા મત ધરાવનારાઓ પર જોવો જુલમ કરતા, તેવા જ જુલમો આજે રશિયામાં બીન-કમ્યુનિસ્ટો પર, ઇટલીમાં બીન-ફાસિસ્ટો પર, અને જર્મનીમાં યહૂદીઓ તથા સમાજવાદીઓ પર આવી રહ્યા છે.^{૨૮}

આજના જમાનાના જુલમગારો, જેઓ રશિયાની પેઠે ધર્મમાત્રને જડમૂળથી ઉખાડવા મથે છે અથવા તો જર્મનીની પેઠે તેનું ૨૫ ખદસવા મથે છે, તેઓ એની એ જ જૂની — રૂપાળી છતાં બ્રામક એવી — દલીલો વાપરે છે. એવી દલીલોને થોડા વખત પર ખ્રિસ્તી પ્રજા ખરી માનતી. પંદરસોથી વધારે વરસ લગી ખ્રિસ્તીઓ 'ખ્રિસ્તી' ધર્મને ન માનનાર પર જુલમ કરવા તૈયાર અને આતુર રહ્યા છે. આજે પણ તેઓ સ્પર્ધા-મૂલક લઘાયક વૃત્તિ ધારણ કરવા તૈયાર છે; અને બારમી સદીમાં જેમ ઈશ્વરવાદી ઈસ્લામ સામે તેમજે ધર્મયુદ્ધો ચલાવેલાં તેમ આજે નિરીશ્વરવાદી રશિયા સામે જેહાદ ચલાવવા તેઓ તૈયાર છે. બૌદ્ધશૈવિક લોકોને પોતાને દેખાણેલા સત્યને આગળ ધપાવવા સારુ એવા જ પ્રકારના

૩૮ * ખ્રિસ્તી ધર્મમાં અમુક એક પ્રકારનો 'અનાતની' સંપ્રદાય ચલાવનાર એથેનેસિયસને વિષે ડૉ. સ્ટૅનલી કહે છે : "એ સખ્દથી, અમુક અંશે, ધુમ્મિની સંક્રમિતતા ને જંટલા અને કેટલેક અંશે ક્રોરતા, તથા લાગણીની અન્યતા, અને કેટલીકવાર વેરખરી ચેતુતા પણ, સૂચવાય છે. ઓરિયન સંપ્રદાયનાઓની સામે તેણે જે આલોના પ્રયોગ કર્યા છે તે બતાવે છે કે એક વીર આત્મા પણ તેના જમાનાની પદ્ધતિથી ને હિસાસતિને વસ થઈ કેટલો આટો ચડી ભય છે. એ બિન સંપ્રદાયના ખ્રિસ્તીઓને તેણે કેવાં વિશેષણોથી નવાન્યા છે તે જુઓ: દેવો, ખ્રિસ્તસંતો, પાપલો, યહૂદીઓ, બહુદેવપૂજકો, નાસ્તિકો, ફતવા, વડ, સિદ્ધ, સરસા, કાચંડા, સાપ, માછલી, મચ્છર, તમરાં, જળો. એવી બાપાનો પ્રયોગ વાળળી અમુલ્ય એવા કેટલાક દાખલા લઘાય હોય; પણ સામાન્ય રીતે અને એની બાપા વાપરનાર પ્રત્યે પૂરા આદરપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે વાદ-વિવાદની આત્મી દૈવી અનુકરણીય નથી પણ ત્યાગ્ય છે."

ઉપાયો યોગ્ય, તો આપણે એમ ન કહી શકીએ કે તેઓ અનુનથી દોરવાય છે, ને આપણું વર્તન શાંત અને સ્વસ્થ ચિત્તે કરેલા તત્ત્વચિંતન વડે ધડાય છે. આપણને સોંપાયેલા સર્વોચ્ચ સત્યનાં રક્ષા અને પ્રચારને અર્થે જુલમ કરવો જરૂરનો છે એમ કહી આપણે જુલમનો ખ્યાલ કરીએ, તો નિરીશ્વરવાદને આગળ ધપાવવા માટે ધર્મમાત્ર પર જુલમ કરવો એ પણ યોગ્ય ગણાય, અને તેની સામે તર્કદષ્ટિએ કશો વાંધો ઉઠાવી શકાય નહિ. ખરી વાત એ છે કે ઠોઈ પણ સિદ્ધાન્ત, તે પશુખળની મદદ લે છે એટલા માટે, વધારે સંગીન બનતો નથી, ને ઠોઈ સત્ય એમ કરવાથી વધારે સાચું બનતું નથી. આ વિગતનું તત્ત્વરૂપથી વિવેચન કરતાં બિરાપ બાન્સ કહે છે :

“ બાઈબલના જ્ઞાતા કરાર પરથી એવું બતાવી શકાય એમ છે કે દબાર દાયકામાં જુલમ શકારણ અને વાજબી હતો. વળી જુલમ એ જાંડામાં જાંડી ધર્મચિંતનું સ્વાભાવિક ફળ બાસે છે. અને કોન્ટ્રેન્ટાઈનના સમયથી ખ્રિસ્તી ધર્મસંઘની ફરેક મોટી સાખા જુલમ કરતી આવી છે એ વાત કહાય સાચી હોય. છતાં જુલમ, જાણે ગમે તેવા હજવા રૂપમાં પણ, સામાન્ય રીતે બલ છે અને ગુનો છે. બલ છે, કેમકે તે હવચિત જ સફળ થાય છે, કેટલું ગુનો છે, કેમકે સદ્ગુણ અને સદાચારને નામે તમે માનવબલિના અથમ રામદેવોને

કહજી. ફક્તેનશિયસ (ઈ. સ. ૫૦૦) કહે છે કે “ સર્વ” યહૂદીઓ, પાખલીઓ, અને ધર્મસંઘમાં કૂટ પટાવનારાઓ સાથેત અગ્નિમાં પટવાના છે એમાં હવચેશ શંકા નથી. ” સેંટ હુથ જેવો સૌમ્ય પુરુષ પણ કહી શકેલો કે “ હિજાબોર યહૂદીને જવાબ દેવાનો ખ્રિસ્તી ચુહરચની પાસે એક જ રસ્તો છે; તે એ કે તેના શરીરમાં તલવાર જેટલી જાંડી જીતરી શકે તેટલી હુલાવી દેવી. સ્વર્ગ એ એરિસ્ટાઈઝ, સોક્રેટિસ અને કેટા જેવા સર્વ સાધુચરિત, વીર, શ્રદ્ધાવાન ને સદાચારી લોકોનું સંમેલન છે, એવો ચિતાર સ્ત્રીસ સુધારક ત્રિવગ્દીએ ખટો કર્યો હતો. એ વાતની જ્યારે હૃય્વરને ખબર પડી ત્યારે તેણે ત્રિવગ્દીને મોક્ષ મળવાની આશા મૂકી દીધી. આ બાબતમાં કેથલિક સિદ્ધાન્તનું વર્ણન મેંદોલેએ આ પ્રમાણે કર્યું છે : “ મારું કહેવું સાચું છે ને તમારું ખોટું છે. તમે બલવત્તર હો ત્યારે તમારે માસ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખવી જોઈએ, કેમકે સત્યને સાંખી લેવું એ તમારી ફરજ છે. પણ હું બલવત્તર હોઉં ત્યારે હું તમારા પર જુલમ કરીશ, કેમકે શ્રમ ઉપર જુલમ કરવો એ મારી ફરજ છે. ” જયા વિશ્વયુદ્ધ વખતે એક ખ્રિસ્તી પાદરીએ પોતાની સાથે કામ કરતા અન્ય ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયના પાદરીને કહેલું : “ તમે અને હું એક જ રોઈની સેવા કરીએ છીએ : તમે તમારી રીતે, અને હું એની રીતે. ”

રદાદોર મૂકી દો છે. "૮૦

દત્તિદાસ અને બુગોળ, કાળ અને સ્થળ એ સર્વની આપણાં શરીર, મન અને આત્મા પર અસર પડે છે. વિચારો નરી ખાલી જગામાં જન્મતા નથી. જેમ અમુક ભૌગોલિક પ્રદેશની વનસ્પતિ તે તેનાં પ્રાણીઓનાં રૂપ તે પ્રદેશની ભૂમિરચના, જમીન, આબોહવા વગેરેની અસરથી ધરાય છે, તે જ પ્રમાણે વિચારોનું ઘડતર પણ તે વિચારો કરનાર મન અને તેની આસપાસનાં સ્થળ કાળ સંનેજો અનુસાર થાય છે. આખરે તો, આપણે આપણા ધર્મ કે રાષ્ટ્ર પ્રત્યે જે નિષ્ઠા ધરાવીએ છીએ તેની પાછળ સામાન્યપણે આપણા સંકલ્પ કે સ્વેચ્છાસ્વીકાર નથી હોતા, પણ આંધળા નસીબની ગ્રેરણા કે ગાડરિયા પ્રવાહની વૃત્તિ જ હોય છે. ૪૧ હિંદુ ગંગાને કાંઠે વેદમન્ત્રનો ઘોષ કરે છે, ચીનવાસી કનકયુશિયસના ધર્મમન્ત્રનું ચિન્તન કરે છે, જપાની શુદ્ધની મૂર્તિને પૂજે છે, યુરોપવાસી ઈસુ ખ્રિસ્તની ઉદ્ધારક શક્તિ વિષે દૃઢ અદ્વા ધરાવે છે, આરબ મસ્જિદમાં કુરાન પઢે છે, અને આફ્રિકાનો અરબવાસી કોઈ વૃક્ષ કે પાપાણુને નમન

૪૦*. જુલમ હંમેશાં નિષ્ફળ નથી નીવડતો. તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મને કત્તર આફ્રિકામાંથી હાંકી કાઢ્યો હતો. આફ્રીકેન્સીસ સંપ્રદાયના ખ્રિસ્તીઓને જુલમ વડે કચડી નાખવામાં આવેલા. જુલમે સ્થેનમાંથી પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની જડ નાખી દેશે. લોકો કહે છે કે ક્રાન્સમાં દૈવિક સંપ્રદાયનું પ્રાબલ્ય છે તેનું મુખ્ય કારણ તે સેન્ટ બાર્થોલોમ્યુ દિનના હત્યાકાંડ અને નાન્ડીસના કરમાનનું પાશું ખેંચાતું એ છે. ખ્રિસ્તીઓની તલવારે હલદોને એ ધર્મમાં સામેલ થયાં હતા, અને જે નવા નવા મતો બળવા દરી રહ્યા હતા તેમની સામે ધર્મસંધને પ્રબળ બનાવ્યો હતો.

૪૧*. સરખાવો ટોલસ્ટોયે ચિત્રકાર બન સ્ટીકાને લખેલો પત્ર : "ઈજિપ્ત, ઈઝરાયલ, હિંદુસ્તાન, ચીન, ને ગ્રીસની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ પાસેથી આપણને જે સુંદર સિદ્ધાન્તો મળેલા છે તેમાંનો જ એક ઈસુનો સિદ્ધાન્ત પણ છે, એમ હું માનું છું. ઈશ્વર એટલે કે પૂર્ણત્વ પ્રત્યેનો પ્રેમ, અને પડોશી એટલે કે કરા બેદરબાવ વિના મનુષ્યમાત્ર પ્રત્યેનો પ્રેમ, એ જ ઈસુના મહાન સિદ્ધાન્તો છે. આ તો જગતનાં સર્વ ઋષિમુનિઓએ કપદેશેલા છે... મને ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે પક્ષપાત નથી. હું ઈસુના કપદેસથી વિશેષ આકર્ષાયા છું તેનાં બે કારણ છે : (૧) હું ખ્રિસ્તી સમાજમાં જન્મેલા ને રહ્યો છું; (૨) ખ્રિસ્તી ધર્મસંધાએ કપનવેલા બેઠ્ઠા અસત્યમાંથી ઈસુના શુદ્ધ સિદ્ધાન્તને છટો પાડવામાં મારા આત્માને ભારે આનંદ મળ્યો છે."

કરે છે — એ દરેક જાણુને પોતાની વિશિષ્ટ શ્રદ્ધાને માટે અમૂક એક જ પ્રકારનાં કારણો હોય છે. ધર્મનો દરેક પ્રકાર તેના અનુયાયીઓની આંતરિક શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠાને જરાજર એક જ રીતે જગાડે છે ને સતોપે છે. તેમનો ધર્મ એ તેમણે કરેલું ઈશ્વરનું હિંમતી હિંમત આકલન અને તેમને થયેલો ઈશ્વરનો સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર છે. કોઈ પણ ધર્મ સાચો ને સ્વીકાર્ય હોવાનો દાવો કરે છે તેનું કારણ એ જ છે કે તેના અનુયાયીઓ એ ધર્મની અસર વડે જ આજે છે એવા બન્યા છે. તેઓ એ ધર્મની સાથેસાથે જીંધ્યાં છે, અને એ ધર્મ તેમના જીવનને તારેતારે વધારી ગયો છે. દ્રીક્ષ્ય નામનો ક્રેખક કહે છે :

“ ધર્મ એ આપણી આગળ પ્રગટ થયેલું ઈશ્વરનું મુખાર્પિત છે. આપણે જેવા છીએ તેવા ઈશ્વરનું કૃતિજ્ઞાન ને રીતે મેળવીએ છીએ ને તે મળ્યા પછી ને રીતે વર્તીએ છીએ તેનું નામ ધર્મ છે એ આપણે માટે અનિત્ય અને અચર્યાદ વસ્તુ છે, કેમકે આપણી પાસે એ સિવાય બીજું કંઈ હોય નથી; અને આપણી પાસે ને ધર્મ છે તેમાં આપણે ઈશ્વરી વાણીના સૂર ઓળખી રાહીએ છીએ. પણ સંભવ છે કે બીજા ભતિસમૂહો, સર્વથા ભિન્ન સંસ્કારોના વાતાવરણમાં રહેતા હોઈ, દેવી જીવન સાથે સાવ જુદી જ રીતે સંસર્ગ જાળવે; તેમની પાસે એવા ધર્મ હોય ને તેમની સાથેસાથે જ વિદાસ પામ્યા હોય, અને તેઓ આજે છે તેવા રહે ત્યાં મુખી એ ધર્મથી વિખડા પડી શકે એમ ન હોય. સંભવ છે કે તેઓ ખરા જિવરથી આ ધર્મને પોતાને માટે સર્વથા સાચો માનતા હોય, અને એ સત્યતાને તેઓ પોતાની ધર્મજ્ઞતિની માગણી અનુસાર વ્યક્ત કરતા હોય. ”

ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો એ નિરાકાર સત્યનાં ઐતિહાસિક સાકાર થયો છે. મૂળ સંપત્તિ એક અને અવિભાજ્ય છે; પણ ને માદીના વાસણમાં તે બરેલી છે તે વાસણ તેનાં સમય અને સંબોધોના આકાર અને રંગ ધારણ કરે છે. દરેક ઐતિહાસિક દર્શન એ પરમાત્માનો ચક્ર, સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ છે; તેનામાં, તેની વિશિષ્ટતા છતાં નહિ પણ એ વિશિષ્ટતાને લીધે જ, આપણને પરમાત્મપદ લગી પહોંચાડવાની શક્તિ રહેલી છે. તે દર્શનનો સ્વીકાર કરનાર જનમંડળને એની એ વિશિષ્ટતા નં અધિક રહે છે. ડો. ઇંગ કહે છે કે કોઈ પણ અંગ્રેજ રોમન કેથલિક થઈ શકે નહિ. એ વચનનું વિવેચન કરતાં સાંટાયાના લખે છે :

“ કોઈ અંગ્રેજ એ પોતાને કેથલિક કહેવડાવવા માગે, તો તે બીજા હબરો ધુનોના જેવી એક ધુન છે; અને તેનો અંતરાત્મા, અસીરપણે રમતિયાળ હોઈ,

તેને એવી ધુન વળગે એ સંબંધિત છે. તે કદાચ રોમની યાત્રાએ પણ જાય. પણ એ તે ખરેખર પોતાનો સંપ્રદાય બદલે અને ખરા જિગરથી દૈવલિક બને, તો તે જેવો માણસ પહેલાં હતો તેવો રહે જ નહિ. એ બનાવ પછી તેની અને સ્વદેશમાંની દરેક વસ્તુની વચ્ચે એ મોટી ખાઈ પડી જાય તેવું માપ શબ્દોથી કાઢી સકાય એમ નથી. સ્વતંત્રતા, પ્રયોગપ્રિયતા, અને આઝાદીપણ એ ગુણો આધુનિક અંગ્રેજના હાડમાં રહેલા છે. એવો માણસ રોમ જઈ દૈવલિક સંપ્રદાયમાં બળે એ નરો આપઘાત જ છે; સૌથી પહેલાં તો એના અંતરાત્માનો જ ફાસ થાય. એવો અંગ્રેજ કદાચ મોટો સંત બને; પણ તે અંગ્રેજ તો મરી જ જાય.”

એટલે કે એનો દેહ બદલાઈ જાય એમ નહિ, પણ એનો એક સ્વભાવ બદલાઈ તેને ઢેકાણે બીજો આવે. ધર્મ એ વસ્તુ વીણાના તાર જેવી છે; મુરીલી વીણા પરથી તારને ઉતારી લીધા પછી તેમાંથી મૂર નીકળે તોપણ તે જોડા નીકળે.

જેમ મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનો આધાર તેની સ્મૃતિ કાયમ રહેવા પર છે, તેમ સમાજશુલ્કનો આધાર પ્રજ્ઞાસિકાના સાતત્ય પર છે. પ્રજ્ઞાસિકા એટલે સમાજને રહેલી પોતાના જૂતકાળની સ્મૃતિ. આપણે જો માણસને તેની પ્રજ્ઞાસિકાથી મૂળથી વિખૂટો પાડી દઈએ તો તે અન્યમનરક ને વિપથગામી થઈ જાય. જેઓ ધર્મોન્તરમાં માને છે તેઓ કહે છે કે ઐતિહાસિક ક્રિયા અથવા પ્રજ્ઞાસિકા એ મનુષ્ય ઉપર બહારથી પડેલું લાદેલું જુલમ છે. તેઓ એમ પણ માની લે છે કે ધર્મની પસંદગી કરવી એ હજુ ઉછાળાને નિશ્ચય કરવા જેવી સહેલી વાત છે. પણ વસ્તુતઃ ઇતિહાસ એ એક સત્ય વસ્તુ છે; મનુષ્યના પૃથ્વી પરના ઇશ્વરનિર્મિત ધ્યેયનું એક અંગ કે એક પાસો છે. માણસનું વ્યક્તિત્વ કાયમ રાખવા માટે સ્મૃતિ અથવા યાદદારતની નેટલી જરૂર છે તેટલી જ જરૂર માનવ-જાતિને ઇતિહાસની છે. ઇતિહાસ એ વિસ્મૃતિ ઉપર સ્મૃતિનો વિજય છે. આપણો સામાજિક જૂતકાળ જૂલો જવો એનો અર્થ એ કે આપણી વંશ-વળી જૂલો જવી. એટલે, કોઈ ખડકમાં સોનાનો નાનો થર જડાયેલો હોય તેને ખડકથી જુદો પાડવો એ નેટલું કાઢવું છે તેટલું જ કાઢવું કામ માણસના ધર્મને તેના જાડીના શુલ્કથી જુદો પાડવાનું છે. ભગવદ્ગીતાને ઇતિહાસની ઉપયોગિતાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે; એટલે તેણે કહ્યું છે કે બીજા-એની શ્રદ્ધાને આપણે સ્વીકારતા ન હોઈએ તોપણ તેમનો શુદ્ધિભેદ કરી

તેમનાં મનનું સુખ “હરી લેનું” ન જોઈએ. ૪૨ પણ જિજ્ઞાસી એ શ્રદ્ધાને આપણે સમજાવનારી જોઈએ. ૪૩ મનુષ્યસ્વભાવ એ ઠેર ઠેર કંઈક પાટિયું નથી કે જેના પર આપણે ચાક વડે કંઈક લખી શકીએ ને પછી પોતા વડે જૂસી શકીએ. મનુષ્યસ્વભાવ એ જાવનામય ચૈતન્ય છે, ને તેના પર સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વસ્તુઓની છાપ પડે છે ને સ્થાયી રહી જાય છે. સમાજજીવનમાં પેદા કરતાં, તથા સ્વાતંત્ર્ય ને સ્વૈર્ય વચ્ચેના જે સમતોલપણા વિના સમ્ય જીવન અશક્ય છે તે સમતોલપણું ટકાવી રાખતાં, કેટલી મહેનત પડે છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપણને હોવો જોઈએ. સામાજિક સંગઠન પેદા કરવાનું દરેક ધર્મનું ધ્યેય હોય છે; અને એવું સંગઠન અમુક અંશે તે ઓપે છે પણ ખરે. એટલે તે ધર્મને ખસેડી તેને સ્થાને ‘હરીદ્’ ધર્મને સ્થાપવાનો પ્રયત્ન જાડું સાંચેતીથી કરવા જોવો છે. વળી બીજાઓની શ્રદ્ધાઓ પર પ્રહારો કરવાથી અને તેને તોડી પાડવાથી કોઈ પણ ધર્મને શ્રુત મળતી નથી. ધર્મમાં પ્રાચીન પ્રતીકોને — જેના પર લીલ બાઝી ગઈ હોય એવી પ્રતિમાઓને — પસંદ કરવાની જે વૃત્તિ આપણામાં હોય છે તેની પાછળ અવિચારી મનસ્વીપણું નથી હોતું. નવા નવા વિચારો ને અભિનવમતવાદો જોઈને આપણી કુદૃઢવૃત્તિ કદાચ જાગે ને આપણને તે વિષે જાણવાની ઈચ્છા થાય; પણ લાગણીઓના ઊંડામાં ઊંડા થરોને હલાવી હૃદયતન્ત્રીને નયનવાની શક્તિ નો જૂની વૃત્તિઓમાં જ રહેલી હોય છે. એ જૂની વૃત્તિઓના પડધા બંધિત અને જાતિના છેક બાદપકાળ લગી પહોંચેલા હોય છે. નવા વિચારો ને નવા સિદ્ધાન્તોથી

૪૨. ન વુદ્ધિમેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ।

‘જોઈએ સર્વકર્માગિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરત્ ॥

શ્લોક ૩; ૨૬.

૪૩. “રોબર્ટ હર્ડ સ્ટીવનસને એકવાર એક મિસનરી બાઈને લખેલું : “તમે નાની નાની બધી આવજાઈ દર્શાવેલા માટે ને પૂરેપૂરી બૂલી જાઓ; અને યાદ રાખો કે માણસની સમજા જૂન જેવી દસા કર્યા વિના તમે તેને આપદાદા પાસેથી વારસામાં મળેલા કાર્યાકાર્યના વિચારો બદલી શકવાનાં નથી. એ વિચારો જંગલી લાગે તોપણ તમે દર્શાવેલા ધીરજથી તેને સહન કરો; નહતો પૂર્વક તેનો આંક કાઢો; અને એમાં દર્શાવેલા કંઈક સારા અંશોને અંકુર રહેલા રોપી કાઢો. એ વિચારોને કાળજીપૂર્વક કંઈક. એટલું ખચકાત યાદ રાખો કે તમારાથી એક જ વાત બની શકે એવી છે: એ માણસને એની પોતાની સંસ્કૃતિને મારણે સુધારો; પછી બચે એ સંસ્કૃતિ મને તેની હોય.”

હોય એવો બાસ થાય છે. તે અંતરનો વિકાસ સાધીને કે સ્વાભાવિક રીતે પ્રગતિ કરતાં કરતાં નવા ધર્મમાં પ્રવેશ નથી કરતો. એ નવો ધર્મ જૂના ધર્મમાંથી સહેજે નિષ્પન્ન નથી થતો; તે ક્યાંથી આવી પડે છે એની ખબર નથી પડતી.

દુર્ભાગ્યે, જેમ સ્વદેશ વિશેની આસ્થા માનવજાતિ વિશેની આસ્થાને હણે છે, તેમ સ્વધર્મ વિશેની આસ્થા ઇતર ધર્મો વિશેની આસ્થાને હણતી દેખાય છે. દરેક ધર્મના અનુયાયીઓને લાગે છે કે જેમ ચીની માટીનાં વાસણ અથવા જાપાની ચિત્રો પરદેશ મોકલી શકાય એવી ચીજો છે, તેમ અમારો ધર્મ પણ પરદેશમાં નિકાસ કરી શકાય એવો છે. તેમનું ચામે તો તેઓ જગતના જીવમાત્રને હાંકીને એક જ ધર્મના વાડામાં પૂરી દે. માણસમાત્રની પાસે પરાણે એક જ ધર્મનો સ્વીકાર કરાવવાથી મનુષ્યજાતિને જે બારે તુકસાન જવાનો સંભવ રહે છે તેની તેમને ગતાગમ નથી હોતી. બિન્ન બિન્ન ધર્મોની પ્રણાલિકાઓને નાબૂદ કરવામાં આવે તો તેથી જગત જરૂર દરિદ્ર બને. જે વસ્તુની કદર કરતાં આપણે શીખ્યા નથી તેનો નાશ કરવાનો હક આપણને છે ખરો. જે વસ્તુ એક પ્રજાને અણુભોલ લાગે છે, જેની ઈમારત જમાનાઓના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને પરિશ્રમ-પૂર્વક બાંધવામાં આવી છે, તેને તોડી પાડીને ભોંયભેગી કરવી એ જંગલીપણું છે. માનવ આત્માને પ્રેરણા આપનાર સંસ્કારોનો જે ખજાનો જગતમાં છે તેમાંનું એક રત્ન તે ગૌતમ જીવનું સ્મરણ છે. આપણા કરોડો માનવબંધુઓ પર તે ધણો બારે પ્રભાવ ધરાવે છે. જીવનને અધિક પીરત્વ ને આર્યત્વવાળું બનાવવાને તેણે આપેલી પ્રેરણાનું લેખું માંડી શકાય એમ નથી. મનુષ્યના આત્માને સુધક ને સંસ્કારી બનાવવામાં તથા તેના સામાજિક સંબંધોમાં પ્રેમ અને કરુણા રેડવામાં તેણે આપેલો ફાળો જળરહસ્ય છે. અને છતાં બીજા ઝંડાઓ નીચે રહીને લડનારા, અને બેશક માનવપ્રેમી, એવા માણસો એ મહાત્માની સ્મૃતિને જૂસી નાખવાના, ને તેમના પ્રભાવને નાબૂદ કરવાના, પ્રયાસો કરી રહ્યા છે. એનું કારણ આંધળો મમત છે, દયાજનક અજ્ઞાન છે, એમ જ કહી શકાય. જે ધર્મ હૃદયની આવી કડોરતા ડેળવી શકે છે, માનવજાતિ પર પડનારી આવી આશ્વતો વિચાર કરતાં જેના પેટમાંનું પાણી હાલતું નથી, તે 'ધર્મ' નામને લાયક છે એમ બાગ્યે જ કહી શકાય. ઇસુએ તો કહેલું : "તમે એમ ન માનશો કે હું ધર્મના પરાપૂર્વથી આવતા આવેલા નિયમોનો કે

પેગંબરોનાં વચનોનો નાશ કરવાને આવ્યો છું. હું નાશ કરવાને નથી આવ્યો, પણ જે અધૂરું છે તે પૂરું કરવાને આવ્યો છું.” તેઓ આપણને કહે છે કે “જેમાંથી ધુમાડો નીકળતો હોય એવા શણના હોડને હોશવશો નહિ; જે દૂંધાને ઉઝરડા થયા હોય તેને ભાંગી નાખશો નહિ.”

દરેક ધર્મ એ એક સજીવ અને ગતિમાન હિલચાલ છે; એટલે એનું કોઈ એક અંગ યા રૂપ પોતે સંપૂર્ણ કે અન્તિમ હોવાનો દાવો ન કરી શકે. કોઈ પણ ઐતિહાસિક ધર્મને સંપૂર્ણ ને અવિચળ સત્યરૂપ ન ગણી શકાય આખરે તો, પૃથ્વી પરના માણસના ઇતિહાસને પણ ત્યારે જૂનામાં જૂના ખડકોની વય સાથે સરખાવીએ ત્યારે માનવી ઇતિહાસ કાળના એક નાનકડા બિન્દુ જેવો જ લાગે. કોઈ પણ ધર્મની કિંમત એની ઉંમર પરથી આંકવા એસીએ તો તેના જીવનકાળની વિસાત તો વળી એથીયે ઓછી લાગે. એટલા દૂંધા વખતમાં આપણે સંપૂર્ણ ને અન્તિમ સત્યની પ્રાપ્તિ કરી છે એમ માની લેવું એ સાહસ જ ગણાય.

આપણે એમ માની લેવું જોઈએ કે મનુષ્ય એ ઈશ્વરની પ્રથમ કૃતિ હોઈ, ઈશ્વર તેના અંતરમાં વાસ કરે છે, ને મનુષ્ય ઈશ્વરથી વિખૂટો પડી શકતો જ નથી, એટલું જ નહિ પણ મનુષ્યને ચેતન અને સ્ફૂર્તિ પણ ઈશ્વર જ આપે છે. આપણે ગમે તેવા ‘કુટિલ ખદ્ધ કામી’ દેખાતા હોઈએ, છતાં તે આપણાં જીવનનાં મૂળ સાહીને આપણને પકડી રાખે છે. મનુષ્યમાત્ર આત્મગિરિનાં શિખરો તરફ હાંકતાં હાંકતાં ચડતાં હોય છે; તેમના ડગમગતા પગને ઈશ્વર જ પોતાના ચૈતન્યના ગુળ વડે સ્થિર રાખે છે. આપણે કંદરતની પ્રવૃત્તિમાં મદદ કરી શકીએ; પણ તેને જોશભેર હોડાવવાનું આપણું ગહું નથી. ઈશ્વર પોતાની મેળે ધર્મોને શુદ્ધ કરશે એમ માની શાન્તિથી વાટ જોવાને બદલે આપણે તોરમાં આવીને ધર્મમાંથી ખુદ્દિ અને કષ્પનાના બધા અંશો કાઢી નાખીએ, તો તેમ કરતાં કરતાં આપણી દુર્દશા યશે; અને આપણાં વિષયગ્રસ્ત મન અને રાગદ્રેષવાળાં હૃદય જેનો આધાર લઈ વિસાગો ને આસાયેશ પામી શકે એની કોઈ ચીજ જ જગતમાં બાકી નહિ રહે.

લોગોસ જગતના અણુએ અણુમાં વ્યાપેલો છે એમ જોઓ માને છે તેમને તો બીજા ધર્મોનું મૂલ્ય કબૂલ રાખવું જ પડે છે. મનુષ્યમાં ઈશ્વરને શોધવાની સ્વયંશ્રુ વૃત્તિ છે એમ ઈસુના પહેલા આર શિષ્યો સ્વીકારતાં

હતા; ઈશ્વરે હીધનોનાં મનમાં સુદ્ધાં પોતાને વિષેનું જ્ઞાન મૂકેલું છે એમ પણ તેમણે કહેલું. છતાં તેઓ એમ જ માનતા કે ઈતરધર્મો-ઓનાં વિધિઓ ને માન્યતાઓ વહેમ અને ભ્રમમાંથી જ પેદા થયેલાં છે. ‘હીધનોની મૂર્તિઓ’ વિષે જેવો તિરસ્કાર વહ્ની પેગંબરોનાં મનમાં હતો તેવો જ સેંટ પોતના મનમાં પણ હતો. ખ્રિસ્તી શબ્દ જર્સીન (ઈ. સ. ૧૫૦) માનતો કે સોક્રેટિસ અને હિરેક્લીટસ જેવા જે માણસોએ સમગ્રી જીવન ગાળેલું તેઓ ખ્રિસ્તી હતા. અલેક્ઝાંડ્રિયાનો ક્લેમેન્ટ કહેતો કે દિવ્યમૂર્તિ એ મીઠાને ઇસુની સમીપ લાવનારું જ્ઞાનસાધન હતું. સેંટ ઓગસ્ટાઈન માનતો કે ઈસુ એ માનવજાતિના જન્મકાળથી માંડીને થઈ ગયેલા સર્વ સજ્જનોના મુખી અને અગ્રણી છે.

લોગોસના સિદ્ધાન્તમાંથી ફક્ત થયેલા આ સર્વ વિચારોની ઇમારતનો વહ્ની ધર્મમાંથી ઊતરી આવેલી કલ્પનાઓએ બાંગીને ફુટા કરી નાખ્યો.^{૧૫} વહ્નીઓ માનતા કે યાદવે એ જ એકમાત્ર ઈશ્વર છે, અને બીજા બધા દેવો તે પોતાના શત્રુઓના દેવો છે. તેઓ એમ પણ માનતા કે વહ્નીઓ એ ઈશ્વરની માનીતી પ્રજા છે. તે પાપપુણ્ય, વિધિનિષેધ વગેરેની સ્વતંત્ર સ્મૃતિ તેમણે પોતાને માટે રચી હતી. ધર્મના નિયમો તોડવા, પોતાના સાચા ઈશ્વરને છોડી દેવો, ને બીજા દેવોની પાછળ દોડવું, એ એમની દૃષ્ટિએ મહાપાપ હતું. હિંદુ ધર્મના જેવો જે ધર્મ ઈશ્વરને સચરાચરમાં વ્યાપી રહેલો માને છે, અને એ વસ્તુ પર વિશેષ બાર મૂકે છે, તે તો માને છે કે આખી મનુષ્યજાતિ એ ઈશ્વરની માનીતી પ્રજા છે. આપણી પાસે જેમ આપણા પડોશીઓને શીખવવા જેવું કંઈક હોય છે, તેમ કંઈક તેમની પાસેથી શીખવા જેવું પણ હોય છે. હિંદુ ઋષિમુનિઓ જાણે છે કે પરમાત્મપ્રાપ્તિનો જે રસ્તો તેમણે પોતે લીધો છે તે એકંદરે ખડુ જ સીધો ચઢાણવાળો છે; અને જે કરોડો લોકો હિંદુ સમાજનો મોટો ભાગ છે ને જેમનામાં હજુ ધર્મભાવના ટકી રહેલી છે તેમને માટે હદાય એ

૪૫૦. અધ્યાપક એનસ કહે છે : “જે યુગમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રચર થયો તે યુગના કરતાં અધિક સદિષ્ટ બીજે કાઈ યુગ ન હતો.” વળી : “અસદિષ્ટતાની ખાખતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ બીજા બધા યુગના ધર્મોથી જુદા રહે ચાલેલો, અને અસદિષ્ટતામાં તે વહ્ની ધર્મને દેખી ગયેલો. એ વિષયમાં એનું વર્નન તે યુગની લાવનારી સાચી સ્વચ્છ હતું.” (પી ગ્રિગરી સિલિન્ગ્સન એન્ડ દિથિયાનિટી, પૃ. ૨૭૬-૮)

માર્ગ સુગમ ન હોય. તેઓ જાની મુનિની ઝડપથી ચડે એવી આશા રાખી ન શકાય, કેમકે એમના જેવા જ્ઞાન અને સંસ્કારનો લાભ એ કરોડોનાં સમૂહને મળ્યો નથી હોતો. છતાં એ સમૂહને પણ તેમના પોતાના હકો તો હોય જ છે. તેમને પણ એના એ જ મુકામે દોરી જવા બેઠાએ એ સાચું; પણ તે તેમને પોતાને રસ્તે.

જગતમાં જીવનની બે દિલ્લપ્તીઓ — બે ભિન્ન જીવનદર્શનો — વચ્ચે દરીદ્રાર્થ આસી રહેલી છે. એ બેના સિદ્ધાન્તનું વર્ણન પ્લેટો અને રસોની^{૪૬} ભાષામાં કરી શકાય. પ્લેટો કહે છે :

“તે (કાયકો ઘટનાર) માત્ર પોતાની શોધક્ષમ્પત્તિ વાપરે તો તેને ખબર પડી રહે કે અમુક નગરને માટે હયા પ્રકારના વિચારો સૌથી અધિક દ્વિતકારક થઈ પડશે. આ જાણ્યા પછી તે સર્વ પ્રકારની યુક્તિઓ યોજીને એવી પેરવી કરે કે એ આખા સમાજ એ વિષયનું નિકંપણ — કાળ, વાર્તા, પ્રવચન આદિ સર્વમાં — હમેશાં એક જ રીતે કરે.”

રસો કહે છે :

“પોતાની હચ્છા પ્રમાણે તે જ માણસ ચાલે છે જેને, નેમ કરવા માટે, પોતાના હપરાત બીજના હાથ તે કામમાં વાપરવા પડતા નથી. એ પરથી એમ કહિન થાય છે કે સર્વ સારી વસ્તુઓમાં એક તે સત્તા નથી પણ સ્વતન્ત્રતા છે. જે માણસ અર્થજર્ણ સ્વતન્ત્ર છે તે પોતાને મળી રહે એવી હાંધ તે સ્વીકારતી જ ઝંખના રાખે છે, અને પોતાને યમે તે જ કરે છે. એ માણસ મુક્ત-મન સૂત્ર મેં તમને જણાવી દીધું.”

આ બે કલ્પનાઓ સ્વભાવતઃ એકબીજાની વિરોધી છે. સોંકડો વરસની મનુષ્યની જીવનયાત્રાના ઇતિહાસમાં ત્રાજણું કેટલીકવાર એકની તરફ નમ્બું છે, કેટલીકવાર બીજી તરફ; અને માનવગતિએ એ બેની વચ્ચે ઝોલાં ખાધા કર્યાં છે. પહેલી કલ્પનામાં એમ માની લીધેલું છે કે માણસમાં સત્ય જાણવાની કે પારખવાની શક્તિ નથી; તેની પોતાની જુદી તેને કયાંક આડે રસ્તે દોરી જવાનો સંભવ રહે છે; અને તેથી તેને પરાણે સત્યનું દર્શન કરાવી તેની પાસે સદ્વર્તન કરાવવું બેઠાએ. આપણે મનુષ્યને જૂંડની પેડે છહેરીએ; માટીની પેડે તેમને મરજીમાં

૪૬. ફ્રેન્ચ લેખક અને ક્વિસરૂક. (દ. સ. ૧૭૪૨-૧૭૭૮). તેના રાજકીય વિચારોની અસર ફ્રેન્ચ વિપ્લવવાદીઓ ઉપર તેમજ એકંદરે આખા યુરોપ ઉપર ધણી પડેલી.

આવે તેવા ઘાટ આપીએ; તેમની વૃત્તિઓ ને વાસનાઓને ધાર્યે રહેતે ચડાવીએ; અને તેમણે કેવા આચારવિચાર રાખવા એ નક્કી કરી આપીએ — એવી પહેલા મતની કલ્પના છે. શક્તિરો અને કમ્યુનિસ્ટો (સામ્યવાદીઓ) જે રીતે પોતાના સિદ્ધાન્તો ફેલાવે છે તે રીતને આ મતના લોકો વાળખી ગણે છે. ખીજો જે મત છે — જેનું પ્રતિપાદન રસોએ ક્યું છે — તે લોકશાસન અને ઉદારમતવાદની રીતોનું સમર્થન કરે છે. એ મત મનુષ્યને સાંકળે બાંધેલો પણ નથી ગણતો, પણ મોક્ષ મેળવવાની ગૂઢ શક્તિવાળો આત્મા માને છે. બળબળરી અને સ્વતંત્રતા, સામુદાયિક એકરૂપતા અને વ્યક્તિગત ભિન્નતા, પરાણે કરેલું ધર્માન્તર અને અનિયન્ત્રિતપણે થવા દીધેલો આત્મવિકાસ, એની વચ્ચે જેવો ફરક હોય છે તેવો જ ફરક આ બે મતોની વચ્ચે છે. ઓછામાં ઓછું ધર્મ તો સ્વતંત્રતાનું ધામ રહેવો જ જોઈએ. ધર્મ આપણા પર યન્ત્ર વડે બહારથી લાદી ન શકાય. આત્માના વિકાસનો નિયમ જડ વસ્તુઓને લગતા નિયમથી જુદો છે. જડ વસ્તુઓ પરત્વે તો આપણે પરિબ્રહ્મવૃત્તિના દાસ બની જઈએ છીએ. એ લાલસા આપણને બંધનમાં નાખે છે, અને આપણા ચિત્તને ઠંજે ને બરમાવે છે. માણસના મનમાં વિચારરૂપી ખીજને પડ્યું પડ્યું ઊગવા દેવું જોઈએ. તેનો ફલજો જોર કરીને અંદરથી કૂટી નીકળે ત્યાં સુધી રાહ જોવી જોઈએ. સત્ય એ જેમ વિષયભૂત બાહ્ય પદાર્થોનો ગુણધર્મ છે, તેમ એ પદાર્થોને જ્ઞાનનો વિષય બનાવનાર મનનો પણ ગુણધર્મ છે. સત્યની પ્રાપ્તિ જોટલી અગત્યની છે તેટલી જ એ પ્રાપ્તિ માટેની સાધના પણ અગત્યની છે. સત્યનો સ્વીકાર પરાણે કે બળબળરીથી કદી કરાવી શકાય નહિ. બળબળરીથી આપણે ખીજઓ પાસે ઢોંગ કરાવી શકીએ, અમુક પ્રકારનું વર્તન પણ કરાવી શકીએ; પણ એ વસ્તુ તેમને ગળે ઉતારવાનું અને તેમના અંતરથી એનો સ્વીકાર કરાવવાનું કામ બળબળરીથી બની શકતું નથી. બળબળરી વડે આપણે અમુક રિવાજો ને રૂઢિઓ દાખલ કરાવી શકીએ ખરા; પણ ખીજઓનાં હૃદયમાં મૂક બાવના અને ચેતન બળાત્કારે દાખલ કરાવી શકાતાં નથી. લોકો પરદેશથી આણેલા ધર્મો અંગીકાર કરે છે ને તે ધર્મોના બાહ્ય આચારો ને વિધિઓ પાળે છે, ત્યારે પણ તેમનાં અંતરમાંની જૂની-બાવનાઓ તો કાપમ જ રહે છે. પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં ખ્રિસ્તીઓ એક જ પ્રકારના આચારો પાળે ને એક જ શબ્દોમાં ઈશ્વરની ઉપાસના

કરે, છતાં તેના અર્થો તેઓ જુદીજુદી રીતે ઘટાવતા હોય, અને તેમને જુદીજુદી જાતના આધ્યાત્મિક અનુભવ થતા હોય, એ અનવાજોગ છે. પશ્ચિમે ખ્રિસ્તી ધર્મને અપનાવ્યો ખરો, પણ એ ધર્મનાં સારરૂપ આવશ્યક તત્ત્વો પશ્ચિમના અંતરમાં પૂરેપૂરાં કદી જિત્યાં નહિ. તેણે ધાર્મિક વિચારો ને ભાવો શબ્દોમાં પ્રગટ કરવાની નવી દ્રવ્ય ધડી કાઢી; ખ્રિસ્તી ધર્મનાં કેટલાંક અંગો જે તેને રૂઆં તે સ્વીકાર્યા; અને બાકીનાં પડતાં મૂક્યાં અથવા તેનો અવજોગ અર્થ કર્યો. આપણે ત્યારે આપણો ધર્મ ખદલીએ છીએ ત્યારે કઈ આપણી મનની ટેવો અને જીવનની રહેણી ખદલતા નથી. ૪૭

૪૭. જુલિયસ સિપ્સ નામનો લેખક લખે છે : “ જ્વાલમાલાના મૂળ વતનીઓને ખરેખર બાળ્યે જ જ્ઞાન હોય છે કે તેઓ તેમના અસલી દેવ કુમારજીની પ્રાર્થના કરે છે કે ઈસુ ખ્રિસ્તની. એમના ધર્મવિધિઓમાં અઠધા અંશો પેગન ને અઠધા ખ્રિસ્તી હોય છે. અને ‘ પવિત્ર સપ્તાહ ’માં એ લોકો ઈસુના નહિ પણ ચંદ્રદાના માનમાં જે નાચ કરે છે તેની મનાઈ કરવાની કોઈ દેશસિક પાદરીની હિમત ચાલતી નથી. ”

એલટસ હક્સલી લખે છે : “ દેશસિક સંપ્રદાયના દેવમંડળમાં કેવા કેવા કુમેરા થયા છે એ જોઈને અતિશય આશ્ચર્ય થાય છે. બાઈબલમાં આપેલી ઈસુની જીવનકથામાં અતિશય વિચિત્ર સુધારાવધારા થયેલા છે. એક જ દાખલો આપું. ઈસ્ટરના રવિવારને દિવસે નૂની રૂઢિ પાળનારાં શહેરોમાં ચંદ્રદાની મર્તિ બાળવાનો રિવાજ હોય છે; પણ કેટલાક ગામડાં એવાં પણ છે ત્યાં તેમ કરવાને બદલે જિહ્વી ચંદ્રદાની પૂજા કરવામાં આવે છે. એક જગ્યાએ લોકો એમ માને છે કે ઈસુને વધરતબ પર ચડાવવામાં આવ્યા તે રાતે ઈસુના શિષ્ય જોને અને ઈસુની માતા કુમારિકા મેરીની વચ્ચે પ્રેમ-પ્રત્યંજ બની ગયો હતો. એણે ફરી બનવું અઠગવવા માટે ગુરુકાંઈને પહોંચે એ બેની મર્તિઓને ગ્રામની જલમાં જુદીજુદી પોટડીઓમાં પરી રાખવામાં આવે છે. બીજે દિવસે એ બંનેના સગાવહાલા આવે છે, અને દરેક જગ્યાને ખરો ખરોના જામીન પર છોટાવે છે. એક વરસને મટિ શિયળની રક્તાની બાહેધરી મળે છે; અને બંને સતોની મર્તિઓને પોગપોતાના મંદિરમાં પાછી લઈ જવામાં આવે છે. ” એ લોકોના ધર્મવિધિઓનું સવિસ્તર વર્ણન આપી અન્તે હક્સલી લખે છે : “ જ્વાલમાલાના પહાડી પ્રદેશના આ લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મને તેમના અસલી ધર્મોના જેવો જ એક નવો ધર્મ નહોતે. તેઓ નામના દેશસિક છે ખરા; પણ એમનો ખરો ધર્મ તો બહુ પ્રાણીપૂજા ને સામાજિક ગાનતાન એ જ છે. ” હિન્દુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી બનેલા ધણી લોકો હિન્દુ યોગ્યાર-વિચારને અનુસરે છે એ બાબતની વાત છે. ૧૯૩૫ના એપ્રિલ માસના ‘ બેન-

આપણી માનસિક પ્રવૃત્તિ જે નિયમો અનુસાર ચાલે છે તે નિયમો ધાર્મિક જીવનને પણ લાગુ પડે છે; તે પ્રવૃત્તિ એ નિયમોથી મુક્ત નથી. જેની આપણી પોતાની છુદ્દિની પહેંચ હોય તેવી રીતે આપણે નવા વિચારને સમજી ને ગ્રહણ કરી શકીએ છીએ. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ચાલતાં ધણાં વિચારો ને પ્રતીકો અગાઉના જમાનામાં ચાલતા ધર્મોમાંથી બીતરી આવેલાં હોવાય છે. સર આર્યર ઈવાન્સ કીટના દાખ પર નોંધસના મહેલ આગળ, પુરાતત્વસંશોધનને અંગે, ખોદકામ કરાવતા હતા; ત્યાં તેમને લીસા કાળા આરસનો એક કોસ મળી આવ્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મનો એક 'સનાતની' પાદરી ત્યાં હાજર હતો, તેણે એ કોસની ભક્તિભાવે પૂજા કરી. એ કોસ તે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પ્રચલિત છે એવો કોસ નથી, પણ કેમ્બેરીમાં ઇસુ ખ્રિસ્તને કોસ (વધસ્તંભ) પર ચડાવવામાં આવ્યા તે પહેલાં ત્રણ હજાર વરસ પર વપરાતું ઝાઈ પ્રતીક છે, એમ એ પાદરીને કહેવામાં આવ્યું; પણ તેણે તે સાચું માન્યું નહિ. મિસરના એક પ્રાચીન રાજા ઈખનાતને રચેલા એક સ્તોત્રમાં કહ્યું છે : "હે પિતા ! તું મારા હૃદયમાં છે; તારા પુત્ર ઈખનાતન સિવાય બીજું ઝાઈ તને ઠિરક મિદાનરી વિન્ડુમાં કેટલીક મિદાનરી બાઈઓએ એક લેખ લખેલો. હિંદની ખ્રિસ્તી સ્ત્રીઓમાં હેરાના બૂના વતનીઓના જેવા કેટલાક રીતરિવાજ હજુ ચાલુ છે એને વિષે તેમણે બિદ પ્રદર્શિત કરેલો, અને કહેલું : "કાંઈ ખ્રિસ્તી ગામડામાં જઈએ ત્યાં જોઈને છક થઈ જવાય છે કે સ્ત્રીઓ અને બાળકોને ગળે ભતભતના દોરાધાગા ને માદળિયાં હોય છે. ખાસ કરીને બાળકોની કોટમાં ચાંદીના તાર, ઘોરાના વાળ, અને શણ કે સૂતરના કાળા દોરા મળીને છસાત દોરાધાગા હોય છે. એ ફરેકના ઉપર એક રૂપાની ચકી હોય છે, ને એના પર હનુમાનની મૂર્તિ કાંતરેલી હોય છે; અથવા તો લંબગાળ માદળિયું હોય છે તેમાં સુકાઈ ગયેલો મરેલો ફેરાળિયા કે ગરેળીની પૂંછડી, અથવા તો મન્ત્રવાળો કાગળનો ટુકડો મૂકેલો હોય છે. ખ્રિસ્તીઓને હિંદ તહેવારોમાં ભાગ લેવાની ધણી લાલચ થઈ આવે છે, ને તેને તેઓ રોકી શકતા નથી." કેટલાંક ગામડાંમાં અમલું અજ્ઞાન હિંદુઓને મોટી સંખ્યામાં એકસાથે ખ્રિસ્તી બનાવી દેવામાં આવે છે, તેને લીધે ખ્રિસ્તી ધર્મ હિંદુ ધર્મના જેવો બનતો જાય છે. હિંદુ આચારવિચારને કંઈક ખ્રિસ્તી નામ આપવામાં આવે છે એટલું જ. છુઝ નામનો એક લેખક લખે છે : "ચીની પ્રભુનો મોટો સમુદાય હજુ એમ જ માને છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ એ પરદેશી ધર્મ છે, અશ્વિમો ધર્મ છે; અને ચીનમાં જે ત્રીસ લાખ માણસો ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે તેમાંના મોટા ભાગને એ નવા ધર્મમાં જન પડવા લાગ્યું હશે કે કેમ એ સંશયની વાત છે."

જાણતું નથી.”^{૧૮} પ્રાચીન કાળના, ગુપ્ત ઉપાસનાવાળા ધર્મોએ મનુષ્યોને તારનાર દેવોની કલ્પના ને પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી હતી; અને યહૂદીઓએ મૂળના વખતથી મસીઆના^{૧૯} આગમનની વાટ જોયાં જ કરે છે એની પેઠે આ ધર્મોએ પણ એવી કલ્પના ઉપજાવી હતી કે તેમના દેવો જૂતળમાં અવતાર લઈને ધર્મસંસ્થાપનનું કામ કરશે. ખ્રિસ્તી ધર્મ શુદ્ધ યહૂદી વાતાવરણમાંથી નીકળીને બહાર ગયો એટલે તેણે ગ્રીક-રોમન જગતના ધાર્મિક આચારવિચાર જોડે માંડવાળ કરી. નાતાલનો તહેવાર એ મૂળ પેગન લોકોનો ઉત્તરાવળનો ઉત્સવ હતો. નાતાલનો તહેવારનો વૃક્ષોની સાથે જે સંબંધ છે તે જ્યારે શરૂ થયો તે સમયમાં એમ મનાતું કે વૃક્ષોને પણ છવ હોય છે, અને દેવો વૃક્ષો દ્વારા પોતાનાં ઇચ્છા અને જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે. નાતાલ વખતે એક જાડ ઊભું કરવામાં આવે છે ને તેના પર રમકડાં લટકાવવામાં આવે છે. તે આપણને રોમન કવિ વર્જીલની એક કંડિકાની યાદ આપે છે. તેના જમાનાના ખેડૂતો બેકસ^{૨૦} દેવના માનમાં “ પાઈનનાં ઊંચાં જાડ પર ઢીંગણા ઢીંગલી લટકાવી તેને ઝુલાવતા ” એનું વર્ણન કવિએ આપ્યું છે. જાઈનમના નવા કરારમાં જોનની સુવાર્તા છે તેમાં ‘ લોગોસ ’ની જે કલ્પના છે તે ગ્રીક દિલસૂરી-માંથી લીધેલી છે. દૈથિક સંપ્રદાયની ઉપાસનાનાં કેટલાંક અંગો આપણને ઇજિપ્તની દેવી આઈસીસની પૂજનું સ્મરણ કરાવે છે. નિસસમાતા કુમારિકા મેરી અને બીજા અનેક ખ્રિસ્તી સંતોની પૂજા પ્રાચીન પેગન જગતનો ચિતાર આપણી નજર આગળ ખડો કરે છે. ઇસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશના જે સર્વામાન્ય હેવાલો છે તેમાં મેરીમાતાની પૂજાને માટે આધાર નથી જડતો. ઇલ્યુસીસમાં એક જગ્યાએ પેગન દેવ ડીમીટરનું મંદિર હતું, તે જ જગ્યાએ ખ્રિસ્તી સંત ડિમેટ્રિયસનું દેવળ બાંધવામાં આવ્યું હતું. ખ્રિસ્તી ધર્મના રોમન, સિશ્યન અને પૂર્વના સંપ્રદાયોનો જે માણસને પરિચય છે તે તો સહેજે જોઈ શકશે કે ખ્રિસ્તી ધર્મે અગાઉથી ચાલતા

૧૮. જુઓ ‘ પિરામીડની ઝાયામા ’ (ચંદ્રચંદ્ર ગુપ્ત), પૃ. ૨૬-૩૦.

૧૯. યહૂદીઓએ એક એવી કલ્પના ઉપજાવી છે, ને ધણે માન્ય છે, કે તેમનામાં એવા કોઈ અલૌકિક નર થઈ ગયે જે દરી પાછું દેવીરતું રાજ્ય સ્થાપશે ને યહૂદીઓને સ્વતંત્ર પ્રબળ બનાવશે. આ કલ્પના તેમનાં ધન્યું દુઃખોમાં આરામના એક દિશ્વ સમાન રહી છે.

૨૦. મઘ અને ફળદ્રુપતાનો રોમન દેવ. મઘપાન અને સ્વૈરાચાર સાથે તેનું નામ સામાન્યપણે જોડાયેલું છે.

આવેલા જૂના ધર્મો સાથે કેટલી બધી માંડવાળ કરી હતી ને તેના કેટલા બધા અંશેો મદદથી કર્યા હતા. આમ કરવામાં તેણે જે ઉદારતા બતાવી તેમાં તેણે એ ઈતર ધર્મોને ન્યાય જ કર્યો એમ કહેવું જોઈએ. માત્ર જુનવાણી આચારવિચારવાળા પેગાનોને રીઝવવાને જ તેમના અણુધડ ને અસરકારી રીતરિવાજોને તેણે અપનાવી લીધા, એમ ન કહી શકાય.

૬. ધર્મમાં સુધારો.

આ બધાનો અર્થ એવો નથી કે ધર્મમાં સુધારા કે વિકાસને માટે કંઈ અવકાશ જ નથી. પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી પ્રજાસિક્કાને વફાદાર રહેવું એનો અર્થ એવો નથી કે જૂનામાં કરો. સુધારો કરવો જ નહિ કે નવું કરું મદદથી, કરવું જ નહિ. હિંદુ ધર્મ સ્વીકારે છે કે દરેક ધર્મ તેની આસપાસ રચાયેલી સંસ્કૃતિની સાથે અવિરોધી સંબંધથી સંકળાયેલો હોય છે; અને જેમ કોઈ સજીવ દેહ વિકસે કે કોઈ છંવતું ઝાડ કૂંદે તેમ એની પેઠે જ ધર્મનો પણ વિકાસ થઈ શકે. બધા ધર્મો સત્ય અને સદાચારની સમાન કક્ષાએ નથી પડેલાં એમ હિંદુ ધર્મ માણે છે ખરો; છતાં તે આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે એ સર્વ ધર્મોને જીવવાની ને પોતાનાં જ્ઞાન તથા અનુભવ પ્રગટ કરવાની છૂટ છે. ધર્મો પોતાનાં જૂનાં શાસ્ત્રોના નવા અર્થો ઘટાવીને તથા એકબીજા જોડે નવાં નવાં તત્ત્વોની આપમે કરીને પોતાના સ્વરૂપમાં સુધારા કરે છે. હિંદુ ધર્મ બીજા ધર્મો પ્રત્યે સહિષ્ણુતા નથી ધરાવતો; પણ સમભાવ અને બંધુભાવ રાખે છે. ૫૧

૫૧. આ જે રીતિ વર્તેલો ભેદ સમભવતાં ગાંધીજીએ એક જગાએ કહ્યું છે : "સહિષ્ણુતા અંગ્રેજ શબ્દ 'ટોલરેન્સ'નો અનુવાદ છે. એ મને ગમ્યો ન હતો, ખમ્ ખમ્ નામ સૂઝવું ન હતું. બીજા ધર્મોને સદન કરવામાં તેની ઝાણપ માની લેવામાં આવે છે. અહિંસા આપણને બીજા ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ શીખવે છે. સહિષ્ણુતા અહિંસાઈએ પૂરતી નથી. બીજા ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ રાખવાના મૂળમાં પોતાના ધર્મની અપૂર્ણતાનો સ્વીકાર આવી જ બધે છે અને સત્યની અસાધના, અહિંસાની કસોટી, એ જ શીખવે ... આમ સમભાવ રાખીએ, એટલે બીજા ધર્મોમાં જે કંઈ ગ્રાહ્ય લાગે તેને પોતાના ધર્મમાં સ્થાન આપતાં સંકોચ ન થાય, એટલું જ નહિ પણ એમ કરવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય." (મંગળપ્રભાત, ૫. ૫૬) વળી તેઓ કહે છે : ("હું તો માનું છું કે જગતના સર્વ મહાધર્મો મૂળે સમાન છે. આપણને આપણા ધર્મ વિષે જેટલો સ્વાભાવિક આદર હોય તેટલો જ બીજા ધર્મો વિષે હોવો જોઈએ. પરસ્પર સહિષ્ણુતા નહિ, પણ સમાન આદર." (દરિદ્રનળકુંડ : ૨૬-૨૭-૩૬))

સહિષ્ણુતામાં એક પ્રકારની ઉદાસીનતાનો ભાવ છે; સમભાવમાં જે ઉમંગકો હોય છે તે સહિષ્ણુતામાં નથી હોતો. જુદા જુદા ધર્મો એકબીજાના સંચાગમમાં આવે ને એકબીજાને મદદગાર થઈ પડે એવી તેની કલ્પના છે. હિંદુ ધર્મ અને તેની શાખારૂપ બૌદ્ધ ધર્મ એશિયા ખંડના મોટા ભાગમાં — માત્ર કાશ્મીર અને આસામ, અછદેશ અને લંકામાં જ નહિ. પણ ચીન અને કેંબોડિયા, 'કોરિયા અને જપાનમાં પણ — ફેલાયા હતા. બંનેનો પ્રચાર ઉત્તરે બેકિટૂયા, અને તેની પાસે ચીની ટુર્કસ્તાન, તિબેટ અને મોંગોલિયા સગી થયો હતો.

ભારતવર્ષમાં ઉદ્ભવેલી ધર્મભાવનાનો પૂર્વે પ્રસાંત મહાસાગરથી માંડીને પશ્ચિમે લગભગ જૂમધ્ય સમુદ્ર સગી જે વિસ્તાર થયો હતો તેના મૂળમાં એવો ભાવ ખસૂસ ન હતો કે અમારો જ ધર્મ સાચો ને અંતિમ છે અને બીજા બધા ધર્મો નકામા છે. હિંદુ ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મ પહેલાં બહિરંગને સુધારી પછી અંતરંગને સુધારવા નથી માગતા; પણ પહેલાં અંતરંગને સુધારી પછી બહિરંગને સુધારવાની ધારણા રાખે છે. પહેલાં ધર્મના નામની છાપ બદલી પછી જીવનપદ્ધતો ચલાવી રાહ જોતા એસવું, એ એમની રીત નથી. તેઓ તો માત્ર અનુબંધનો જીવનપદ્ધતો જ કરાવે છે; ધર્મનાં નામની છાપ તો તેની તે જ કાયમ રાખે છે. ૫૨ શબ્દો એ કહો કે દોરા જેવા છે; તેના પર આપણે આપણા અનુભવોને પરીવીએ છીએ. મગજમાં ફરી જઈને કાયમના યાદ રહે એવા અમુક શબ્દોને લીધે આપણાં જીવન અને વિચાર નિશ્ચિત દિશામાં અને સળંગ પ્રવાહમાં

૫૨. “બ્રાહ્મણધર્મે” પરકીય તત્ત્વોને આત્મસાન્ કરી પોતામાં બેળવી લેવાની જેવી શક્તિ બતાવી છે તેવી જગતમાં બીજા કોઈ ધર્મે નથી બતાવી.” (એક. ૬બધ્યુ. દોમસ) “પોતાના ઉદ્વેગમાં વસ્તુમાત્રનો સમાસ કરી લેવાની ભારતવર્ષની રક્તિ મહાસાગરના જેટલી અગાધ છે. સુસલમાનો આબ્યા ત્યા સગી વિકરાજ ને લડાયક પ્રબળો ફરીકરી તેનાં ઉત્તરનાં મેદાનો પર ચડાઈ ફરતી, તેના રાજ્યોને ઉચલાવી પાડતી, તેનાં નગરોને જીતી ઉગાડ બનાવતી, નવાં રાજ્યો સ્થાપતી, ને પોતાનાં નવાં પાટનગરો બાંધતી; અને પછી માનવ-ભતિના એ મોટા જીવાળમાં અગ્રોપ થઈ જતી. તેમના વંસજો પાસે માત્ર એ જ વસ્તુઓ રહી જતી — (૧) પરદેશી લોહી; તે ચોટા જ વખતમાં દેશ-વાસીઓના લોહી જેટલે બળી જાય. (૨) પરદેશી રીતરિવાજના ફાટાછવાયા અવશેષો; તે ચોટા જ સમયમાં તેમની આસપાસના વાતાવરણ જેટલે બળી તદ્દપ બની જતા.” (ટોલ્કેટ)

વહે છે. જે શબ્દો દ્વારા પોતાનો અનુભવ સ્પષ્ટપણે પ્રગટ થતો હોય, અને જે પ્રતીકોની પૂઠ પોતાનો સમાજ પરાપૂર્વથી કરતો આવ્યો હોય તે શબ્દો ને પ્રતીકો પ્રત્યે દરેક જનસમૂહને સ્વાભાવિકપણે પક્ષપાત રહે છે. જગતની સર્વ સ્ત્રીઓ જેમ આપણી પોતાની સ્ત્રીની તોલે આવી શકતી નથી, તેમ જગતના સર્વ ધર્મો આપણા પોતાના ધર્મની તોલે આવી શકતા નથી.^{૫૩} પારકા લોકો તેને વિગે શંકા કે સંશય ધરાવતા હોય, તો તેનું કારણ એ છે કે તેઓ એનાથી વાકેફ નથી હોતા. હિંદુ ધર્મ આ સાગણીને માન આપે છે અને આવશ્યક તરવામાં ફેરફાર કરે છે. ઈશ્વરી સત્યના જોડણા અંશનો આપણા સ્વભાવની જોડે તથા જીવજાતમાં થયેલા તેના વિકાસની જોડે મેળ ખાતો હોય તેટલો જ અંશ આપણે સમજી શકીએ છીએ. માણસનું ઘડતર રાતોરાત બદલી શકાતું નથી. આપણે મનના છેક ઊંડામાં ઊંડા થઈ સગી જિતરીએ ત્યારે જ વિચારેને બદલી શકાય છે. માણસમાં ઉદાત્ત તત્ત્વનો અંશ જોડેલા વધારે તેટલી તેની ઈશ્વર વિષેની કમ્પના વધારે ઊંચી કોટિની અને તેટલી તેની ઉપાસના વધારે શુદ્ધ. આપણે ધાર્મિક જીવનને વધારે જીંચી કલાએ ચડાવીએ એટલે દષ્ટિ નિર્ભળ અને પારદર્શી બને છે. ઘરમાં સખત તડકો આવવા દઈએ એટલે જૂનાં બાવાં જીડી જાય છે. જે માન્યતાઓને છુદ્ધ સ્વીકારી ન શકતી હોય ને જે વૃદ્ધિઓ આપણા અંતરરાત્રિમાં અમુગમતી હોય તે નવા ઉન્નત વાતાવરણમાં બદલાઈ જાય છે. અસત્યના શરીરમાં જ તેના પોતાનાં નાશનાં બીજ પડેલાં હોય છે; એટલે જો તમે અસત્યને વખત આપો તો તે અત્યૂક આપોઆપ નાશ પામશે. આપણે કોઈ માણસની પાસે એક પ્રકારના શબ્દ છોડાવી બીજા પ્રકારના શબ્દો બોલાવીએ, એક નામ છોડી બીજા નામનું રદણું કરાવીએ, તો તેનું

૫૩. સરખાવો : “હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેનો મારો બાવ હું કહી રીતે વખૂંચી શકું ? મારી સ્ત્રી પ્રત્યેનો મારો બાવ હું વખૂંચી શકું, તો હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેનો મારો બાવ વખૂંચી શકું. મારી સ્ત્રી મારા અંતરને જે રીતે દલાવે છે તે રીતે હુનિયાની બીજા કોઈ સ્ત્રી દલાવી શકે એમ નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે એનામાં હું કંઈ હોય એવો નથી. હું કહું છું કે હું જોઈ શકું છું તે કરતાં પણ ધણા વધારે દોષો તેનામાં દશે. છતાં એક અદૃઢ મગતાના બંધનની બાવના એકોરાત્ર મારા અંતરમાં જાય છે. તે જ મગતાની બાવના હિંદુ ધર્મને મારે પણ, તેના બધા દોષો અને મર્યાદાઓ છતાં, મારા અંતરમાં છે.” —ત્રાંપીચ

પોષ્ટિકા ઉચ્ચારણ તે માન્યુસ કરે ખરો, પણ એ નવા શબ્દોનો અર્થ કે તેનું રહસ્ય તે સમજી નહિ શકે. નવા શબ્દો તેને સાર્થક ને સપ્રયોજન લાગવા માંડે તે પહેલાં તેના અંતરનું પરિવર્તન થવું જોઈએ.

જંગલી આદિવાસી પ્રજાઓની માન્યતાઓમાં પણ સત્યનો અંશ છે; માત્ર એ સત્ય તેમની પરિમિત બુદ્ધિમાં ઊતરી શકે એ માટે સંકુચિત બનાવેલું છે; એમ હિંદુ ધર્મશિક્ષકો કબૂલ રાખે છે ખરા. પણ સાથે તેઓ આશ્વજીવેર એમ પણ કહે છે કે એ પ્રજાઓએ પોતાની સમજ-શક્તિ વધારતા રહેવું જોઈએ, અને પરમાત્માપી સર્વોચ્ચ સત્યનું આકલન ને દર્શન કરવું જોઈએ. જે દેવદેવીના કરતાં ઉચ્ચતર દૈવી તત્ત્વ આપણે કદાપી શકીએ છીએ તેવાં કોઈ દેવદેવીને ચરણે પ્રણિપાત કરવાનો આપણને અધિકાર નથી. “તું મારી પહેલાં કોઈ દેવને ન પૂછશ,” એ વચનનો ખરો અર્થ એ છે કે “તું” જીવનને નિશ્ચેતન ન બનાવી મૂકીશ, અથવા સત્યને સ્થાને સત્યના આભાસને મૂકી તેને ન પૂછશ.” ધર્મ એ આત્માનો પરમાત્મા સાથેનો અભેદાનુભવ છે. એ અવિરત, અવિશ્રાન્ત કર્મ છે; પ્રતિજ્ઞા નવા ઉત્સાહથી આકલ્પે પુરુષાર્થ છે. માણસ દોડીને જ જીવી શકે છે. આપણે સ્તબ્ધ બનીને ઊભા રહીએ તો મૂઆ જેવા ચર્મ પડીએ. આપણે પૂર્ણત્વની દિશામાં આગળ વધવાનો પ્રયત્ન ન કરતા હોઈએ તો આપણને ‘પુરુષ’ કહેવડાવવાનો અધિકાર નથી. જીવનમાં પુરુષાર્થ એ જીવ્યામાં જીવી વસ્તુ છે. દિદુ-માત્રની પ્રાર્થના તે ગાયત્રી છે.^{૫૬} હિંદુ સંસ્કૃતિ જેટલી પ્રાચીન છે તેટલી જ પ્રાચીન એ પ્રાર્થના છે. તે પ્રાર્થના કરવાનો સ્ત્રી પુરુષ, જીયાં નીચાં સર્વને અધિકાર છે; અને તે અમુક સમયે ને અમુક સ્થળે જ કરી શકાય એવી મર્યાદા તેને વિશે નથી. એ મન્ત્ર આપણને કહે છે કે સત્યને નિર્ભયપણે ને સાચો એકાગ્ર પ્રયત્ન કરીને શોધી કાઢો. તેની પાછળ એવી શ્રદ્ધા રહેલી છે કે મનુષ્યનો આત્મા નિર્જળ નથી પણ જ્વળાવન છે,

૫૬. ॐ સત્યમિત્યુર્જગત્યં મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ, ધિયો યો નઃ પ્રચોદયત્ ।

આ પ્રાર્થના કદાચ સૂર્યજાતા એક અતિ પ્રાચીન પ્રકારરૂપે શરૂ થઈ હોય. પણ તેના વસ્તુતત્ત્વમાં અદ્ધુ થોડા જ વખતમાં સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા. નવા (યવદીપ) ના લોકો, જેઓ નહોતા હિંદી ને નહોતા હિંદુ, તેમને એ મન્ત્ર શીખવવામાં આવ્યા હતા. આજે દુર્ભાગ્યે એ માત્ર બિપલા પછેત્રિ અને પુરુષોને જ શીખવાય છે.

વડે છે. જે શબ્દો દ્વારા પોતાનો અનુભવ સ્પષ્ટપણે પ્રગટ થતો હોય, અને જે પ્રતીકાની પૂજા પોતાનો સમાજ પરાપૂર્વથી કરતો આવ્યો હોય તે શબ્દો ને પ્રતીકા પ્રત્યે દરેક જનસમૂહને સ્વાભાવિકપણે પક્ષપાત રહે છે. જગતની સર્વ સ્ત્રીઓ જેમ આપણી પોતાની સ્ત્રીની તોત્રે આવી શકતી નથી, તેમ જગતના સર્વ ધર્મો આપણા પોતાના ધર્મની તોત્રે આવી શકતા નથી.^{૫૭} પારકા લોકો તેને વિષે શંકા કે સંશય ધરાવતા હોય, તો તેનું કારણ એ છે કે તેઓ એનાથી વાકેફ નથી હોતા. હિંદુ ધર્મ આ લાગણીને માન આપે છે અને આવશ્યક તત્વોમાં ફેરફાર કરે છે. ઈશ્વરી સત્યના જોટલા અંશનો આપણા સ્વભાવની જોડે તથા જીવનકાળમાં થયેલા તેના વિકાસની જોડે મેળ ખાતો હોય તેટલો જ અંશ આપણે સમજી શકીએ છીએ. માણસનું ધન્ય રાતોરાત જાદુની શક્તિ નથી. આપણે મનના છેક જોડામાં જોડા થયેલ લગી જિતરીએ ત્યારે જ વિચારોને જાદુની શક્તિ છે. માણસમાં ઉદ્ભૂત તત્વનો અંશ જોટલો વધારે તેટલી તેની ઈશ્વર વિષેની કલ્પના વધારે જાંચી કોટિની અને તેટલી તેની ઉપાસના વધારે શુદ્ધ. આપણે ધાર્મિક જીવનને વધારે જાંચી કક્ષાએ ચડાવીએ એટલે દષ્ટિ નિર્માળ અને પારદર્શી બને છે. ઘરમાં સખત તડકો આવવા દઈએ એટલે જૂનાં બાવાં જોડી જાય છે. જે માન્યતાઓને છુદ્ધિ સ્વીકારી ન શકતી હોય ને જે રૂઢિઓ આપણા અંતરાત્માને અણ-ગમતી હોય તે નવા ઉન્નત વાતાવરણમાં જાદુસાઈ જાય છે. અસત્યના શરીરમાં જ તેના પોતાના નાશનાં બીજ પડેલાં હોય છે; એટલે જો તમે અસત્યને વખત આપો તો તે અચૂક આપોઆપ નાશ પામશે. આપણે કોઈ માણસની પાસે એક પ્રકારના શબ્દ છોડાવી બીજા પ્રકારના શબ્દો બોલાવીએ, એક નામ છોડી બીજા નામનું રદણું કરાવીએ, તો તેનું

પગ. સરખાવો : “હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેનો મારો બાવ હું કંઈ રીતે વર્ણવી શકું? મારી સ્ત્રી પ્રત્યેનો મારો બાવ હું વર્ણવી શકું, તો હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેનો મારો બાવ વર્ણવી શકું. મારી સ્ત્રી મારા અંતરને જે રીતે હસારે છે તે રીતે હુનિયાની બીજા કોઈ સ્ત્રી હસાવી શકે એમ નથી. આનો અર્થ એવો નથી કે એનામાં હું કંઈ દોષ જોતો નથી. હું કહું છું કે હું જોઈ શકું છું તે કરતાં પણ ઘણા વધારે દોષો તેનામાં હશે. છતાં એક અદૃશ્ય મમતાના બંધનની બાવના અદોરાત્ર મારા અંતરમાં બસી છે. તે જ મમતાની બાવના હિંદુ ધર્મને મારે પણ, તેના બક્ષા દોષો અને ગર્ભાસાઓ છતાં, મારા અંતરમાં છે.” —ત્રાંધીજી

પોષિયા ઉચ્ચારણુ તે માણસ કરે ખરો, પણ એ નવા શબ્દોનો અર્થ કે તેનું સ્વરૂપ તે સમજી નહિ શકે. નવા શબ્દો તેને સાર્થક ને સપ્રયોગન લાગવા માંડે તે પહેલાં તેના અંતરનું પરિવર્તન થવું જોઈએ.

જંગલી આદિવાસી પ્રજાઓની માન્યતાઓમાં પણ સત્યનો અંશ છે; માત્ર એ સત્ય તેમની પરિમિત ભુદિમાં કિતરી શકે એ માટે સંકુચિત બનાવેલું છે; એમ હિંદુ ધર્મશિક્ષકો કબૂલ રાખે છે ખરા. પણ સાથે તેઓ આગ્રહભરે એમ પણ કહે છે કે એ પ્રજાઓએ પોતાની સમજ-શક્તિ વધારતા રહેવું જોઈએ, અને પરમાત્માથી સર્વોચ્ચ સત્યનું આક્રમન ને દર્શન કરવું જોઈએ. જે દેવદેવીના કરતાં ઉચ્ચતર દેવી તત્ત્વ આપણે કહી શકીએ છીએ તેવાં કેઈ દેવદેવીને ચરણે પ્રણિપાત કરવાનો આપણને અધિકાર નથી. “તું મારી પહેલાં કેઈ દેવને ન પૂછશ,” એ વચનનો ખરો અર્થ એ છે કે “તું જીવનને નિશ્ચેતન ન બનાવી મૂકીશ, અથવા સત્યને રથાને સત્યના આભાસને મૂકી તેને ન પૂછશ.” ધર્મ એ આત્માનો પરમાત્મા સાથેનો અભેદાનુભવ છે. એ અવિરત, અવિશ્રાન્ત કર્મ છે; પ્રતિક્ષણુ નવા ઉત્સાદથી ચાલતો પુરુષાર્થ છે. માણસ દોડીને જ જીવી શકે છે. આપણે સ્તબ્ધ બનીને જિભા રહીએ તો મૂઝા જેવા થઈ પડીએ. આપણે પૂર્ણત્વની દિશામાં આગળ વધવાનો પ્રયત્ન ન કરતા હોઈએ તો આપણને ‘પુરુષ’ કહેવડાવવાનો અધિકાર નથી. જીવનમાં પુરુષાર્થ એ જાગ્યામાં જાગી વસ્તુ છે. હિંદુ-માત્રની પ્રાર્થના તે માયત્રી છે.^{૫૫} હિંદુ સંસ્કૃતિ જેટલી પ્રાચીન છે તેટલી જ પ્રાચીન એ પ્રાર્થના છે. તે પ્રાર્થના કરવાનો સ્ત્રી પુરુષ, જાગ્યાં નીચાં સર્વને અધિકાર છે; અને તે અમુક સમયે ને અમુક સ્થળે જ કરી શકાય એવી મર્યાદા તેને વિષે નથી. એ મન્ત્ર આપણને કહે છે કે સત્યને નિર્ભયપણે ને સાચાં એકાગ્ર પ્રયત્ન કરીને શોધી દારો. તેની પાછળ એવી શ્રદ્ધા રહેલી છે કે મનુષ્યનો આત્મા નિર્જળ નથી પણ જળવાન છે,

૫૫. ॐ तत्सन्निभुर्वरेण्यं ममो देवस्य धीमहि, धियो यो नः प्रचोदयत् ।

આ પ્રાર્થના કદાચ સૂર્યપૂજના એક અતિ પ્રાચીન પ્રકારરૂપે રાત્ર થઈ હોય. પણ તેના વસ્તુતત્ત્વમાં બહુ થોડા જ વખતમાં સુધારો કરવામાં આવ્યા હતા. જાવા (યવદ્રીપ) ના લોકો, જેઓ નહોતા હિંદી ને નહોતા હિંદુ, તેમને એ મન્ત્ર શીખવવામાં આવ્યા હતા. આજે દુર્જાગ્યે એ માત્ર જાપણ પછેનિ અને પુરુષોને જ શીખવાય છે.

અને મનુષ્યના પુરુષાર્થને કંઈક ચોક્કસ ધ્યેય છે. પોતે જે જોઈ શકતો નથી તે જોવાના, તથા પોતે જે કદાએ નથી પહોંચી શકતો ત્યાં પહોંચવાના, પુરુષાર્થમાંથી ધર્મપરાયણ માણસને જંપ કે નિરાંત મળતાં જ નથી. કેટલાક કહે છે કે આપણે માત્ર અંતરમાં શ્રદ્ધા રાખતા થઈએ તો એટલાથી જ આપણા માનસિક પુરુષાર્થની સમાપ્તિ થઈ જાય, ને આપણી આધ્યાત્મિક યાત્રા પૂરી થાય. આમ કહેનારા ધાર્મિક ઇવનનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે સમજતા નથી. એટલેના 'ફાઉસ્ટ'માં એક જગ્યાએ કહ્યું છે :- "જે માણસ નિત્ય નિરાંતર, અટક્યા કે થાક્યા વિના, પુરુષાર્થ ચલાવે તેને જ અમે ઊગારી શકીએ." ગાયત્રી મંત્ર આપણને કહે છે કે "તમે તિમિરમાં ગોચાં ન ખાઓ; આત્માને ગુમાવી ન બેસો; પણ તમારા સાચા આત્માને શોધી કાઢો; તેના પરનું અસત્યનું ઠાંકણ યા આવરણ કાઢી નાંખીને તેના શુદ્ધ તેજોમય રૂપનાં દર્શન કરો; આત્મસંગીક્ષા ને માનવી અભિલાષાની સર્વોચ્ચ કદાએ પહોંચો, અને એ કદા પર રહીને તમારાં હૃદય વ્યતીત કરો." શુદ્ધ આપણને મનના પ્રમાદ અને અભુદ્ધિની સામે ચેતવે છે.^{૫૫} આપણે પ્રતિદિન આપણા આચાર અને વિચારને સત્યની કસોટીએ કરી જોવા જોઈએ, અને તેમાં જે કંઈ અસત્યનો અંશ દેખાઈ આવે અથવા જેનું કામ થઈ રહ્યું હોય એવી વસ્તુ દેખાઈ આવે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સત્યની સત્તા તેની પોતાની પાસે જ પડેલી છે; તેને બદાલથી ડાઘની પાસે સત્તા મેળવવાની જરૂર પડતી નથી. માત્ર આપણે એટલું ન બૂઘવું જોઈએ કે એકબીજા પ્રત્યે પ્રેમ રાખવાની આજ્ઞા એ, જે સત્યને આપણે સર્વસ્વને બોગે પણ વળગી રહેવાનું છે તે સત્યનો જ એક અંશ છે. મનુષ્ય-હૃદયનું પરમ કર્તવ્ય એ છે કે સત્યના જે સ્વરૂપનું દર્શન આપણને થાય તેની નિષ્ઠાપૂર્વક આરાધના કરવી. એ જ્યાં ઉપરાંત, બીજાઓને દેખાણું સત્ય આપણને અસુચિત્તર હોય ત્યારે પણ આપણે

૫૫. અપ્રમાદો અમતવદં પમાદો મચ્ચુનો પદં ।

અવ્યમત્તા ન મીચન્તિ યે પમત્તઃ યથા મતા ॥ ધર્મપદ ૨૧

(અપ્રમાદ એ અમૃતનો માગ છે; પ્રમાદ એ મૃત્યુનો માગ છે. અપ્રમાદ પુરુષો મરતા નથી; પ્રમાદ પુરુષો મૃત્યુ બૂઆ બેસા છે.)

અરખાવો મહાભરતના સનત્સુજનીય પર્વમાનું આ વચન :

પ્રમાદં વૈ મૃત્યુપદં ત્રવીમિ સદાઽપાદયમૃતત્વં ત્રવીમિ ।

એ માણસોની સત્યનિષ્ઠાને માન આપતાં સીખવું જોઈએ. માણસોમાં એવી જે સત્યનિષ્ઠા હોય તેના કરતાં અધિક માન કે આદરને પાંચ વસ્તુ જગતમાં ખીજી નથી. જગત આખાની આવી સત્યનિષ્ઠાને માન આપવું, તેના પ્રત્યે આદરની નમરો જોવું, એ ધર્મોનું સારજૂત તત્ત્વ છે. એ જાંડામાં જાંડું સત્ય છે ને વિશાળમાં વિશાળ હિદારતા છે. ધર્મના વિકાસમાં આપણે મોટામાં મોટો ફાળો એ આપી શકીએ કે આપણે જિજ્ઞાસાટત્તિ કેળવીએ, સત્યનિષ્ઠાની ભાવના ખીજવીએ, અને તેનો ચેપ ખીજીએને ફગાડીએ. એ સત્યનિષ્ઠા — સત્યની આરાધના — આચાર-વિચારની દૈર્ઘ્ય પણ પ્રણાલિકાના કરતાં ઉચ્ચતર અને વિશાળ વસ્તુ છે. એમ થાય ત્યારે ધાર્મિક જીવન એ એક સદકારી પ્રયાસ બની જાય છે, અને તેને પ્રતાપે જુદા જુદા સંપ્રદાયો ને સિદ્ધાન્તો વચ્ચે રોડનો સંબંધ ન બંધાય છે; અને પૂર્ણસત્યરૂપ એવા પરમાત્માનું સ્પષ્ટતર દર્શન કરવાનું ધ્યેય રાખીને સદુ સાથે પુરુષાર્થ કરે છે.

ધાર્મિક મુદ્ધારાની આ પદ્ધતિને મજેલા વિનયો દેખીતા છે; તેની નિષ્ફળતાઓ પણ તેટલી જ દેખીતી છે. આટલાં ગદાં સૈકાં પછી હિંદુ ધર્મના કેટલાક ભાગો જ સારા બની શક્યા છે. હિંદુ ધર્મ શ્રુતિપાત્ર છે તેમજ ધૃણાપાત્ર પણ છે; સાધુતાવાળો છે તેમજ જંગલીપણાથી ભરેલો પણ છે; સુંદર જાનથી મુશોબિત છે, તેમજ જડ અણુદિધી ઘેરાયેલો પણ છે; તેનામાં પાર વિનાની હિદારતા છે, તેમજ જેનો જોડો ન મળે એવી અધમના પણ છે. આપણે જે પ્રાચીન કાળથી ચાલતા આવેલા વહેમોને દયમયાવી નહિ મૂકીએ તો તે કયાં સુધી ચાલ્યાં કરશે એ કહી શકાતું નથી.^{૫૬} એ વહેમોને હિંદુ ધર્મે અપનાવી લીધા ત્યારે તેમને

૫૬. જે સહિષ્ણુતા પર આ અન્યમાં ડરડર ભાર દીધેલો છે તેનો અતિરેક, અથવા તેનું વિકૃત રૂપ, પણ સંબંધે છે, એ વસ્તુ લેખકના ધ્યાન ખંડાર નથી. ધર્મને નામે ચાલતા વહેમ અને અનાચાર પ્રત્યેની સહિષ્ણુતા એ નિર્જાળતા ને આળસની નિશાની છે, ને તે ધર્મના તેજને ઝાંધું પાડે છે. તેની સામે જ લેખકે આવી દટક બાધા વાપરી છે. ખીજ એક જગ્યાએ પણ રામાકૃષ્ણને લખ્યું છે : “ હિંદુ ધર્મ સંજુમેળા જેવો કેમ છે તેનો ખુલાસો આહી મળે છે. જંગલી વહેમોની ભગની કંઈપનાઓથી માડીને મનનગામી વિચારોવા. જગ્યામાં જગ્યા જ્ઞાનદર્શન લગીની, વિચાર અને માન્યતાની સર્વ વચકી કક્ષાઓને તેણે પોતામા સમાવી લીધેલી છે. આર્યધર્મ એક આરંભથી પોતાનો વિસ્તાર વધારતો હતો; સાથે પોતાનો વિસસ પણ સાધતો હતો,

વધારાની પ્રતિક્ષા મળે. માણુઓનાં દિલને લક્ષ્યાવી તેમની પાસે જૂની રીતરસમ તમ્બવવી, આળસ અને જડતા છોડાવવાં, અને તેમને નવે ચીતે સાલવાનું સાહસ કરવા પ્રેરવા, એ સહેલી વાત નથી. નરમાંસમક્ષણ, બહુપતિવિવાહ, અને નરમેધ જેવા અતિશય કમકમાટી ઉપખવનારા રિવાજો તો થોડા વખતમાં નાશૂદ્ધ થઈ ગયા; પણ આપણી નીતિભાવનાને આઘાત પહોંચાડનારા, પશુપત્ર જેવા, કેટલાક રિવાજો હજી ટકી રહ્યા છે. સુધારકોમાં જે છીછરી આત્મચદ્દા હોય છે તેની ટીકા આપણે બંને કરીએ; પણ નૈતિક દૃષ્ટિએ બેતાં સુધારકવર્ગ એ એક પ્રજાજન

અને સદિષ્ટજી હોતો. તેના વિકાસમાં તેને જે નવી શક્તિઓ મળતી ગઈ તેને અનુકૂળતા કરી આપી તેનો તે પોતાના હેઠમાં સમાસ કરતો ગયો. આમાં આપણે એની સાચી નમ્રતા ને સહૃદયતા જોઈ શકીએ છીએ. નીચલી કેટિના ધર્મો પ્રત્યે આંખ મીંચી, તેની જોડે લકી તેજનું નિકંદન કાઢવાનું દિલોઆને કચ્ચું નહિ. પોતાનો ધર્મ એ જ એકમાત્ર સાચો ધર્મ છે, એવો ધર્માન્ધ-પણાનો ગર્વ તેમનામાં હોતો નહિ. કોઈ દેવ મનુષ્યના મનને અમુક રીતે સંતોષ આપતો હોય, તો તે એક પ્રકારનું સત્ય છે. સંપૂર્ણ સત્ય કેટલો દાઘમાં આવી શકે એમ નથી. તે કમે કમે, અંશતઃ અને અમુક સમય પૂરવં જ, પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પણ એ લોકો બહી ગયા કે અસદિષ્ટજીતા એ પણ કેટલીકવાર સદૃશજી થઈ પડે છે. ‘જોડું નાણું’ સાચા નાણાને ચલણમાંથી હાંકી કાઢે છે,’ એ પ્રકારનો નિયમ જેમ અર્થશાસ્ત્રમાં છે તેમ ધર્મમાં પણ છે. ન્યાયે આયું અને અનાયું ધર્મ — એક સંસ્કારી ને બીજો અસંસ્કારી, એક સારો ને બીજો ખરા — બેના થયા ત્યારે સારને ચલણમાંથી હાંકી કાઢવાનું વશજી ખરાએ બતાવ્યું. ” (દરિયન વિવેચકી, પૃ. ૧. ૫. ૧૧૯.)

જે ધર્મો પોતાના સ્વરૂપનાં શોધન અને પરિક્ષાર નથી કરતા, જોડો ભયરો અવારનવાર ફેંકી નથી દેતા તે અવનતિ, ને ક્યારેક નાસ પામી, પામે છે. સરખાવો : “અવનતિ પામતા સર્વ ધર્મોનું લક્ષણ એ છે કે તેઓ હજી બસતા નથી ને હજી ફેંકી દેતા નથી. પરિભ્રમ એ આવે છા કે જુગલ્લી, ને ધાળીવાર એકબીજાની વિરોધી એની, પ્રભુશિક્ષાઓના દબ જમી જવાથી એ ધર્મો જુગલાઈ જાય છે. નિષ્પ્રાણ થઈ ગયેલી શદિઓ ને જડ બની ગયેલા ધર્મ-શિક્ષાઓને વાળીચૂકીને ફેંકી દેવા, અને કિલ્લસૂકી, નીતિધર્મ અને તત્વાનુભવમાં જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય તેમ તેમ ધર્મનાં તત્ત્વો ને શદિઓને નયેમર જોડાવતા રહેવું — એનાથી ધર્મનું તેજ નેટકું સચવાય છે ને વર્ધે છે તેટલું બીજા હસાથી સચવાવું ને વધવું નથી. ” — દરિયાસ બહાઆય : “ધી કાન્ડેરાન્સ ઓફ લિવિંગ ફેઇથસ”, પૃ. ૨૦.

શક્તિ છે, અને ધણા આવકારને પાત્ર છે; કેમકે એ વર્ગમાં પદાડને પણ ચળાવે એવી શક્તિ હોય છે. હિંદુ ધર્મની સુધારાની પદ્ધતિ લોકશાસનના સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ છે ખરી, પણ તે વધારે ખરચાળ છે અને તેમાં નકામો જગાડ ધણો થાય છે. જેમ રાજદારણુમાં તેમજ ધર્મમાં જાજગજરીથી સુધારો થાય એના કરતાં સંમતિપૂર્વક સુધારો કરવામાં આવે ત્યારે તેનો વેગ ધીમો હોય છે એ ખરું; પણ એમાં માણસાઈનો અંશ રહેતો હોય છે. જીવન એ ધીરજના પાઠ શીખવાની નિશાળ છે; અને જેનામાં મનની મોટાઈ ને ઉદારતા હોય તે માણસ ધણી સખરી રાખે છે. હિંદુ ધર્મે સ્વતંત્રતા, સમતા ને જાંબુતાના સિદ્ધાન્તનો પ્રયોગ ધણા મોટા પાયા પર કર્યો હતો; તેને લીધે હિંદુ ધર્મ સર્વ ધર્મોમાં સૌથી વધારે સ્થિતિસ્થાપક બન્યો છે, અને નવી નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવાની ને ઘટતા ફેરફારો કરી સેવાની શક્તિ તેણે વધારેમાં વધારે ગેજવી છે. જૂના જમાનાથી ચાલતી આવેલી રીતો પ્રાણલ્પ બીજા ધર્મો કરતાં હિંદુ ધર્મમાં ઓછું છે. શાસ્ત્રપ્રામાણ્ય અને ધર્મોચ્ચારીઓની સત્તાના બંધન બીજા ધર્મોના કરતાં તેને માથે ઓછાં છે. તેનાં દેવદેવીઓ એવો આગવો વાડો બાંધીને નથી બેઠાં જેમાં બીજાં કોઈ દેવદેવીનો પ્રવેશ જ ન થઈ શકે. તેમના મંડળના દરવાજા નવાં દેવદેવીને દાખલ થવા માટે સાવ ખુલ્લા પડેલા છે. એ નવાં આવેલાં દેવદેવીઓને હંમેશાં પરમાત્માના અંશો ગણી અપનાવી સેવામાં આવે છે. હિંદુ ધર્મના આ વલણમાં જેખમ માત્ર એક જ છે. ઉપાસનાઓ ને આચારવિચારો પ્રચલિત છે એટલા માટે જ કદાચ અપનાવાય, અને પ્રગતિ કદાચ અનંત કાળ સગી ખોરંબે પડ્યાં જ કરે, એવો સંભવ રહે છે.

૭. હિંદુ ધર્મ અને ઇસ્લામ

જે ઈતર ધર્મો બહારથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા તેમના ઉપર હિંદુ ધર્મની ઉપર જાણીતી વૃત્તિની છાપ પડેલી છે. હિંદુ ધર્મ એ સેંકડો વરસ દરમિયાન રચાયેલો એક મહાસમન્વય છે. પણ ઇસ્લામ તો એક જ પુરુષની કૃતિ છે, ને તેનો સાર એક જ વાક્યમાં સમાઈ ગયેલો છે : “ અલ્લા સિવાય બીજો કોઈ દેવ નથી, ને મહમદ અલ્લાના રસૂલ છે ” (લા ઈલાહિલ્લહા મહમદ ઉર રસૂલુલ્લા.) આદમ, નોઆ, મૂસા અને ઈસુ વગેરેની મહિમાભાળા પોતે છેવટના મહિષ છે, એવો હઝરત મહમદનો દાવો છે. ખરેખર આતુલાવવાળો અને મૂર્તિપૂજા પ્રત્યેના તિરસ્કારવાળો

તેમનો ધર્મ જગતની સામે અંજાવાતની પેઠે આવી પડ્યો; અને 'કાં તો અમારો ધર્મ સ્વીકારો, નહિ તો તાબે થાઓ,' એવી આજ્ઞા તેણે ફરમાવી. તેણે આખા જગત પર પોતાનું રાજ્ય જમાવવાનો મનસૂબો રાખ્યો હતો. પેંગ'બર સાહેબ જન્મતનરીન થતા પહેલાં અરણ્યસ્તાનના માલિક બન્યા હતા, અને પડોશના દેશો પર ચડાઈ કરવાની સરઘ્યાન કરી ચૂક્યા હતા. ચારે વરસ પછી — ઈ. સ. ૬૩૬ માં — કદીસિયાની લડાઈમાં ઈરાનની સત્તાનો ભાંગીને જૂડો થઈ ગયો. પેંગ'બર સાહેબની હિજરત પછી સો વરસે ઈસ્લામનો વિસ્તાર ઉત્તરે જકસારડીસ નદી સુધી પહોંચ્યો હતો. સિંધ જિતાયું એટલે ઈસ્લામ હિંદુ ધર્મના સમાગમમાં આવ્યો. પશ્ચિમમાં એંટીઓક ઈ. સ. ૬૩૮માં પડ્યું, અને ૬૪૮ માં અલેક્ઝાંડ્રિયા. સાઠ વરસ પછી કાર્થેજને સામ્રાજ્યથી વિખૂટું પાડી દેવામાં આવ્યું, અને સ્પેન પર ૭૧૦ માં ચડાઈ કરવામાં આવી. દૂસરી યાદગાર લડાઈ થઈ તેમાં આલ્સ' માર્ટેલની સરદારી નીચે પશ્ચિમના યોવનજાણે ઈસ્લામના ધસમસતા જુલાળને પહેલવહેલો ફેંક્યો. ઈસ્લામ લડાયક અને કડક શિસ્તને માનનારો હોઈ, બધાં જ ત્યાં એક જ પ્રકારના ધર્મમતો રચે છે, એક જ પ્રકારના કાયદા ધડે છે, એક જ પ્રકારનું બંધારણ ચલાવે છે, ને સર્વત્ર એક જ પ્રકારના રીતરિવાજ પળાવે છે. તેણે મસ્જિદોના આગમનને લગતી કલ્પના યદ્દી ધર્મ પાસેથી, મતામલ અને તપ ત્યાગ સંયમની પ્રણાલિકા ખિરતી ધર્મ પાસેથી, અને યોગ, બક્તિ, ગૂઢવાદ વગેરેની વિચારધારા બારતવર્ષ અને અલેક્ઝાંડ્રિયા પાસેથી લીધેલી છે.

ઈસ્લામનું જે સ્વરૂપ હિંદુસ્તાનમાં વિકસ્યું છે તેના ઘડતરમાં હિંદુ આચારવિચારે ફાળો આપેલો છે. ઈસ્લામનો જે પ્રકાર જનસમૂહમાં પ્રચલિત છે તેના પર હિંદુ ધર્મની અસર પડેલી દેખાઈ આવે છે. શિયાઓ સુન્નીઓના કરતાં હિંદુ ધર્મની ઘણા વધારે નજીક છે. ખોળાઓ, જેમનાં ધર્મતત્ત્વોમાં વૈષ્ણવ અને શિયા સિદ્ધાન્તોનું મિશ્રણ થયેલું છે, તેઓ હજરત અલીને વિષ્ણુના દસમા અવતાર માને છે. સૂફીવાદ^{૫૭} અદ્વૈત

૫૭. સૂફી વિચારોના નમૂનારૂપે નીચેના ઉત્તારા આપ્યા છે :

આનાં કિ તલ્લખચારિ ખુદાએદ, ખુદાએદ,
લાજત બનવણ નારન, શુભાએદ શુભાએદ.
ચીઝે કિ ને નહીંદ શુબ અજ બદરિ ચિ ભયેદ
હસ એરિ શુભા નીસ્ત, કુબએદ કુબએદ.

વેદાન્ત જોડે સામ્ય ધરાવે છે. એ વાદ એકગોવાદિતીયમ્ એવા ઘડતરે માને છે; ઈશ્વરને જ્યોતિષપ કહે છે; અને જગત એ ઈશ્વરનું પ્રતિબિંબ છે એમ માને છે. સૂરીઓ માંસાદાર કરતા નથી; અને પુનર્જન્મ તથા અવતારવાદમાં માને છે.^{૧૮} ઈસ્લામમાં સ્વમતનો જે બારે આમદ હતો તે હિંદુસ્તાનમાં હજવો પડી ગયો. શહેનશાદ અકબર ઈસ્લામ એક જ સાચો ને સંપૂર્ણ ધર્મ છે એવી પોતાની શ્રદ્ધા છોડી દેવા પ્રેરાયા હતા. તેમણે કહેલું કે “ જ્ઞાની માણસો સર્વ ધર્મમાં હોય છે; અને ચમત્કારી શક્તિઓવાળા સંયમી વિચારકો ને પુરવો સર્વ પ્રગ્નઓમાં મળી આવે છે. ” વળી તેમણે કહેલું : “ દરેક માણસ પોતપોતાની પરિસ્થિતિ અનુસાર પરમ તત્ત્વને કંઈક નામ આપે છે; પણ વસ્તુતઃ જે તત્ત્વ અજોય છે તેને નામ આપવું મિથ્યા છે. ” શહેનશાદ અકબરને વિશે મેક્સમુલરે કહેલું કે “ જગતના ધર્મોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ પહેલવહેલો એમણે આદરેલો. ” પણ એમનામાં ધર્મભાવનાની ખામી નહોતી. અકબરના આચરણમાં ગમે તેટલી ત્રુટીઓ હોય, પણ તે સાચી ને શુદ્ધ ધર્મભાવનાવાળા પુરુષ હતા. જહાંગીર કહે છે કે તેના પિતાએ “ કદી એક ટાણુ ખુદાને વિસારે પડવા દીધો નહોતો. ” એ પુરાવાને અણુત દમ્મ ટેકો

અર્થ : (ઈશ્વર કો જે ખોજતે :) સુનો હમદી બાત,
ખોજન હી નાહિં કાજ કહુ, તુમ હી હો વહ, તાત !
હજરુ જુ ખોવી નાહિ તેહિ ક્યોં દ્રંદત અકલાત ?
હુમ સિવાય જગ મેં કશ કુની નાહિં દિખાત.)

મન વ શુદ્ધ વ મન શુદી, મન ન શુદ્ધ વ તન શુદી.

તા કસુ ન ગોવદુ બાદ અમ્ હ, મન હીમરમ્ વ હીમરી.

અર્થ : (મેં વ હુઆ વ મેં હુઈ, મેં બન હુઆ વ તન હુઈ.

અબ તો ન કોઈ ફિર કહે — મેં હસરા વ હસરી.)

ફકા તફાવત હૈ નામ હી કા, દર અસ્લ સબ એક હી હૈં ચારોં;

તો આબિ-સાફી જી મૌજ મેં હૈ, હસીકા જલ્લા હબાબ મેં હૈ.

અર્થ : (હે મિત્રો, દરક કેવળ નામનો જ છે; અસલમાં સહુ એક જ

છ. જે પાણી ચમુડનાં જોળમાં છે તે જ વહેણમાં પણ ચમકે છે.)

— ‘ સમન્વય ’ (ભગવાનદાસ)

પટ*, ‘ દાખિસ્તાન ’ નામના એક ગ્રંથના તરજુમામાં કહેલું છે કે સત્તરમા

સૈકાનો સુબળની નામનો એક પ્રસિદ્ધ સૂફી “ માંસાદાર ન કરતો, મસજિદને

માન આપતો, મંદિરોમાં મંદિરોમાં હિંદુઓના વિધિ અનુસાર પૂજા કરતો,

અને મસજિદોમાં ઈસ્લામની રીત પ્રમાણે નમાઝ પઢતો. ”

આપે છે. તે કહે છે કે “બાદશાહ સલામત એમની નિંદગીની પછેપછ આત્મપરીક્ષણમાં અથવા ખુદાની બંદગીમાં ગાળે-છે.” હિંદુ સાધુ જદ-રૂપને વિષે જહાંગીરે કહેલું કે “વેદાન્તશાસ્ત્ર જે સૂરીવાદનું મળુ શાસ્ત્ર છે તે તેમને બિહવાએ હતું.” શાહજહાંના મોટા દીકરા દારા શિકોહ એક ગ્રન્થ લખ્યો છે, તેમાં એમ પુરવાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કે હિં-અને મુસલમાન વચ્ચેના જે ભેદ છે તે કેવળ ભાષા અને શબ્દને જ લગતા છે. કળીર, નાનક, દાદુ અને બીજા અનેક સાધુસંતાએ હિંદુ અને મુસ્લિમ ધર્મસિદ્ધાન્તોની મેળવણી કરી. બહાઈ સંપ્રદાય^{૫૬} પોકારીને કહે છે કે જગતમાં ધર્મોનો એક બંધુસમાજ હોવો જોઈએ ને તેમાં પ્રવેશ કરવાની સર્વને છૂટ હોવી જોઈએ. એ સંપ્રદાયના સ્થાપક બહા-ઉલ્લાએ એમના શિષ્યોને જે ઉપદેશ આપેલો તેમાં ઝગન કે ધર્મોધપણનો છાંટો નથી. તેમણે કહેલું :

૫૬. બહાઈ ધર્મ આ સંપ્રદાયની સ્થાપના, ઈસ્લામની એક શાખાએ, ઈરાનમાં ઈ. સ. ૧૮૪૪-૪૫ માં શિરાઝના ખીરઝા અલીમહમદ નામના એક જુવાને કરેલી. તે માટે તેમને શાસ્ત્ર તરફથી જહોરમાં મોળીથી કાઢ કરવામાં આવેલા. તે પછી એ સંપ્રદાયમાં ખીરઝા હુસેનઅલી થયા, તેમણે “બહાઈશ્વર” (એટલે કે અલ્લાહનું તેજ) એ નામ ધારણ કર્યું, ને ૧૮૬૩ માં પેરતે અવતાર છે એમ જહોર કર્યું. તે પછી એ સંપ્રદાયનું નામ ‘બહાઈ’ પડ્યું. બહાઈશ્વરને દેશનિકાસ કરવામાં આવ્યા ને ૧૮૬૨ માં તે મરણ પામ્યા. તેમને હિંદુ અને અમેરિકામાં અનુયાયીઓ મળ્યા હતા. “બહાઈઓ ઉચ્ચત મહમદને સાચા પેગંબર અને કુશનને અપીરુએય ગ્રંથ માને છે; પણ મહમદ પેગંબર ઉલ્લા પેગંબર છે ને કુશન એ ઈશ્વરે આપેલો હલ્લો ગ્રન્થ છે એમ માનતા નથી. તેઓ માને છે કે ઈશ્વર તરફથી અપાત્ત કૃતિશાન પ્રગતિ પામતું નવ છે, અને કોઈ ધર્મગ્રંથને ઈશ્વરનો આપેલો હલ્લો ગ્રંથ ન કહી શકાય. કેમકે જેમ જેમ માનવજાતિ આમજ વધતી જાય તેમ તેમ ઈશ્વર તેને સત્યનું વધારે પ્રમાણમાં દર્શન કરાવે છે, ને તે તે યુગને વધારે અનુકૂળ એવી ધર્મશાઓ આપે છે.” આ ધર્મમાં રાષ્ટ્રીય સંકુચિતતા નથી. “આજના બહાઈઓ (જેમની વરતી ઇરાનમાં સારાજ લાખ, અમેરિકામાં આડ લંબર, ને હંગેર, ફાન્સ, જર્મની તથા હિંદમાં છટ્ટીઘવાહ છે) તેઓ માને છે કે માનવજાતિ એક છે; આત્માનો આવિષ્કાર થાય છે તેમાંથી જ સર્વ પ્રકારના ધર્મો જન્મે છે; અને માનવજો સેવાબાજે ઉપયોગની સરીરશ્રમ કરતો જોઈએ. તમારે સ્વેચ્છાએ દાન કરવું જોઈએ — એ આશાએ કે એમ કરવાની વિશ્વશાંતિ ને માનવકુટુંબની સ્થાપનામાં મદદ થાય.” એનસાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા

“ હે બહાનાં બાળકો ! જન્મતની સર્વ પ્રભાઓ સાથે, સર્વ ધર્મોના અનુ-
યાયીઓ સાથે, સંપૂર્ણ આનંદની વૃત્તિથી સંસર્ગ બાંધે ને હજોગજો. એ
સહુને માટે હિતકારક છે તે તેમને યાદ કરાવો : પણ એટલી આવશ્યકતા રાખો
કે હૃદયની વાણી ધર્મોનું કે પરસ્પર વિદ્વેષનું કારણ ન થઈ પડે. ખીત્રે
માણસ જે ન જાણતો હોય તે તમે જાણતા હો, તો તેની જોડે મિત્રતા ને
પ્રેમના શબ્દોમાં વાત કરજો. તે જો એ સ્વીકારે ને હાથકી લે તો તમારું કામ
સંપૂર્ણ. ન સ્વીકારે તો તેને માટે પ્રાર્થના કરજો ને તેને છૂટો મૂક દેજો.
તેને આશ્વસનપૂર્વક બીનબ્યા કરશો નહિ. ”

હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેના જે કલહો હમણાં હમણાં વધી પડ્યા છે તે
જોઈને ખેદ અને શરમ લેપજો છે. રાજકીય અને આર્થિક વિચારોને
ધાર્મિક સવારોની જોડે ભેળવી દેવામાં આવે છે. હિંદુ માટેના નવા
(૧૯૩૫ ના) રાજ્યપંચાંગે રાજકીય સત્તા ને લાગવગની ગોઠવણ
સંખ્યા અનુસાર કરી છે, તેને લીધે એ વૈમનસ્યમાં વધારો થયો છે. એક
તરફ માણસોને પોતપોતાના ધર્મમાં શ્રેષ્ઠ માટેની ખેંચતાણ, ને બીજી
તરફ હોવાઓ ને નોકરીઓ માટેની પડાપડી, એ સેળભેળ થઈ રહ્યાં છે ને
ગોઠાણો વધી પડ્યો છે.

૮. હિંદુ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ

ખ્રિસ્તી ધર્મ પર હિંદુ ધર્મની જે અસર પડી તેનો અભ્યાસ વધારે
રસિક છે. ખ્રિસ્તીઓનાં મનમાં જૂની પ્રજ્ઞાલિકા ને નવા પ્રયોગો બેની
વચ્ચે જેવું ધમસાણુ ચાલી રહ્યું છે એ આ અભ્યાસ પરથી દેખાઈ આવે
છે. ઇતર ધર્મો પ્રત્યે ખ્રિસ્તીઓનું પરંપરાગત વલણ તુચ્છભાવ અને
તિરસ્કારનું છે. બિશપ હીગરનાં લખાણો તેના નમૂનારૂપ છે. એ
પરંપરાનો ઇતિહાસ લાંબો છે. તેણે રાજકીય સત્તાનો ઉપયોગ ધર્મ-
પ્રચારને અર્થે કરેલો.^{૧૦} આજે કાર્મ બાર્થ નામના એક જર્મન ધર્મ-

૧૦. સેન્ટ ફ્રાન્સીસ બેવિયરે તા. ૨૦ મી જાન્યુઆરી ૧૫૪૮ ને રોમ
કોલેજીયથી પોર્ટુગલના રાજા ૩ બ જોનને લખેલું : “ આજે બને એટલા સ્પષ્ટ
શબ્દોમાં જાહેર કર્યું જોઈએ ..... કે આપના કોધગ્રાથી છૂટવાનો અને આપની
કૃપા પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો એક જ છે કે જે દેસોગા તેઓ અમલ ચલાવે છે
ત્યાં બનાવી શકાય એટલા માણસોને ખ્રિસ્તી બનાવવા. ” આફ્રિકામાં શોધ-
ખોળ કરનારા ગોરા મુસાફર રહેનવીએ નવી જાતની તોપ તપાસીને કહેલું :
“ આફ્રિકાની જંગલી જાતિઓમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ અને સરહદોનો પ્રચાર કરવાનું
આ રહ્યું સરસ સાધન છે ! ”

વેત્તા એ પરંપરાના પ્રતિનિધિ છે. તે ખ્રિસ્તી સિવાયના ધર્મોને ખ્રિસ્તી ધર્મના શત્રુ સેષે છે; અને કહે છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મે કદી પણ એ વરઓના ટોળામાં ક્રિકિયારી કરવા બળવું લાજમ નથી. સાચા ખ્રિસ્તીએ ખીજા ધર્મો પ્રત્યે અસહિષ્ણુ બની, તેમના નિમન્ત્રણને ધરીને ના પાડી દેવી જોઈએ. કાર્લ બાર્થ લખે છે : ખ્રિસ્તી ધર્મને ખચર છે ખરી કે, પોતાના ચોગ્ય દર્શનવ્યર્થ સહેજ ગાંઠે રહીને, આ પરધર્મો જોડેના આગામી કલ્પ દાળવાની લાક્ષણિકતા તેની નજર આગળ જ પડેલી છે? એમ ન બનવું જોઈએ એવું જ્ઞાન તેને છે ખરું? અમે તો આટલું જ પૂછીએ છીએ: તેણે કોઈ પણ સંજોગોમાં એ વરઓના ટોળામાં ક્રિકિયારી કરવા બળવું લાજમ નથી એ વાતની તેને જાણ છે ખરી?” તેના કહેવા પ્રમાણે, ખીજા ધર્મોમાં કંઈક પણ કીમતી કે ઉપયોગી તત્ત્વ જોવાના પ્રયત્નમાત્રનો “વિનાશ” કોયે ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ ધર્મોનાં નામ ગમે તે હોય તોપણ, ખ્રિસ્તી ધર્મે તેમની વચ્ચેવચ્ચ ધરી જવું જોઈએ; જે થવાનું હોય તે બંને થાય, પણ જરા પણ મચક ન આપવી જોઈએ; અને ‘ધમ્મિર એક છે ને તે દીન દુઃખી તળમેજાનો બેસી છે’ એ મતલબનો પોતાનો સંદેશો એ ધર્મના અનુયાયીઓમાં ફેલાવવો જોઈએ. “૧૧ ખીજા ધર્મો વસ્તુતઃ એની દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્ય છે. હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તીઓ તરફથી કોલેજની ડેજવંણી વિશે તપાસ કરવાને એક કમિશન નિમાયું હતું. ડૉ. સિંહસે તેના પ્રમુખ હતા. એ કમિશનના રિપોર્ટમાં ખ્રિસ્તીઓના

૧૧૧. ‘હું ખ્રિસ્તી શા માટે છું?’ એ નામની ચોપડીમાં લંડનના ખીરાણે લખ્યું છે : “હું આખી દુનિયામાં ફરી આવ્યો છું, અને મેં જગતના ખીજા ધર્મોને નજરોનજર નિહાળ્યા છે. એમની પાસે પોતાનો જીવનપથ ઉભળનાર પ્રતીપ્ત છે જ નહિ.” ખ્રિસ્તી સંત ઓગસ્ટાઈને આથી સાવ જુડું ને વધારે ઉદારતાવાળું વલણ બતાવ્યું હતું. તેણે કહેલું : “જેમને ફિલસૂફી કહેવામાં આવે છે તેમણે — ખાસ કરીને પ્લેટોના અનુયાયીઓએ — કંઈક સાચા, ને આપણા ધર્મની જોડે મેળ ખાય એવી, વાત કહી હોય, તો આપણે તેને તરછાડવી ન જોઈએ, પણ આપણા ઉપયોગ માટે તેને અપનાવી લેવી જોઈએ ..... હીલન લોકોની બધી વિદ્યામાં નર્ચા બ્રહ્મા ને વહેમી જમો જ ભરેલા છે એવું નથી.” મરહૂમ ‘ડીક’ શેપર્ડે લખેલું : “ધર્મરે એક જ પ્રગ્તને પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું અને ખીજા બધી પ્રગ્તોને અધારામાં રહેવા દીધી, એ વિચાર અસહ્ય છે. ઓછામાં ઓછા જ્ઞાનવાળા સમૂહો બાદ કરતાં ખીજા બધેથી એ વિચારનો લોપ થયો છે.”

હેતુનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે :

“ ખ્રિસ્તીઓનાં મનમાં પાણી ખાતરી છે કે તેમની પાસે એ સદેશો છે તેનાથી જ મનુષ્યજાતિના, અને તેથી હિંદુસ્થાનના, સંવાસેનો કલેસ આવવાનો છે. તેઓ માને છે કે તેઓ પોતે શુભ સમાચારના સદેશવાદક છે; અને તે સમાચાર તેઓ ખીલ્લોળને આપવા હચ્છ છે. તેમની આશા અને હચ્છા એ છે કે હિંદુસ્તાન ખ્રિસ્તી બને. જુદા જુદા ધર્મો જુદી જુદી કામોને માટે ચારા છે; બધા ધર્મો મૂળે એક છે; અને સ્વધર્મમાં જે ચૂદ સંકિત પડેલી છે તેનો સારમાં સારો લાભ ઉઠાવવો એ દરેક ધાર્મિક સમાજનું પોતાનું કામ છે. ”

આમાં શબ્દો સફેદ દળવા વાપર્યાં છે એટલું જ; બાકી વાત તો કાલ્પ બાધે કહી તેની તે જ છે. કેમકે એ રિપોર્ટમાં આગળ પર કહ્યું છે : “ અર્થશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રમાં દેવવાદનો^{૧૨} જે સિદ્ધાન્ત પ્રવર્તે છે તેની બૂરી અસર સામે ટક્કર ઝીંકી શકે એવું તરત હિંદુ ધર્મ કે ખ્રિસ્તીય ધર્મમાં નથી. ” રિપોર્ટમાં એમ પણ કહ્યું છે કે “ બહારથી જે કંઈ આવ્યું તેને વગરવિચારે અપનાવી સેવાનું જે સર્વમાહીપણું અવોમીન હિંદુ ધર્મમાં છે તે એની વિશેષતા છે. ”^{૧૩}

આ વચન એક પ્રતિષ્ઠિત ને વચોગ્રહ પુરુષનાં લખેલાં છે ખરાં, પણ તેને ધણાઓનો ટેકો નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મસંધે લખાવેલાં ઇસિનાં છપન-ચરિત્રોમાંથી પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેઓ તેમના અનુયાયીઓના કરતાં વધારે હિંદુ અને દવાવાન છે.

ખ્રિસ્તીયમાં પરમાત્માના વિરાટ રૂપનું જે વર્ણન અને તેમાંથી દક્ષિત થનો જે ભક્તિભાવ આગળપડતાં તરી આવે છે; જગતના દુઃખ વિશે

૧૨. દેવવાદ (Determinism). મનુષ્ય જે કંઈ કરે છે તે સ્વચ્છાએ નથી કરતો, પણ તેની બહાર રહેલા બળો ને સંજોગો જ તેની પાસે સર્વ કંઈ કરાવે છે, એવો સિદ્ધાન્ત. એનાથી લેણટો તે પુરુષાર્થવાદ. આચાર્ય આનંદશંકર મુને આને માટે અનુક્રમે ‘ ભાવિવાદ ’ અને ‘ પૌરુષવાદ ’ સંજ્ઞા વાપર્યાં છે. (‘ આપણો ધર્મ ’, પૃ. ૫૮૧)

૧૩. આ વિશેષતા પરત્વે ડૉ. એલ. પી. જોન્સ લખે છે : “ ભારતવર્ષના ધર્મપરાયણ પુરુષો, જેમની સંખ્યા ઓછી છે, જેઓ દક્ષ અને નવશૂદ્ર છે, અને જેમના જોડેથી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય છે, તેમનામાં ધણા આપણે ‘ દેશિક ’ (હિંદુ ભાવવાળા) સંજ્ઞાને જે અર્થ કરીએ છીએ તેના કરતાં ધણા વધારે ઊંડા અર્થમાં ‘ દેશિક ’ છે. ”

જે ઊંડા સમજાવનું અને તૃપ્તિપ્રાપ્તિ વાટે એ દુઃખમાંથી નિર્વાણ પામવાની જે ઉત્કંઠાનું દર્શન બૌદ્ધ ધર્મમાં થાય છે; પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાની જે, તાત્કાલિકા હિંદુ ધર્મમાં દેખાય છે; વિશ્વની નીતિવ્યવસ્થા વિશેની આરથા ને તેમાંથી ફક્ત થતો સદાચાર વિશેનો જે આગ્રહ કનકશિવસના સંપ્રદાયમાં દેખા દે છે; એ સર્વને ઉપેક્ષાપાત્ર ગણીને આપણાથી ફેંકી દઈ શકાય નહિ. જગતમાં એક જ ધર્મને ઈશ્વરની વાણી સંભળાઈ છે, અને બીજા ધર્મોમાં તેનો છાંટો સરખો નથી, એમ આજના જમાનામાં માનવું આપણે માટે મુશ્કેલ છે.^{૧૪}

૯. ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ઈતર ધર્મો

કાર્ત્ત્વ્ય આર્થ તો નિઃશંકપણે કહે છે કે અન્ય ધર્મોમાં જે ઈશ્વરદર્શન અને ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર થયાં કહેવામાં આવે છે તે ઈશ્વરના પૂર્ણ જ્ઞાન અને સાક્ષાત્કારની પૂર્વતૈયારીરૂપે નથી, પણ નવાં ભ્રમ છે, ને તે ધર્મોના માણસો ઈશ્વર પ્રત્યે ન જતાં ઊભરી જ દિશામાં ગયા છે. આ વિષયમાં કાર્ત્ત્વ્ય આર્થના વિચારને મતામઢી ને જનૂલી માણસોનો ટેકો કદાચ હોય, પણ ખ્રિસ્તી ધર્મની સામાન્ય પ્રણાલિકા એ વિચારમાં સંમત નથી. બાઈબલના જૂના કરાર (તૌરાત)માં પણ બતાવ્યું છે કે યહૂદી ધર્મ એ વખતમાં આજતા રચાનિક સંપ્રદાયોને મૂળથી ઉખાડી નહોતા નાખ્યા, પણ તેમાં સુધારો કર્યો હતો. યહૂદી પેગંબરોએ ‘સ્વર્ગરામી’ની ઉપાસનાનો નિષેધ કર્યો હતો એ સાચું; પણ એ ‘સ્વર્ગરામી’ પાછી જીસસ-માતા કુમારિકા મેરી રૂપે સજીવન થઈ છે. ત્રિમૂર્તિવાદી ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ શાબ્દિક મુક્તિપ્રમુક્તિ વડે પોતાનાં મનને મનાવે છે કે તેઓ એક જ ઈશ્વરને માને છે; અને એ વિષય પર સારામાં સારી વાત એ કહેવામાં આવી છે કે ઈશ્વર એ એક મૂલ તત્ત્વ હોઈ તેનું બુદ્ધિ સ્વીકારી શકે એવું વર્ણન કે નિર્વચન થઈ શકે એમ નથી. એક તરફ કુમારિકા મેરી, સતો, અને દેવદૂતોની ઉપાસના; અને બીજી તરફ નાનાં નાનાં દેવદેવીઓની પરમાત્માનાં પ્રતીકરૂપે પૂજા; એ બેની વચ્ચે ખરો ભેદ શો છે તે જાણવું મુશ્કેલ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મતત્ત્વનો ઉદય સાત ખાલી જગામાં, કેવળ પરમાત્મા અને જીવાત્માની રચના મુક્ષાકાતને પરિણામે, થયો હતો એવું નથી જ. જે જગતમાં સંપ્રદાયો માંડોમાંડે લડતા હતા અને

ધર્મો એકબીજા સાથે દરીદ્રાર્થ કરતા હતા તે જગતમાં તેનો જન્મ થયા પામ્યો હતો. પાવેટ્ટાઈને તેને નીતિભાવના ને એકશ્વરવાદ આપ્યાં; ગ્રીસે કલા ને ફિલસૂફી આપી; રોમે સુવ્યવસ્થા ને સંગઠન આપ્યાં; અને પૂર્વે ગૃહવાદ ને ભક્તિપરાયણ માનસ આપ્યાં. કાર્લ ગાય્સ જેમ બીજા ધર્મોનો છેદ ઉઘાટી દે છે તેમ ખ્રિસ્તી ધર્મના મદાન તત્ત્વવેત્તાઓ ને શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું નહોતું. કલેમંટ માત્ર ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્રો નહોતો, ફિલસૂફ પણ હતો; અને તેણે ખ્રિસ્તી ધર્મને ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં, ને એ બેનો સમન્વય સાધ્યો. ઓરીજને એક ટીકાનો ઉત્તર આપતાં કહેલું : “ઈશ્વરે જ્યારે ઈશુને મનુષ્યસોકમાં મોકલ્યા ત્યારે જાણે ઈશ્વર દીર્ઘકાળની નિદ્રા લઈને તરત જ જાગ્યો હોય એવું જન્યું નહોતું. ઈશુ તો સદાકાળ માનવજાતિનું કલ્યાણ કરતા રહ્યા છે. જે માણસો થોડા વખતને માટે પણ ઈશ્વરની વાણી ઝીંઝી શક્યા તેમના આત્મામાં એ વાણીનો સંચાર થયા વિના જગતમાં કોઈ પણ સત્કર્મ થઈ શક્યું નથી.” ઓગરટાઈન કહે છે : “જેને ખ્રિસ્તી ધર્મ કહેવામાં આવે છે તે ધર્મ ગ્રામીણ સોહેમાં પણ હતો. માનવજાતિના જન્મકાળથી માંડીને ઈશુના આગમન સગી કોઈ પણ કાળે એ ધર્મ દસ્તીમાં નહોતો એવું નથી. ઈશુનો જન્મ થયો ત્યારે, જે સાચો ધર્મ અગાઉથી આપ્યો આવતો હતો તે ખ્રિસ્તી ધર્મ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો.”

બીજે એક મત છે તે જગતના અન્ય ધર્મોમાં દૈવી તત્ત્વ રહેલું છે એમ તો સ્વીકારે છે, પણ કહે છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ એ સર્વ ધર્મોમાં શિરોમણિ છે; તે ધર્મના વિકાસની પરિસીમા છે; ધર્મરૂપી મંદિરનો કળશ છે; માનવધર્મરૂપી ગિરિરાજનું સર્વોચ્ચ શિખર છે; અને ખ્રિસ્તી ધર્મને આદર્શ રથાને રાખી તેની કસોટી વડે જ ઈતર સર્વ ધર્મોને કસી જોવા જોઈએ. પાલળ વણવેલો પહેલો મત ખ્રિસ્તી સિવાયના બીજા ધર્મોમાં પરમાત્મતત્ત્વ વિલસે છે એ કબૂલ કરતો જ નથી. જ્યારે આ બીજા મતમાં એટલું તો કબૂલ કરેલું છે કે બીજા ધર્મો પણ ઈશ્વરને જાણુવા ને તેની ઇચ્છાને અનુસરવા મથતા હતા. પણ એ કહે છે કે એ જાણ ધર્મો કેવળ ખ્રિસ્તી ધર્મ માટેની પૂર્વતૈયારીરૂપ છે; અને ખ્રિસ્તી ધર્મ અપૂર્વ ને અદ્વિતીય છે.

આ મતના કહેવા પ્રમાણે ખ્રિસ્તી ધર્મ અને બીજા ધર્મો વચ્ચે ભેદ

‘એ’ છે કે ખીજ ધર્મો સારા છે પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ સર્વોત્તમ છે; અને જે સારું છે તે ઉત્તમનું શત્રુ છે. બાઈબલમાં એક જગ્યાએ કહ્યું છે : “ઈશ્વર પ્રાણીન કાજમાં વિવિધ રીતે ને વિવિધ રીતે બોલ્યા પછી, આટલા સમયને અંતે, તેના પુત્ર દ્વારા આપણી ત્રેડે બોલ્યો છે,” એટલે કે સંપૂર્ણપણે ને છેવટનું બોલ્યો છે. ‘ખ્રિસ્તી ધર્મ અત્યે છે?’ એ નામના પુસ્તકમાં ડૉ. મેકનિકલ કહે છે : “ઈસુ એ જ સાચો પ્રકાશ છે, શાશ્વત ને પરમ પ્રકાશ છે; જ્યારે આપણ સદૃ માનવબાળની પાસે — આપણે માનવબાળ છીએ એટલા માટે જ — આપણા અંતરમાં માત્ર તગતગતી મીથુનતીઓ, ધુમાતી જામગરીઓ જ હોય છે, એને પહેલાં તો ઈશ્વરે સ્વહસ્તે જ એતાવેલી, પણ હવે તે ઝાંખાં ટમકતાં દીવડાં સ્પષ્ટ પડ્યાં છે. તેને જો ફરી એતાવવામાં આવે ને મૂળ જાંઠારમાંથી તેમાં તેજ પૂરવામાં આવે, તો જ એ ફરી ઝગઝગાટ બળવા લાગે.” ડૉ. મેકનિકલ અને મરહૂમ ડૉ. ફારકવારના જેવા જે પુરુષો આવે મત ધરાવે છે તેઓ, ખ્રિસ્તી ધર્મને દેશકાળને અનુકૂળ બનાવવા માટે, હિંદી પ્રજાનાં ધર્મશાસ્ત્રો ને તેમના વિધિઓનો ઉપયોગ કરે છે. પણ એ દિશામાં અમુક દહે ગધા પછી તેમને લાગે છે કે હવે તો સામે ભેખડ આવીને ઊભી રહી છે, ને તેની તરફ આંખ મીંચાય એમ છે જ નહિ. એટલે તેઓ કહે છે : “આપણા ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એવો એક અવિચળ અંશ રહેલો છે જે કોઈ માણસની ખાનગી મિલકત નથી કે તેને એ વેચીસાડી કે ખરીદી શકે.”^{૧૫} સાચ અને જૂઠું એ એકબીજાની સામે મોસ્યો માંડીને બેઠેલા શત્રુઓ છે. ઉપર જણાવ્યો એવા વિચારવાળા લોકો કહે છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મે ખીજ ધર્મોથી અળગા, એકલા અટુલા, ઊભા રહેવાની જરૂર નથી; પણ તેને કેવળ ખીજોને મુકાબલે સારો, મનુષ્યોના અનેક પ્રયત્નોમાંનો એક, તો ગણવા ન જ દઈ શકાય.

ઉપર જે બે મત ગણાવ્યા તેના જેવા વિચાર સર્વ પ્રચારક ધર્મોમાં હોય છે. એવો દરેક ધર્મ, પૂરેપૂરી સત્યનિષ્ઠાપૂર્વક, માને છે કે સાચું તેજ તેના એકલાની જ પાસે છે; જ્યારે ખીજ ધર્મો તો તેજના આભાસ-રૂપ છે, તે આપણને આંધળાઓત બનાવી તેજને જેવા દેતા નથી, અને

૧૫, ડૉ. ફ્રીડ નાગનો એક ખ્રિસ્તી લેખક લખે છે : “ત્યાં જગી આપણે મન વચન કર્યું ખ્રિસ્તી હોવાનો મત કરતા હોઈએ, ત્યાં જગી આપણે ખીજનો કરતાં ચડિયાતા છીએ એવી વૃત્તિ આપણે કેળવવી જ નોઈએ.”

ઊલટા આપણને લલચાવી તેજથી અવળા દિશામાં લઈ જાય છે. જે ધર્મ જ્યારે વધારે સમજણો થતા મથે છે ત્યારે કહે છે કે તેનું પોતાનું તેજ અને ખીજા ધર્મોનું તેજ એ બે વચ્ચેનો સંબંધ સૂચવે અને તારાઓ વચ્ચેના સંબંધ જેવો છે; અને પેલા નાના દીવાઓ જ્યાં લગી પોતાને ગોણુ પડે સંતોષપૂર્વક રહેતા હોય ત્યાં લગી તેના પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખવી જોઈએ.

૧૦. મહાસમન્વય

ક્રેટલાક ખ્રિસ્તીઓ આ ઉપરાંત એક ત્રીજો મત ધરાવે છે. એ મત હિંદુ ધર્મની વૃત્તિને મળતો છે. તે ધર્માન્તરની સાવ વિરુદ્ધ છે. આ વર્ગની સંખ્યા વધતી જાય છે. સિરિયન સંપ્રદાયના ખ્રિસ્તીઓ, જેમનો સંપ્રદાય હિંદુસ્તાનના સર્વ ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયોમાં જૂનામાં જૂનો છે, તેઓ ધર્માન્તર પ્રવૃત્તિની વિરુદ્ધ છે. પાછળથી ખ્રિસ્તી યથેચ્છા લોકોમાં પણ આવો મત ધરાવનારાઓનું પ્રમાણ વધતું જાય છે.^{૧૧} ૧૯૨૬માં જેક્સમેમમાં આન્તરરાષ્ટ્રીય મિશનરી પરિષદ બરાઈ હતી. તેણે નહેરુ કરેલું : “ખીજા માણસો પર, તેમના કલ્પિત સ્વાર્થને સારુ તેમના

૧૧. રાજકુમારી અમૃતકુંવર લખે છે : “કેદને વટલાવવાની કે ખીજા માણસ પાસે તેનો ધર્મ બદલાવવાની ઈચ્છામાં મને હંમેશાં અહંકારની ગંધ આવી છે. એ હિંસક મનોવૃત્તિ છે; અને આ વસ્તુ જે પ્રેમના સિદ્ધાન્તને સારુ ઈસુ ખ્રિસ્ત જીવ્યા ને જેને સારુ તેમણે પ્રાણ આપ્યા તે સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ જ હોવી જોઈએ..... હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જે અસ્પૃશ્યતાનો રાધ છે તે ઘોઈ કાઢવાનો જ્ઞાનપૂર્વક પ્રયત્ન નથી કરવામાં આવતો; છતાં હિંદુ ધર્મમાં જે અસ્પૃશ્યતા છે તેનો પ્રેરણાબદ્ધ એટલો બધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે કે હરિજનોના ટોળાંનાં ટોળાંને એકસાથે એકસામટાં કહેવાતા ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આણવાના પ્રયત્નો થયા છે. ‘હોવાતો ખ્રિસ્તી ધર્મ’ હું નભીજીએ કહું છું, કેમકે મને ખબર છે કે આ ગરીબ લોકોમાંથી જેમની સાથે મેં વાત કરી છે — ને મેં ધણીની સાથે વાત કરી છે — તેમાંથી કાંઈ મને એના ધર્માન્તરનો આધ્યાત્મિક અર્થ સમજાવી શક્યો નથી.....હિંદુ ધર્મમાં ઈસુને માટે સ્થાન નથી? હોડું જ જોઈએ. જે માણસો સત્ય અને વહિા દ્વારા દેશરની ઉપાસના કરવા ઈચ્છે છે તેઓ સત્યનારાયણપી પરમાત્મા પાસેથી પ્રેરણાનું પાન કરનાર કોઈ ધર્મ ધર્મની કક્ષાની બહાર હોય એવું હું માનતી નથી. જન્મે ખ્રિસ્તી એવા હિંદીઓમાં આવા વિચાર ધરાવનાર હું એકલો નથી એવી મારી ખાતરી છે.” (હરિજનજંઘુ, ૭-૨-૩૭)

* જીવેને ધારી દિશામાં દોરવા માટે, આચારવિચાર પરાણે ઠોડી બેસાડવા માટે એવા ધાર્મિક સામ્રાજ્યવાદનાં કંઈ પણ લક્ષણ દેખાય, તે અમે તેમાં બળવાના નથી. અમે જે ઈશ્વરની આજ્ઞાને અનુસરીએ છીએ તે અમારી ઇચ્છાઓને માન આપે છે; અને અમે ખીજાઓની ઇચ્છાઓને માન આપવા માગીએ છીએ.”^{૬૭} જેઓ ઈશ્વરની અને આત્માની દસ્તીનો ઈનકાર કરે છે તેમના હુમલા સામે ટક્કર ઝીંઘવામાં ખ્રિસ્તી ધર્મને સાથ આપવા ખીન-ખ્રિસ્તી ધર્મોને એ પરિપક્વ નિવેદનમાં નિમંત્રણ આપેલું છે : “ખીન-ખ્રિસ્તી ધર્મોના અનુયાયીઓને અમારી વિનંતી છે કે જગતમાં જડવાદ વધી રહ્યો છે છતાં તેઓ અદૃષ્ટ ને નિત્ય તત્ત્વ પરનો પોતાનો વિશ્વાસ કાયમ રાખે, અને ધર્મશાસ્ત્રનાં સર્વ અનિષ્ટોની સામે લડવામાં અમને સાથ આપે.” જગતને આજે કંઈ વસ્તુની અતિશય જરૂર છે તે આ પરિપક્વ જાણે છે. તેમજ જગતમાં જેટલા આસ્તિક,

૬૭. મિ. બરનાડ' દ્વુકસ 'અવર ટાર્ક ઇન ઇડિયા' એ નામના પુસ્તકમાં ધર્માન્તર અથવા વટાળ અને ધર્મોપદેશ એ બેની વચ્ચે ભેદ પાડે છે. ધર્માન્તરને ઈસ્રુએ વખોડી કાઢેલું, ને કહેલું : “હે લલિયાઓ અને કારીસીઓ, હે પાખંડીઓ, ફિટકાર છે તમને ! કેમકે તમે એક માણસને વટલાવી તમારા ધર્મમાં લાવવાને દરિયા ને ધરતી ખૂંદી વખો છા; અને જ્યારે તે ધર્મમાં આવે ત્યારે તમે એને તમારા કરતાં બેવડો પાપી બનાવો છા.” ઈસ્રુએ કહેલું કે “તમે જાઓ, અને પ્રજુના રાજ્યની ભહેરાવ ડેરડેર કરો.” એ વચનમાં માત્ર ધર્મોપદેશની વાત હતી એમ મિ. દ્વુકસ માને છે. એને વિષે તે લખે છે : “પ્રબના ધાર્મિક વિકાસમાં આનુવંશિક સંસ્કારનો નિયમ કપયોગી છે એમ માત્ર ધર્મોપદેશ કરીને સંતોષ પામનારાઓ માને છે. ભારતવર્ષમાં ધાર્મિક આચારવિચારનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે, તેને ઈશ્વર સૈકાઓ દરમ્યાન વિકસાવતો રહ્યો છે; અને એ પ્રકારને ભારતવર્ષ અને જગતના દિતને કાળે સાચવી રાખવો જોઈએ.” વધારામાં તે કહે છે કે ભારતવર્ષ જે તેની સ્વતંત્ર ધાર્મિક પ્રતિભા શુભાવી બેસે તેા એથી જગતને એવી ખોટ જશે જેનું ક્ષેત્ર માંડી નહિ સમાય ને જે દી પૂરી નહિ સમાય. “દિંદુનો દિંદુ તરીકે કપ્પાર સાધવો જોઈએ.” ડૉ. ફ્લેમિંગ મિસને વિધેના તેમના પ્રબનમાં ‘પરસ્પર આપણે’ની વાત કરે છે. તે કહે છે કે સામ્રાજ્યવાદી દળને જે મિશનરી પ્રચાર આણે છે તેની સામેના દોષ વાજબી છે. તેમને લાગે છે કે ફરેક પ્રબને ફરેક કંઈક ખાસ યક્ષિસ આપેલી છે, અને તે પ્રબને જગતની સંસ્કૃતિમાં કંઈક ફાળો આપવાનો દોષ છે જેટલું સમજવા જેટલા નિષ્પક્ષ આપણે બનવું જોઈએ.

સેશ્વરવાદી, આત્મવાદી લોકો છે તે સહુનો એક બહુસમાજ રચાવે
જોઈએ, એ જ્ઞાન પણ પરિપક્વ છે. અમેરિકામાં ખ્રિસ્તી ગૃહસ્થોનું
એક કમિશન નિમાયું હતું, તેના નિવેદનમાં કહેલું કે લોકો પરાપૂર્વથી
ધર્મની જે પ્રણાલિકાને અનુસરતા આવ્યા હોય તેને વિશેની તેમની શ્રદ્ધાને
નગણી પાડવામાં ડાહ્યાપણ નથી. “પ્રણાલિકાનાં જૂરાં તત્ત્વોની સાથે
તેનાં સારાં તત્ત્વો પણ ઘસડાઈ જાય એ જોખમ ખરેખર રહેલું છે.
જૂની સંસ્કૃતિઓના અંકુશની જગા લઈ શકે એવી કાઈ વસ્તુ રહેશે
નહિ. જૂની સંસ્કૃતિઓના મૂળમાં ગમે તેવી અવળા કલ્પના હશે તોપણ
તે ઓછામાં ઓછું સમાજની વ્યવસ્થાને તો ટકાવી જ રાખતી હતી.”^{૧૮}
સ્વધર્મને ખીજા ધર્મોનો સાથી ને સહચર બનાવવો એ મિશનરીઓનું
ખરું કામ છે. “ખ્રિસ્તી ધર્મે જે આત્મગાનના ક્ષેત્રમાં ઊંડા ઊતરીને
તેનો તાગ કાઢવો હોય તો તેને આટે મોટી આશા એક જ છે. તે એ
કે તેણે પૂર્વના દેશોના જીવનની સાથે પોતાના જીવનને વધારે પ્રમાણ્યમાં
બેળવવું. હવે પછી ધર્મ ધર્મ વચ્ચેનો સંબંધ તે એક જ સત્યની શોધમાં
જોડાયેલા સાથીઓ કે સહચરો જેવો હોવો જોઈએ; ને એ પ્રકારનો
સંબંધ ઉત્તરોત્તર ગાઢ થવો જોઈએ.” જુદા જુદા માણસો ભેગા થાય;
તેમના જ્ઞાનની એકબીજા પર અસર પડે તેમાંથી નવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય;
વિચાર અને સંસ્કૃતિના ખીજા પ્રવાહોની સમજ વધવાથી માંદોમાંદો ચર્ચા
અને આપમે આપ; એ બધાને લીધે સત્યનું આકલન વધારે ઊંડું ને વધારે
વિશાળ બનતું જાય છે. “સત્યના ક્ષેત્રમાં તમામ વાડો અને ખાનગી
મિલકતો નકામી છે; અંતિમ સત્ય ગમે તે હોય, તે પ્રત્યેક જીવતા ધર્મને
ધ્વિર તરફથી મળેલી જ્ઞાનની બેટ છે.” જગતમાં સહુને લાગુ પડનારો
એક નૈતિક અને ધાર્મિક આદર્શ છે, તે આખી મુધરેલી દુનિયા પર અસર
પાડે છે. દરેક પ્રજા એ આદર્શનું દર્શન પોતાના ધર્મમાં કરવા મથે છે; અને
ત્યાં તેને એનું દર્શન થાય છે પણ ખરું. ખીજા સંજ્ઞોમાં કહીએ તો, આ

૬૮. આ મત સ્વીકારનાર ને તેનો પ્રચાર કરનાર ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ
પણ છે. વેરિયર એલવીન કહે છે : “હું ગ્રાંટ લોકોની વચ્ચે રહું છું ને
મને તેમના પર પ્રેમ છે. મેં તેમના ધર્મમાં કદી હસ્તક્ષેપ કર્યો નથી. કાઈ
ગ્રાંટ મારી પાસે આવીને ખ્રિસ્તી બનવાનું કહે છે તો હું ના પાડું છું. હું
પોતે માનું છું કે સહુ આવી તટસ્થતાની શક્તિ કેળવે ને એ લોકોના પેઢીદાર
આદ્યા આવતા ધર્મમાં ફળદ્રુપ ન ફેરે તો સાફ થાય.”

નિવેદન એમ કબૂલ કરે છે કે કેઈ પણ ધર્મ અત્યારે છે તેવા રૂપમાં અન્તિમ નથી, અને દરેક ધર્મ આજના કરતાં સારું રૂપ ધારણ કરવા મથી રહ્યો છે. તેમાં એવો કાળ આવવાની આશા પ્રગટ કરી છે ત્યારે “જે નામો અત્યારે માણસોને એકબીજાથી વિખૂટા પાડે છે તે નામો- માંથી એવો ફટ પડાવનારો અર્થ નીકળી જશે.” ડૉ. ઇમ કહે છે : “તેઓ એને છુદ્ધ કહે કે ખ્રિસ્ત કહે તેની ઝાઝી પરવા નથી. આપણે શબ્દો સામે ન જોતાં વસ્તુતત્ત્વ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.”

આમ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ ઇતર ધર્મો પ્રત્યે જે વક્ષણ ધારણ કરે છે તેમાં જુદા જુદા ત્રણ પ્રકાર છે : સંકુચિત, મધ્યમ, અને ઉદાર. જેમ બીજા ક્ષેત્રોમાં તેમ અહીંયાં પણ ભવિષ્યની આશાએનો આધાર ઉદારમત-વાદીઓ ઉપર છે; સાંકડા મનના પ્રગતિવિરોધીઓ કે પ્રાચીનપંથીઓ પર નથી. (જે માણસો ઇશ્વર પર સાચી આશ્ચર્યા રાખે છે તે તેની ઇચ્છા અનુસાર ચાલવા મથે છે તેમને જે આપણે પ્રેમભાવે એકઠા કરીશું નહિ, આપણે ઇશ્વરસ્વરૂપ વિષેના મતભેદને કારણે એકબીજાના જીવ લેવાનું ચાલુ રાખીશું, તો આપણે માત્ર લોકોની ઇશ્વર વિશેની શ્રદ્ધાને નબળી પાડીશું એટલું જ. જગતના મહાધર્મો પોતે માનવજાતિના આધ્યાત્મિક જીવનને પોષવા ને ખીલવવાના મહાકાર્યમાં રોકાયેલા મિત્રાચારીવાળા ભાગીદારો છે એમ માનવાને બદલે જે માંહોમાંહે લડી મરવામાં પોતાની શક્તિ વેડફી નાખવી ચાલુ રાખે, તો ધર્મશૂન્ય સમાજસેવા અને નીતિપ્રવણ જડવાદ એ બે જડપોરે આગળ વધશે એમાં લવચેશ શંકા નથી. અશાન્તિ ને અવ્યવસ્થાવાળા આજના જગતમાં અનાસ્થા ને નાસ્તિકતાં કેટલી વધી ગઈ છે તેનું આપણને બહુ જ ઓછું જ્ઞાન છે.) જૂંડા વહેમો માણસો પાસે પોતાનો સ્વીકાર કરાવવા માટે પરાવાર મહેનત કરી રહ્યા છે. એવે સમયે આપણે જરા પણ ડગ્યા વિના એવો નિશ્ચય ટકાવી રાખવો ધટે છે કે આખી માનવજાતિ એ, એક સંયુક્ત ને અવિભક્ત પ્રજા રહેશે; સુસ્તીમ અને ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ અને હિંદુ એક જ નિઃશયી બંધાઈને જોગા બિગા રહેશે; એમની એ નિષ્ઠા જૂતકાળ પ્રત્યે નહિ પણ ભવિષ્યકાળ પ્રત્યે હશે; તેઓ કેઈ એક પ્રજાના ઇતિહાસને કે એક ભૌગોલિક પ્રદેશને વશદાર નહિ રહે, પણ એક વશુધારી કુટુંબ રચવાનું અને બિન્ન બિન્ન ધર્મો જેની શાખામાત્ર છે તેવા એક વિશ્વધર્મ સ્થાપવાનું મહાસ્વપ્ન સેવતા હશે. આપણી છૂટી છૂટી પડેલી ધાર્મિક

પ્રજ્ઞાવિકાઓ એકદેથી ને બિજાવેવાળી છે એ આપણે નમ્રભાવે કબૂલ કરવું જોઈએ; અને એ સર્વ શાખાઓ જે મૂળ પ્રજ્ઞાવિકારૂપી થડમાંથી બેપણ છે તે થડ તરફ આપણી નજર વાળવી જોઈએ.^{૬૯}

પ્રત્યેક ધર્મે કોઈ ને કોઈ ધર્મગુરુઓનાં ચરણ સેવ્યાં છે; પણ એ ધર્મગુરુઓએ એ ધર્મની સત્તા આગળ કદી માથું નમાવ્યું નથી. આ ક્રિયા માનવજાતિના ઇતિહાસમાં કદી ન થવા પામી હોય એટલા મોટા પ્રમાણ પર આજે ચાલી રહી છે; અને ધર્મ ઉપર તેની ધણી જ ઊંડી અસર પડવાની છે. ધર્મોની સામે આજે વિશાળ ક્ષેત્ર મોકળું પડેલું છે. તેમાં તેઓ એકબીજાને તેમના અન્તર્ગત આત્મા શોધી કાઢવામાં ને પોતાનો સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવામાં મદદ કરી રહ્યા છે. સૈકાઓ સગી આસેનો રાષ્ટ્રીયતા ને સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ, અને નૈષ્ઠિક પુરુષાર્થ, એ બેને પરિણામે માનવજાતિને જે કલ્પનાઓ ને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાં છે તેની આપમે એ ધર્મો વચ્ચે ચાલી રહી છે. તેને લીધે માણસોનાં અંતરનાં જાંડાણમાં જગતના એકીકરણની વિશાળ ભાવના ખીસવા લાગી છે. કદાચ અગ્રણ્યે પણ બીજાં દષ્ટિબિંદુઓ વિષે આદર વધતો જાય છે; ઇતર સંસ્કૃતિઓનાં મહામૂલ્યાં રત્નોની પરખ અને કદર વધારે થવા લાગી છે; અને એકબીજાના નિઃસ્વાર્થ હેતુ વિષેનો વિશ્વાસ પણ વધતો જાય છે. આપણે ધીમેધીમે સમજવા લાગ્યા છીએ કે જગતમાં જે એક મહાસમન્વય કરવો હોય, તો જુદાં જુદાં વિચારો ને મતો ધરાવનારા આસ્થિક માણસો એકબીજાને સાચ આપતા ને મદદ કરતા ચાલ્યે ચાલ્યે જઈ રહ્યાં છે. મનુષ્યની ધાર્મિક કુશળતા વડે જગતનું ભૌતિક એકીકરણ તો ચાલી રહ્યું છે; પણ એ જગતની ઈમારત જે આધ્યાત્મિક પાયા પર રચવી હોય, તો તે તો આવા મહાસમન્વય વડે જ બની શકે એવું છે.

૬૯. સરખાવો અધ્યાપક હોર્કિંગનાં વચન: “આપણે કબૂલ કરવું પડશે કે જગતમાં એક વિશ્વધર્મ હરની ધરાવે છે. આપણે ધાર્મિક સંપ્રદાયોને જુદાં જુદાં નામ આપીએ છીએ ખરા, પણ વસ્તુતાએ તેઓ જુદાં નથી. તેઓ એકબીજામાં ભળી ન શકે એવા સ્વતંત્ર જીવક્ષુ નથી. પરમાત્મા વિષેની જે શ્રદ્ધા મનુષ્યોમાં સર્વ દેશકાળમાં જેવામા આવે છે તેમાં તેઓ બધા ભળી એકરસ થઈ જાય છે.”

પરિશિષ્ટ ૧

(૧)

‘વિશ્વનિયન્તા કાશ ભગવાન અનેક ધર્મના તન્તુઓમાંથી એક ધર્મરૂપ મહાપટ વણી રચ્યા છે. પણ એ પટ બનાવવાથી તન્તુઓનો સોપ થતો નથી. તે જ પ્રમાણે સર્વ ધર્મની એકવાક્યતા યવાથી તે તે ધર્મનું વિશેષ સ્વરૂપ હુપ્ત થતું નથી. બિલકુલ એ વિશેષ સ્વરૂપ રહે, રૂપાન્તર પ્રાપ્ત કરીને પણ રહે, એ તરેહની એકવાક્યતા પરમાત્માને ઈષ્ટ છે..... જગતના વિવિધ ધર્મોમાં પ્રધાનગૌણભાવ નથી. સર્વ ઈન્દ્રિયગોચર લૌકિક ધર્મ એક ઈન્દ્રિયાતીત અલૌકિક ધર્મના આવિર્ભાવ છે.’ — આ. બા. મુન: ‘આપણે ધર્મ’, પૃ. ૭૧૪-૫. “સર્વ ધર્મની સેવા એ પ્રત્યેક ધર્મનું કર્તવ્ય છે — અતિથિસેવા એ પ્રત્યેક ગૃહસ્થનું કર્તવ્ય છે એ ન્યાયે.” — ‘આપણે ધર્મ’, પૃ. ૭૪૮.)

(૨)

“મારામાં કોમીવાદ બિલકુલ નથી, કેમકે મારો હિંદુ ધર્મ સર્વ-સહિષ્ણુ છે. એને નથી ઈસ્લામનો વિરોધ, નથી ખ્રિસ્તી ધર્મનો વિરોધ, કે નથી બીજા કોઈ પણ ધર્મનો વિરોધ. એને તો ઈસ્લામ પ્રત્યે સહભાવ છે, ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે સહભાવ છે. જગતના બીજા તમામ પ્રચલિત ધર્મો પ્રત્યે સહભાવ છે. મારે મન હિંદુ ધર્મ એ એક જ મહાવૃક્ષની અનેક શાખાઓમાંની એક છે.” — ગાંધીજી: ‘ધર્મસંસ્થાપન’, પૃ. ૫૦-૧.

“બીજા ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ રાખવાના મૂળમાં પોતાના ધર્મની અપૂર્ણતાનો સ્વીકાર આવી જ જાય છે. અને સત્યની આરાધના, અર્ધિસાની કસોટી એ જ શીખવે..... જો આપણે અપૂર્ણ તો આપણે કંઈપણે ધર્મ પણ અપૂર્ણ. સ્વતંત્ર ધર્મ સંપૂર્ણ છે. તે આપણે જોયો નથી, જોમ ઈશ્વરને જોયો નથી. આપણે માનેલો ધર્મ અપૂર્ણ છે ને તેમાં નિત્ય ફેરફારો થયાં કરે છે, થયાં કરવાના. આમ થાય તો જ આપણે ઉત્તરોત્તર ચડી શકીએ; સત્ય પ્રતિ, ઈશ્વર પ્રતિ રોજ ને રોજ આગળ જતા જઈએ. અને જો મનુષ્યકલ્પિત બધા ધર્મ અપૂર્ણ માનીએ, તો પછી કોઈને બિંચનીચ માનવાપણું રહેતું નથી. બધા સાચા છે, પણ બધા અપૂર્ણ છે તેથી દોષને પાત્ર છે. સમભાવ હોવા છતાં

આપણે તેમાં દોષ જોઈ શકતા હોઈએ. પોતાનામાં પણ દોષ જોઈએ. એ દોષને લીધે તેનો ત્યાગ ન કરીએ પણ દોષ ટાળીએ. આમ સમભાવ રાખીએ એટલે બીજા ધર્મોમાં જે કંઈ ગ્રાહ્ય લાગે તેને પોતાના ધર્મમાં સ્થાન આપતાં સંકોચ ન થાય, એટલું જ નહિ પણ એમ કરવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય. બધા ધર્મો ઈશ્વરદત્ત છે; પણ તે મનુષ્યકલ્પિત હોવાથી, મનુષ્ય તેનો પ્રચાર કરતો હોવાથી, તે અપૂર્ણ છે. ઈશ્વરદત્ત ધર્મ અગમ્ય છે. તેને બાધમાં મનુષ્ય મૂકે છે, તેનો અર્થ પણ મનુષ્ય કરે છે. કોનો અર્થ સાચો? સદૃષ્ટ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ, ત્યાં લગી એ દૃષ્ટિ વર્તે ત્યાં લગી, સાચા. પણ સદૃષ્ટ ખોટા પણ હોવાનો અસંભવ નથી. તેથી જ આપણે બધા ધર્મ પ્રત્યે સમભાવ રાખીએ. આમાં પોતાના ધર્મ પ્રત્યે ઉદારીનતા નથી આવતી, પણ પોતાના ધર્મ પ્રત્યેનો પ્રેમ આંધળો મટી જ્ઞાનમય થાય છે, તેથી વધારે સાત્ત્વિક, નિર્મળ બને છે. બધા ધર્મ પ્રત્યે સમભાવ આવે તો જ આપણાં દિવ્ય ચક્ષુ ખૂલે. ધર્માન્યતા ને દિવ્ય દર્શન વચ્ચે ઉત્તર દક્ષિણ જેટલું અંતર છે. ધર્મજ્ઞાન ચતાં અંતરાયો કાઢી જાય છે અને સમભાવ પેદા થાય છે. આ સમભાવ ઈશ્વરતાં આપણે આપણા ધર્મને વધારે ઓળખવાના ... ધર્મનું મૂળ એક છે, જેમ વૃક્ષનું; પણ તેને પાતરાં અસંખ્ય છે." — ગાંધીજી : 'મંગળપ્રભાત', પૃ. ૬૦-૩.

(૩)

■ અનેક ધર્મ જગતમાં વિદ્યમાન છે, પોતપોતાના ધર્મને સર્વે સત્ય કહે છે, અન્યને અસત્ય કહે છે, એ બધી વ્યવસ્થા પણ હવે અધિકાર-નિર્ણયથી ચર્ચા રહી. કોઈ પણ ધર્મ કોઈના દેશનો વિષય જ રહ્યો નહિ, કેમકે સર્વ પોતપોતાના અધિકાર અનુસાર વર્તે છે અને ઉત્તરોત્તર અધિકારવૃદ્ધિ માટે ઈચ્છા કરે છે. ઈશ્વરની અમુકના ઉપર કૃપા છે ને અમુકના ઉપર અકૃપા છે, કે ઈશ્વર શુરુ આદિની કૃપામાત્રથી જ મુક્તિ થાય છે, એ વાતનો ગોતામાં અવકાશ જ નથી. સમોડદં સર્વમૂલેષ ન મે દ્વેષ્યોડસ્તિ ન પ્રિયઃ (હું સર્વ જૂતને સમાન છું, મારે કોઈ દ્વેષ્ય નથી કે પ્રિય નથી) એમ ભગવાને સ્પષ્ટ કહ્યું છે. અને જે જે અન્યધર્માનુયાયી છે તે પણ શ્રીભગવાનની — અભેદમય એક બ્રહ્મની જ — પૂજા કરે છે, એમ પણ જણાવવાને ચેડવ્યન્યદેવતામક્ષા યજન્તે ધ્રુવ્યાન્વિતાઃ । તેડિ મામેવ

કૌંતેય યજન્ત્યવિધિર્વક્ત્રમ્ એમ કહી બતાવ્યું છે. કિંચિદ્વિના ત્યાં સુધી ભગવાને અધિકારીના અધિકારને માન આપી, ઉત્તરોત્તર આગળ વધવાના ઉત્સાહમાં વધારો કરવા કહ્યું છે કે યો યો ચાં ચાં તન્ મક્તઃ ધ્રુવમાર્ચિતુ- મિચ્છતિ । તસ્ય તસ્યાચર્ણા શ્રદ્ધાં તામેવ વિદયામ્યદમ્ (જેની ત્યાં શ્રદ્ધા હોય ત્યાં જ હું તેને શ્રદ્ધાની અચ્છતા કરી આપું છું). આમ હોવાથી કોઈ પણ ધર્મ કોઈને પણ તિરસ્કારવા મોઝ્ય નથી; અમુક જ ધર્મ સારો છે એમ કહેવાનું નથી. સ્વર્ણને નિષ્કં એયઃ એ વાત અધિકાર ત્યાં સુધી પરમ પ્રકર્ષને પામ્યો નથી ત્યાં સુધી સર્વને સમાન છે; અને કોઈને કોઈનો દેવ કરવો એ ધર્મનું રહસ્ય ન સમજી અધિમાર્ગે જવાનું, આસુરો પ્રકૃતિનું, લક્ષણ છે. સર્વેવનમસ્કારઃ કેસવં પ્રતિ ગચ્છતિ એમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહેયું છે. પન્થ, સંપ્રદાય, મત, દર્શન, કે આર્ય, અનાર્ય ઇત્યાદિ બેદબાવથી પ્રવર્તતા ધર્મમાનનો પરસ્પર કમલ કેવલ અસાનમૂલક છે, યોગ્ય અધિકારીએ કદાપિ તેમાં ન પડતાં સર્વ ઉપર સમાન દષ્ટિ રાખી પોતાનું કર્તવ્ય કયો જવું એમ શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ છે. ભદ્રેષ્ટા સર્વભૂતાનામ્, ગમઃ સત્રૌં ચ મિત્રે ચ, એમ કહી સર્વને સમાનતાનો જ બોધ ભગવાને કયો છે. અને દેશધર્મ, જાતિધર્મ, વર્ણ-ધર્મ, અમુક પન્થ સંપ્રદાયાદિ ધર્મ, આર્ય અનાર્યાદિ ધર્મ, સર્વનો ઉપાસ્ય હું એકનો એક જ છું એમ જણાવતાં, અબેદનેર બોધ કરવા સર્વધર્માન્વરિચય્ય મામેકં દારણં વ્રજ, એમ છેવટ પરમ રહસ્યરૂપે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે. — મ. ન. દિવેદી : શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૪૩-૪.

(૪)

(દિંદુ મુસલમાનનો સમન્વય સાચો છે; કેવળ કલ્પના નથી, વાસ્તવિક સત્ય છે. દેશના દિંદુ અને મુસલમાનની નસોમાં એક જ સોહી વહે છે;) તેમાં આર્ય દ્રાવિડ ને શક (સિયિયન) સોહીના પ્રવાહો મિશ્રિત થયેલા છે. આપણે બે કોમે મળીને એક બાપા ધડી છે; જાને કોમના માણસો તે વાપરે છે. આપણે વૈવિધ્યમાંથી સંવાદનું — સમન્વયનું — સર્જન કર્યું છે; અકળર અને કળીર એનાં ઉત્તમનન ઉદાહરણો છે. દિંદુ ને મુસલમાન વિચારધારાઓએ એકબીજા પર અસર પાડી છે. ધર્માન્તર કરીને ખ્રિસ્તીમાં ગયેલા દિંદુઓ મુસલમાન આલિમ જન્મા છે જંગાળના રાગના પ્રધાનો જેવા મુસલમાનોનું ચૈતન્ય સંપ્રદાયના મહાન વૈષ્ણવ ગોરવામી રૂપા ને સનાતનમાં રૂપાન્તર થયું છે. ગુરુ નાનક ને કળીરના

ઉપદેશો, અને જેનો ધર્મગ્રન્થ ‘દયાવતારી’ વિષ્ણુના અવતારોને માને છે એવો ખોખ સંગ્રહાય, એ હિંદુ મુસલમાનના ગાઢ સમાગમમાંથી જ ન-એલાં છે. ગામડાંમાં હજુ જૂતકાળ છેક લુપ્ત નથી થઈ ગયો; તેના અવશેષો બાકી છે. ત્યાં આજે પણ હિંદુ અને મુસલમાન એક ભૂમિ ને એક સંસ્કૃતિમાંથી જન્મેલો સ્નેહસંબંધ જળવી રહ્યા છે.” —
કનૈયાલાલ મુનશી : ‘અખંડ હિંદુસ્તાન’, પૃ. ૨૫.

(૫)

“હિંદુ ધર્મે પહેલેથી જ વિશાળ સહિષ્ણુતાની ભાવના કેળવી હતી... હિંદુઓ કોઈ પરધર્મોને વટલાવી પોતાના ધર્મમાં લેતા નથી. તેમને એકલાને જ મોક્ષ મળશે એવો દાવો તેઓ કરતા નથી. ઉશ્ચિરનાં જે સંતાનોનાં મન્ટ્રોએ જૂલભરેલાં છે તેમની સામગ્રી કતલ કરવાથી પરમાત્મા રાગ થશે એમ તેઓ માનતા નથી. તેને લીધે હિંદુ ધર્મ ધર્મસિદ્ધાન્તોને કાળે થયેલાં લુહોથી ઘણાખરા ધર્મના કરતાં ઓછો કલંકિત થયેલો છે. જુદના અનુયાયીઓએ પોતાના ગુરુ પ્રત્યે આદર દર્શાવવાને એ ગુરુને નામે માણસોને જૂંઠ્યાં નથી, કાપ્યાં નથી, ને તેમને ચીરી તેમનાં આંતરડાં કાઢી નાખ્યાં નથી. ધરોપમાં ખ્રિસ્તી ધર્મને નામે જે જુદમો ચાંદ્યા, અને ત્રીસ વરસનો વિગ્રહ ચાંદ્યા, એના જોટા હિંદુ ધર્મના ઇતિહાસમાં શોષ્યો જડે એમ નથી.” — સી. ઈ. એમ. જોડ : ‘કાલિન્દર-એટ્રેક ફોમ ધી ઇસ્ટ’, પૃ. ૨૧૭-૮.

(૬)

બાળા, નારી દ્વન્ન કોઈ.

એક અનેકન નામ ગુપ્તારે, મો પૈ ઓર ન હોઈ.
અણખ ઈલાહી એક તૂ, તૂ હી રામ રહીમ;
તૂ હી માલિક મોદના, કેસી નામ કરીમ.
સાઈ સરજનદાર તૂ, તૂ પાવન, તૂ પાક;
તૂ કાયમ કરતાર તૂ, તૂ હરિ હરિજર આપ.
અવિગત અણલદ એક તૂ, મની ગુસાઈ એક;
અજબ અનુપમ આપ દૈ, ‘દાદુ’ નામ અનેક.

—દાદુદયાલ

ના તદં દિન્દિ-દેદરા, ના તદં તુરક-મસીતિ;
'દાદે' આપે-આપ દે, તદાં ન રાદ, ન રીતિ.

—દાદેદરાસ

વહી મદાદેવ, વહી મુદમ્મદ, 'અલ્લા આદમ કદિએ;
કેા દિંદુ કેા તુરક કદાવે, એક જમીં પર રહિએ ?
પટે' કતેજ વે મુસ્તા કદિએ, વેદ પટે વે પાંડે;
બેગરિ-બેમરિ નામ ધરાવે, ઇક મટિયા કે બાંડે.
ગદના એક કનક તેં ગદના; ઇન મલિ બાવ ન દમ્ન;
કદન-સુનનુ કેા ફુઈ કરિ થાવે, મોઈ નમાજ મોઈ પૂજ.

—કબીર

તોલિ' મોલિ' નાતે અનેક, માનિયે જો બાવે;
જ્યોં જ્યોં તુમરી કૃપાશુ, ચરન-ચરન પાવે.

—તુમરીદાસ

સંસ્કૃતિનો સંગમ

૧

પશ્ચિમની પ્રજાઓમાં આજે જે આત્માની અસ્થિરતા ને અસ્વસ્થતા દેખાય છે તેનું કારણ શું છે? એની પાછળ આત્મરક્ષાની વૃત્તિ ને જગતની એકતા સાધવાની ઝંખના તો ન રહેલી હોય? પૂર્વના સંસ્કાર, સાહિત્ય, ધર્મ વગેરેને વિષે પશ્ચિમના લોકોમાં જે આકર્ષણ વધતું જાય છે તેનું કારણ કદાચ એ સંભવે કે એ પ્રજાનાં આશા ને ઉત્સાહ ભાંગી ગયાં હોય. ઇસ્ટ પ્રિસ્ટનો જન્મ થયો તે જમાનામાં પશ્ચિમની એવી સ્થિતિ થઈ પડી હતી. આપણને એવું અસ્પષ્ટ બાન થયું દેખાય છે કે આપણે ભૌતિક ક્ષેત્રમાં અનેક પરાક્રમે કરીને જ્વલંત સિદ્ધિઓ મેળવી છે ખરી, પણ જીવનનાં સનાતન અને મૂલ્યભૂત સત્યો આપણા હાથમાંથી સરી પડ્યાં છે. જીવનની અસ્થિરતા ધણે રૂપે દેખા દેવા લાગી છે. જગતનું દરેક સ્વતંત્ર રાજ્ય પોતે પોતાનું અધિપતિ અને મુખત્યાર છે એવો દાવો કરે છે. તે કહે છે કે ‘મારે માથે કોઈની આજ્ઞા નથી, ને હું કોઈનું તાબેદાર નથી. મારે બીજાં રાજ્યોનું નિકંદન કાઢવું હોય તો મને કોઈ રોકા શકે એમ નથી.’ બીજી બાજુ, બીજાં રાજ્યો તેનું નિકંદન કાઢવા આવે તો દુનિયામાં એવું કોઈ નથી જેની પાસે જાહેરે તે ધા નાખી શકે કે વહાર માગી શકે. જગતમાં સર્વત્ર જાતિ અને રાષ્ટ્રની પૂજા પ્રવર્તે છે; આખું જગત એક વિશાળ કુટુંબ છે એ કલ્પનાને ત્યાં કાઢવામાં આવે છે ને તેને ઠોકરે ઉડાવાય છે. ધનિક વર્ગનો જીવન વધતો જાય છે. ગરીબ અને તવંગર વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલી રહ્યો છે. દેશ વચ્ચે, સમાજ સમાજ વચ્ચે, કોમ કોમ વચ્ચે હળામળાને કામ કરવાની વૃત્તિનો લોપ થઈ ગયો છે, ને તેને લીધે આખા સમાજની દૃષ્ટી નેમરૂપે

આવી પડી છે. રાષ્ટ્રોની અરક્ષિતતા અને આમચર્ગની દરિદ્રતા તે જગતમાં સર્વ કાળે હતી; પણ સાથેસાથે અમુક અમુક વખતે લોહીની નદીઓ વહી મોટા હિપાતો પણ ચતા આપ્યા છે. જે સમાજવ્યવસ્થા ખરેખર અતિપ્રાચીન ને જંગલી દશામાંથી નીકળવા પામી નથી તેની જ એ બે જુદી જુદી બાજુઓ છે. ગ્રીક સંસ્કૃતિનો જન્મ કલ્પદ્રમાંથી થયો હતો. ત્યાંનાં નગરરાજ્યો એક તરફ માંદોમાંદો લડતાં હતાં, ને બીજી તરફ પરદેશી શત્રુઓ જોડે. રોમન સામ્રાજ્ય પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું રહેઠાણ અને આશ્રયધામ બન્યું હતું એ ખરું; પણ એની રચના તો અનેક વિનાશક, અને ધણીવાર જંગલી રીતે લડાયેલાં, યુદ્ધોના પરિણામરૂપે જ થઈ હતી. મધ્ય યુગમાં યુરોપ આખું ખ્રિસ્તી ધર્મનું અનુયાયી બનેલું હોઈ, એ ધર્મ વાટે એનું ઐક્ય સધાયું હતું ખરું. છતાં એ પણ અવિરત, અવિશ્રાન્ત યુદ્ધોનો કાળ હતો. જગતનાં મદારાજ્યો પ્રતિદિન તેમના તાજાના વિશાળ પ્રદેશોના કોઈ ને કોઈ ભાગમાં નાની કે મોટી લડાઈ ચલાવી રહ્યાં છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.^૧ આજે પણ આપણે ત્યાં એક આંતરિક યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે — સમાજની વ્યવસ્થા સારી ને અધિક ન્યાયપુરઃસર બનાવવા માટે; અને બીજું બાલ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે — સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ માટે. માણસ પૂર્વે હતો એના કરતાં ખૂંસો નથી બન્યો. કેટલીક બાબતમાં તે એના પૂર્વજોના કરતાં સુધર્યો છે. પણ એટલાથી આપણે કુલાઈ જવાનું નથી. થીમતી રોઝીટા હોર્નસ નામની એક બાઈ સાવ પાવતો (બ્રાઝીલ)ના દેખાનામાં ગઈ, ત્યાં તેણે પૂછ્યું કે “આમાં ધણા ચોર છે શું?” જેણે સવાલ સાંભળીને હેબતાઈ ગયો. તેણે કહ્યું : “ના રે, બ્રાઝીલના લોકો બહુ પ્રમાણિક હોય છે. આ લોકો તો લગભગ બધા ખૂની છે!” મહાન સિકંદરને એક ચાંચિયાએ જવાબ આપેલો તે ઓગરટાઈને સંમતિપૂર્વક ટાંક્યો છે. એ ચાંચિયાએ સિકંદરને કહેલું : “હું નાનું વહાલું લઈને લૂંટ ચલાવું છું એટલા માટે ચાંચિયો કહેવાઈું છું; અને આપ મોટા કાફલો લઈને લૂંટ ચલાવો છો માટે બાદશાહ કહેવાયો છો!”

દરેક સમાજવ્યવસ્થા સ્વીપરૂપેને કેટલું સુખ આપે છે ને તેમનું કેટલું કલ્યાણ સાથે છે તે પરથી તેની આખરી કસોટી ચાલે છે. જે

લોકો આર્થિક સત્તા મેળવવા માટે અને રાજ્યને ખાતર જીવે છે તેમને પ્રજાને સુખ મળે કે તેનું કલ્યાણ સધાય એની પરવા હોતી નથી. , તેથી સુદને એક રાષ્ટ્રીય ઉદ્ધોગ તરીકે સ્વીકાર્યા વિના તેમને આવડતું જ નથી. આપણી મનની ટેવોમાં અને પડોશીઓ સાથેના આપણા સંબંધોમાં અગાઉના કરતાં ઝાઝો સુધારો થયો નથી. પણ દુનિયાના દેશો હવે એકબીજાની બહુ જ નજીક આવી ગયા છે, અને સંહારનાં નવાં નવાં શસ્ત્રોએ યોગદર્શ રહ્યાં છે, એવી સ્થિતિમાં દેશ દેશ વચ્ચેનાં ઝેરવેર અને ગેરસમજને ઘણાં જ વધારે ભયભરેલાં થઈ પડ્યાં છે. યાન્ત્રિક પ્રગતિ પાર વિનાની થઈ રહી છે, પણ આત્મા તો અણુધડ દશામાં જ રહ્યો છે. ધનદોલતની લાલસા ને તેને અંગે આવતી સત્તા મેળવવાની લોલુપતા વધી પડી છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પ્રગતિનો સખત વિરોધ કરવામાં આવે છે, ને તેનાથી ઠરેઠો માણસોને અન્યાય થઈ રહ્યો છે. એ બધાને લીધે આપણે એકાએક સુખદ નિદ્રામાંથી બઝકાને જાગી જીંઠ્યા છીએ. આપણે આપણાં મનને પૂછીએ છીએ કે આપણો મનુષ્યસમાજ અત્યાર લગી જે ટેકાઓને આધારે માંડ માંડ જીવો રહ્યો છે તે ટેકા નીતિની કસોટીમાં ટકી શકે એવા છે ખરા? અત્યારની સમાજવ્યવસ્થામાં અમુક લોકો માર્ક્સિક ને ખ્રીસ્ત શુદ્ધામ છે, અને દરેક વર્ગ અને દેશ પોતાનો જ સ્વાર્થ સાધવા મથે છે, એ સ્થિતિમાં ન્યાયના સિદ્ધાન્તો જળવાય છે ખરા? અત્યારે જગતમાં ચોગેરે લોભ એટલો વધી પડ્યો છે કે એને તમ કરવાને પૂરતાં સાધનો રહ્યાં નથી. જીવનમાં અન્યાય અને વિષમતા એટલાં વધી પડ્યાં છે કે તેનો ખત્યાવ કરવાને સાડુ આખી પ્રજાઓની પ્રજાઓને યાન્ત્રિક શસ્ત્રોવાળા સેનાઓના રૂપમાં ફેરવી નાખવી પડી છે. આમ-વર્ગના લોકોને મનમાં જીંડે જીંડે થાય છે કે “ધન્ય છે તે કૂખને જેણે” કહી બાળકને જન્મ આપ્યો નથી; ધન્ય છે તે સ્તનને જેણે કહી પશુપાન કરાવ્યું નથી.”

આવી સ્થિતિમાં આપણા સિદ્ધાન્તો ને આપણી શ્રદ્ધા જાંનેની પરીક્ષા થવાની છે. માનવજાતિને જે બોંઠપ વેઠવા વારો આવ્યો છે તેનું દુઃખદ દશ્ય જોઈ આપણે વિચાર કરવો જોઈએ, ને હૃદયગુહામાં જીંડા બિતરી તપાસ કરવી જોઈએ. જગત આજે નૈતિક દષ્ટિએ અપંગ બની ગયેલું છે. તેની આસપાસ જિંટવૈદો ને લેભાગુઓ, જુવા ને વૈદો વીંટળાઈ વળ્યા છે. દર્દોને આકરા ઉપચારની જરૂર છે. તેનું મન વિચારનાં જે

ચોકડાંમાં લીંસાઈ રહ્યું છે તેમાંથી તેને કાઢવું જોઈએ, અને તેને અગાઉના કરતાં અધિક મોકળા વાતાવરણમાં વિચાર કરવાને છૂટું મૂકી દેવું જોઈએ. પરમાત્મતત્ત્વનો નાશ કોઈથી થઈ શકવાનો નથી. નીતિ-નિયમોની હાંસી કોઈ કરી શકવાનું નથી. બ્યોર્ન મેકડોનાલ્ડ નામના એક અંગ્રેજ લેખકે એક રૂપકકથા આપી છે. એકવાર પવન જોરથી વાઈને ચંદ્રને હિડાડી મૂકવા માગે છે. પણ ચંદ્રે તો “હવાની પાર માર્ફલો પર સ્થિર ને અવિચળ” રહે છે. મોડું વાવાઝોડું આવી ગયું તેની એને ખબર પણ પડતી નથી. આપણે સાચી વસ્તુસ્થિતિનો સામનો કરવા જોઈએ, અને સત્ય ને સહિષ્ણુતાના હાથમાં ઝવનનું સુકાન સોંપવા જોઈએ, આત્મજળ ડેળવ્યું નથી. તેને લીધે જ આપણે અન્યાય વડે મેળવેલા લાભોની રક્ષા કરવા માટે શસ્ત્રજળ વાપરવું પડે છે. આજે આપણી પાસે બે જ રસ્તા ખુલ્યા છે — કાં તો સત્ય અને સદાચારને માર્ગે ચાલવું ને ન્યાયના સિદ્ધાન્તને આધારે જગતની પુનર્ધારના કરી; અથવા તો જગતને શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ બનાવવું. એ પ્રશ્ન આજે આપણી સામે જોભેલો છે. એ અતિશય ગંભીર છે ને અતિશય તાકીદનો છે, કેમકે આપણે આજે જ એના સંકળમાં સપડાયેલા છીએ.

ઈતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે જે સંસ્કૃતિઓ સહનશીલતા, તપ, ત્યાગ, સત્યાગ્રહ, સહૃદયતા ને સહિષ્ણુતા જેવાં સાચાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વોના પાયા પર રચાયેલી છે તે દીર્ઘજીવી બને છે; ત્યારે પ્રખર શુદ્ધિ, સત્તા, આક્રમણ, પ્રગતિ આદિ માનુષી તત્ત્વો પર જ સર્વાંશે આધાર રાખનારી સંસ્કૃતિઓ ‘બબકબમુ’ તેજ તો બતાવે છે, પણ અદ્યજની નીવડે છે ને યોગ સમયમાં નાશ પામે છે. એક બાજુ ચીન અને ભારતવર્ષની, પ્રમાણમાં લાંબી, તથાવીખ; અને બીજી બાજુ ગ્રીકોનાં આસો કે એથી એમાં વરસ, રોમનોનાં ધણીમાં ધણી ગણેા તો નવસો વરસ, અને બાઈઝેન્ટિયમનાં હજાર વરસ; એ બેની તુલના કરો. ‘મીક સંસ્કૃતિઓ લોકચાસન, વ્યક્તિગત સ્વાતન્ત્ર્ય, બૌદ્ધિક પ્રામાણિકતા વગેરે તત્ત્વોએ મોટા ફાળો આપ્યો ખરો; છતાં તે અસ્ત પામી, કેમકે મીકો કેવળ પોતપોતાનાં નગર-રાજ્યોને વફાદાર હોવાથી માંદોમાંદો મળાને પણ પોતાનું એક જૂથ બાંધી શક્યા નહિ. તેમની ઉચત કલ્પનાઓમાં માણસોને કાપમાં ટ્રેરવાની ‘શક્તિ નહોતી. એટલે જોયો ગૂંદવાદી ધર્મોમાં બળ્યા તે સિવાયના મીક પ્રજાજનોનાં મનમાં આખી માનવગતિ એ એક સમાજ છે એ કલ્પના ખીલી ન દતી; એકે પેટો, એરિરોટસ, અને

રોમક લોકોએ તો એ વિષયમાં ઘણા કીમતી ફાળા આપેલા છે. જગતની સંસ્કૃતિમાં રોમે આપેલો ફાળો બહુ કીમતી છે; પણ રોમના સામ્રાજ્યનું મંડાણ ઈ. સ ૫૦૦ માં નામશેષ થઈ ગયું હતું. સામ્રાજ્યોમાં આપણો આત્મા હરી લેવાનું વલણ હોય છે. માણસનું રાજ્ય વિસ્તાર પામે તેને લીધે તેના આત્માનો વિકાસ થાય જ એવું નથી. રોમના અમલમાં શાન્તિ રહી, કેમકે તેની સામે બાય બીડે એવી બળવાન સત્તા કોઈ બાકી રહી નહોતી. રોમ દુનિયાને છતી ચક્રવર્તી બન્યું હતું; અને તેનો કોઈ હરીફ રહ્યો ન હતો. જેની સામે તે લડે કે જેની વહાર કરીને લડે એવું કોઈ રશું નહોતું. રોમન સત્તાએ સ્થાપેલી શાન્તિ સર્વત્ર પ્રવર્તતી હતી. પણ તે સ્થાનશાન્તિ હતી. અનેક પ્રજાઓ નહૂંડકે તાળે થઈ હતી પણ મનમાં ધૂંઆપૂઆં થયા કરતી હતી. હજારો લાચાર માણસો રોમનોના શુભામ બતતા ને વેચાતા. સામ્રાજ્યના આખા ચોકઠાને ટકાવી રાખનાર શક્તિ તે સૈન્ય હતું. સૈન્યનો મુખી તે રાજ્યનો મુખી બનતો. તેને ‘ઇમ્પેરર’ કહેતા. એ શબ્દ અંગ્રેજી ‘એમ્પરર’ (શહેનશાહ) ને મળતો છે. ત્રીજી સદીની અધવચમાં, બોખા જેટલા અનુયાયીઓ ભેગા કરી શકનાર જાતજાતના ભેગાશુ સૈનિકો રાજ્યના — પોતપોતાના પ્રદેશના ને પોતપોતાની સેનાના — રણીધણી થઈ બેસતા. રોમના બાદશાહની રાજ્ય-સત્તા નખળી પડી એટલે નૈતિક અધાધૂંધી વધી ગઈ. દરિયાકાંઠાના પ્રદેશમાં ચાંચિયાઓની ધોડો પડવા લાગી. જમીનની સરહદ પર લૂંટારુ-ઓનાં ટોળાં ફરવા લાગ્યાં. જનમાલની સલામતી જતી રહી. ત્રીજી સદીની આખરે ડાયોકલીસિયને આખા રાજ્યની નવરચના કરવાનો પ્રયાસ કરી જોયો; પણ નીતિ અને સંસ્કારમાં જે અધોગતિ શરૂ થઈ હતી તેને કોઈ ઉપાયે રોપી શકાય એમ રશું નહોતું.

યુરોપમાં મધ્ય યુગમાં વિદ્યા, કલા, સંસ્કાર આદિનું જે પુનરુત્થાન (રેનેસાં) થયું તે વખતના વિદ્વાનો ખ્રિસ્તી ધર્મરૂપી ‘વહેમ’ના પ્રચારને રોમના પતનનું કારણ મણે છે. રોમન સામ્રાજ્યના કાળમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો વિરોધ કરનાર જુઝિયન નામનો બાદશાહ થયેલો, તેના રાજ્ય-કાળમાં પેગન ધર્મ ફરી જોર જમાવ્યું હતું; તે સમયના લેખકો ખ્રિસ્તી-ઓને પોતાની સર્વ આપત્તિઓનું મૂળ માનતા. તે જ મતનો પડથો આ મધ્ય યુગના લેખકોએ પાડ્યો છે. સંભવ છે કે જેમ જેમ બદારતી આદનો આવતી ગઈ તેમ તેમ ખ્રિસ્તી ધર્મનું પ્રાગત્ય વધતું ગયું. જંગલી

સોક્રેટી ચડાઈ ઓને રોમના પતનનું એકમાત્ર કારણ ગણાવી સકાય એમ નથી. અંદરનો દગો એ બાહ્ય આક્રમણના જેટલું જ એતું કારણ હતું.^૨ સોલ અને લાંચરુશવંત, ધનસંપત્તિની હેાળ, અને શુક્ષ્મોની સંખ્યા બીજા પ્રજાજનોથી વધી જાય એટલો એ સંખ્યામાં વધારો — એ વસ્તુઓએ સમાજને ડામાડોળ બનાવી મૂક્યો હતો. એ અવ્યવસ્થા, ઉચ્ચતર બૌદ્ધિક ઉવનની ક્ષીણતા, અને ધર્મની અવનતિનો યુગ હતો. યુરોપીય સંસ્કૃતિ એટલી અધોગતિએ પહોંચી હતી કે ધણાને તો એમ જ લાગતું કે જગતનો પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યો છે. ઓગસ્ટાઈને કહેલું : “રોમનું પતન ચતાં આખી દુનિયા ચીસ પાડી બેઠેલી.” સેન્ટ જોરમે બેથ્લેહેમના એના મઠમાંથી લખેલું : “આ વિનાશમાં આખી માનવ-જાતિનો સમાવેશ થયેલો છે. જે નગર આખી દુનિયાને ઢેરી બનાવીને દોરી જતું હતું તે હવે ઢેરી બન્યું છે, એ વાતનો વિચાર કરતાં મારી જીભ તાળવે ચોટે છે ને ડસકાંથી મારો સાદ બેસી જાય છે.” ખ્રિસ્તીઓ તેમજ પેગનો સહુને લાગેલું કે જે વસ્તુ અશકય હતી, અકલ્પ્ય હતી તે બનવા પામી છે. રોમ, જે આખા જગતનું બાળવિધાતા હતું, જે શાશ્વત નગર હોઈ જેનો અમલ યાવત્પ્રદિવાકરો ચાલવાનો હતો, તે પડ્યું.

રોમન સામ્રાજ્યના બે ટુકડા થઈ ગયા. રોમ પશ્ચિમના ભાગની રાજધાની બન્યું; અને બાઈઝેન્ટિયમ પૂર્વનાં ભાગની. પાંચમી સદીના અન્ત સુધીમાં આખું પશ્ચિમ અને વાલ્ચ યુરોપ જંગલી સોક્રેટા હાથમાં નઈ પડ્યું. ઇટલી ઓસ્ટ્રોગોથ સોક્રેટા હાથમાં ગયું, ગાલ (ફ્રાન્સ) અને આજે ભાં અર્ચમીન જર્મની છે તે પ્રદેશનો મોટો ભાગ ફ્રેંક સોક્રેટા હાથમાં ગયાં. ઉત્તર આફ્રિકા વેંડલ અને રપેન વીસીગોથ સોક્રેટા તાબામાં આવ્યાં. પૂર્વનું રોમન સામ્રાજ્ય બાઈઝેન્ટાઈન સામ્રાજ્ય કહેવાયું, કેમકે કોન્સ્ટેન્ટાઈને જે જગ્યાએ કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ વસાવ્યું તે જગ્યાએ ગ્રીસની

૨. જિ. રેનલી ટેસન લખે છે : “જેથી સોક્રેટી ચડાઈઓ એ રોમની બીમારીનું કારણ નહિ પણ પરિણામ હવે. બન્યું એમ હવે કે પ્રજાની નીતિનું ધોરણ જ બેનરી ગયું હતું. રોમન અમલ અને રોમન રવાત્ર્યનાં સર્વથા વિધાતક એવાં તરવે ફૂટી નીકળ્યાં હતાં. સિટાનિયસના પત્રોમાં ‘રોન્સાર’ની પ્રથા, અકસ્માતના નામ તથા ખુનોનો હાંકપિછેરો, ઘણા સોદા બોગવનારનાં લાંચરુશવંત, ને તે કપરાંત ચઢી પર મળા જીલ્લો વિષે કહેલો મળી આવે છે.”

બાઈઝેંટિયમ નગર હતું. જાણે કુદરતે જ તેને મહાસામ્રાજ્યનું કેન્દ્ર બનવા સરળતા હોય એવે રચણે તે આવેલું હતું. તેની સાત ટેકરીઓ પરથી યુરોપ અને એશિયા બંનેનાં પ્રવેશદ્વાર પર ચોટા રાકા શકાતી. તેની સાંકડી સામુદ્રપટ્ટની પૂર્વ અને અને પશ્ચિમને સાંધતી હતી. આ ચોમેર વ્યાપેલા અંધકારમાં સંસ્કૃતિની જ્યોત ફરી પ્રગટાવનાર જે એકમાત્ર તેજકિરણ બાકી રહેલું તે બાઈઝેંટિયમની સાંકડી દિવાલોમાં સચવાઈ રહ્યું હતું. થિયોડોશિયસે એનો મોટો ફિસ્કો બાંધ્યો, અને તેના અનુગામી જરિકનિયને તેની સંસ્થાઓ નવેસર રચી. પણ દુનિયાના દરેક ભાગમાંથી જંગલી ધાર્મિકાના હુમલાની ખીક હમેશાં રહેતી. જ્યાં સતત ભય ઝંઝૂમતો હોય અને આફત પડુપડુ થતી હોય તેવા વાતાવરણમાં આદર્શો ને સંસ્કારોનો વિકાસ સાધવો શક્ય નથી હોતો. દિલ્લસૂરી અટકી પડી. સાહિત્યનો સ્ત્રોત ક્ષીણ થઈ ગયો. ધર્મમાં રૂઢિ અને વહેંચનું જોર જામ્યું. બાઈઝેંટિયમ ઇ. સ. ૧૪૫૩ માં ટુર્કોના હાથમાં ગયું ત્યાં લગીમાં તે ગ્રીસ અને રોમ પાસેથી મેળવેલો વિદ્યા અને સંસ્કારોનો પ્રકાશ પાશ્ચાત્ય જગતમાં ફેલાવી ચૂક્યું હતું.

બાઈઝેંટિયમના પતન પછી આધુનિક સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો. તેની જીવનશક્તિ હવે ખૂટવા આવી દેખાય છે, કેમકે સંસ્કૃતિના અસ્તની સાથે જે જે ચિહ્નો અત્યાર લગી જોવામાં આવ્યાં છે તેને મળતાં બધાં જ ચિહ્નો અત્યારે આધુનિક સંસ્કૃતિમાં દેખાય છે. એ ચિહ્નો તે આ: સદિષ્ટતા અને ન્યાયનો લોપ; ખીજના કુ:ખ પ્રત્યે નિષ્ફુરતા; એશઆરામની ઝંખના, અને વ્યક્તિઓ તથા સમૂહોની સ્વાર્થપરાયણતા; મનુષ્યની મૂઢતા કરતાં અધિક અંશે બુદ્ધિ વાપરવાની તેની અનિચ્છાનો ગેરલાભ ઉઠાવનાર વિચિત્ર સંપ્રદાયોનો જન્મ; લોહી અને પ્રદેશના ભેદ પર રચાયેલા અલગ ને એકલપેટા સમૂહો. જગતમાં ત્યારે શસ્ત્રાઓના સરંજામ ઢગલાજંધ ખડકાતા હોય અને ઝેરવેર ને અસહિષ્ણુતા વિશાળ પ્રમાણમાં જામ્યાં હોય; સ્ત્રી પુરુષ બાળકો આગામી આફતના ભયથી ફફડતાં ને સિવાવિવા થઈ જતાં હોય ને જોઈના વરસાદ વખતે ભરાઈ ખેસવા માટે શહેરોની શેરીઓમાં બોંબરાં ખોદાતાં હોય, ખાનગી ઘરોમાં ગેસ ન પેસી શકે એવી ઓરડીઓ બનાવાતી હોય, અને નગરજનોને ગેસ સામે રક્ષણ આપનારાં ઢાંકણ વાપરવાની તાલીમ અપાતી હોય; ત્યારે આખા જગતનો અધ:પાત જ થયો સમજવો. નરી કુદૃષ્ટતા વડે, સડકારી પદ્ધતિના નદિ પણ સંહારક સક્રિયોના ઉપયોગનું સમર્થન કરીને, સત્તા

અને સોહુપતાના આદર્શોની પૂજા કરીને, મનુષ્ય પોતે આજ સગી ધીરજ ને કુશળતા વડે રંચેલી નાનકડી ઈમારતને પણ જમીનદોસ્ત કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. ઉદારતા વધવાને જલ્દતે ઝેરવેર અને ઝગ્ગતાનો વધારો થઈ રહ્યો છે. આપણે જીવવાનાં કાંઈ ધણાં મારીએ છીએ. પણ જીવવું તે શાને માટે ? આપણને જીવવાનું કારણ કશું રહ્યું નથી. વિશ્વશાન્તિ એ અપ્રાપ્ય સ્વપ્નવત્ થઈ પડી છે. અને આધુનિક સંસ્કૃતિ ને તેના અત્યારના પાયા પર જ કાયમ રહે તો તેને ઉમારવામાં કશો સાર પણ નથી.

૨

મહત્વાકાંક્ષા અને સાહસ, આનંદાની અને હિંમત, પ્રજ્ઞાસેવાની વૃત્તિ અને સામાજિક ઉત્સાહ, એ ગુણોને પ્રતાપે પશ્ચિમની કુવાન પ્રજાએ જગતના ઇતિહાસપટ પર પ્રખળ અને વેગવાળી શક્તિઓ થઈ પડી છે. એ જિંદગી ગુણો ચીન અને ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિઓમાં મોટા પ્રમાણમાં નથી. જે માણસો વિજ્ઞાનની શોધખોળને ખાતર જિંદગી નેખમમાં નાખે છે, જેઓ ઉત્તર ધ્રુવ કે દક્ષિણ ધ્રુવ જવાના રસ્તા પર ઠેર-ઠેર વેરાયેલા પડ્યા છે, જેઓ નવા નવા ખંડો શોધી કાઢે છે, અનેક નવાં નવાં સાહસો કરે છે, જિંદગી જિંદગી પદાર્થો પર ચડે છે, અને જૂતળ પરના અચાત મેદશીની શોધખોળ કરવા નીકળી પડે છે, તેમાં આપણને ચીન અને ભારતવર્ષના શોધો ઘણીવાર જેવા નથી મળતા. પણ એ પ્રજાઓ દીર્ઘ કાળ જીવી છે, તેમણે અનેક વિકટ પ્રસંગો જોઈ નાખ્યા છે, અને છતાં પોતાનું અસલી સ્વરૂપ સાચવી રાખ્યું છે. એ પ્રજાઓનું દીર્ઘાયુષ્ય એમ સૂચવે છે કે તેમનામાં જીવવાની સારી આપડત છે, વિચિત્ર લાગે એવી જીવનશક્તિ છે, અને એક એવી સહનશક્તિ છે જેને લીધે તેઓ સામાજિક, રાજકીય ને આર્થિક પરિવર્તનોની સામે ટકી રહી છે. એથી ઓછી જીવનશક્તિવાળી સંસ્કૃતિઓના તો એ પરિવર્તનોમાં જૂકા જ જાડી ગયા હોત. દાખલા તરીકે ભારતવર્ષે અનેક સૈકાનાં યુદ્ધો અને ચડાઈઓ, રાગચાળા, અને માણસનાં નિપજાવેલાં અધિર સહન કર્યાં છે. સહેજ-સાજ સમજ અને સહિષ્ણુતા ડેળવવા માટે માણસને કદાચ ધણાં કળેા ને મનોવ્યથાઓ ભોગવવાં પડતાં હશે. એકંદરે જોતાં, પૂર્વની સંસ્કૃતિઓને સંસારની ચાંચુ પરિસ્થિતિ સુધારવામાં જેટલો રસ છે એના કરતાં

અધિક રસ આ અપૂર્ણ જગતમાં રહીને પણ થઈ શકે તે સેવા કરવામાં, પ્રસન્નતા અને સંતોષ, તથા ધીરજ અને સહનશીલતાના ગુણો ખીલવામાં છે. મુદ્ધ અને સંઘર્ષ આવી પડવાનાં છે એમ બળણીને તેમને આનંદ નથી થતો. વાસનાઓ ઘટાડવી, ને કામકોધના સનાતન અગ્નિને શમાવવા, એ ધ્યેય એમણે સેવેલું છે. લાઓત્સે કહ્યું છે : “ નમ્ર બનવું એટલે અન્યેય બનવું. ” એ લોકોની જીવનની જરૂરિયાતો ધણાખરા માણસો ઘારે છે એના કરતાં ધણી ઓછી છે. પૂર્વની પ્રજાઓ ને સાદું, સ્વપંપૂર્ણ, ને ચડતીપડતીના ચક્રાવામાંથી મુક્ત એવું જીવન કેળવવાનું ધ્યેય રાખતી હોય, તેઓ ને જાંડાં ઝેરવેરમાં ન બળી શકે એવી નમ્ર રીતભાત કેળવવા માગતી હોય, તો આપણે એમ ન માનવું જોઈએ કે એ પ્રજાઓ મોળી ને નિઃસર્વ છે, અને પ્રકાશ છોડી ફરી પાછી અંધારામાં ચાલી જવાને આતુર છે. પશ્ચિમની પ્રજાઓ કલ્પ કરવો પડે તો કરીને પણ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા તલસે છે; જ્યારે પૂર્વની પ્રજાઓ તામેદારી મેળવવી પડે તો તે મેળવીને પણ શાન્તિ મેળવવા ઈચ્છે છે. તેઓ પોતાની શક્તિમયીદાને સદ્ગુણના રૂપમાં ફેરવી નાખે છે, અને અતિશય ઓછી વાસનાઓવાળા માણસને સુખીમાં સુખી માને છે. ડાયોજનીસે પ્લેટોને ટાણે માર્યો હતો કે “ તમે ને સાદો ભાજપાસો ખાઈ ને જીવતાં શીખ્યા હોત તો તમારે બલિમોની ખુશામત ન કરવી પડત. ” ભવિષ્ય તો આપણાથી અજ્ઞાત પડ્યું છે; પણ ભૂતકાળનો ઇતિહાસ આપણને ચેતવે છે કે જગત જેમને સોભાવી નથી શકતું તેઓ જ આખરે જગતના સ્વામી બનવાના છે. જીવન પ્રત્યેની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પૂર્વની સંસ્કૃતિઓને પોષી છે, તેમનામાં જીવનને વિષે અવિચળ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો છે, અને ધીરતા ને સ્વસ્થતાથી જીવનના અગણિત પરિવર્તો તરફ જોઈ રહેવાની શક્તિ આપી છે. જે સંસ્કૃતિ કેવળ માનવસેવા ને માનવકલ્યાણથી જ અટકે છે ને તેમા જીવનની પરિસમાપ્તિ માને છે તેની રહેણી વધારે લડાયક ને વધારે પ્રાજ્ઞવાળી હોય છે ખરી. આધુનિક સંસ્કૃતિની રહેણી એવી છે; પણ આજે જ્યારે તેને માથે વિનાશનો ભય ઝબૂમે છે ત્યારે તેનો ભ્રમ ઊડી ગયો છે, તેની આંખ બિઘડી છે, ને તેણે પોતાની નજર પૂર્વ તરફ વાળી છે. ગ્રીક પુરાણકથાઓમાં એક યુવાન ઈફેરસની વાત આવે છે. તેને આકાશમાં ધણે જ ઊંચે ઉડાડવામાં આવ્યો હતો. એમ કરતાં હેવટે તેની પાંખોનું

મીઠું પીગળા ગયું, અને તે દરિયામાં પડ્યો. તેનો વૃદ્ધ પિતા ડિડેલસ જરા નીચે ઊડ્યો, પણ ઊડીને મુરદાવિત થેર પડેલો. આ વાર્તા સાવ ત્રુકો નથી. પૂર્વની સંસ્કૃતિઓએ કેળવેલા ગુણો જીવન અને સ્થિરતાના પોષક છે; પશ્ચિમે કેળવેલા ગુણો પ્રગતિ ને સાદસના પોષક છે.

પૂર્વની સંસ્કૃતિઓ સ્વયંપૂર્ણ તો નથી જ. તેઓ આજે અસ્ત-વ્યસ્ત, અસદાય, અને ભેગી મગા આગળ વધવાને અશક્ત બાંસે છે. તેમની પ્રાજ્ઞોમાં વહેવરની આવડત નથી, કામ કરવાની કુશળતા નથી, અને તેઓ પોતાના જ દેશોમાં દીનદક્ષિત બની જાયે મરવાને વાંકે જાયે છે ને રવડે છે. પરબળ ઉપર સત્યનો, ન્યાયનો વિજય થશે એવી જીનવાણી ટાંચી શકા તેઓ સેવે છે. જે નિર્જાળતાઓ જરૂરપણનાં નહિ તો વૃદ્ધાવસ્થાનાં લક્ષણરૂપ છે તે તેમનામાં આવી ગઈ છે. તેમની આજની નિષ્ક્રિય અને અવ્યવસ્થિત દશા તેમનાં શાન્તિપ્રિયતા ને માનવ-પ્રેમને લીધે નથી નીપજી, પણ એ ગુણોની રક્ષાને માટે જે આપભોગ આપવો પડે તે ન આપવાને લીધે નીપજી છે. તેમણે જેટલે અંશે અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં વધારો કર્યો છે તેટલે અંશે સામર્થ્ય ગુમાવ્યું દેખાય છે. તેમનામાં નવો પ્રાણ, નવું ચેતન પુરાવાની જરૂર છે. આપણે જીવનને વિશે એકાંગી વિચારો સેવીએ છીએ તેને લીધે જગતમાં ધણી ભ્રાંસ છે અને ધણી રચનાત્મક પ્રયત્ન એજે ભ્રમ છે. આધુનિક સંસ્કૃતિમાં શુદ્ધિ-વૈભવ અને જ્ઞાનતેજ તો ધણા છે. તે જો સાથેસાથે સદ્વિજ્ઞાને દયાવાન થાય, જરાક વધારે સહૃદય બને, જરા ઓછી સ્વાર્થી બને, તો એ ઇતિહાસની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ થઈ પડે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને તેમનો ઐતિહાસિક જૂતકાળ છોડી એક નવી વિચારપ્રણાલિ તરફ આવી રહ્યાં છે. આજે જેમ ભૌતિક સાધનસામગ્રીમાં આપણું જગત ભાગ પડાવે છે તેમ આખરે આ નવી વિચારપ્રણાલિને પણ સડું અનુસરશે. આજે આપણે દુનિયાના એક ખંડમાં બેસીને બીજા ખંડો જોડે વાત કરી શકીએ છીએ; સંગીતને કચકડામાં પૂરી રાખી મરજી પડે ત્યારે તેના સૂરોને ફરી જગવી શકીએ છીએ; ફેરોગ્રાફનાં ચિત્રોમાં ચેતન અને ગતિ લાવી શકીએ છીએ. પણ એ વસ્તુઓ સંસ્કૃતિના પાયાને સ્પર્શ કરી શકતી નથી, જીવન અને માનસના સામાન્ય ઘડતરને બદલી શકતી નથી. એ તો જે જૂનાં ચોક્કસમાં ઢળાયાં હોય તે ચોક્કસ કદી બંગાયાં હોતાં નથી; જોકે તેમાં નવો નવો રસ તો રેડાયાં જ કર્યો

જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ—હિંદુ દષ્ટિએ

૧. હિંદુ ધર્મના પ્રાણ

આપણે જ્યારે આદર્શોના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના બેદ નજીવા બની જાય છે, અને તેમની વચ્ચેના સામ્યના અંશો જ નજર આગળ તરી આવે છે. મનુષ્યમાત્રને માટે એક જ આદર્શ છે. તે એ કે તેણે જ્ઞાની મનુષ્ય બનવું, પૂર્ણ પુરુષ બનવું. ઇસુ ખ્રિસ્તે પણ કહેલું : “તમે પૂર્ણ પુરુષ બનો.” યોગયુક્ત પુરુષ, પૂર્ણ પુરુષ એ આદર્શ પુરુષ છે, એ દેવાંશી પુરુષ છે. સેંટ પોલે કહેલું : “તમે પૂર્ણ પુરુષ બનશો તો ઇશ્વરપદને પામશો.” આપણા નિયંત્રા ને અંતર્યામી આત્માની શોધ કરવી એનું જ નામ પરમાત્માની શોધ છે. આત્માને શોધવો, આત્માને જાણવો, આત્માનું દર્શન કરવું, તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો, એ મનુષ્યનું સર્વોચ્ચ ધ્યેય છે; એ જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે.

ભારતવર્ષે, તેના ઇતિહાસના આરંભકાળથી, પોતાનાં કાંઈ કે વચનો વડે જગત પર પ્રભાવ પાડનાર પુરુષોને પૂજ્યા નથી, તેમને આદર્શરૂપ માન્યા નથી. તેણે સુબટો ને શાસકોને, વૈજ્ઞાનિકો ને ઉદ્યોગ-પતિઓને, કે કવિઓ ને ફિલસૂફોને પણ પૂજ્યા કે આદર્શરૂપ માન્યા નથી. તેણે તો પૂજના આસન પર સ્થાપના કરી છે એવા વિરમ અને તપોનિષ્ઠ આત્માઓની, જેઓ તેમનાં બગીરથ કામો કે સાદસોને લીધે નદિ પાત્ર તેમનાં વિશુદ્ધ જીવનને લીધે મહાન ગણાયા છે; જેમણે દેશના આચાર

અને વિચાર પર અનંતતાની છાપ મારી છે; ને જેમણે જગતમાં સત્કાર્ય અને સદાચારનાં પોષક એવાં અદૃશ્ય બળોમાં ઉમેરો કર્યો છે. જે જગત સત્તા ને ભૌતિકશ્વર્ષ મેળવવાની પ્રવૃત્તિમાં ગરકાવ થઈ ગયું છે, સંપત્તિ ને કીર્તિ મેળવવાનાં વલણો મારી રહ્યાં છે તેને તેઓ પોકારીને કહે છે કે જે જગત આપણા મર્ગચક્રને દેખાતું નથી તે જગત સાચું છે, અને આપણે આત્માને શોધવાને પુરુષાર્થ કરવો ઘટે છે. એમનાં શાન્તિ ને શંકમ, એમનું અકળ ને જાંઠું જ્ઞાન, એમનો મધુર વિનય, એમની નમ્રતા ને આત્માની સૌમ્યતા, એમની જીભરાતી દ્વા, એ બધાં જગતને પોકારીને કહે છે કે મનુષ્યનું અંતિમ ધ્યેય — તેનો પરમ પુરુષાર્થ — એ છે કે તેણે પોતાના આત્માને જાણવો; અને તેને જાણીને, પોતે જે વિશ્વ-જીવનના એક અંશરૂપ છે તે જીવનને સચિર અને સમૃદ્ધ બનાવવું.

ભારતવર્ષે ધર્મના વિષયમાં ચાર હજારથી પણ વધારે વરસ થયાં આ આદર્શનું સેવન દરિયું છે, ને તેની જ સાધના કરી છે. જે ધર્મ દીર્ઘ કાળ લગી એકધારે વિકાસ પામતો રહ્યો છે તેનો પ્રાણ શામાં રહેલો છે એ બે આપણે જાણવા માગતા હોઈએ, તો તે એ ધર્મની કોઈ પણ એક અવસ્થા થા તેનું કોઈ એકાદ અંગ લઈને જોવાથી ન જાણી શકાય. એ ધર્મના પ્રાણરૂપ બાવના નથી જડતી તેના આરંભ-કાળમાં, નથી જડતી તેના પાછલા વિકાસમાં. કોઈ પણ ઐતિહાસિક ક્રિયાનું હાલ સમજવું હોય, એના મૂળમાં કઈ બાવના સ્ફુરે છે તે જાણવું હોય, તો તે ક્રિયાનો આખો વિકાસ તપાસી જોવો જોઈએ; અને તેના જાંડાણમાં રહેલું રહસ્ય — તેનો મર્મ, તેનો પ્રાણ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રાણ એ ક્રિયાની પ્રત્યેક જૂમિકામાં પ્રગટ થવાનો પ્રયત્ન તો કર્યો કરે છે, પણ કોઈ પણ એક જૂમિકામાં પૂર્ણપણે પ્રગટ થતો નથી. એ જ પ્રાણરૂપ બાવના એના ઇતિહાસની બિંબ બિંબ જૂમિકાઓમાં સ્ફુરતી રહે છે, ને એ જૂમિકાઓને એકસૂત્રે બાંધે છે. એ બાવના એ ક્રિયાના બાહ્યકાળમાં હોય છે, તેમજ તેના યૌવન અને વડપણમાં પણ હોય છે. હિંદુ ધર્મનો આ મર્મ, તેનો આ પ્રાણ શામાં રહેલો છે? તેના પ્રાણરૂપ ગણાય એવી કઈ બાવના તેના આરંભકાળથી આજ લગી તેના દેહમાં સ્ફુરે છે?

ગયાં થોડાંક વરસમાં પુરાતત્ત્વવિદોએ સિંધમાં ઘણું ખોદકામ કરીને સિંધુકાંઠાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું દર્શન આપણને કરાવ્યું છે. મોહેન-જો-

હારેમાં મળેલા એ સંસ્કૃતિના ધાર્મિક અવશેષોમાં આપણને દેવીની મૂર્તિઓ તો મળે જ છે; પણ ઉપરાંત શિવજીને મળતા એક દેવની મૂર્તિઓ પણ દેખાય છે. અર્વાચીન હિંદુ ધર્મનાં ઘણાં અંગો એ અતિપ્રાચીન મૂળમાંથી ઊતરી આવેલાં છે, એ દેખીતી વાત છે. સર જોન મારશલ કહે છે કે આ દેવને ત્રણ મોઢાં છે, અને તે પાદપીઠ પર પદાસન વાળાને બેઠેલા છે. તેમણે મૃગચર્મનું આસન ક્યું છે; અને દાથી, વાઘ, ગેડો ને પાડો તેમની આસપાસ બેઠેલા છે. પુરાતત્ત્વવિદો માને છે કે સિંધુકાંઠાની આ સંસ્કૃતિ લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૫૦ જેટલી જૂની છે; કદાચ એથી પણ જૂની હોય. જે માણસોને સાંભળવાને કાન છે તે સડુને, દેશના મૂળ વતનીઓને તેમજ દેશ પર વારંવાર ચડાઈ લાવનારા ને આવજા કરનારા પરદેશીઓને, એ મૂર્તિ આદેશ આપે છે કે “બીજાઓના નહિ પણ તમારા પોતાના રાજ બની; બીજાઓ પર નહિ પણ તમારાં પોતાનાં મન પર શ્રુત મેળવો.” કેવળ આત્મમન્ય દ્વારા, ધૈર્ય અને તપસ્યા દ્વારા, જીવનમાં આત્મીયત્વ કેળવીને અને જીતમાત્રની સેવા કરીને જ, પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

આજકાલ આપણે પરિભ્રમમાં પણ યોગને વિશે ઘણું સાંભળીએ છીએ. આપણા સ્વભાવનાં જુદાં જુદાં અંગો વચ્ચે — શરીર, મન અને આત્મા વચ્ચે, બાહ્ય જગત અને આંતર જગત વચ્ચે, વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચે, સાન્ત ને અનન્ત, અનિત્ય ને નિત્ય, તત્ત્વ વચ્ચે, સમતોલપણું — સમાવ — સાધવાની જે ક્રિયા છે તેને ‘યોગ’ કહે છે.^૧ એ ક્રિયાનું જે પરિણામ આવે છે તે પણ ‘યોગ’ કહેવાય છે. ગીતામાં એક જગાએ કહ્યું છે કે આ જન્મતનાં મૂળ જીએ સ્વર્ગમાં છે, ને તેની શાખાઓ નીચે પૃથ્વી તરફ ફેલાયેલી છે.^૨ મનુષ્યનું જીવન આ દૃશ્ય ને અનિત્ય જગતમાં ખસાર થાય છે ખરું, પણ તેનાં મૂળ તો અદૃશ્ય ને નિત્ય એવાં કેઈ તત્ત્વમાં રહેલાં છે. મનુષ્ય જે જગતમાં વિચરે છે તે જન્મત નરી આંખે જોઈ શકાય એવું છે, સાકાર છે, ને દિશ્કાલના ગળથી તેનું માપ કાઢી શકાય છે. મનુષ્યનો દેહ જન્મ, જરા, મરણ આદિ ફેરફારોને વશ છે ખરો. પણ મનુષ્ય એ કંઈ માત્ર દેહ નથી. તે આત્મા પણ છે.

૧. સમત્ત્વં યોગ ઉચ્યતે । ગીતા ૨; ૪૮.

૨. ઊર્ધ્વમૂલમધઃશાખમ્ । ૧૫; ૧.

આત્મારૂપે તે જે જગતમાં વસે છે તે જગત અદૃશ્ય અને નિરાકાર છે, અને આપણે તેનું સ્વરૂપ કોઈ પણ રીતે કળી શકતા નથી. આપણા દૃશ્ય જગતની આગે પરથી પ્રતીકો ને રૂપકો ઘડી તેની મદદથી પેલા અદૃશ્ય જગતને વિષે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ને જોડીએ છીએ. આપણી ચેતના, જાગૃદવસ્થાનું આપણું મન, એ તો એક અલ્પ તરંગમાત્ર છે. એ સમાન જાગૃદવસ્થા જેટલું જ આપણું જીવન છે, ને એ ઉપરાંત જીવનમાં કંઈ નથી, એમ જો આપણે માનીએ તો આપણને આપણા સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી એમ જ કહેવું જોઈએ. આપણે જગતના હોઈએ ત્યારે પણ આપણી છુદ્ધિ અમુક આદર્શોને સેવે છે, આપણામાં સદાચારની સીડીએ જીએ ને જીએ ચડતા રહેવાની અભિલાષા હોય છે, આપણા મનમાં સૌન્દર્યની ઝંખના હોય છે, અને પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવાને આપણે તકસીએ છીએ. એ ખતાવે છે કે, આપણી સમાન જાગૃદવસ્થામાં પણ, આપણું અત્યારનું જીવન અને એથી વિશાળ આધ્યાત્મિક જગત એ બેની વચ્ચે કંઈક સંબંધ છે. આપણી ચેતનાની પાછળ આપણું ગૂઢ સ્વરૂપ છુપાયેલું પડ્યું છે. એ ગૂઢ સ્વરૂપ આપણામાં ન હોત તો ઉપરઉપરથી દેખાતી આપણી ચેતના — મન, છુદ્ધિ વગેરે — નબી ન શકત તેમ કરી ક્રિયા પણ ન કરી શકત. આપણામાં જે ચેતન તત્ત્વ છે તે અમુક અંશે દેખાય છે ને અમુક અંશે છુપાયેલું પડ્યું છે. આપણી ચેતનાના જે થરો જોડા જોડા, છુપાયેલા પડ્યા છે તેને કામમાં લાવીને આપણે એ ચેતનાના જાગૃત અંશને વિશાળ બનાવી શકીએ છીએ. આપણે એટલે આપણાં શરીર, છુદ્ધિ કે ગતિ, એવી ખોટી કલ્પના સેવવાને બદલે આપણે સમગ્રનું જોઈએ કે આપણે આત્મવાન મનુષ્યો છીએ, ને આપણો અંતર્ધર્મી આત્મા એ આપણું સાચું રૂપ છે. આપણે આપણા ઉપરઉપરથી દેખાતા ચેતનથી — આપણા મર્યાદિત આત્મભાવથી — શરૂઆત બંધ કરીએ; પણ દૃશ્ય તેમજ અદૃશ્ય — આપણી આસપાસના તેમજ આપણી ઉપરના — જેટલા જગતનું આકલન, તેનો સાક્ષાત્કાર આપણે કરી શકીએ તેટલાને આપણી દેખાતી ચેતનામાં ઉમેરીને એને સતત વધારી ને સમૃદ્ધ કરવાની છૂટ આપણને છે જ. એ મનુષ્યનું ધ્યેય છે. મનુષ્યનો વિકાસ એ અવિરત પ્રગતિ અથવા જીવનગતિ છે; અને એમ આગળ વધતાં કે જીએ ચડતાં તે તેના ગૂઢ અને અન્તિમ એવા આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે; જીવનના આભાસો

જે આત્મરૂપરૂપને ઠાંકી રાખે છે કે અધૂરું દેખાવા દે છે તે સ્વરૂપનું તે યથાર્થ દર્શન કરી શકે છે. આમ કરવાથી આપણે આપણા સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો નાશ નથી કરતા; પણ તેનું રૂપાંતર કરી, મૂળપૂર્વક સર્વવ્યાપી પરબ્રહ્મના એક અંશરૂપ બનીએ છીએ, પરમાત્માના ગોચરૂપ બની જઈએ છીએ. આત્માનું દર્શન થાય, તેના સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે મન અને બુદ્ધિ બંને કૃતાર્થ થાય છે. દેહ પવિત્ર બનીને દેહીની સાથે એકતાનતા અનુભવે છે; બુદ્ધિ પ્રકાશિત થઈને આત્માની પ્રેરણાને અનુસરે છે, ને તેણે બતાવેલે માર્ગે જ ચાલવા લાગે છે. શરીર અને મન, વૃત્તિ અને બુદ્ધિ આત્માના જાણિમ ધણિયામા મરી તેના કલાગરા સેવક બને છે.

પ્રકૃતિની ઉપજાવેલી અપિચ્છ સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય બીજા સૌથી જુદો પડે છે, એનું કારણ એ છે કે તેનામાં પ્રકૃતિ આજની અવસ્થાથી આગળ વધવા જ્ઞાનપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે. મનુષ્ય એ પ્રવૃત્તિ પાંચવત્ જડતાથી કે અજાણપણે નથી કરતો; પણ મન, બુદ્ધિ, આત્મા આદિનો વિનિયોગ કરીને પ્રયત્નપૂર્વક સાધના કરે છે. મનુષ્ય એ વનસ્પતિ કે પશુપંખી નથી, પણ બુદ્ધિમાન ને આત્મવાન પ્રાણી છે; અને પોતાના જીવનને ઉચ્ચતર હેતુની સિદ્ધિને કાળે નવેસર ધડવાનું કામ ધ્રુવરે તેને સોંપેલું છે. પોતાના જીવનમાં જુદાં જુદાં અંગો — શરીર, મન, બુદ્ધિ વગેરે — ની વચ્ચે તે સુવ્યવસ્થા, સંવાદ ને એકરાગ સ્થાપવા મથે છે, અને 'યોગ-યુક્ત' થવાની સાધના કરે છે. એના જીવનમાં મન, બુદ્ધિ, શરીર વચ્ચે જે વિસંવાદ હોય છે તે શમાવી, તે બધાની વચ્ચે એકરાગ ને મધુરતા ઉત્પન્ન કરવાના — મન વચન કર્મની એકરૂપતા સાધવાના — પ્રયત્નમાં સફળતા નથી મળતી ત્યાં લગી તેને એન પડતું નથી. તેના જીવનમાં નિરંતર માનસિક ને નૈતિક સંક્ષોભ અને વ્યગ્રતા ચાલ્યાં કરે છે; તેની વર્તમાન સ્થિતિ ને તેના આદર્શ બેની વચ્ચે, જેના વડે તે જીવી શકે છે તે શરીર અને જેના દર્શનથી જીવન કૃતાર્થ થવાનું છે તે આત્મા એ બેની વચ્ચે, ધર્મણુ રણાં કરે છે.

૨. જીવનમાં ધર્મનું સ્થાન

માનવજાતિના વ્યવહારમાં આજે જે વિષમ પ્રસંગ લાગે થયો છે તેનું કારણ એ છે કે મનુષ્યના મનમાં બારે સંઘર્ષ ચાલી રહેલો છે; તેના જીવનમાં મન, વચન ને કર્મ વચ્ચે, મન, બુદ્ધિ ને હૃદય વચ્ચે, જે

એકરાગ હતો તે જીડી ગયો છે. જગતની વૃત્તિ આજે આત્મા પ્રત્યે દુર્લ્લક્ષ કરવા ને જીવિને હૃદય પટે સ્થાપવા તરફ ઝૂકી રહેલી છે. એ વૃત્તિ મુખ્યત્વે ગ્રીકોની અસરનું પરિણામ છે એમ કહી શકાય. વિજ્ઞાનના અભ્યાસ તરફ અને સત્યને ખાતર સત્યની શોધ કરવા તરફ પશ્ચિમનું માનસ વળ્યું તે પણ એ ગ્રીકોની જ અસરને લીધે. ગ્રીક સંસ્કૃતિ એ માનવજીવિને મેળવેલી એક ભવ્ય સિદ્ધિ હતી. એ સંસ્કૃતિ એકાંગી નહોતી. ગ્રીક સંસ્કૃતિ પાસેથી મળેલા વારસાની મદદથી પશ્ચિમ જગતને નવેસર રચી શક્યું છે. પૃથ્વી, સમુદ્ર અને વાયુને મનુષ્યનાં સેવક બનાવવામાં આવ્યાં છે. જીવિના વિજયો મહાન છે ખરા, પણ તેની નિષ્ફળતાઓ પણ કંઈ એનાથી ઓછી નથી. જીવનની કેટલીક સુંદરમાં સુંદર વસ્તુઓ જીવિના પાશમાં ન ફસાતાં છટકી ગઈ છે. અમણ ને અણધાર ખેડૂતો, જીવિના પાશમાં ન ફસાતાં છટકી ગઈ છે. અમણ ને અણધાર ખેડૂતો, જેઓ વધારે કુદરતી જીવન ગાંજતા ને પણ પૃષ્ઠી વૃક્ષ આદિને પૂજતા, તેમની પાસે એ વસ્તુઓ હતી. તેમની દશા દીનહીન ને દયાજનક હતી ખરી; છતાં તેમનાં હૃદયમાં આશા હતી, તેમનાં જીવનમાં કાવ્યની ચિનગારી હતી, ને તેમના સાંસારિક સંબંધો હર્ષ અને સ્નેહની લાગણીથી ભરેલા હતા. એ લોકો અજ્ઞાન ને વહેમો હશે, પણ સાવ અધમ તો નહોતા જ. એમનાં જીવન શુષ્ક ને સંતોષહીન નહોતાં. એમનામાં સ્નેહની જાંડી લાગણી હતી. પ્રેમ, સહવાસ, અને કૌટુંબિક સ્નેહ જેવી જીવનની નાની નાની વસ્તુઓ કેટલી મોંઝામૂલી હોય છે તેનું જ્ઞાન તેમને હતું. તેમના માનસમાં એક પ્રકારની ગૂઢતાનું તત્ત્વ હતું. કોઈ અણુદીઠ શક્તિને વિષે તેમને શ્રદ્ધા હતી, ને તે તેમનાં સ્વપ્નોમાં તેમને આધ્યાસન આપતી. જીવિનું કામ એ છે કે ગૂઢતામાત્રનું નિરસન કરવું, સ્વપ્નો દેખાતાં અટકાવવાં, જીવનમાંથી ભ્રમમાત્રને રૂખસદ આપવી, અને — ક્યારેક સુખદ અન્તવાણા પણ વધારેવાર દુઃખદ અન્તવાણા — માનવજીવનના મહાનાટકને નીરસ દેખાવરૂપ બનાવી મૂકવું. જે પ્રાચીન ધર્મો ને સંપ્રદાયો તેમના અનુયાયીઓને તેમની પોતાની શ્રમિકા પર રહીને સુખી ને નીરાગી જીવન ગાળવામાં મદદ કરતા હતા તે ધર્મો ને સંપ્રદાયોને અણુધક વહેમો કહીને ગણતરીમાંથી કાઢી નાખવામાં આવે છે. એકેએક ધર્મમાંથી તેનો આત્મા, તેનો મર્મ, તેના અંતરમાં રહેલો પ્રાણ, હરી સેવામાં આવે છે. જે કંઈ છે તે આ જગત જ છે, તેની પાર કશું છે જ નહિ, અને આ જગતમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવું ને તેમાં જ

સંતોષ માનવો, એવું શિક્ષણ આજે આપવામાં આવે છે.

પણ ધર્મનો છેદ એટલી સહેલાઈથી ઉઘાડી શકતો નથી. જીવન સાચું વ્યર્થ ને નિઃસાર છે, અધારી મલી છે, અને જાંડા ઉતરીને લેંછએ તો ઠાઈ માણસ કે ઠાઈ વસ્તુ જરૂરનાં કે કામનાં નથી, એવી લાગણી કે થીક માણસના મનમાં પેસી જાય, પછી તે જીવી શકતો નથી. જીવન કશા હેતુ કે પ્રયોજન વિનાનું હોય, તોપણ માણસે કંઈક ને કંઈક સ્વામની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન તો કરવો જ રહ્યો. એના મનમાં રહેલી આશાનો તાંતણો તોડી નાખવામાં આવે, તો તેને જીવનમાં કશો રસ જ ન રહે. એ આશાને આધારે જ તે જીવી શકે છે. જગતમાં જે કંઈ નરી આંખે દેખાય છે તેટલાથી જ સંતોષ માનવો, ને તેમાં જ સ્વાપ્સ્યા રહેવું, એવી વાત મનુષ્યને તૃપ્તિ આપી શકતી જ નથી. જગતના આરંભકાળથી માણસ જીગતની સોગતને જાંખે છે. મનુષ્યની આ આશા, આ અતૃપ્તિ, આ જાંખનાનો ક્ષણ ધર્મોએ ઉઘાડ્યો છે. આ કાની દુનિયા ને તેના ક્ષણભંશુર જીવનને લેઈ માણસ બોળપણમાં એવી આશા સેવે છે કે દેહ મૃત્યુ પામશે તેથી કંઈ તેના જીવનનો સમૂહો અંત આવવાનો નથી; અને નિર્દોષ માણસે આ જગતમાં બોગવેલા કષ્ટનું પારિતોષિક કઠી ન મળે, ને દુર્જાનેને ઇલેલોકમાં મળેલી જીતનું વળતર કઠી ન વળે, એમ જાને જ નહિ. મનુષ્યની પણ કંઈક તો ગણતરી હોવી જ લેંછએ. મનુષ્યની આ જે અનાદિકાળની જૂષ કે જરૂરિયાત છે તેને તૃપ્ત કરવા માટે ધર્મો એને એક શ્રદ્ધા આપે છે, એક જીવનપથ બતાવે છે, તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોના એક સંચય આપે છે, અને એક સમાજ મા સમૂહ જાંધી આપે છે. મનુષ્યની તથા ઉપરના આધ્યાત્મિક જગત ને આસપાસના માનવ જગતની વચ્ચેના જે સંબંધ તુડી મથેલા તેને ધર્મો, આ રીતે, ફરી સાંધી આપવાનો પ્રયાસ કરે છે. સત્યદર્શી ને ઈશ્વરના સંદેશવાહક એવા ધર્મસ્થાપકો તો કહે છે કે આપું જગત એક વિશાળ કુટુંબ છે. જ્યુ અને જેટાઈલ, ગ્રીક અને જાર્મેનિયન, આર્ય અને મ્હેન્ચ એવા બેદ એ પેગંજરો તો પાડતા નથી. પણ ધર્મને નામે વેષાર ચલાવનારાઓ કહે છે કે આપણે પોતાના સંપ્રદાયની ને પોતાના સમૂહની મહત્તા સિદ્ધ કરવી એ જ આપણું ખ્ય છે; જીજ્ઞાસુને દિસા એ ખ્યેની સિદ્ધિમાં સાધનરૂપ છે. તેઓ જગત પ્રત્યેની વશદારી તજને પોતાના નાના સમાજ કે સમૂહ પ્રત્યેની વશદારી કેળવે છે. આવી ક્રમિક રીતિ

પ્રવર્તતી હોય ત્યારે જ જિંદગીમાં કંઈ સાર કે લહેજત ગણાય, એમ થણા સોફોને લાગે છે. આવા ધર્મો મતાગ્રહ, ધર્માન્ધતા, અને સાંકડી સમૂહનિષ્ઠા તથા જનમી ગયેલા સ્વાર્થોને મોટા સદ્ગુણ માને છે. એ ધર્મો પેલા જૂના, અણુધડ ને ઓછા સંસ્કારી સંપ્રદાયોના કરતાં જરાયે સડિયાતા નથી. આ પાછળથી વિકસેલા ધર્મો, વધારે કૌશલપૂર્વક રચાયેલા હોઈ, વધારે જાયાનક છે; કેમકે તેઓ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના સ્વાભાવિક સંબંધોમાં દખલ કરનારી, જીદિએ નિપજનવેલી, કૃતિઓ છે.

માણસને દૂરો મૂકી દેવામાં આવે, તો તે આપણ વિશ્વની સાથે — ખાસ કરીને જીવમાત્રની સાથે તથા મનુષ્યોની સાથે — આત્મીયતા અનુભવે છે; તેને લાગે છે કે પોતે પ્રાણીમાત્રનો સહોદર છે. સમભાવ અને આત્મીયતાની આવી લાગણી મનુષ્યોનાં હૃદયમાં જન્મથી જડાયેલી છે. આ કૃત્રિમ જગતમાં જીદિએ કામ, જાતિ અને રાષ્ટ્રના ભેદો આપણે માથે પરાણે લાદ્યા છે, તે હત્યા કેટલેક પ્રસંગે માનવજાતિની મૂલ્યગત એકતાનાં ઝરણાં જીભરાઈ આવે છે. જપાનમાં ધરતીકંપ થાય છે કે હિંદમાં દુકાળ પડે છે, વિશ્વાયતની ખાણમાં ધડાકો થાય છે કે આટલાંટિક મહાસાગરમાં વિમાન તૂટી પડે છે, ત્યારે એ આક્રમના ભોગ થઈ પડેલા સોફો પ્રત્યે આપણાં હૃદયમાં દયા ને સહાનુભૂતિ જીપજે છે. ક્યાંક વીરત્વ કે સાહસનું કામ થાય છે, વિજ્ઞાન કે કલાના ક્ષેત્રમાં ક્યાંક પ્રતિભા ઝગમગી જીડીને નવી સિદ્ધિ દાખવે છે, ત્યારે આપણાં હૃદયોં હર્ષથી નાચી જાડે છે; ને એ કાર્ય કરનાર માણસ કયા ધર્મનો કે કઈ કોમનો છે તે પૂછવાની આપણે વાટ નથી જોતા. આપણે સ્વયંસ્ફૂર્તિથી જગતના મહાપુરુષોને વંદન કરીએ છીએ; અને રણજી કે રોજસન આપણા દેશના કે કોમના છે કે નહિ એ જાણવાને થોભતા નથી. કુદરતનો એક ધડાકો આપણા જગતમાં આત્મીયતાની લાગણી ફેલાવે છે. સમગ્ર માનવજાતિને વિશે બંધુત્વની ભાવના આપણા સ્વભાવમાં જન્મથી જડાયેલી છે. આપણે એક વિશ્વકુટુંબના સભ્યો છીએ. ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિત્વની લાગણી પેદા કરનાર તો આપણી જીદિ છે. અને આ અસ્વાભાવિક મનોવિકારને રોકવા સારું કૃત્રિમ યુક્તિઓ યોજીને માણસોને પાછા સામાજિક સંબંધો સમજતા ને સાચવતા કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. રંગ કે કોમના કશા ભેદ વિના માણસ માણસ વચ્ચે સ્નેહ દલાવી રાખનાર જે ગ્રંથીઓ છે તેને, માનવજાતિ એક વિશાળ કુટુંબ છે એવી કુદરતે સરજેલી ભાવના-

ને, આ નવા પ્રયત્નો મજબૂત નથી બનાવતા; પણ તેઓ માણસોને એકબીજાનાં વિરોધી એવાં જુદાં જુદાં દળમાં ગોઠાવે છે ને રાખે છે; એ કુબોબની વાત છે. એ પ્રયત્નો આપણને બક્ષિતભાવે કામ અને રાષ્ટ્રની પૂજા કરવાનું શિક્ષણ આપે છે. મુત્સદ્દીઓ ને ધર્મોધિકારીઓ મળજાપરી ને હળકપટ વડે, રાજકારણ ને ધર્મડી ધર્મસત્તા વડે, માણસોનાં મનમાં રહેલી ભય અને લોભની હીન જ્ઞાતિઓનો ગેરલાભ ઉઠાવે છે; લોહી, કામ અને રાષ્ટ્રના શુભલેખ અંકુશો આપણે માથે પરાણે લાદે છે; અને એ રીતે મનુષ્યના આત્મામાં ચાલી રહેલા આંતરિક ધર્મણુને અતિ નિમ્ન રૂપ આપે છે. મનુષ્યમાત્રમાં મૂળ ધેવું એક જ છે, જગત આપ્તું ધેવું એકપિતાપરિવાર છે, માણસોનાં મનમાં ધેવી જ્ઞાતિઓ ને ભાવનાઓ કુદે છે, અને માણસો સર્વ યુગોમાં ને સર્વ સ્થળોમાં ધેવાં આદર્શો ને માર્ગદર્શાઓ સેવતા આવ્યા છે, એની રાજદારી સરખામતીરે ને તથા ધાર્મિક ભક્ત ને જનૂનવાળા લોકોને કરી ગમ નથી હોતી. ધર્મો પાપની સમ, રકવાસ આદિનો ખોટો ખોટો ભય દેખાડે છે; પોતાની સત્તા અવિચળ ને મમકાંઈ છે એમ અહંભાવથી માને છે ને મનાવે છે; ઈશ્વરની વાણીનો ગિરો પોતાને એકલાને જ મળ્યો છે એમ કહે છે. રાજકારણ આખી જાગ્યોનાં મનમાં એવો ફેફસાં વેગ છે કે જગતનો ઉદ્ધાર કરવાનું કામ શિરે તેમને જ સોંપેલું છે. તે લોકોનાં મનમાં ઇતિહાસનાં જૂનાં સ્મરણો ઘૂલત કરે છે; જૂના જખમોને રજાવા ન દેતાં ઉધાડા રાખે છે; પ્રજાનાં મનમાં હૃદયારના આત્મગૌરવની ભાવના યા પોતે જુલમથી પીડાતી જ છે એવો પાકો ખ્યાલ પેદા કરે છે; પોતે વિશ્વકુટુંબનું એક અંગ એવો ભાવ તેના મનમાંથી નાજૂક કરે છે; અને માનવજાતિને નાના નાના ને સાંકડા સમૂહોમાં વહેંચી નાખે છે. એ સમૂહો ગુમાની ને હત્વાકાંક્ષી હોય છે; ને એકબીજાની પ્રત્યે ઝેરવેર ને અસહિષ્ણુતા રાખે છે. મેં રાજકારણની સાથે સેળબેળ થયો હોવાને લીધે અધોગતિ પામ્યો છે, ને એક પ્રકારના જડવાદ જોવો જોઈ ગયો છે.

વિજ્ઞાને આપણા શાનની મર્યાદા વધારી, અને આપણને અગ્રાત એવા સ્થાની હૃદ સાંકડી બનાવી, એટલા જ માટે આપણે માનીએ છીએ કે આપણે પ્રકૃતિ પર છત, મેળવી છે. છતાં આપણી પોતાની આંતરિક કૃતિ પર આપણે હજી વિનય મેળવી શક્યા નથી, ને એ વિનય અમર્યાદી નોટસો દૂર અગાઉ હતો તેટલો જ અત્યારે પણ છે. બાલ્ય

સંગઠનના પ્રયત્નો ફેટલીક બાજતમાં એટલા બધા તાકીદના નથી હોતા. પણ, ત્યાં લગી આપણી લોભ અને સ્વાર્થની વૃત્તિઓ જિતાર્થ નથી ત્યાં લગી, આપણા બાહ્ય વિજયો માત્ર આપણા આંતરિક જંગલીપણાને બદલ નીકળી ફેલાવાને માટે દરવાજા ખુલ્લા મૂકી દેશે. આપણને સેંકડો વરસથી એકાંગી શિક્ષણ મળ્યું હોવાથી આપણી પ્રકૃતિમાં — આપણા સ્વભાવમાં — જંગલીપણું ઘણું મોટું સ્થાન ભોગવે છે; અને બાહ્ય સત્તા કે શક્તિની બાહ્ય મૂર્તિઓ આગળ સાદાં પ્રણિપાત કરવા તે તત્પર રહે છે. આપણા સ્વભાવના એ જંગલી અંશને પરજીવળ આકર્ષક લાગે છે; નીતિનિયમ કે આધ્યાત્મિક આદર્શ આકર્ષક નથી લાગતા. પરજીવળ સામે આપણે આપણાં શિર ઝુકાવીએ છીએ, તેનું કારણ આપણા બધા અને લોભ, આપણાં સ્વાર્થ અને અણુઆવડત હોય છે. જગતમાં વ્યક્તિઓ ને રાષ્ટ્રો વિનિષ્ણાત કે વિનાશ પામે છે તેનું મુખ્ય કારણ એ હોય છે કે આપણે વિનાશ અને વિગ્રહ નિપજાવનારા આપણા મનો-વિકારોની ચુંગાલમાં ફસાઈએ છીએ, તેની જોડમાંથી સફેદને છૂટી શકતા નથી, અને એ વિકારો આપણને જગરદસ્તીથી મૃત્યુને પંથે ધસડી બધ છે.

આપણી પાસે આજે ધનદોલતના ભંડાર ભરાયે છે ને આપણી બુદ્ધિએ અનેક સિદ્ધિઓ મેળવી છે. આપણી પાસે જેમ નીતિનિયમોવાળી સ્મૃતિઓ છે તેમ ધર્મતત્ત્વોનું પ્રતિષ્ઠાન કરનારા શાસ્ત્રગ્રંથો પણ છે. છતાં આજે જીવનમાંથી આપણે સુખ મેળવી શકતા નથી. આજે માણસોનાં મનમાં ચાલી રહેલા જિંડામાં જિંડા વિચાર જો આપણે જાણીએ, તો આપણને માલૂમ પડે કે કરોડો માણસોને પોતાની જાતથી તથા જે પ્રવૃત્તિઓમાં તેમની શક્તિ વપરાય છે તે પ્રવૃત્તિઓથી સન્તોષ નથી. તેઓ જીવનનાં તેજ અને આનંદ ચુમાવી બેઠા છે. તેમને એવી કશી આસાઓ નથી જે તેમને પ્રેરણા આપે, કોઈ મોટી અભિલાષાઓ નથી જે સફળ કરવા તેઓ મથે, એવું કંઈ ચુખ નથી જે મેળવવાનું સ્વપ્ન તેઓ સેવે, એવી કોઈ શ્રદ્ધા નથી જેને આધારે તેઓ જીવન વ્યતીત કરે. તેમનાં મન વ્યથ છે, અને તેથી તેમનું કામ તૂટકતૂટક થાય છે ને નકામું નીવડે છે. દાખલા તરીકે, આજે જે એક જ પ્રશ્નની પાછળ આપણાં ધ્યાન અને પ્રયાસ રોકાઈ રહ્યાં છે તે પ્રશ્ન જ લો. એ પ્રશ્ન એ છે કે જગતને શાન્તિ અને માનવતાને માટે સુરક્ષિત કેવી રીતે બનાવવું. આ મુદ્દાન

દેશ (ઇંગ્લંડ)માં એ પ્રશ્ન પરત્વે જે મત છે. સત્તાઓની રાજકારણ અને શાન્તિવાદી રાજકારણ, બંધનકારક ગુપ્ત કરારો અને સીંગની પ્રતિજ્ઞા, આંતરરાષ્ટ્રીય અરાજકતા અને આંતરરાષ્ટ્રીય સુવ્યવસ્થા ને ન્યાય, એ બેમાંથી શાની પસંદગી કરવી એનો નિશ્ચય આ દેશ કરી શકતો નથી. યુદ્ધ કેટલું નકારાત્મક છે ને તેમાં કેટલો વિનાશ ને રંગડ થાય છે, અને તેમાંથી સંસ્કૃતિને માટે કેવાં બીપણ પરિણામો નીપજે છે તેની આપણને પૂરેપૂરી ખાતરી છે. અને છતાં, આપણે જે સંચો જીવે કયો છે તેના બળથી વિવશ બની જઈ આપણે યુદ્ધ તરફ ધસડાઈ રહ્યા છીએ; જાણે આપણે હુદ્દિશાળી મનુષ્યો ન હોઈએ, પણ આંધળા ને જાંડી, ધીમી ને અમોઘ, તથા વસ્તુમાત્રને ધસડી જનારી, શક્તિઓના નર્ચ બોગ થઈ પડેલા ન હોઈએ ! દુનિયાની આજની દશા આપણને જોસેફ કેનરાડની 'ટાઈફીન' નામની નવલકથાનું રમરણ કરાવે છે. એ એક વદાણના સાહસની કથા છે. એ વદાણ ચીની મજૂરોને લઈ જાય છે. દરિયામાં બયાનક વાયા-ઝોડાની વચ્ચે, થોડાક ખોવાયેલા પૈસાને માટે, તેઓ એકબીજાનાં ખૂન કરવા મૂકે છે. રાષ્ટ્રીય કીર્તિ અને માન એ કેવળ મનની માની લીધેલી કલ્પનાઓ છે, બળરત્ની મૂર્તિઓ છે; છતાં આપણે તેની કિંમત ભરવા તૈયાર થઈએ છીએ, ને સામુદાયિક આત્મહત્યાનું જોખમ વહોરીએ છીએ; પણ વિશ્વશાન્તિની કિંમત ભરવા તૈયાર નથી થતા. તાબેદાર પ્રગ્નઓ પરનો અંકુશ જતો કરવામાં આવે, દરેક રાષ્ટ્ર પોતે પોતાને સર્વસત્તાધીશ માને છે તેને બદલે કંઈક આંતરરાષ્ટ્રીય અંકુશ સ્વીકારે, અને પછાત મુલકોનો વહીવટ આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘની વતી કોઈ દેશ કરે, તો જ વિશ્વશાન્તિ સ્થપાવા પામે. વ્યક્તિઓની પેઢે પ્રગ્નઓનું ઘડતર પણ તેઓ શું મેળવે છે તેના પરથી નહિ, પણ તેઓ શું જતું કરે છે તેના પરથી થાય છે. જગતમાં ઘણા વિશાળ ફેરફારો થોડા જ વખતમાં થવાના છે. આપણે આપણી નજર આગળ વિચારોના માંદોમાંહે આખડતા સમૂહોની સાહમારી જોઈ રહ્યા છીએ. જે રાષ્ટ્રોની પાસે જગતનું નૈતિક નેતૃત્વ છે તે રાષ્ટ્રો પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી બેઠેલા આદર્શોની સેવા કરવી શા સારુ ચાલુ રાખે છે ? આપણે દરીયામ બેસતા પહેલાં, અને જુદાં જુદાં રાષ્ટ્રોની પરસ્પરવિરોધી માગણીઓની સમજાવટ અને ન્યાયપૂર્વક પતાવટ કરતા પહેલાં, લડાઈના કીચડ ખૂંદવા જ જોઈએ, ને નરકાગ્નિમાંથી પસાર થવું જ જોઈએ, એવું છે ખરું ? લડાઈને અંતે, ન્યારે લાગણીઓ

ગઈ છે; અને એકાગ્ર ચિન્તનને લીધે તેનાં બવાં ચડેલાં છે. તે જોઈ રહ્યો છે.....જાની સામે? તે યુગોની પરંપરાને નિહાળે છે. યુગ પછી યુગ, જગત પછી જગત, તું અવતોક્ત કરતાં તે જુએ છે કે મનુષ્ય કાળની કેડી પર આગળ ને આગળ ચાલ્યો જાય છે; તે પોતાના ચંચળ ને બળવાન, વિવિધ, વિસંવાદી ને બસુરા સુરો કાઢનારા, મનને અંકુશમાં રાખવા મથે છે, અને પૂછે છે : “ આપણે અંતરમાં ચાલતા આ વિરોધ ને વિસંવાદમાંથી કદી પણ છૂટી નહિ શકીએ શું? જીવ્યું ધ્યેય રાખવું ને હીણાં કામ કરવાં એ સ્થિતિમાંથી આપણે છૂટવા વારે! આવવાનો જ નથી? આપણાં અંતરમાંથી પરસ્પરવિરોધી સુરો નીકળે; આપણી આંખો ચકળચકળ થઈ જાય; આપણે વિશ્વકુટુંબ ને વિશ્વસંસ્કૃતિના આદર્શો સેવીએ, અને વિશ્વબાપી જંગલીપણા તરફ લઈ જાય એવાં કામો કરીએ; એવા જ લેખ વિધાતાએ આપણે લક્ષ્ય લખેલા છે શું? સત્ય અને ન્યાયના સિદ્ધાન્તોને આધારે આપણો વ્યવહાર ચલાવવા જેટલી હિંમત અને નિઃસ્વાર્થતા, દીર્ઘદષ્ટિ ને ઉદારતા આપણામાં કેમ ન આવી શકે?

હિંદુ અને બૌદ્ધ વિચારકો એકે અવાજે કહે છે કે અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાન આપણા દુઃખનું મૂળ છે; અને વિદ્યા અથવા જ્ઞાન, જોધિ અથવા જ્ઞાનોદય આપણને મુક્તિ અપાવે એવાં છે. અવિદ્યા એટલે ભુદ્ધિ દ્વારા મળેલું ને ભુદ્ધિમાં જ રહી ગયેલું જ્ઞાન. તેનાથી સ્વભાવ (અસ્મિતા) અને સ્વસંકલ્પ પેદા થાય છે. આપણી ચિંતાઓનું મૂળ કારણ એ છે કે આપણે ભુદ્ધિમાં જ રચ્યાપચ્યા રહીએ છીએ. મનુષ્ય ભુદ્ધિના જ વિદ્યાસોમાં મચ્યો રહે છે તેને લીધે તેના જીવનમાં કૂટ અથવા ભાગલા પડે છે. મનુષ્યજીવનનો વ્યવહાર એકધારી રીતે ને કુદરતી પ્રવાહમાં ચાલવાને બદલે તેમાં ખડ પડે છે, તેનું સીધું કારણ એ છે કે માણસ ભુદ્ધિના ક્ષેત્રથી આગળ વધતો જ નથી. એ ભુદ્ધિના પ્રભાવને લીધે તે પોતાની જાતને ‘ઓળખે છે, ને પોતે બીજા મનુષ્યોથી જુદો છે એવું જાન તેને થાય છે. પહેલાં તો તેને થાય છે કે તેનું ભાવિ અચોક્કસ છે; એ અચોક્કસ ભાવિનો ચિંતાર તે પોતાની કલ્પનામાં ખડો કરે છે. તેને લીધે તેના મનમાં આશ્ચ ને ભય જન્મે છે. બાકીની કુદરત સંપૂર્ણ શાંતિથી પોતપોતાનું કામ ચલાવ્યે જાય છે. પણ મનુષ્યને મૃત્યુની નિશ્ચિતતા ને અનિવાર્યતાનું જાન થાય છે. મૃત્યુ વિષેના આવા જાન-માંથી મૃત્યુ વિષેનો ડર પેદા થાય છે. મૃત્યુને તરી જઈ અમૃતત્વ કેમ

મેળવાય એનાં માર્ગો ને સાધનો શોધવાની દિશ્કરમાં તે પડે છે. તે ચીસ પાડી બેઠે છે : “ આ મૃત્યુના પાશમાંથી મને કેણુ ઉગારે ? ” તે સૃષ્ટિના એક અંગરૂપે જ જન્મ્યો છે, છતાં તેને લાગે છે કે આખી સૃષ્ટિ બાણે તેની શત્રુ છે. પ્રકૃતિ તેની માતા છે, છતાં તે એવી કલ્પના કરે છે કે પ્રકૃતિ બાણે તેને ભરખી જવા ટાંપી રહેલી છે. તેને વિવશ બનાવી મૂકનાર બધ તેના જીવનને ગુંગળાવે છે, તેની દૃષ્ટિને વિકૃત કરે છે, અને તેના મનમાં સ્ફુરતાં વિચારો ને વૃત્તિઓને દગાવી દે છે. ખીજું, માણસ-માં સજીવ સૃષ્ટિ સાથે એકચતુર જે મુઘ્ધ બાન હોય છે, તેના મનમાં મુઘ્ધતાનો — જીવમાત્ર પ્રત્યે બંધુતાનો — જે ભાવ જન્મથી ભરેલો હોય છે તે નાશ પામે છે. સમાજની કંઈક વ્યવસ્થા બુદ્ધિપુરઃસર થતી હોય તો તેને તેં રક્ષેછાએ વશ થતો નથી. તે સમાજના કલ્યાણને ગોણુ માને છે, અને પોતાનાં વ્યક્તિગત સુખસગવડોનો વિચાર પહેલો કરે છે. તે પોતાને એકાકી, સર્વોપરી, ને સાવ સ્વતન્ત્ર માને છે; અને ખીજા દરેક માણસને શત્રુ સમજે છે. તે લોભી જીવ બને છે, ધનદોસતનો સંગ્રહ કરવા મથે છે; અને આખો સમાજ પોતાને હાનિ કરવા ટાંપી રહ્યો હોય ને પોતાને એ સમાજની સામે આત્મરક્ષા કરવાની હોય એવી રીતે વર્તે છે. ત્રીજું, પોતે અચૂક મરવાનો જ છે, અને પોતે અદુલો, એકમવાયો, ને નિરાધાર છે, એમ તે માનવા લાગે એટલે તેના મનમાં દૈધીભાવ પેદા થાય છે — અંતરમાં જુદી જુદી વૃત્તિઓ વચ્ચે ધર્ષણ અને સંગ્રામ ચાલે છે. આમ થતાં મનુષ્ય એ એક સમગ્ર વ્યક્તિ મટી જુદા જુદા ટુકડા જેવો બની જાય છે. તેનું જીવન અનેક જુદા જુદા પ્રવાહોમાં વળી જઈ જીતબિજત થઈ જાય છે. તેનું ચિત્ત શંકા, ભય અને દુઃખથી વસોવાઈ જાય છે. તેનું વ્યક્તિત્વ એકરૂપ મટી વિવિધરૂપ બને છે. તેનું મન ભમવા લાગે છે. તેની નિર્બીજ મુઘ્ધતા નાશ પામે છે. પછી તે સ્વતન્ત્ર આત્મા રહેતો નથી. ગાત્રને ટીકાં કરી નાખનાર ભય અને એકલતામાંથી ઊભરવાને તે બહારથી કંઈક આધાર મેળવવા ફાંફાં મારે છે. તે કુદરતને, પડોશીઓને, જે કંઈ જુએ તેને, વળગે છે. તે જીવનથી ડરી ગયેલો હોઈ ખીજાઓની સાથે રોળામાં બળી જાય છે ને ખીજાઓની ફાંફ શોધે છે. આજે માનવજાતિ ગભરાટમાં પડી છે. તેની રગે રગે ભય વ્યાપી ગયેલો છે. આપણે હંમેશાં સાવચેતી રાખીને ડગલું ભરીએ છીએ. રખેને ક્યાંક ભરાઈ કે બટકાઈ પડીએ એવી શંકા આપણને રહ્યાં કરે છે. માણસને આખું જગત શત્રુરૂપ બામે

છે, ને તેની સામે પોતાને જયાવ કરવાનો હોય એવી રીતે તે હંમેશાં વર્તે છે. માણસ કુદરત સાથેની તથા ખીન માણસો સાથેની પોતાની ઐક્યભાવના ગુમાવી બેઠો છે. આવી જે સ્થિતિ આજે પ્રવર્તે છે તેનું ખીનનું નામ છે આધ્યાત્મિક મૃત્યુ. આજે આપણે જે જગતમાં રહીએ છીએ તે જગતમાં ભય અને દિસાનું સામ્રાજ્ય વર્તે છે; યુદ્ધો કે યુદ્ધોની અદ્વાઓ માટે છે; આપણે વસ્તુમાનથી ડરીએ છીએ; આપણા પગ નીચે કોઈ એ સુરંગ તો ન મૂકી હોય, ઝાડીઓમાં કોઈ જંદૂકવાળા તો ન ભરાઈ બેઠા હોય; આપણે લેવાની દવામાં ને ખાવાના ખોરાકમાં કોઈએ ઝેર તો ન ભેળવ્યું હોય, એવી આશંકા આપણને ડગલે ડગલે રહ્યાં કરે છે. અજ્ઞાન ને અવિદ્યાથી ભરેલું પ્રાકૃત જીવન જ્યારે અતિ વેગથી ધસવા માંડે, અતિ તીવ્ર રૂપ પકડે, અને પ્રમાણની લદ લદાવીને ચાલ્યું જાય, ત્યારે આજના જેવી સ્થિતિ પેદા થાય છે. ખરી દુઃખની વાત એ છે કે આપણને આપણા અજ્ઞાનનું ભાન નથી. માંદગી જેટલી વધારે, તેટલું ભાન ઓછું.

ધર્મ મનુષ્યના સ્વભાવમાં જન્મથી જડાયેલો છે, અને ધર્મને અંગે જે સમસ્યા ઊભી થાય છે તેનું કારણ મનુષ્યના હૃદયમાં ચાલી રહેલો વિરોધ કે દ્વિધીભાવ છે, એ વિચારને મદાધુરંધર વિદ્વાનોનો ટેકો છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને લાગતી જે દંતકથા આપણને પરિચિત છે તે કથા અનુસાર, અતિપ્રાચીન કાળના જાંખા પ્રકાશમાં મહાઉત્પાતની સાથે માનવી ઇતિહાસનો આરંભ થયો હતો. તેમાંથી આજે આપણે જોઈએ છે તે ઘટનાપ્રવાહની શરૂઆત થયેલી છે. મનુષ્યે ઈશ્વરની આરાનો પહેલવહેલો ભંગ કર્યો તેમાંથી ધર્મણ ને વિસંવાદનો ભાવ પેદા થયો. મનુષ્યની ચેતનામાં બીયણ ઉત્પાત થયો તેને લીધે માણસ માણસ વચ્ચેના સ્વાભાવિક સંજ્ઞાધર્મમાં કાન્તિ થવા પામી. આદમ અને હવાનું પતન યુગ એ ઘટનાનો અર્થ એ છે કે મનુષ્યના જીવનમાં જે સુમધુર મેળ અને એકરાગ હતો તે નાશ પામી જીવન બસરું બની ગયું; સત્યયુગને ઠેકાણે ડગિયુગ આવ્યો; માણસ માણસ વચ્ચે ઐક્ય ને અબેદની ભાવના હતી તેને ઠેકાણે બેદભાવ ને સ્વાર્થની વૃત્તિ દાખલ થઈ. મનુષ્યસ્વભાવને ફરી

૪ આદમ અને હવાએ દિનના બાગમાં ઈશ્વરની આજ્ઞા ઉપાધીને જ્ઞાન-વૃક્ષનું ફળ ખાધું, એવી જે વાર્તા બાઇબલના ન્ઠના કરારમાં છે તેનો અહીં હલ્લેખ છે.

પાછો એકરૂપ, સંવાદી ને સુરીલો બનાવવો — જીવનને ‘યોગયુક્ત’ બનાવવું, એનું જ નામ મોક્ષ કે વિમુક્તિ છે.

✓બધને જીતવો એનું જ નામ ધર્મ. ધર્મ એ નારીપાત્રી ને મૃત્યુનું નિવારણ કરનાર ઔપધિ છે. માણસને ખીક લાગે છે એ બતાવે છે કે તેનામાં છુદ્ધિ છે. એ ખીક તેના સંબંધોમાં ફેરફાર કરવાથી ટાળી શકાય એવી નથી. એ એવો સ્વભાવગત ભય નથી જે ખીજી વૃત્તિઓને સતેજ કરવાથી દૂર થઈ શકે. આપણે મનુષ્યથી હલકાં પ્રાણીના જેવું જીવન ગાળવા માંડીએ, કે જે છુદ્ધિને લીધે આ દુઃખ પેદા થાય છે તે છુદ્ધિને જ નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, એટલાથી કંઈ એ ભય ટળે એમ નથી. માણસથી તેની છુદ્ધિને ખંખેરી નખાય એવું નથી. આપણે ખોટી કાલ્પનિક વાતો ને ભ્રમણાઓરૂપી દવાઓ લીધ્યાં કરીએ એથી કંઈ આપણી શંકાઓ શાન્ત પડે એમ નથી. એમ કરવાથી આપણને એક પ્રકારની મનની શાન્તિ મળી શકે ખરી, પણ એ શાન્તિ લાંબો કાળ ટકે નહિ. જ્ઞાન — એટલે કે ભયને લગાડી મૂકનારા સત્યનું દર્શન — એ જ સાચી નિર્ભયતા પ્રાપ્ત કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે. ત્યાં લગી ધર્મો પોતે જ ભયની વૃત્તિમાંથી જન્મેલા હોય ને એમાં પહે પહે ભયવૃત્તિ પ્રગટ થતી હોય, ત્યાં લગી તેઓ આપણને જે સક્ષાત્તી ને રક્ષણ આપી શકે તેને માટે આપણે ઘણી જ બારે કિંમત આપવી પડે છે; એટલું જ નહિ પણ એને પરિણામે અંતે મનુષ્યજીવન વિકૃત બની જાય છે. એ ધર્મોએ ઠરાવી રાખેલા ને આમહૂપૂર્વક ટકાવી રાખેલા મતોને લીધે જગતમાં જાહવારથળી મચે છે. માણસો એ ધર્મો પ્રત્યેની નિષ્કાંક્ષી જાળમાં ફસાઈ પોતાના દેહની જે આહુતિ આપે છે તેમાંથી કશું સારું પરિણામ નીપજતું નથી. એ સદુ ધર્મોના સિદ્ધાન્તો સરખા મનસ્વીપણે ઠરાવેલા હોય છે, અને એ પુરવાર કરવા અશક્ય હોય છે. એવા, માંદોમાંદો ગ્રહણતા, ધર્મોને માણસોએ વફાદાર રહેવું એવી માગણી કરીને આપણે એ માણસોને એકજીજ્ઞ સામે લડાવીએ છીએ. એક તરફ વિશ્વકુટુંબ અને આત્મૌપમ્યની ભાવનાને પોષનારા ધર્મના આદર્શો, અને ખીજી તરફ સાંકડી સાંપ્રદાયિક નિષ્ઠાને પોષનારી ચાલુ માન્યતાઓ ને સામાજિક રૂઢિઓ, એ એનો એકજીજ્ઞ સાથે મેળ ખાતો નથી. ✓

આપણને જોઈએ છે વિમુક્તિ આપનારો ધર્મ. એવો ધર્મ જયનો નહિ પણ પ્રદાનો ભાવ જગવે; કર્મકાંડને નહિ પણ આત્મજ્ઞાનને પોષે; એક-

વિધ ને યાન્ત્રિક વિધિઓને નહિ પણ અનેકવિધ ને સમૃદ્ધ જીવનને ઉત્તેજન આપે. મન જ્યારે યન્ત્રવત્ કામ કરે ત્યારે જાણી ને જડ મતાગ્રહ પેદા થાય. આદર્શોની યાગ્યતામાં યન્ત્રવત્ વિચાર કરવામાં આવે તો જડ રૂઢિનિષ્ઠા પેદા થાય. માણસ જ્યારે સૃષ્ટિના સરજનહાર પરમાત્મા સાથે સંપર્ક સાધે ત્યારે તેનામાં ચેતન, તેજ, અને નિર્ભયતા આવે છે. આપણાં મન, બુદ્ધિ, ને અહંકારરૂપી કવચની ઝાંઘર આત્મારૂપી જે ગુપ્ત બીજ પડેલું છે તેને આપણે શોધી કાઢીએ, ને તેની પ્રેરણા અનુસાર ચાલવા માંડીએ, ત્યારે જીવન શુદ્ધ જ્યોતિર્રૂપ બને છે, ને તેમાં પ્રકાશ અને આનંદનાં પૂર રેલાય છે. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે : “બ્રહ્મનો આનંદ અનુભવ્યા પછી તે કશાથી બીતો નથી.”^૫ “તેને જાણીને જ માણસ મૃત્યુની પાર ચાલ્યો જાય છે.”^૬ “જે માણસ આ એકત્વને જુએ છે તેને મોહ શાનો હોય, શોક શાનો હોય ?”^૭ પછી આત્મા એકલો અદુલો રહેતો નથી. તે આસપાસના જગત સાથે એકતા અનુભવે છે. પછી તેને નિરાશા કે નાસીપાસી રહેતી નથી; કોઈની સાથે કષ્ટ રહેતો નથી. તે એક એવી આધ્યાત્મિક અવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે જ્યાં જીવનનાં નવાં ને વધારે જોડાં અર્થ ને પ્રયોગન દેખાવા માંડે છે. અભય અથવા નિર્ભયતા એ મનની એક વૃત્તિ છે. કોઈ મતનો સ્વીકાર કરવાથી કે ઈર્ષ્યાકાંડના કોઈ વિધિ કરવાથી કંઈ એ વૃત્તિ આવતી નથી. એવું જ્ઞાન જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બીજા મનુષ્યો આપણને કેવળ સ્થળકાળના પ્રવાહમાં વહેતા ને કુદરતના આકર્ષિક સંજોગોને લીધે આપણાથી વિખૂટા પડેલા જીવોરૂપે નથી દેખાતા. તેઓ પોતાનાં જીવન દર્શાવવા માટે આપણી સામે લડવાને ટાંખી રહ્યા હોય એવો ભાસ આપણને નથી થતો. ધર્મનિષ્ઠ થવું એનો અર્થ એ છે કે બીજા જીવોની હસ્તી પણ સાચી છે એ સમજવું. માણસો પ્રેમધર્મને અનુસરે છે તેનું કારણ એ નથી કે એ ધર્મને તેઓ જાણે છે પણ તે એ ધર્મ તેમનાં મનને રમે છે. એનું કારણ તો એ છે કે બીજા જીવો પર પ્રેમ રાખવો એ આત્માના વિકાસનું લક્ષણ છે. ઉપનિષદ કહે છે

૫. આનન્દં મગ્નમો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કુતશ્ચ । તૈત્તિર્યોપનિષદ્ ૨; ૮.

૬. તમેવ વિદિત્વાડતિમૃત્યુમેતિ । શ્વેતાશ્વતર ૬; ૧૫.

૭. તન કો મોહઃ કઃ શોક એકવમનુપરયતઃ । રૈસોપનિષદ્ ૭.

કે ‘યસ્મિન્સર્વાંગિ મૂર્તાનિ આત્મૈવામૂરૂ વિજાન્તઃ’. એનો અર્થ એ છે કે જે માણસ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે તે સૂત્રમાત્રને આત્મવત્ માને છે. જે મનુષ્યોનાં પોતાનાં જીવન એકરાગવાળાં છે તે મનુષ્યો અંતે એકબીજા સાથે પણ એકરાગથી જ રહેવાનાં. એકલપેટા સ્વાર્થી માણસ બનીને જીવવું એ આ સૃષ્ટિનું પ્રયોજન વિફળ બનાવવા બરાબર છે. અહિંસા, એટલે કે જીવમાત્ર પ્રત્યેના બંધુભાવ, પોતાના દયામય હૃદય-પાશમાં હીનમાં હીન યોનિનાં પ્રાણીઓને પણ બીડી લે છે. એ અહિંસા અભયનું, એટલે કે આત્મપરાયણ જીવનનું, સ્વાભાવિક ફળ છે.

સાચી ધર્મનિષ્ઠાનાં લક્ષણ એ છે : અભય અને અહિંસા. સંવાદ, સમતોલપણું, શરીર અને આત્મા વચ્ચે તથા હાથ અને મગજ વચ્ચે સંપૂર્ણ એકરાગ, એ અભયનાં લક્ષણ છે. અહિંસાનો અર્થ છે પ્રેમ. અભય અને અહિંસા, જ્ઞાન અને પ્રેમ, સ્વતંત્રતા અને સંમતિ એ ધર્મનાં બે — તાત્ત્વિક ને વ્યાવહારિક — અંગ છે. મુક્ત પુરુષના જીવનમાં કશો વિસંવાદ નથી હોતો, બસૂરાપણું નથી હોતું. તે ક્રોધ મા નિરાશાને વશ નથી થતો — મનમાં ‘પુણ્યપ્રકોપ’ પણ નથી પ્રગટવા દેતો. કેમકે જેઓ આપણો વિરોધ કરે છે તેઓ આપણા સહોદર છે. આપણી ને તેમની વચ્ચે સંનેગવશાત્ આંટી પડી ગઈ છે. પણ તેમને સ્નેહ અને સમભાવથી છતી શકાય એમ છે. ગાંધીજી કહે છે : “મારા દેશનું હિત સાધવાને અસત્ય અને હિંસા આવશ્યક હોય, તો મારા દેશનું અહિંત ભલે યાઓ.” આ વચનોમાં ગાંધીજી કેટલાક ધર્મનિષ્ઠ કહેવાતા માણસોના કરતાં વધારે ધર્મનિષ્ઠ દાખવે છે. પેસા બીજાઓ તો આપણને કહે છે કે માણસોની હત્યા કરવી એ કેટલીકવાર આપણી ધાર્મિક ફરજ થઈ પડે છે! આમ કહેતી વેળા એ લોકો ધર્મપરાયણ પુરુષો તરીકે નહિ પણ રાજ્યપ્રકરણી પુરુષો તરીકે બોલે છે. આ અપૂર્ણ જગતમાં આક્રમણની સામે આપણા

૮. ૧૯૧૫ના નવેમ્બરમાં વેસ્ટમિન્સ્ટર એબીમાં આપેલા પ્રવચનમાં લંડનના બિશપે કહેલું : “એસઆરમ કરતાં સિદ્ધાન્તને અધિક માનનાર, તથા કેવળ ખાવાપીવા કરતાં જીવનને ઉચ્ચતર ગણનાર, દરેક માણસ જર્મનીને ડહાવાના એક મહાન ધર્મયુદ્ધમાં જોડાયેલો છે — એ લોકોને ડહાવાને ખાતર ડહાવાના ઉગારવા ખાતર ડહાવાના છે. નકારા સાથે સારાને પણ, નથી, પણ જગતને ઉગારવા ખાતર ડહાવાના છે. નકારા સાથે સારાને પણ, આપણા ધાયલો તથા આપણા મિત્રો પ્રત્યે જેમણે દયા બતાવી છે તેમને પણ, ડહાવાના છે.”

૪ રક્ષણની યોજના નેટલી પાકી બની શકે એટલી કરવાની આપણી તાકીદની રાજકીય દરજ્જા કદાચ હોય; પણ પોતાનાં જામિયાંકુની કતલ કરવાની આપણી ધાર્મિક દરજ્જા કોઈ પણ સંલેગોમાં હોઈ ન શકે. અગ્નિઓ, રાષ્ટ્રો ને સંસ્કૃતિઓ શાશ્વત નથી. તેઓ જીવે છે ને મરે છે. માણસે આત્મા, સત્ય ને સદાચારના શાશ્વત આદર્શો માટે જીવવાનું છે. આત્માની સાચી સ્વતંત્રતાના લક્ષણરૂપ જે સર્વોચ્ચ પ્રકારની નિષ્ઠા છે તેવી નિષ્ઠા મુક્ત પુરુષમાં હોય છે.

જીવન-એ પ્રભુનું આપેલું પરમ ધન છે. તેમાં દરેક માણસને સુખ મેળવવાનો અવકાશ રહેલો છે. સુખ મેળવવાની તક આપણા નેટલી બીજી કોઈ પણ પેઢીને મળી નથી. છતાં, દ્રેષ અને મત્સર, ગર્વ અને લોભ, મૂઢતા ને સ્વાર્થરૂપી જે રોગો આપણને વળગેલા છે તેને લીધે, પૃથ્વીએ આપેલાં સુખો તે દુઃખરૂપ બની ગયાં છે. માણસ આજે છે તેવો જીવતો રહી શકે એમ નથી. તેણે કાં તો બદલાવું, નહીં તો નાબૂદ થવું, રહ્યું. આજે છે એવો માણસ સરજીને ઈશ્વરે હાથ ધોઈ નાખ્યા છે એવું નથી. તે જે પોતાના પંડને ને પોતાની સંસ્થાઓને આજના જગતની જરૂરિયાત પ્રમાણે બદલશે નહિ, યા બદલી શકશે નહિ, તો તેની દસ્તી ભૂતજી પરથી જૂંસાઈ જશે; અને તેની જગાએ કોઈ એવી યોગિ આવશે જે વધારે ભાવનાશીલ ને ઓછા કર્કશ સ્વભાવવાળો હશે. માણસની પાસે ઈશ્વરે જે કામ કરાવવા ધાયું છે તે જો એ નહિ કરે, તો એ કામ કરી શકે એવું બીજું કોણી પ્રાણી જગતમાં જન્મ લેશે.

આપણે આપણા આદર્શો કદી બદલી નહિ શકીએ ને આપણા જીવનની નવરચના કરી નહિ શકીએ, એવી નિરાશા આપણે સેવવાની જરૂર નથી. આપણે સ્વભાવે જંગલી ને હિંસક નથી. આપણે તો અતિરામ સૂક્ષ્મ ને તીવ્ર લાગણીવાળા છીએ. આપણે કુદરતે આપેલાં આપણાં લક્ષણોને જીવવી રાખવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ; અને આપણી જીવિનો ઉપયોગ એ લક્ષણોને નયનાં પાડવામાં નહિ પણ તેમને દૃઢ બનાવવામાં કરવો જોઈએ. આપણે આપણી સત્યનિષ્ઠા અને જગત સાથેની આત્મીયતાની ભાવના, માનવગતિ એક વિશાળ કુટુંબ છે એવી ભાવના, ગયેલી પાકી મેળવવાનો ને ટકાવી રાખવાનો જ્ઞાનપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દિવ્ય વિચારો આપણને જ્યારે માયાના પાદમાંથી છૂટી જતાનો બોધ આપે છે, ત્યારે તેઓ આપણને કહે છે કે જો અનિત્ય ને નાશવંત વસ્તુઓ

તમારાં જીવન પર અમલ ચલાવી રહેલી છે તેની બેડી ફગાવી દો. " જીવનને માયારૂપ માનવાનું કે જગતના કલ્યાણ પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવાનું તેઓ આપણને નથી કહેતા. પણ જે માયા આપણું ગળું પકડી રહી છે, અને જેનાથી પ્રેરાર્થ આપણે વિષયતૃપ્તિ કે વર્ગહિતને સર્વોત્તમ આદર્શ માની તેની સિદ્ધિ માટે મહેનત કરીએ છીએ, તે માયામાંથી છૂટી જવાનું તેઓ આપણને કહે છે. જીવન પ્રત્યેની જે નિષ્ઠા મનુષ્યના મનમાં જન્મથી જડાયેલી છે, અને મનુષ્યસ્વભાવની જે અખંડિતતા છે, તેને ફરી પાછી સુદૃઢ બનાવવી; આપણે એકસા અડુલા છીએ એ ભ્રમનું નિવારણ કરવું; ને આપણને ફરી પાછું સત્યનું દર્શન કરાવવું; એ ધર્મનું કામ છે. ધર્મનિષ્ઠ આત્મા આ બંને દુઃખમુક્ત થવાની કે આવતે બંને સ્વર્ગમાં સ્થાન મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે નથી. તેની પ્રાર્થના તો, ઉપનિષદના શબ્દોમાં, આ પ્રમાણે છે : " મને અસત્માંથી સત્માં લઈ જા, તિમિરમાંથી પ્રકાશમાં લઈ જા, મૃત્યુમાંથી અમૃતમાં લઈ જા. " મૃત્યુમાંથી અમૃતમાં જવું એનો અર્થ એવો નથી કે મરેલા માણસો કબરમાંથી સહેડે બહારે સ્વર્ગ તરફ ચડવા લાગે છે. પણ સ્વાર્થરૂપી મૃત્યુમાંથી નિઃસ્વાર્થ પ્રેમરૂપી અમૃતત્વમાં જવાનું છે; સ્વાર્થ વ્યક્તિનિષ્ઠા રૂપી તિમિરમાંથી પરમાત્મારૂપી પ્રકાશમાં પહોંચવાનું છે; અસત્યમાંથી સત્યમાં જવાનું છે; જગતના દાસત્વમાંથી મોક્ષની સ્વતંત્રતામાં જવાનું છે. " સદિ, પાપના પાશમાંથી છૂટવા માટે અને ઇશ્વરનાં સંતોનોની છર્તિરૂપી સ્વતંત્રતામાં વિહરવા માટે, આત્મરત્ને પોકારી રહી છે. "

૩. યોગની સાધના

આજે જગતમાં વ્યક્તિઓની સ્વાર્થનિષ્ઠા ઉત્પાત ને અંધાધૂંધી મચાવી રહી છે. ઇતિહાસની ઘટનાઓ કેવળ આર્થિક બળોને આધારે ચાલે છે એમ કહેનાર વાદ જગતમાં પ્રવર્તે છે. અને સુખચેતનની પાછળ પડતું એ જ જીવનનો સાર છે એવો વિચાર જોરથી ફેલાઈ રહ્યો છે. એવી રિચિતિમાંથી આપણે કેવી રીતે નીકળીને પાર જવું ? માયાથી ભરેલા આ જગતે આપણાં ચિત્તને વ્યગ્ર ને અસ્તવ્યસ્ત બનાવી મૂક્યાં છે. આપણે એ ચિત્તને પાછાં ડેકાણે લાવી તેના વડે વધારે વસ્તુઓ, વધારે સ્પષ્ટ રીતે, જોવી જોઈએ. વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં નિઃસ્વાર્થ જનતા જવું, આત્માનો પરમાત્મા સાથે અભેદાનુભવ સાધવો, એ વિકાસનો માર્ગ

છે. પ્રાર્થના, પૂજા, ધ્યાન, તથા ક્ષિત્યુચી, કલા ને સાહિત્ય અંતર્યામી આત્માને જાગૃત ને શુદ્ધ કરવામાં, તથા આત્માને પરમાત્મા સાથેના અભેદાનુભવની દિશાએ વાળવામાં, મદદ કરે છે. આ સાધનામાં જુદી જુદી અનેક ભૂમિકાઓ છે; જેકે તે એકજીભથી નોખી તરી આવે એવી નથી. સ્થૂલ દષ્ટિએ જોતાં તેમાં ત્રણ ભૂમિકાઓ દેખાય છે — ચિત્તશુદ્ધિ, ધ્યાન, અને સમાધિ.

આ ભૂમિકાઓ તે એક પછી એક એવાં પગથિયાં નથી, પણ જુદાં જુદાં દષ્ટિગિન્દુ છે. પૂર્ણત્વપ્રાપ્તિનો માર્ગ એ સીડી નથી પણ ઢોળાવ છે. પહેલી ભૂમિકામાં નૈતિક તૈયારીનો આગ્રહ રખાય છે. એવી તૈયારી આત્મદર્શન માટે આવશ્યક છે. ચિત્તમાંથી મલિન વિચારો ને વાસનાઓ કાઢી તેને અરીસા જેવું સ્વચ્છ. જનાવલું જોઈએ, જેથી એમાં પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ પડી શકે. સંસારનાં સામાન્ય કર્તવ્યો જ નહિ પણ બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ જેવાં કઠણ વ્રતોને શુદ્ધ નૈતિક જીવનના વિકાસમાં સહાયક ગણવામાં આવે છે. અક્રિયન માણસ ધણી ચિન્તાઓમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. તે જો શુરની આજ્ઞા પાળવાનું વ્રત લે — ધણીવાર શુરુએ એવા વ્રતનો ગેરલાભ ઊઠાવે છે — તો તેને કયા તર્કવાદમાં ઊતરવાપણું રહેતું નથી. તે જો તપ સંયમ આદિ કરે તો તેનો હેતુ મનોનિગ્રહ સાધવાનો ને સંકલ્પજળ વધારવાનો હોય છે; કોઈ કોપેલા દેવને રીઝવવાનો કે જૂતકાળમાં થઈ ગયેલા પુરુષની નકલ કરવાનો નથી હોતો. ચિન્તા અને દોષધામનો અભાવ આત્મપરાયણ જીવનને માટે જરૂરનો હોય છે.

‘પાતંજલયોગસૂત્ર’^૧ એ આ વિષયનો મહાગ્રન્થ છે. તેમાં આ નૈતિક સાધનાનો યોગનાં આઠ અંગોમાંનાં પહેલાં બે અંગો — યમ અને નિયમ — માં સમાવેશ કર્યો છે. કામ, લોભ, અત્યાહાર, દેવ, અને પ્રમાદરૂપી સામાન્ય દોષો પૂર્ણત્વપ્રાપ્તિમાં વિઘ્નકર્તા છે; એટલે તેમને દૂર કરવા જોઈએ. યોગ-સાધનની આ પછીની ત્રણ ભૂમિકાઓ છે તેનો હેતુ ચિત્તને શારીરિક આજ્ઞાએથી અંકુશમાં આણવાનો છે. એ ભૂમિકાઓ છે: આસન, પ્રાણાયામ, અને પ્રત્યાહાર (વિષયોમાંથી ઈર્દ્રિયોને ખેંચી લેવી તે). આ વસ્તુઓ ચિંતનપરાયણ

૧. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય ને અપરિગ્રહ એ યમ. શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય ને ઇશ્વરપ્રણિધાન એ નિયમ.

‘અહિંસાસત્યાસ્તેયમબ્રહ્મચર્યોપરિગ્રહા યમાઃ । પાતંજલયોગસૂત્ર ૨; ૩૦. શૌચ-સન્તોષતપસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ । ૨; ૩૨.

જીવનમાં મદદરૂપ છે. સગવડબરી સ્થિતિમાં^{૧૦} જેસંવાથી તે આસોગ્યવાંસને નિયમમાં લાવવાથી મન હળવું પડવામાં મદદ થાય છે. આપણે ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી ખેંચી લાઇએ એટલે માનસિક સાધનાનો આરંભ થાય છે. માથાસો કેટલીકવાર પડાડ પર કે મડોમાં, રણમાં કે ગુફાઓમાં જાય છે, તેનું કારણ એ છે કે એ રથજો આત્માને તેના પરિચિત વાતાવરણ-માંથી ખેંચી લેવામાં મદદગાર હોય છે. આમ જગત છોડીને એકાંત રથજમાં આશ્વા જવું એ મદદગાર છે ખરું, પણ તેના દિના સાધના ન જ થઈ શકે એવું નથી. નિગ્રહથી ટેવાવણા મનની એકાગ્રતામાં સામાન્ય જીવન અથવા પરિચિત વાતાવરણથી ભંગ પડતો નથી. પ્રત્યાહાર એટલે ઇન્દ્રિયોને તેના વિષયોમાંથી ખેંચી લેવી તે.^{૧૧} તે પછીની ત્રણ ભૂમિકાઓ તે ધારણા અથવા એકાગ્રતા, ધ્યાન, અને સમાધિ છે. આમાં એમ માની લીધેલું છે કે મનુષ્યનો જે ખરો સ્વભાવ છે, અને તેનામાં ઇશ્વરપ્રાપ્તિની જે જન્મસિદ્ધ શક્તિ છે, તે કદી ખૂંસાઈ જાય એવાં નથી. આપણે બહારનાં પડો ભેદીને આપણા સ્વભાવનાં ઊંડાણ સગી પહોંચી શકીએ છીએ. છેક જીડે જીડે, ગૂઢ સ્થાનમાં, અંતર્યામી આત્મા છે,^{૧૨} ત્યાં સુધી આપણે પહોંચવું જોઈએ. એ આત્મા પર ઇતર વસ્તુઓ, વિકારો આદિના થર જામેલા છે તે ગોણું છે; અને આત્મા એ જ પ્રધાન વસ્તુ છે. એ આત્મા આપણને સમગ્ર વિશ્વ સાથેના આપણા એકત્વની નિરંતર યાદ દેવડાવે છે. આપણા અંતરમાં વસતા

૧૦. સ્થિરમુખમાસનમ્ । યોગસૂત્ર ૨; ૪૬.

૧૧. સ્વવિપગાસંયોગે ચિત્તસ્વરૂપાનુકારકચેન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહારઃ । યોગસૂત્ર ૨; ૫૪.
(ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોને છોડી ચિત્તના આંતરિક વિષયોના સ્વરૂપનું જ અનુસરણ કરે તેનું નામ પ્રત્યાહાર.)

૧૨. તે હર્ષર્ષ ગૂઢમનુગ્રવિષ્ટં ગુહાદિતં મહોષ્ઠં પુરાણમ્ ।

અધ્યાત્મયોગાધિગમેભ દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ॥ કઠોરનિપત્ ૧; ૨; ૧૨.

(આ દેવ—આત્મા—દેખાવો મુશ્કેલ છે; ગૂઢ સ્થાનમાં ભરાયેલો છે; હૃદય-ગુહામાં છેક જીડે જીડે જોડેલો છે; તે પુરાણ એટલે કે પ્રાચીન ઇલાં નવો છે. એના આત્માને અધ્યાત્મયોગ વડે જાણ્યા પછી ધીર પુરુષના હર્ષશોક દૂર થઈ જાય છે.)

‘અધ્યાત્મયોગ’નો અર્થ શંકરે આ પ્રમાણે આપ્યો છે: “ ચિત્તને વિષયો-માંથી ખેંચી લઈ આત્મામાં સમાધિરથ કરવું એવું નામ અધ્યાત્મયોગ. ”

(વિષયેભ્યઃ પ્રતિસંહૃત્ય ચેતસઃ આત્મનિ સમાધાનમ્ ।)

આત્માનું દર્શન કરવું એ, પેટોના શબ્દમાં કહીએ તો, પુનઃરમરણનું કામ છે. કેમકે એ આત્મા તો ત્યાં રહેલો જ છે; આપણે માત્ર તેને ઓળખવાનો બાકી રહે છે. પ્રશાન્ત થઈને અંતરદષ્ટિ કરી જોઈ એ એટલે એ ક્રિયા શરૂ થાય છે. આત્મદર્શન માટેની સમાધિનો આ અતિ અદ્ય આરંભ છે. કોઈ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરીને, અથવા તો મૂર્તિ જેવા કોઈ બાહ્ય પદાર્થ પર ચિત્ત એકાગ્ર કરીને, આપણે પરાણે ધસી આવતા વિચારોને મનમાંથી કાઢી ચૂકવા ને ચિત્તને સ્વસ્થ બનાવવા મથીએ છીએ. ધારણાનો અર્થ છે ચિત્તની એકાગ્રતા. મનમાં આડા-અવળા વિચારો ને સંકલ્પ વિકલ્પો ઊઠવા ન દેવા, ને મનને એક જ વિષયમાં પરાવર્તવું, એનું નામ ધારણા.^{૧૩} મનને 'સામાન્યપણે કૂદા-કૂદ કરતા વાંદરાની ઉપમા અપાય છે. એવા મનને એક જ વિષય પર એકાગ્ર કરવું એ સહેલું કામ નથી. આમ કરવા જતાં નકામા વિચારો મનમાં વચમાં આવી પડશે, વાસનાઓ ને ચિન્તાઓ વિક્ષેપ પાડશે; અને મહાપ્રયત્ને જ આપણે ધારેલા વિષય પર મનને ટેરવી શકીશું. આડીઅવળી વસ્તુઓ તરફ ધ્યાન જવું ઓછું થાય, એકાગ્રતા વધે, અને મન ભમતું મટી જાય, એટલે આપણે ધ્યાનની અવસ્થામાં પ્રવેશ કરીએ છીએ.^{૧૪} જે વિષયનું ધ્યાન ધરવાનું હોય તે સિવાયનો એકે-એક વિચાર આત્મામાંથી નીકળી જાય છે; અને ધારેલો વિચાર જ આત્મામાં રમી રહે છે. ચિત્તને જે સત્ય તરફ પ્રેર્યું હોય તે સત્યનું જ જ્ઞાન તેને રહે ને બીજું બધું જૂઠું જવાય, ત્યારે એકાગ્રતા પેદા થાય છે. ત્યારે એમરે જામેલો અધિકાર દૂર ચર્ષ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે.

બાહ્ય વિષયોનું જ્ઞાન સહેલાઈથી મેળવી શકાય છે; પણ આંતર સત્યનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ચિત્તને જેય વિષય પર સંપૂર્ણપણે એકાગ્ર કરવું જોઈએ. એટલે ધ્યાન પછીની ત્રીજી, એટલે સમાધિની, અવસ્થામાં આત્મા પરમાત્મા વચ્ચેનો, જ્ઞાતા અને જેય વચ્ચેનો, ભેદ અને અંતરાય દૂર ચર્ષ જાય છે. બદ્ધ મનુષ્યોને એવા ભેદનું જ્ઞાન નિરંતર હોય છે. પણ સમાધિદશામાં માણસ જેય પદાર્થ સાથે તન્મય બની જાય છે; અને એ પદાર્થ જ

૧૩. દેશવન્યવિત્તસ્ય ધારણા । યોગસૂત્ર ૩; ૧.

(ચિત્તને કોઈ પણ હૃદયબાહિ સ્થળમાં સ્થિર કરવું તેનું નામ ધારણા.)

૧૪. તત્ર પ્રત્યયેક્ષતાન્તરા ધ્યાનમ્ । યોગસૂત્ર ૩; ૨.

(ધારણામાં ચિત્તવૃત્તિ એકતાન થાય તેનું નામ ધ્યાન.)

તેના ચિત્તંત્રને સંમગ્રપણે વ્યાપી વળે છે. જે પદાર્થને તે જીએ છે તે પદાર્થમય એ પોતે જ બની જાય છે. દ્રષ્ટા અને દસ્ય, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય વચ્ચેનો ભેદ સમી જાય છે. આત્મા કશાનો સ્વાદ લેતો નથી, ખાસ કશી વસ્તુનું આકર્ષન કરતો નથી, ‘સ્વરૂપશૂન્ય’ જેવો બને છે.^{૧૫} ને તે પોતે વસ્તુમાત્રનો સ્વામી છે એવો અનુભવ કરે છે. વીજળીનો ચમકારો, તેજનો એકાએક થતો ઝબકારો, આ સાંસારિક જીવન પર ક્ષણિક પણ શાશ્વત પ્રકાશ નાખે છે. આત્મામાં અવનવી સ્વચ્છતા આવે છે, ને ભારે શાન્તિ વ્યાપે છે. એ દર્શન, એ ઝબકારો જેવી ઝાંખી, સમાધિ કે સાક્ષાત્કારની એ સર્વોત્તમ ક્ષણ, આખા જીવનમાં ચૈતન્ય પૂરી તેને પરમ પુરુષાર્થની સાધનામાં પ્રેરે છે. એ દર્શનની, એ સાક્ષાત્કારની, સાથે નિરવધિ આનંદ આવે છે; જેને શુદ્ધિ પહોંચી ન શકે એવું જ્ઞાન આવે છે; ખુદ જીવનના કરતાંયે તીવ્રતર એવું સંવેદન થાય છે; અને અપાર શાન્તિ ને સંવાદનો અનુભવ થાય છે. આપણને ત્યારે આપણા હૃદયમાં પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે આપણે પરમાનંદ અનુભવીએ છીએ ને નમ્ર બનીએ છીએ. એ શાશ્વત તેજના સ્પર્શની અસર કાયમની રહી જાય છે, અને એવો અનુભવ ફરી મેળવવાને મન જાંએ છે.

આત્મદર્શન કરવાની આ શક્તિ આપણા સદુમાં પડેલી છે, પણ તેનો ઉપયોગ બહુ થોડા કરે છે. આ શક્તિનો વિકાસ એ મનના સામાન્ય વ્યાપારોથી નિરાળી વસ્તુ નથી; પણ એ સર્વ વ્યાપારોને સર્વભાવે ઈશ્વરને વિષે એકાગ્ર કરવાથી સંભાય છે. એ એકાએક પ્રાપ્ત થતી કોઈ ગૂઢ શક્તિ નથી, કેમકે એ ઈશ્વરિયાનુભવથી ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર બુદ્ધીનો ક્રમિક અને એકધારો વિકાસ છે. એ વિકાસક્રમનાં જીદાં જીદાં પગથિયાંનો આશય એવો નથી કે જેમ તાર્કિક દલીલમાં થાય છે તેમ આવા આત્મદર્શનમાં પણ માણસ એક પછી એક એમ પગપે પગપે ચાલીને સત્યનો સાક્ષાત્કાર સાધી શકે. એ પગથિયાંનો આશય તો માણસોમાં એવી મનોદશા પેદા કરવાનો હોય છે જેમાં સત્ય તેમના જીવનમાં ને તેમની દષ્ટિ સમક્ષ પ્રગટ થવા પામે.

૧૫. તદેવાર્થમાત્રનિર્માણં સ્વસ્વશૂન્યમિવ સમાધિઃ । યોગસુત્ર ૩; ૩.
(એ ધ્યાનમાં ત્યારે માત્ર ધ્યેયનું જ દર્શન થાય ને ચિત્તનું જટિલાત્મક સ્વરૂપ નહિ બહી જવાય ત્યારે તે સમાધિ કહેવાય.)

જેઓ શરીરમુખમાં ને જગતની દેખીતી ચીજોના પ્રેમમાં રમ્યાપમ્યા રહે છે તેમને ધ્વિરસાક્ષાત્કારની આ સાધના સહેલી કે સુખદ લાગતી નથી. અવંકાર અને મમતથી વણસી ગયેલા સ્વભાવોને આ પન્થે ચાલી ગિરિશિખર સુધી ચડવું મહાવસતું લાગશે. અજ્ઞાન આત્માને ઘેરી વણેલું છે; તે આત્માના સ્વરૂપમાં જન્મથી જડાર્થ ગયેલું હોય એવું દેખાય છે. એ અજ્ઞાનને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં ખાળી તેનો નાશ કરવો જોઈએ. ચિત્ત-વૃત્તિના જોડામાં જોડા યદોમાં જામી ગયેલી કંચીઓ ઉઢેલી નાખવી જોઈએ. જે વિકારો ને અપૂર્ણતાઓ માનવજાતિના જન્મકાળ જોટલાં જૂતાં છે તેમને આપણે ખૂલથી આપણા અસલી સ્વભાવનાં અંગ માની લઈએ છીએ. આપણાં અંતર બ્યારે અતિ તીવ્ર વેદના અનુભવે ને આત્મરૂપે પોકાર કરે, અને ‘ધૂંધટનો પટ ખોલે’, ત્યારે જ તેમને પરમાત્માનું દર્શન થવા પામે. આ જગતની વસ્તુમાત્રનો ત્યાગ કરી એ પરમાત્માને સર્વભાવે શરણુ જવું જોઈએ. પોતે યત્ન બનીને જ મોટા ચર્ચ શકાય; મરીને જ છૂલી શકાય. આપણે જગતની વસ્તુમાત્ર પરથી કબજો કે માલિકી સોચે સો ટકા ઉઠાવી લેવાં જોઈએ.

સમાધિદશામાં આપણને પરબ્રહ્મ સાથેના, અતિનિકટ કે અપરોક્ષ સંપર્કનું માન થાય છે; આપણા સ્વભાવનાં જુદાં જુદાં અંગો એકબીજા સાથે ભળી જઈ તેમાંથી સુમધુર સંગીત નીકળતું આપણે અનુભવીએ છીએ. એ અપરોક્ષ દર્શન યા સાક્ષાત્કારની રિયતિ હોય છે. તેમાં આપણું આખું વ્યક્તિત્વ અનેકરૂપ મટી સંપૂર્ણ એકરૂપતા અનુભવે છે. આપણા આખા વ્યક્તિત્વનું પરમાત્માના સ્વરૂપ સાથેનું આ તાદાત્મ્ય ક્ષણિક ને વિચળ ઘટનારૂપ ન રહેતાં કાયમની ટેવ, સ્થાયી અવસ્થા, બની જાય, એ ધાર્મિક સાધનાનો ઉદ્દેશ છે. ક્ષણિક અભાનોર્મિ કે લાગણીની ઉત્તેજના પેદા કરવી એ ધાર્મિક સાધનાનું ધ્યેય નથી. ધ્વિરતા અપરોક્ષ દર્શન યા સાક્ષાત્કારથી જે સંપૂર્ણ એકરાગવાળું જીવન, આત્માની જે યોગયુક્ત અવસ્થા, પ્રાપ્ત થાય છે તે આપણી સ્થાયી ને અવિચળ સંપત્તિરૂપ બની જવાં જોઈએ.

ધ્યાન અને સેવા જેવાં જે સાધનોનો ઉપયોગ ધર્મી કરે છે તેમનો આશય એ હોય છે કે આપણા સ્વભાવને સ્થિર રૂપ આપવું, અને આપણા આખા જીવનને વ્યવસ્થિત રીતે શુદ્ધ કરવામાં મદદ કરવી. સમાધિદશાની પ્રાપ્તિ અને ધ્વિરસાક્ષાત્કાર માટે આવી સ્થિરતા ને શુદ્ધિ

અતિ આવશ્યક હોય છે. લાંબા વખતની ટેવને લીધે આપણી શક્તિઓ સ્વાર્થસાધનમાં વપરાય છે. એ શક્તિઓને જો આપણે સર્વોત્તમભાવ ને વિશ્વકુટુંબભાવની સાધના માટે વાપરવી હોય, તો તેને માટે ધરમૂળથી જીવનપદ્ધતિ કરવો જરૂરનો છે. ધર્મ ત્યારે આપણને ધર્મપરાયણ બનાવવામાં સફળ થાય છે ત્યારે આપણા હૃદયની ગ્રંથીઓ છેદાઈ જાય છે, અંતરમાં ચાક્ષતા સંધર્ષો શમી જાય છે, અને આપણે જીવનના મહાપ્રવાહમાં વહેવા લાગીએ છીએ. કેઈ પણ મનુષ્ય આપણને પરાયે નથી લાગતો. આપણે કેઈ એક નાનકડા સમૂહના સભ્ય નથી રહેતા, પણ આખા માનવકુટુંબના અંગ બની જઈએ છીએ. આપણામાં વિશાળમાં વિશાળ દેશભક્તિનો ભાવ આવે છે. એવી દેશભક્તિનું નામ જ માનવજાતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ છે. જગતના સ્વરૂપમાં જે વિવિધતા જન્મથી જડાયેલી છે તેને ઘિમે આપણે આદર ધરાવીએ છીએ, અને એ બધી વિવિધતાની તળે એકતા રહેલી છે એમ સમજીએ છીએ. આપણા આત્મામાં આપણે માનવમાત્ર સાથે તેમજ જીવમાત્ર સાથે એકતા અનુભવીએ છીએ. ધૃતિર દરેક મનુષ્યને દેવો બનેલો જોવા છૂટે છે તે આપણે સમજીએ છીએ. વિજ્ઞાન છુદ્ધિથી એમ માની લે છે કે સમગ્ર જીવન એકરૂપ છે, ને તેની દેખીતી વિવિધતાના મૂળમાં કેઈ એક જ તત્ત્વ છુપાયેલું પડ્યું છે. એવી એકતાનું જ્ઞાન ઋષિમુનિની રંગરંગે વ્યાપી જાય છે, ને તેના જીવનનું પ્રેરક બળ બને છે. જે જ્ઞાન તે છુદ્ધિ વડે મેળવે છે તેના જોવા જ બાદ તે હૃદયમાં અનુભવે છે ને તે જ પ્રમાણે વર્તે છે. પોતાનાં આત્મજન્ય ને આત્મશુદ્ધિ વડે તે અંતરમાં જે સંતોષ, આત્મામાં જે સ્વચ્છતા, ને જે હિંદી શાન્તિ અનુભવે છે તે કેઈ ક્ષણિક કે છીછરી લાગણી નથી. તે અપાર ને અવિચળ શાન્તિ હોય છે (શાન્તિમત્યન્તમેતિ); ને એ શાન્તિ મેળવનાર કહી શકે છે કે ‘મેં જગતને વશ કર્યું છે.’ જગત ગમે તેટલું દુષ્ટ કે દુરાચારી હોય, તેમાં ગમે તેટલાં દુઃખ ને વિપત્તિ હોય, તોપણ તે બેચેન થતો નથી; કેમકે તેણે જોઈ લીધું હોય છે કે જગત મૂળે તો સારું છે, એટલું જ નહિ પણ વિશ્વમાં એક શક્તિ એવી છે જે નિરંતર પાપ અને દુષ્કર્મને દગાવી તેનું રૂપાંતર પુણ્ય અને સત્કર્મમાં કરે છે. વિશ્વના અંતસ્તત્ત્વમાં રહેલી આ શક્તિનું સાન્નિધ્ય તે નિરંતર અનુભવે છે, ને એ શક્તિ જેમનયવે તેમ નાયે છે. એ શક્તિ મનુષ્યને કયાં કઈ જવા માગે છે તેનું દર્શન તેને થાય છે.

અંતર્યામી આત્માને. સાક્ષાત્કાર કરવો; જ્ઞાનપૂર્વક તેનું દર્શન કરવું; ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાની જે આશા મનુષ્યમાત્રને માટે પડેલી છે તે આશાને કળાભૂત કરવી; એ ઈશ્વરે મનુષ્યને માટે નિર્મેસો આદર્શ છે, એમ તે જાણે છે. તે પોતાના જીવનમાં એવા ઠોઈ જળનો અનુભવ કરે છે જેને પ્રતાપે તે માનવી વાસનાઓ ને વિકારોના સંઘર્ષમાંથી સ્વાસ્થ્ય ને સૌંદર્યનું સર્જન કરે છે. જે વસ્તુઓ ને આદર્શોને તે પવિત્ર ગણે છે તેને ખાતર તે ગરીબાઈ ધારણ કરશે ને દેશવટે ભોગવશે; અને જીવે અસત્ય ઉચ્ચારવા કરતાં એ જીવને ખેંચી કાઢવા દેશે. તે ગર્વપૂર્વક જગતથી અજળો, ગિરિશિખર પર, જિભો રહેતો નથી; પણ જગતને આત્મપરાયણ બનાવવામાં તથા તેને તેની જિંયામાં જિંચી કક્ષાએ પહોંચાડવામાં પોતાની શક્તિ વાપરે છે. જગત જ્યારે મદદ માટે પોકાર કરતું હોય ત્યારે ઠોઈ પણ માણસ સ્વસ્થ બેસી નથી શકતો — પૂર્ણત્વ પામેલો માણસ તો દરગિજ નથી બેસી શકતો. તેને ખીજઓનું કટ્યાણ કરવાની તાસાવેલી હોય છે. ખીજઓને તો જેનો ખ્યાલ પણ નથી હોતો એટલી ક્રોધાળતા ને ઉત્કટતાથી તે પોતાના માનવજંતુઓને ચાહે છે. જેમ સૂર્યમુખીથી સૂર્ય તરફ મોહું ફેરવ્યા વિના રહેવાતું નથી, તેમ તેનાથી માનવજાતિ પર રનેક દોળ્યા વિના રહેવાતું નથી. મોક્ષ પામવો એનો અર્થ એ નથી કે સુખદ્વેષશઆરામ ને અપાર વિશ્રાંતિના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો. સુક્ત પુરુષ કુદરતની એક મહાશક્તિ જેવો, આત્મશક્તિનો સંચય કરનાર યંત્ર જેવો, ખની જાય છે, ને અપાર વેગથી કામ કરે છે. તેણે જે ત્યાગની સાધના કરી હોય છે તેમાં તેને કર્મભય જગતને તજી નાસી જવું નથી પડતું, પણ પોતાના અલંકારને જ હણવાનો રહે છે. મોક્ષ યા નિર્વાણ યા અમૃતતત્ત્વ આ બધે ને આ સંસારમાં જ મળી શકે એમ છે. તે આપણા અમર અંશનું, આપણા અંતરમાં વસતા જ્યોતિનું, બુદ્ધિ અને પ્રેમનું, જીવન છે; એ જીવનમાં જે પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે પદાર્થો બગડી જાય કે નાશ પામે એવા હોતા નથી.

એકાંતવાસમાં રહેતો આત્મા એ ધર્મનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. મૂસાને મૂત્તા ને નિર્જન સિનાઈ પર્વત પર, બુદ્ધને બોધિવૃક્ષની તળે બેસી ધ્યાન ધરતાં, ઈસ્રુને જોર્ડન નદીને કિનારે પ્રાર્થનાની શાન્તિમાં, મોક્ષને નિર્જન રણનો પ્રવાસ કરતાં, મહમદને મહાના નિર્જન પર્વત પર, અને એસીસીના ફ્રાન્સીસને આલ્બનોના પહાડોની દરદરની કરાડો પર બેસી પ્રાર્થના કરતાં,

ધૃશ્વરની દસ્તીનું દર્શન થયું હતું; અને તેમ થયા પછી તેમણે બળ ને આશ્વાસન અનુભવ્યાં હતાં. ધર્મમાં જે કંઈ મહાન, નવીન ને સર્જનાત્મક અંશે છે તે બધાં, પ્રાર્થનાની શાન્તિ કે સમાધિની નીરવતા અનુભવતા આત્માનાં અગાધ જિંડાણોમાંથી ઉદ્ભવે છે.

૪. ભારતવર્ષનો આદર્શ

હિંદુ આદર્શની સામે કેટલીકવાર એવી ટીકા કરવામાં આવે છે કે તેમાં સદાચાર પર પૂરતો ભાર દેવામાં આવતો નથી. આ ટીકાનો ચોક્કસ અર્થ શો એ સમજવું મુશ્કેલ છે. જે આદર્શ આપણને અંતરના વિરોધ ને વિસંવાદો શમાવી જીવનને એકરાગવાળું બનાવવાનો, આત્માના વિકાસમાં અંતરાય નાખનારા વિષયવિકારો સાથે નિરંતર યુદ્ધ કરવાનો, કામ ક્રોધ ને ચિન્તાની સાથે લડવાનો, ઉપદેશ કરે છે તે આદર્શમાં સદાચારની જિંડી ભાવના ન હોય એમ અને જ નહિ. પરમ સત્યનું દર્શન કરવાની, તેને પોતામાં સમાવવાની ને તેનામાં સમાર્પ જવાની શક્તિ, એ આત્મશુદ્ધિની અધરી, અવિરત ને એકધારી ક્રિયાનું જ ફળ છે.

વળી એમ પણ ન કહી શકાય કે સંતપુરુષો કૌશલપૂર્વક કામ કરવાની જરૂર નથી જોતા, કે કષ્ટસહન અને આપબોગથી જગતનો ઉદ્ધાર કરવાની શક્તિમાં તેમને આરથા નથી હોતી. દરેક આત્મા એ પરમાત્માનો અંશ છે એમ જે માણસો માને છે તેમનાથી જગતને ધૃશ્વરપરાયણ બનાવવામાં મદદ ક્યાં વિના રહેવાનું જ નથી. માનવજાતિ દૂર દૂર સુદૂર રહેલા દૈવી આદર્શ પ્રત્યે જે મોટી કૃત્ય કરી રહેલી છે તેમાં તેને મુખ્ય ભીષો બતાવનાર ને તે ચીલા પર ટકાવી રાખનાર જે કોઈ વસ્તુ હોય, તે તે સાધુ-સંતાનો પ્રયાસો ને દષ્ટાન્તો છે. એ સાધુસંતો માનવજાતિના સ્વાભાવિક નેતાઓ છે. ધર્મ એ તેમને માટે વાસ્તવિકતાથી નાસીને ભરાઈ બેસવાનું નેતાઓ છે. ધર્મ એ તેમને માટે વાસ્તવિકતાથી નાસીને ભરાઈ બેસતા આશ્રયસ્થાન નથી. તેઓ નાસી છૂટીને કાષ્ઠનિક જગતમાં ભરાઈ બેસતા નથી, અને એ રીતે જીવનની જવાબદારીઓમાંથી છટકી જતા નથી. હિંદુ આદર્શ તો કહે છે કે મનુષ્ય આ સંસારમાં ને આ બધે જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. ધૃશ્વરનું રાજ્ય આપણાં અંતરમાં છે. એની પ્રાપ્તિ માટે આપણે ભવિષ્યની કેષિક અનિશ્ચિત તિથિની રાહ જોવાની, કે આકાશમાં કંઈક દૈવી નિશાની માટે આંખ માંડીને બેસવાની, જરૂર નથી. એ વાત સાચી છે કે આધ્યાત્મિક જીવનનું જિંડામાં જિંડું રહત્ય સામાન્ય

માણસોની દૃષ્ટિથી હુપાયેલું 'પડ્યું' છે, ને તે પ્રયત્ન વડે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું છે. એ પ્રયત્ન માણસે એકલાએ કરવાનો છે; એકલાએ જીડીને એકમેવાદિતીય એવા પરમ તત્ત્વને પહોંચવાનું છે. એ વાત પણ સાચી છે કે જ્યારે આપણે જગતથી થાકીએ છીએ ત્યારે કાચખાની પેડે અંગો સંકેલી લઈએ છીએ; અંતર્મુખ થઈ આત્મારૂપી જીડા સરોવરમાં ડૂબકી મારીએ છીએ; અને તાજા, શાંત, સંતુષ્ટ ને સુખી થઈને ત્યાંથી પાછા ફરીએ છીએ. એટલા માટે એમ ન કહી શકાય કે આપણું જીવન વ્યક્તિનિષ્ઠ બની ગયું છે. વસ્તુતઃ તો એ વ્યક્તિનિષ્ઠાનો ત્યાગ છે. પૂર્ણ પુરુષ જ્યારે જગતની સેવાને કાળે કામ કરે છે, ત્યારે તેની વાટે ઈશ્વરના પ્રભાવરૂપી પ્રવાહ વહેવા લાગે છે. તે તો નિમિત્તમાત્ર થઈ પડે છે. 'હું કરું છું છતાં કરતો નથી,' (કર્તારમ્ અકર્તારમ્) એવા બાવથી તે કામ કરે છે.

ભારતવર્ષે જિંઘા આધ્યાત્મિક આદર્શો સેવ્યા છે ખરા, છતાં રાજ-કામના ક્ષેત્રમાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યું છે; એ હકીકતને લક્ષમાં રાખીને પાછળ કહેલી ટીકા કરવામાં આવી છે, એ દેખીતું છે. તેના નેતાઓ ઉપાસનામાં મશગૂલ રહ્યા, ને તેમણે સૈન્યોને પોતાની નજર આગળથી પસાર થઈ જવા દીધાં. એકાંત અને વિજનવાસ એ તેમના જીવનને પોષનાર વસ્તુઓ હતી. તેમણે બહુ બહુ તો હરજીને ખવડાવ્યાં, રાતે તારાઓ જોડે વાતો કરી, માંદાંને સાજાં કર્યાં, અને ઈશ્વરનાં વચનોનો માણસોને ઉપદેશ કર્યો. એવી ટીકા પણ થાય છે.

આ ટીકા અમુક અંશે સાચી છે. તેનો અર્થ એ છે કે ભારતવર્ષે હજુ હમણાં સુધી રાષ્ટ્રપૂજનો ધર્મ સ્ત્રીકાર્યો ન હતો. અમે અમારા દેશને રાષ્ટ્રીય દેવ માન્યો નહોતો; તેને કંઈક ઐતિહાસિક બાપિ છે, ઈશ્વરે નિર્મેલું કંઈક પવિત્ર કાર્ય છે, અને પોતાનો ક્ષેત્રવિસ્તાર કરવાનો દક્ છે, એવા દાવો અમે કર્યો નહોતો. ખીનજીવો જેવી રીતે 'બિટાનિયા', 'લા ફ્રાન્સ', અને 'પિત્તુજીમિ' (ફાધરસેંટ) ને પૂજે છે તેવી રીતે અમે ભારતમાતાને પૂજી નહોતી. અમે લોકોને એમ કહ્યું નહોતું કે ભારતવર્ષનો સત્ત્વ તે ઈશ્વરનો સત્ત્વ છે; અને 'મારે પણ દેવ છે,' એમ જો અમારો સત્ત્વ કહે તો એ ખોટો દેવ દોવો જોઈએ. અમારા નેતાઓને સૈન્યના નેતા બનવું કમવું નહોતું. 'અમે જગતની સર્વોચ્ચ પ્રજા

છીએ, વિશ્વની માનીતી પ્રજા છીએ,' એમ લોકો આગળ બહેર કરવાનું તેમને પસંદ નહોતું.

બીજું, આપણે એ પણ યાદ રાખવું ઘટે છે કે વિજયો અને સામ્રાજ્યો એ ધાર્મિક સદ્ગુણોના આચરણનાં પરિણામ નથી હોતાં. શેતાને પ્રજાઓના આત્મા વેચાતા સ્વર્ગ તેની કિંમતરૂપે તેમને સુરક્ષિતતા, સત્તા અને સંપત્તિ આપ્યાં, એમ તો નહીં બન્યું હોય ? ' તમે જે નીચાં પડશો ને પ્રજા-રાષ્ટ્રરૂપી મારી મૂર્તિને પૂજશો તો હું આ બધી વસ્તુઓ તમને આપીશ, ' એમ તો એણે નહિ કહ્યું હોય ? બાલ્ય સફળતા ને બીપણતા ભારતના સર્વોત્તમ પુરુષોને આકર્ષક લાગી નહોતી.

દરેક દેશને માટે સ્વતંત્રતા એ વાંચની દ્રક છે એ ખરું; પણ જે આક્રમણશીલ રાષ્ટ્રીયતા અવનતિ પામી સામ્રાજ્યવાદનું રૂપ ધારણ કરે છે તેમાં કંઈક અગિષ્ટ ને અભદ્ર અંશ આવી જાય છે. એવી રાષ્ટ્રીયતાના પંજનમાં આપણે સપડાઈએ છીએ ત્યારે તે આપણને વિવશ બનાવી મૂકે છે, આપણી નજરને બગાડે છે, આપણા આરામમાં ખમેલ પાડે છે, આપણી આદર્શોની કલ્પનાઓમાં ગોઠાતો પેદા કરે છે, અને શાશ્વત કરતાં અશાશ્વત વસ્તુઓને અધિક મહત્ત્વની કરી દેખાડે છે. અવનતા વિષમ પ્રસંગે ઐદિલિટન સ્પષ્ટપણે જોઈ શકવું નથી કે પ્રામાણિકપણે વર્તી શકવું નથી તેવું કારણ તેનાં સામ્રાજ્યવાદી સ્વાર્થો ને આકાંક્ષાઓ છે. સ્વતંત્ર ને સર્વસત્તાધીશ રાષ્ટ્રોની પૂજા કરનારી દુનિયા છિન્નબિન્ન થઈ રહી છે; અને અમીરહિમરાવોવાળી દુનિયાની પેઠે આજની દુનિયા પણ જ્વેતજ્વેતામાં માનવી ઇતિહાસનું એક સ્મૃતિગ્રેય પ્રકરણ બની જશે. આપણે તો વશુધાને કુટુંબ માનતાં જ શીખવું ઘટે છે.

છતાં, ભારતીય સંસ્કૃતિ પોતાના આદર્શોનો રાજકાળના ક્ષેત્રમાં અમલ કરી શકી નથી, એ વાત સાચી છે. આત્મજ્ઞાન અને આત્મદર્શન માટે સંપત્તિ ને સત્તા પણ અગત્યનાં છે એ વસ્તુ સિદ્ધાંત તરીકે તો સ્વીકારાર્હ હતી, પણ અમલમાં મુકાઈ નહોતી. એ બેદરકારીનાં માદાં દળ ભારતવર્ષને ભોગવવાં પડ્યાં છે. જે પરદેશીઓ મુલક છતવા આવ્યા હતા છતાં આ દેશમાં જ રહી ગયા તેમના ઉપર પણ ભારતવર્ષે ઊંડો પ્રભાવ પાડ્યો ખરો; પણ રાજકીય દૃષ્ટિએ તે નિષ્ફળ નીવડ્યું છે. પશ્ચિમના સંસર્ગને પ્રતાપે આજે તેના લોકોને રાષ્ટ્રીયતાની ઘેલછાનો ચેપ

લાગ્યો છે. તેમાંના કેટલાકને લાગે છે કે રાજકીય સ્વતંત્રતા જો ન્યાયને નામે માગી ન મળે, તો જગતના ઇતિહાસમાં માન્ય રખાયેલો સંગઠિત હિંસાનો રસ્તો લેવો વાજબી છે. લશ્કરી સત્તા ને લશ્કરી તૈયારીઓને વાજબી ને સફારણુ દરાવવા માટે આખી દુનિયામાં એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે વફાદારી ને સંયમ, હિંમત ને સંગઠન, આરોગ્ય ને જોશ જેવા વીરતાના ગુણોને યુદ્ધથી પોપણુ મળે છે—આવી દલીલો હિંદમાં પણ અપરિચિત નથી. પણ તેના ધાર્મિક નેતા, જેઓ સદ્માયે રાજકાજમાં પણ તેના નેતા છે, તેમણે હિંદને રાજકીય ગુલામીમાંથી છોડવવાની જે રીત યોજી છે તે એ દેશની ધાર્મિક પ્રણાલિકા તથા તેના મોનસ સાથે બળી જાય એવી છે. આ રીતને હજુ મોટા પાયે પર અજમાવવામાં આવી નથી. વિલિયમ જેમ્સ^{૧૯} શસ્ત્રયુદ્ધની અવેજીમાં આવી શકે એવું કોઈ નીતિસંમત શસ્ત્ર માગ્યું હતું. એ શસ્ત્ર તરીકે ગાંધીજીની આ રીત સારી પેકે આવી શકે એવી છે. તેમાં આપણને શસ્ત્રયુદ્ધનાં ત્રાસ ને યાતનાઓ ભોગવ્યા વિના જ એ યુદ્ધથી યતા લાભ મળી રહે છે. ‘તત્ત્વવારનો ન્યાય’ એ નામના એક પ્રસિદ્ધ લેખમાં ગાંધીજીએ કહ્યું છે :

“હું તો ખસસ માનું છું કે જ્યારે નામર્દઈ અને હિંસા વચ્ચે જ પસંદગી કરવાની હોય, ત્યારે હું હિંસાની સલાહ આપું..... હિંદ નામર્દ જનીને તેની પોતાની નામોશીનું લાચાર સાક્ષી બને કે રહે, એના કરતાં તો તે પોતાની લાજઆજકની રક્ષાને ખાતર શસ્ત્ર ઉપામે એ હું વધારે પસંદ કરું. પણ હું માનું છું કે અહિંસા હિંસાના કરતાં અનંતમંત્રી ચડિયાતી છે, ક્રમામાં સજ્જના કરતાં વધારે મર્દાનગી રહેલી છે. ક્રમા વીરત્વ મૂળમ્ :..... જો હિંસા એ પશુછવનનો નિયમ છે, તેમ અહિંસા એ મનુષ્યછવનનો નિયમ છે. પશુમાં આત્મા સૂતેલો રહે છે; અને, તેને સરીરજળ સિવાય બીજા કોઈ નિયમની જાણ હોતી નથી. મનુષ્યનું ગૌરવ તેની પારોચી માગી લે છે કે તે ઉચ્ચતર નિયમને અનુસરે, આત્માના બળ પર આધાર રાખે. જે મનુષ્યોએ આમેર ચાલતી હિંસાની વચ્ચે અહિંસાનો નિયમ શોધ્યો તેમનામાં ન્યૂનતા કરતાં વધારે પ્રતિભા હતી. તેઓ પોતે વેલિંગ્ટનના કરતાં મોટા લડવૈયા હતા. તેઓ રાજાસનો કપચોમ જાણતા હોવા છતાં, તેમણે સરોની નિરૂપયોજિતા જોઈ; અને યાકેરી દુનિયાને શીખવ્યું કે તેની ખુશિ હિંસા દ્વારા નહિ પણ અહિંસા દ્વારા સધાવાની છે. અહિંસા જ્યારે વેગવાન બને છે ત્યારે તે એચિઝક, કમ્પ-સાઉનનું રૂપ ધારણ કરે છે. અહિંસામાં અન્યાય દરનારની દમ્બાને નમ્રપણે તાબે

થવાપણું નથી. અહિંસાનો અર્થ તો એ છે કે બલિમત્તી હમ્મણ સામે આપણાં આખા જીવનને ખટું કરવું. આપણા આ જીવનધર્મને અનુસરતાં જ માણસ અન્યાયી સામ્રાજ્યના સમગ્ર જગતને પડકાર આપી રાકે છે; પોતાની લાગ્યાજાણવું, પોતાનું, ને પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરી રાકે છે; અને એ સામ્રાજ્યના પતન કે પુનરુદ્ધારનો પાયો નાખી રાકે છે ... અને તેથી હિંદુસ્તાન પોતાની નિર્બળતાને કારણે અહિંસા આચરે એવું હું નથી કહેતો. તે પોતાનાં શત્રુ ને સામર્થ્યના બાનને લીધે અહિંસા આચરે એમ હું હમ્મણ હું. હિંદુસ્તાનની પાસે જો આત્મા છે તે કદી નારા પામવાનો નથી. તે ગમે તેવી સારીરિક નિર્બળતાને વઢાવી વિજયવંત નીવડવાનું, ને આખા સામ્રાજ્યના પટાળજગતને પડકારવાનું, સામર્થ્ય પ્રશ્ન છે; એ વસ્તુ હિંદુસ્તાન પોતે સમજતું થાય એમ હું હમ્મણ હું.”

હિંદુસ્તાનમાં ગરીબાઇ છે, અવનતિ છે, તે દુઃખ ને દાસત્વ ભોગવે છે; છતાં તે હજુ આત્મોપાસનાની સાક્ષી પૂર્ણ કરે છે.

હિંદુસ્તાન આધ્યાત્મિક વસ્તુઓની પાછળ પડ્યું એને લીધે તેને નિષ્ફળતા મળી, એવી ફરિયાદ કરવી વાજબી નથી. તે આધ્યાત્મિક વસ્તુઓની પાછળ પૂરતા પ્રમાણમાં નથી પડ્યું તેને લીધે તેને નિષ્ફળતા મળી છે ખરી. આત્માને પૂર્ણપણે જીવનનો સ્વામી ને હણધાર કેમ બનાવવો એ તે ક્ષીણું નથી. થોડાક સમયથી તેણે આત્મા અને જીવન વચ્ચે મોટો સમુદ્ર પેદા કર્યો છે, અને માંડવાળ કરીને જ પ વાળ્યો છે. અમારા કેટલાક પ્રુષ્ઠાત્માઓને સંસારથી અળગા થવાનું, પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે સંસારથી બાગી છૂટવાનું, રહે છે. ઈશ્વરને શોધવાની અમારી તાલાવેલીમાં અમે જો માનવગતિના હિત પ્રત્યે કુલંક કરીશું, તો કદાચ અમે ખોજા જેટલા મહાત્માઓ પેદા કરીશું, પણ આખી પ્રજાને ઉન્નત નહિ બનાવી શકીએ. આત્મવિકાસ ને આત્મપ્રાપ્તિની સાધના વડે વ્યક્તિઓ કેટલે જાગે ચડી શકે છે, અને કોઈ પ્રજા પોતાના એકાંગી વિકાસથી કેટલી નીચે પડી શકે છે, એ ખરેખર વસ્તુઓ અમે બતાવી છે. જીવન પર પ્રભુત્વ મેળવવું, જીવનને તરછોડવાને બદલે તેને સ્વીકારવું ને સુધારવું, એ કામ વ્યક્તિને માટે અધરું છે; ને પ્રજાને માટે તો એથીયે અધરું છે. સમાજવ્યવસ્થામાં એકરાગ આણવો ને ટકાવવો એ આત્મતાની ને આત્મપરાયણ મનુષ્યનું ધ્યેય હોવું જ જોઈએ.

આપણા વિચારોમાં ઈશ્વરી જ્ઞાનથી ગેરાવું; ઈશ્વરી ઈચ્છામાં આપણી ઈચ્છા મેળવવાનો નિશ્ચય રાખવો; આપણી જાગણીઓને ઈશ્વરી આનંદમાં બળે એવી રીતે વાળવી; સત્ય, શિવ ને મુંદર એવો જ પરમાત્મા છે તેનું

દર્શન કરવું; આપણા આખા ચિત્તંત્ર અને જીવનને ઈશ્વરી કક્ષાએ ચડાવવું; એ માનવજીવનનાં અંતિમ ઉદ્દેશ અને પ્રયોગન છે. કેટલીક અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓએ આવી સ્થિતિ, આવી શાંતિ, ને આવી યોગયુક્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે. માનવગતિએ આજ દાયીમાં જે જગ્યામાં જિંદગી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે તેનાં એ દૃષ્ટાન્તો છે; અને માનવગતિને અંતે જેવું સ્વરૂપ પામવાપણું રહેલું છે તે તેઓ બતાવી આપે છે. તેઓ નવી માનવતાના અગ્રગામીઓ છે. પ્રજા અને પ્રાણુવાળા, અવિચળ જ્ઞાનવાળા ને અવિચ્છાન્ત સમાજસેવા કરનારા, આ પુરુષો જાતિ, દેશ આદિ મર્યાદિત સંધોના સભ્યો નથી. જે જગત દરુદ્ધ જન્મ્યું નથી પણ દરુદ્ધ દાળના ગર્ભમાં પડેલું છે તેના તેઓ નાગરિકો છે.

જે કામ ઈર્ષ વ્યક્તિઓએ કયું છે તે સમગ્ર માનવગતિ પણ અંત કરી શકશે; તેણે કરવું જોઈએ. ઈશ્વરનો અવતાર થોડીક વ્યક્તિઓમાં નહિ પણ આખી માનવગતિમાં થાય ત્યારે આપણે નવી સૃષ્ટિ — સ્ત્રીપુરુષોની નવી પ્રજા જોઈશું. ત્યારે માનવગતિ ઉદ્ધાર, પુનર્જન્મ, ને કાયાપલટો પામી દશે; અને જગતનું નવું સર્જન થયું હશે. એ જગતનું અંતિમ ધ્યેય છે, તેનો આખરી મુકામ છે; માનવજીવનનો પરમ પુરુષાર્થ છે. તે એકસો જ આપણી જિંદગીમાં જિંદગી સર્જનશક્તિને જગવી શકશે; બાવલિહોણી બુદ્ધિના પાશમાંથી આપણને ઉગારી શકશે; આપણને નવરચનાની પ્રેરણા ને ધમશ આપશે; અને માનસિક, નૈતિક ને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આપણું ઐક્ય સાધી સમગ્ર જગતનો એક બન્ધુસમાજ સ્થાપશે.

પરિચિદ ૨

આ પુસ્તકમાં અંગ્રેજીમાં ત્યાં ત્યાં 'Intuition' (ઈન્ટ્યુશન) શબ્દ આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં સંદર્ભને અનુસરીને તેનો ગુજરાતી અર્થ મૂકેલો છે. અંગ્રેજીમાં એ શબ્દ જુદાં જુદાં ક્ષેત્ર પરત્વે જુદા જુદા અર્થમાં વપરાય છે. ઇન્દ્રિયો વડે થતા જ્ઞાનને 'પ્રત્યક્ષ' જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એવું જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અતીન્દ્રિય (એટલે કે ઇન્દ્રિયો વડે ન અતુંભવી શકાતી) વસ્તુઓનું પણ થઈ શકે છે. એવું જ્ઞાન તે 'ઈન્ટ્યુશન'. એ જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિને પણ 'ઈન્ટ્યુશન' કહેવામાં આવે છે. એ જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે, એટલે કે જ્ઞાનનો વિષય હ્રમ્હ જોઈ શકાય છે. પણ ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતા 'પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન'થી જુદું ઝોળખાવવા માટે હિંદુ તત્ત્વચિન્તાકો એને 'અપરોક્ષ જ્ઞાન' કહે છે. એને 'સાક્ષાત્કાર' પણ કહી શકાય. (આચાર્ય આનંદશંકર ક્રુવે એ બેને માટે અનુક્રમે 'જગતપ્રત્યક્ષ' ને 'ઈશ્વરપ્રત્યક્ષ' એવા શબ્દો વાપર્યા છે.) "આપણે માત્ર ચર્મચક્ષુ વડે જ નથી જોઈ શકતા; આત્માશરી ચક્ષુ વડે પણ જોઈ શકીએ છીએ. દસ્ય વસ્તુઓ જેવી ચર્મચક્ષુને સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેવી જ સ્પષ્ટ અદસ્ય વસ્તુઓ આત્મચક્ષુને દેખાય છે. અતીન્દ્રિય વસ્તુઓનું દર્શન તે 'ઈન્ટ્યુશન'." (રાધાકૃષ્ણન : 'એન આઇડિયાલિસ્ટ વ્યુઓફ લાઇફ', પૃ. ૧૪૩) એને જ 'દિવ્ય દર્શન' કહે છે, ને એ દર્શન કરવાની જે શક્તિ તેને, ચર્મચક્ષુથી જુદી ઝોળખાવવા માટે, 'દિવ્ય ચક્ષુ' કહે છે. (દિવ્ય વદામિ તે વચુઃ પદ્ય મે યોગમેશ્વર. ગીતા ૧૧; ૮) 'ઈશ્વરનો યોગ' દિવ્ય ચક્ષુ વડે જ જોઈ શકાય.

આવા સાક્ષાત્કારને વિષે રાધાકૃષ્ણને લખ્યું છે : "ઉપનિષદોના મત પ્રમાણે, આપણી પાસે એક એવી ઉચ્ચતર શક્તિ છે જેના વડે આપણે આ પરબ્રહ્મનું દર્શન કરી શકીએ છીએ. આત્માને લગતી વસ્તુઓને તો આત્મચક્ષુ વડે જ જોઈ શકાય. યોગસાધન એ આ સાક્ષાત્કારનો રસ્તો બતાવનારી સાધના છે. મનુષ્યમાં દિવ્ય દર્શન અથવા બ્રહ્મને અભેદ-સાક્ષાત્કાર કરવાની શક્તિ છે. તેના વડે તે જુદીએ પાડેલા બેદોને તરી નર્હ, તર્કથી ન ઉકેલાતા કોણને ઉકેલે છે. વિશુદ્ધસત્ત્વ આત્માઓ વિચારના ગોરીશિખર પર પહોંચી પરમ સત્યનું અપરોક્ષ દર્શન કરે છે. એવું દર્શન થાય ત્યારે 'જે (આત્મા) સંબળાયેલો નહોતો તે સંબળાય છે; જે દેખાયો નહોતો તે દેખાય છે; અને જે અજ્ઞાત હતો તેનું જ્ઞાન

યાપ.છે.^૧ આપણે તર્કની પાર જઈ આત્મપરાયણ થવન ગાળવા માંડીએ એટલે શુદ્ધિએ જિજ્ઞા કરેલા કોયડા આપોઆપ બિકડી જાય છે.^૨ તેથી ઉપનિષદ આપણને કહે છે કે શુદ્ધિનો ગર્વ અને ધર્મંડ કોરે મૂકો, ને બાળકના જેવી નવી દૃષ્ટિથી જગતને જોવા લાગો. તેણે કહ્યું છે: 'શ્રાદ્ધણે પાંડિત્ય છોડી દઈ બાળકના જેવા બનવું.'^૩ કેઈ પણ માણસ નાના બાળકના જેવો બન્યા વિના ઈશ્વરના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. સર્વોચ્ચ સત્યો શુદ્ધિની પટાબાજીથી સિદ્ધ થતાં નથી, પણ નિર્દોષ ને વિશુદ્ધસત્ય આત્માઓને દેખાય છે, ને તેઓ એને અનુભવી શકે છે. 'માણસે ઘણા રાખેદોની પાછળ ન પડવું, કેમકે એ કેવળ વાણીનો થાક છે.'^૪ 'આ આત્મા પ્રવચનથી મળતો નથી, મેઘા વધારવાથી મળતો નથી, ઘણાં પુસ્તકો વાંચવાથી મળતો નથી.'^૫ ચોગીએ! જ્ઞાન પા સાક્ષાત્કારની ક્ષણોમાં તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ દર્શન અથવા અપરોક્ષ જ્ઞાન હોય છે. એવા અનુભવમાં આત્મા પરમાત્માને નજરોનજર જુએ છે. તે પરબ્રહ્મનાં જ્ઞાન, સમાધિ ને આનંદમાં તન્મય થઈ જાય છે. ત્યાં પહોંચ્યા પછી આત્માને જ્ઞાન રહેતું નથી કે જોને પોતે જુએ છે એ શું છે. એના કરતાં ઉચ્ચતર એવી કેઈ વસ્તુ નથી.^૬ બીજી બધી વસ્તુઓ એની બાંદર સમાઈ ગયેલી છે. પછી આત્માને પાપથી, અસત્યથી ડરવાતું રહેતું નથી, પણ તે સંપૂર્ણ આનંદ અનુભવે છે. આ આત્મંદર્શન — પા બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર — આપણને 'રાગદ્વેષ અને ક્રુ:ખમાત્રમાંથી છોડવે છે. .... મનુષ્યના મનની સર્વ આકાંક્ષાઓ, તેની શુદ્ધિની માગણીઓ, તેની ભાવનાઓ, ને તેના આદર્શો બધાની ત્યાં પરિપૂર્તિ થાય છે. એ મનુષ્યના પુરુષાર્થનો પરમ આદર્શ છે; તેના વ્યક્તિગત જીવનની પરિ-સમાપ્તિ છે. 'આ એની પરમ ગતિ છે, આ એની પરમ સંપત્તિ છે,

૧. જત્યુતં ક્ષુતં મરતિ, યમતં મર્તે, અવિજાતં વિજ્ઞાતમિતિ । છાંદોગ્ય ૬; ૧; ૩.

૨. મિચતે હૃદયમન્યિચ્છન્તે સર્વસંગયાઃ ।

ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દ્રંદે પરાવરે ॥ મુણ્ડક ૨; ૨; ૮.

૩. તત્સમાદ્યદ્વાણઃ પાંડિત્યં નિર્વિધં કાલ્યેન તિષ્ઠાસેત્ । મૃદ્ધારણ્યક ૩; ૫; ૧.

૪. 'નાતુખ્યાયાદ્ વદન્ શબ્દાન્વાચો વિસ્લાપનં હિ તત્ । મૃદ્ધારણ્યક ૪; ૪; ૨૧.

૫. નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો, ન મેધયા, ન મદુના ધ્રુતેન । કઠ ૧; ૨; ૨૩.

૬. સા કાઠા સા પરા ગતિઃ । કઠ ૧; ૨; ૧૧.

આ એનું પરમ નિવાસસ્થાન છે, આ એનો પરમ આનંદ છે.^૭ એ અનુભવ ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતા પ્રત્યક્ષ અનુભવ જેવો છે. પણ ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષની પેઠે એ દ્રષ્ટા કે જ્ઞાતાથી ભિન્ન એવી ઠેઠ વસ્તુનો અનુભવ નથી; એટલે તે ખરો છે કે ખોટો એની પરીક્ષા બીજાથી થઈ શકતી નથી. અનુમિત જાનની પેઠે એ અનુભવની વાત બીજાને કરી શકતી નથી. એનું માનવી બાપામાં વિવરણ થઈ શકતું નથી. એ સાક્ષાત્કારને વાચ્યા હોતી નથી. જેમ અંધાપેઠા સામે જન્મેલા માણસને આપણે મેઘધનુષ્યની શોભા કે સૂર્યોસ્તની સુંદરતા સમજાવી શકતા નથી, તેમ જ જેણે એ અનુભવ કદી કર્યો નથી તેની આગળ એ અનુભવનું વર્ણન કરી શકાતું નથી ... પણ એનું વર્ણન બીજાની આગળ કરી શકાતું નથી એ કારણે જ્ઞાનના બીજા પ્રકારો કરતાં એ ઓછો સાચો નથી હરતા. આ અનુભવનું વર્ણન આપણે રૂપો વડે જ કરી શકીએ છીએ. કેમકે એ પ્રકારથી આપણે અંજીઈ જઈએ છીએ ને આપણી વાચા બાંધ થઈ જાય છે.... ભુદ્ધિ-એની કંઈક વ્યાખ્યા સૂચવે, તો આપણે કહીએ છીએ: 'ના, આ નહિ, આ નહિ.' (નેતિ નેતિ). આ અભાવવાચક શબ્દો બતાવે છે કે એ પરાત્પરનાં ભાવવાચક વર્ણનો કેવાં અધૂરાં હોય છે. 'જેનો પણ ખરેખર મોટો છે તેને માપવાનું કશું સાધન નથી.'^૮ એને વિશે એકબીજાથી ઊણટાં વર્ણનો અપાય છે, એમાં એમ બતાવવાનો ઉદ્દેશ હોય છે કે જ્યાં લગી આપણે ભુદ્ધિની બાપા વાપરીએ ત્યાં લગી આપણે અભાવવાચક શબ્દો જ વાપરવા પડવાના; જોકે પ્રભુનો જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તેનાં ભાવવાચક અંજો પણ આપણને દેખાય છે. 'તે અણુ કરતાંયે સૂક્ષ્મ છે; તે મોટામાં મોટી વસ્તુ કરતાંયે મોટો છે.'^૯ 'તે હાલે છે; તે હાલતો નથી. તે દૂર છે; તે પાસે છે. તે આ બધાની અંદર છે; તે આ બધાની બહાર છે.'^{૧૦}

૭. एषास्य परमा गतिः, एषास्य परमा संरु, एषोऽस्य परमो लोकः, एषोऽस्य परम आनन्दः । बृहदारण्यक ४; ३; ३२.

૮. न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यजः । श्वेताश्वतर ४; ૧૯.

૯. अणोरणीयान्महतो महीयान् । कठ ૧; ૨; ૨૦.

૧૦. तदंजति तन्नेत्रति तद् દૂરે તદ્વન્તિકં । તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાગ્ન્ય વાસ્યતઃ । ઈશ ૫.

આ એકખીમથી જિલ્લા દેખાતાં વર્ણનો વિચારના કથા સંબંધનાં મિલ્લો નથી. "૧૧

જાતા અને જેવની તદાકારતા એ 'ઇન્ટ્યુઇશન'નું એક મુખ્ય લક્ષણ છે. પરબલના સાક્ષાત્કારમાં એવી તદાકારતા સંપૂર્ણપણે થાય છે. ખીમ્ ક્ષેત્રોમાં પણ એણેવત્તે અંશે થાય છે — ખાસ કરીને કવિતામાં. એવી તદાકારતા વિના સાચી કવિતા રાકય નથી. તેના વડે જ કવિ વસ્તુ-માત્રનો આત્મા જોઈ શકે છે; તે કાન્તદર્શી બને છે. ('We see into the life of things — વર્ડ્ઝવર્થ') કવિનાના ક્ષેત્રમાં 'Intuition' નો અર્થ છે 'પ્રતિભા'. રાધાકૃષ્ણન લખે છે : "વિજ્ઞાનની શોધકબુદ્ધિ, કવિતાની પ્રતિભા, ધર્મશાસ્ત્રનો અંતરાત્મા, ને તત્ત્વજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર, એ બધાને માટે અંગ્રેજીમાં 'ઇન્ટ્યુઇશન' એ એક જ શબ્દ વાપરવો પડે છે એ ખેદની વાત છે. આ વિવિધ ક્રિયાઓ એ સમગ્ર મનની પ્રવૃત્તિના વિવિધ પ્રકારો છે એ ખરું; પણ કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં એ પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન મેળવવા તરફ, કેટલાંકમાં આનંદ-બોગવવા તરફ, ને કેટલાંકમાં સર્જન કરવા તરફ, ઢળે છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં કવિ કે શોધકની સર્જનશક્તિને 'પ્રતિભા' કહે છે; અને ઋષિમુનિઓએ કરેલા બ્રહ્મસાક્ષાત્કારને 'આર્પણાન' કહે છે. "૧૨

ખીમ્ એક સ્થળે રાધાકૃષ્ણને લખ્યું છે : "આ જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો દ્વારા કે અનુમાન દ્વારા ચર્ચુ નથી તેને જ્યાં જ્યાં અનેક નામ અપાય છે — જેવાં કે પ્રેરણા, પ્રતિભા, આર્પણાન, સિદ્ધદર્શન, યોગીપ્રત્યક્ષ. "૧૩ " સુદધોય કહે છે કે વિજ્ઞાન યા તાર્કિક જ્ઞાન અને સંસાર યા ઇન્દ્રિયપ્રાપ્ત જ્ઞાનના કરતાં પ્રેરણા યા અપરોક્ષ જ્ઞાન ગ્રેષ્ઠ છે. "૧૪ યોગભાષ્યમાં એને 'પરં પ્રત્યક્ષમ્' કહેલું છે.

અપરોક્ષ જ્ઞાન અને બુદ્ધિ વચ્ચેના સંબંધને વિષે અહીં વિસ્તારના ભયથી કંઈ કહી શકાય એમ નથી. એનું ઘણું જ સુંદર ને વિશદ વિવેચન રાધાકૃષ્ણને 'એન આઈડિયાલિસ્ટ વ્યુ ઓફ લાઈફ'ના ચોથા ને પાંચમા પ્રકરણમાં આપેલું છે.

૧૧. 'ઈન્ડિયન ફિઝોસોફી' વો. ૧, પૃ. ૧૭૭-૮.

૧૨. 'એન આઈડિયાલિસ્ટ વ્યુ ઓફ લાઈફ', પૃ. ૨૦૦.

૧૩. એનન, પૃ. ૧૨૮.

૧૪. એનન, પૃ. ૧૨૯.

સૂચી

- અકાશ, ૧૧, ૨૦, ૧૨૧, ૨૧૫, ૨૩૦
અગ્નિ, ૧૮, ૧૧૧-૭
અથર્વવેદ, ૧૧૪
અધ્યાત્મવાદ, ૨૪૩
અનસાર, શેખ અબદુલ્લા, ૧૪૬
અનાય, ૨૧૨, ૨૩૦
અનાદિત, ૨૬
અનેકાંતવાદ, ૫
અપ્રત્યક્ષીકૃત, ૧૭૧
અબદુર રહીમ, ૧૨૬
અબદુલ રઝાક, ૧૭૩
અબુલ ફઝલ, ૨૧૫
અબ્રાહમ, ૨૨, ૮૭, ૬૬
અમૃતકુંવર, ૨૨૩
અમૃતપુત્ર, ૧૬
અમીરઅલી, ૧૧૬, ૧૨૬, ૧૩૨
અમેરિકા, ૭૫-૬, ૧૮૭, ૨૧૬, ૨૩૫,
૨૭૩
અરબસ્તાન, ૧૧૭, ૧૭૦, ૨૧૪
અરેબિયન નાઈટ્સ, ૭૬
અર્જુન, ૬૦, ૮૩, ૧૬૬
અલફરાબી, ૭૨
અલગેરની, ૭૧
અલસઈ, ૬૨
અલ હલ્લાલ, ૬૪
અલ-હુત્તવીરી, ૧૩૩
અલી, હઝરત, ૧૨૮, ૧૩૫, ૨૧૪
અલીમદમદ, મીરઝા, ૨૧૬
અલેક્ઝાંડર, પોલીહિરટર, ૬૧
અલેક્ઝાંડ્રિયા, ૧૧, ૩૭-૮, ૬૦-૨, ૬૮
-૬, ૭૧, ૧૩૮, ૧૪૧, ૧૫૫, ૨૦૦,
૨૧૪
અલ્ગા, ૬, ૧૧૬-૨૬, ૧૨૮-૩૨, ૧૩૪
-૬, ૨૧૩, ૨૧૬, ૨૩૨
અવતારવાદ, ૨૩, ૧૫૩, ૨૧૫
અવસ્તા, ૨૮, ૩૦
અરોઝ, ૧૮, ૩૨, ૬૦-૧, ૧૩૮, ૧૬૭
અશુર, ૨૨
અસુર, ૧૧૫, ૧૮૮
અહમદ, ૧૨૫
અહમદ દુર્રોન, ૧૧૬, ૧૧૬-૨૧, ૧૨૪
-૫, ૧૨૮, ૧૩૪
અહરીમાન, ૨૬
આદિંસા, ૧૦૦, ૧૧૪, ૧૩૭, ૨૦૬,
૨૨૮, ૨૬૧, ૨૬૪, ૨૭૪
અદુર, ૨૮
અદુરમઝદ, ૬, ૨૨, ૨૮-૬, ૬૩
આર્દરીસ, ૭૬, ૧૧૮
આઈસીસ, ૨૬, ૧૭૮, ૨૦૫
આમાખાન, ૧૨૩
આલ્ફાલિક મહાસાગર, ૨૫૧
આત્મવાદ, ૨૨૫
આથેન્સ, ૬, ૩૭, ૪૪, ૫૩-૪, ૬૨,
૧૪૭-૮, ૧૭૭, ૧૮૮
આદમ, ૮૭, ૬૮, ૨૧૩, ૨૩૨, ૨૫૮
આદિત્ય, ૨૮
આફ્રિકા, ૨૦, ૧૭૭, ૧૬૩, ૨૧૭, ૨૩૮
આમિયેલ, ૭૪
આયર્લેન્ડ, ૧૧૮
આયર્લેન્ડીસ, ૪૨-૩
આયોનિયન, ૩૨-૩
આરેમીસ ટોરોપોલસ, ૨૬
આરન, ૨૨

૨૮૨ : ધર્મોનું મિલન

- આરબો, ૧૧, ૭૧-૨, ૯૦, ૧૧૭, ૧૨૫ : ઇલ્યુમિનિયન સંગ્રહાય, ૩૩, ૩૮, ૫૪
-૬, ૧૪૦, ૧૯૩
આરસાસીડ, ૨૮
આર્ટોઝરક્સીસ, ૨૬
આર્થર, ૨૨
આનર્લડ, એડવીન, ૭૫
આનર્લડ, મેથ્યુ, ૧૮૬
આર્થ, ૩, ૧૦, ૨૪, ૨૮, ૩૨, ૬૩, ૧૬૫-૬, ૨૩૦, ૨૫૦
આર્થધર્મ, ૨૧૧-૨
આલ્બીનો-સીસ સંગ્રહાય, ૧૬૩
આલ્બર્નો, ૨૭૦
આસામ, ૨૦૭
આંસરપંક, ૨૮
ઇકેરસ, ૨૪૧
ઇમનાતન, ૨૦૪
ઇમરસ, ૩૪
ઇમિયન સમુદ્ર, ૨૬
ઇઝરાયલ, ૧૪૪, ૧૬૩
ઇઝ્રિયનો, ૬૯
ઇરિશિયસ, ૭૨
ઇનોક, ૬૫-૮
ઇબ્ન સીના, ૭૨
ઇબ્રાહીમ બીન આદમ, ૧૩૧
ઇમરસન, ૭૫, ૧૫૬
ઇરાન (ઇરાનીઓ), ૧૦, ૨૮-૩૦, ૩૨, ૪૩, ૫૨-૩, ૫૫-૭, ૬૩, ૬૬, ૭૨, ૧૧૭, ૧૨૫, ૧૪૧, ૧૭૦, ૧૭૩, ૨૧૪, ૨૧૬
ઇરોસ, ૧૪૩
ઇસિઝબેથ, ૧૫૩
ઇસિયટ, આર્થર, ૭૧, ૧૮૬
ઇસિયટ, ૩૨, ૬૯
ઇસિયટિક સંગ્રહાય, ૩૩
ઇલ્યુમિનિયન સંગ્રહાય, ૩૩, ૩૮, ૫૪
ઇલ્યુસીસ, ૨૦૫
ઇવાન્સ, આર્થર, ૨૦૪
ઇસાઇયા, ૬૩, ૮૫-૬, ૧૧૪
ઇસીન સંગ્રહાય, ૬૩-૫
ઇસ્કીવસ, ૪૦
ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની, ૧૨
ઇસ્લામ, ૧૧, ૨૦, ૨૪, ૭૧-૨, ૧૧૬-૨૭, ૧૨૬-૩૨, ૧૩૪-૮, ૧૪૧-૨, ૧૫૫-૬, ૧૭૩, ૧૬૧, ૨૧૩-૬, ૨૧૬, ૨૩૦
ઇમ, ૫૩, ૧૯૪, ૨૨૧
જેક્કટ, ૨૭, ૭૩, ૭૫, ૧૫૭, ૨૧૬, ૨૫૪
જેકલ, ૬૧, ૧૨૨
જેક, ૧૩, ૧૧૫, ૧૧૭
ઈન્લિન, ૧૦, ૧૨, ૧૩૮, ૧૬૩, ૨૦૫
બુઓ મિસ્ટર
ઈટલી, ૩૩, ૮૮, ૧૧૨, ૧૬૧, ૨૩૮
ઈડન, ૨૫૮
ઈસિયા, ૩૩
ઈસોપનિયન, ૧૦, ૨૧૦
ઈથર, ૭-૧૦, ૧૨-૩, ૧૬-૭, ૧૮-૨૧, ૨૪-૬, ૨૮, ૩૧-૨, ૩૪-૬, ૩૬, ૪૧, ૪૪-૫, ૪૮, ૫૦-૧, ૫૩-૬, ૬૪-૮, ૭૦, ૭૨, ૭૬-૬૫, ૯૦-૧૧૪, ૧૨૦-૧, ૧૨૩-૪, ૧૨૦-૩૧, ૧૩૩-૭, ૧૪૪-૫, ૧૪૭, ૧૫૧-૬, ૧૧૧, ૧૧૭-૮, ૧૭૪, ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૨-૬, ૧૮૮-૯૧, ૧૯૩, ૧૯૭, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૨, ૨૦૮, ૨૧૫-૮, ૨૨૦-૩, ૨૨૫-૬, ૨૨૮-૯, ૨૩૧, ૨૪૪, ૨૪૮, ૨૫૦, ૨૫૨, ૨૫૮, ૨૬૨-૫, ૨૬૭-૭૨, ૨૭૪

ઈશ્વરવાદ, ૨૦, ૩૪, ૧૦૯, ૧૧૭,
૧૩૫, ૧૭૧, ૧૬૧
ઈસુ ખ્રિસ્ત, ૭, ૧૦, ૧૩, ૧૯, ૨૦,
૨૨-૩, ૬૨-૩, ૬૫-૮, ૮૫-૭,
૮૬-૯૮, ૧૦૦-૨, ૧૦૪-૧૪,
૧૨૩-૫, ૧૪૧-૨, ૧૫૦-૫, ૧૫૭
-૬, ૧૬૫-૭૦, ૧૭૩-૪, ૧૮૦,
૧૮૩, ૧૮૫-૬, ૧૯૦-૧, ૧૯૩-
૪, ૧૯૮-૬, ૨૦૦, ૨૦૩-૫,
૨૧૩, ૨૧૬-૨૪, ૨૨૬, ૨૩૩,
૨૪૪, ૨૭૦

ઉદારમતવાદ, ૨૦૨, ૨૨૧
ઉપનિષદો, ૨૫, ૩૩, ૪૨, ૪૬, ૫૩,
૬૬-૭, ૭૪-૫, ૮૪, ૯૪, ૯૬,
૧૦૦, ૧૨૧, ૧૬૬, ૨૬૦, ૨૬૩
ઉમર, હજારત, ૧૨૬

ઊર, ૧૬૪

જગવેદ, ૧૮, ૨૦, ૩૭-૮, ૬૩, ૮૨,
૧૬૪-૬

એ. ઈ. (જયોર્જ રસેલ), ૧૧૮
એકએકાના, ૨૬
એકીકીસ, ૬૯
એકવીનાસ, ૮૮
એકેશ્વરવાદ, ૧૩૭, ૧૫૪, ૨૨૧
એટીસ, ૨૨
એટોનીસ, ૨૨
એપીના(ની), ૫૭, ૧૪૮
એથેનેશિયન(સ), ૧૮૫, ૧૯૧
એનસીસ, ૬૯
એનીટસ, ૪૪

એનેક્સેગોરાસ, ૩૩
એનેટાલિયા, ૬૩
એનેએપટિસ્ટ, ૧૫૭
એપિક્ટેટસ, ૧૭૮
એપિક્યુરિયન સંપ્રદાય, ૫૭-૮
એપિક્યુરસ, ૫૭
એપીરસ, ૩૨, ૬૧
એપેમિનોડાસ, ૩૯
એપોલો, ૩૦, ૩૪, ૪૩
એપોલોનિયસ, ૭૧
એપીસીનિયા, ૧૮૭
એલ્લાડ', ૮૮
ઓરિયન, ૧૬૧
એરિસ્ટાઇડીઝ, ૧૬૨
એરિસ્ટોકેએનસ, ૪૧, ૫૩-૪
એરિસ્ટોટલ, ૩૯-૪૧, ૫૦, ૫૩-૪,
૭૧-૨, ૧૫૩, ૨૩૬
એરિસ્ટોબ્યુલસ, ૬૦
એલવીન, વેરિયર, ૨૨૫
એલીઝા, ૭૦
એલેસેસ, ૭૨
એશિયા, ૧૪, ૧૯, ૫૨-૩, ૫૫-૬,
૬૧, ૭૪, ૭૬-૮, ૧૩૮, ૧૪૦-૧,
૧૭૩, ૧૮૬, ૨૦૭, ૨૩૬, ૨૪૩
એશિયા માઇનર, ૨૬, ૩૩, ૬૧
એસીરિયા, ૫, ૪૩, ૭૭
એસીસી, ૨૭૦
એગસ, ૨૦૦
એગ્રીકન સંપ્રદાય, ૨૫, ૧૫૬
એટીઅલસીડાસ, ૬૧
એટીઆલ્ડ, ૬૮-૯, ૧૩૮, ૨૧૪
એટીઆલ્ડસ, ૬૦
એટીઆનસ ગોનાટાસ, ૬૧
એટ્રોએપી, ૬૯

૨૮૪ : ધર્મોનું મિલન

એ'પીડોકલીસ, ૩૩, ૫૧

ઓઠસફડ, ૩

ઓઠસસ, ૧૧

ઓગરદસ, ૧૨, ૧૮-૯

ઓગરદાઇન, ૨૦, ૯૦, ૨૦૦, ૨૧૮,

૨૨૧, ૨૩૪, ૨૩૮

ઓટો, ૧૫-૧

ઓડીસી, ૩૨, ૧૧૭

ઓનેસિકીટસ, ૫૩

ઓરફિયસ, ૩૪, ૩૬-૭, ૪૦

ઓરફીક ધર્મ (સંગ્રહાય), ૩૩-૯,

૪૩-૪, ૪૮-૫૦, ૫૩-૪

ઓરમઝદ, ૨૯

ઓરીજન, ૧૧, ૧૩, ૨૨૧

ઓરેલિયસ, માઈસ, ૫૮-૯, ૬૮

ઓર્લિપસ, ૧૮૯

ઓસાઈરીસ, ૨૨

ઓસ્ટ્રેલિયા, ૧૧૩

ઓસ્ટ્રોગાય, ૨૩૮

કટોપનિપત્, ૮૦, ૨૬૫

કટાહા, ૧૭૩

કટીસિયા, ૨૧૪

કનફ્યુસિયસ, ૨૪-૫, ૯૫, ૧૬૮-૯,

૧૬૩, ૨૨૦

કનિષ્ક, ૧૧

કપિલ, ૧૭૨

કબીર, ૧૩૭, ૨૧૬, ૨૩૦, ૨૩૨

કઝુનિર, ૧૯૧, ૨૦૨

કાલિયાવાડ, ૬૧

કાઈબરી, ૮૪

કાફર, ૨૧

કાબા, ૧૩૬

કાબુલ, ૧૧

કામદેવ, ૧૪૩

કારનુનઠમ, ૨૯

કારપેન્ટર, એસ્ટલીન; ૪, ૧૭, ૨૦

કાર્થેન, ૧૪૮, ૧૭૮, ૨૧૪

કાલાનોસ, ૫૧

કાલિદાસ, ૭૩

કાલીક, ૧૭૩

કાશીપુત્ર ભાગવદ્ર, ૧૧

કાશ્મીર, ૨૦૭

કાલિદેવ, ૭૧

કિપલિંગ, ૨૬૫૩, ૭૧

કિયેકંગાડ, ૧૮૪

ક્રીચ, ૪૩

ક્રીલિંકીમુદી, ૧૭૨

કૃષ્ણ, ૧૮, ૨૩, ૩૭, ૮૩-૪, ૯૩,

૧૭૧, ૧૭૩, ૨૩૦

કુત-અલ-અમારા, ૧૨૧

કુમાર, ૨૦૩

કુસન, ૧૧૬-૨૩, ૧૨૬, ૧૨૮-૩૪,

૧૫૬, ૧૭૩, ૨૧૬

કુક, ૧૩

કેઇન, ૮૭

કેપુરી, ૩૨

કેટો, ૧૬૨

કેથલિક, ૨૫, ૫૨, ૫૫, ૧૩, ૧૫૪,

૧૬૨, ૧૬૪-૫, ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૧૯

કેપોલિટાસ, ૧૭૦

કેનોપનિપત્, ૮૦

કેલવીન, ૯૧, ૧૦૯, ૧૧૧

કેલવેરી, ૮૭, ૨૦૪

કેલીઓપી, ૩૪

કેવલારેત, ૨૫

કેસવ, ૧૭૨, ૨૩૦, ૨૩૨

કેસન, સ્ટેનલી, ૨૩૮

કે'પીસ, ટોમસ એ, ૧૮૦

દેખાડિયા, ૨૦૭
 દેસરલિંગ, ૭૫, ૧૭૬
 ફોર્સીન, ૨૧૭
 ફોફાયમ, ૧૭૦
 ફોનરાડ, જોસેફ, ૨૫૪
 ફોન્ટેય, ૧૮, ૮૩, ૧૮૩, ૨૩૦
 ફોન્ટેન્ટાઇન, ૬, ૨૬, ૭૧, ૧૫૦,
 ૧૬૨, ૨૩૮
 ફોન્ટેન્ટીનોપલ, ૨૩૮
 ફોમીવાઈ, ૨૨૮
 ફોમોડસ, ૨૬
 ફોન્ત, ૭૪
 ફોરિયા, ૨૦૭
 ફોર્ટિવા, ૭૧
 ફોલબ્રૂક, ૪૩
 ફોર્મીતકિઆલોપનિપત્, ૪૨
 ફીટ, ૬, ૭૭, ૧૭૮, ૨૦૪
 ફીસીપસ, ૩૭
 ફોટન, ૪૦
 ફોમવેલ, ૧૫૦
 ફક્ષીયસ, ૫૮
 ફક્ષીનિયાસ, ૬
 ફલેમંટ, ૧૧, ૭૧, ૨૦૦, ૨૨૧
 ફ્લોરિયસ, ૬૯
 ફ્લેક્ટો, ૧૫૯

 ખલીફ, ૧૧૭, ૧૨૬, ૧૩૫
 ખાલડિયા, ૧૩૮
 ખિલાફત, ૧૨૬
 ખુદા, ૬૫, ૧૨૦, ૧૨૨, ૧૨૪-૬,
 ૧૩૬, ૨૧૪-૬
 ખુસરૂ, ૧૨૫
 ખોન્ડ, ૨૧૪, ૨૩૧
 ખિસ્ત, ખુઆ હિસ્ત ખિસ્ત
 ખિસ્તી (ધર્મ), ૪-૭, ૧૦-૪, ૧૭,

૧૬-૨૧, ૨૩-૬, ૨૬, ૩૦, ૩૬ ૭,
 ૪૦, ૫૨, ૫૪, ૬૩, ૬૫, ૭૧,
 ૭૬, ૭૬, ૮૦, ૮૫, ૮૭-૮, ૯૦
 -૧, ૯૭, ૧૦૦-૨, ૧૦૪, ૧૦૮,
 ૧૧૦, ૧૧૩-૫, ૧૨૦, ૧૨૨-૫,
 ૧૨૬, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૧-૩,
 ૧૫૧-૭, ૧૫૬-૬, ૧૬૮, ૧૭૦,
 ૧૭૩, ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૮૦, ૧૮૪-
 ૭, ૧૮૬-૬૩, ૧૯૭, ૨૦૦, ૨૦૨
 -૫, ૨૧૪, ૨૧૭-૨૬, ૨૩૧,
 ૨૩૪, ૨૩૭-૮

ગાજની, ૭૧
 ગદ્દી, ટબલ્યુ. કે. સી., ૬૫
 ગંજા, ૬૧, ૭૪-૫, ૧૬૩
 ગાયત્રી, ૨૦૬-૧૦
 ગારને, ૪૩
 ગાંધીજી, ૧૫, ૧૨૩, ૧૭૧, ૧૯૭,
 ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૨૮-૬, ૨૬૧
 ગિલનમસ, ૨૨
 ગીતા, ૧૮, ૨૩, ૬૦, ૭૩-૪, ૮૨-૪,
 ૯૨, ૯૬, ૧૦૩, ૧૬૬, ૧૭૪,
 ૧૮૩, ૧૯૫-૭, ૨૨૬-૩૦, ૨૪૬
 ગીબન, જોડવડ, ૧૪૮-૬, ૧૭૫, ૧૭૭
 ગુનરાત, ૧૭૨
 ગુદવાઈ, ૩૧-૩, ૪૦, ૪૪, ૫૧, ૫૩-
 ૪, ૧૧૭, ૧૪૧, ૧૪૩, ૨૧૪,
 ૨૩૬
 ગેલીલી (ગેલીલિયન), ૧૫, ૮૬-૭
 ગેલેરિયસ, ૨૬
 ગેલેસિયા, ૨૬
 ગોડ, ૧૨૮
 ગોલ, ૧૭૫
 ગોવા, ૭૨
 ગોવિંદ, ૬૫

ગોંડ, ૨૨૫ .

ગોપર્ધ, ૪૩

ગોપી, ૨૭, ૭૩, ૬૮, ૨૧૦

ગ્રીક, ૧૦-૧, ૧૯, ૨૬, ૨૮-૬, ૩૨-

૫, ૩૭-૮, ૪૨-૫, ૪૬-૫૭, ૬૦

-૨, ૬૪, ૬૮-૭૨, ૬૦, ૧૪૧,

૧૪૩-૪, ૧૪૬-૫૪, ૧૫૬, ૧૫૮

-૬, ૧૭૭-૮, ૧૮૬, ૨૦૦, ૨૦૫,

૨૨૧, ૨૩૪, ૨૩૬, ૨૪૧, ૨૪૬-૫૦

ગ્રીક, ૭૬

ગ્રીસ, ૬, ૧૩, ૨૨, ૨૮-૩૩, ૩૬-૮,

૪૪, ૪૭, ૫૦-૨, ૫૪-૬, ૭૪,

૭૭, ૬૦, ૧૩૮, ૧૪૧, ૧૪૩-૪,

૧૪૭, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૭૮, ૧૮૮-

૯, ૧૯૩, ૨૨૧, ૨૩૬

ગ્રેકિસ્ટન, ૧૧-૨, ૧૪, ૨૭૩

ગ્વાટેમાલા, ૨૦૩

ગ્વાલિયર, ૬૧

ગ્રાંડ, ૪૨, ૨૩૬

ગ્રાંડગ્રાન્ડ, ૬૦

ગ્રાંડરોબર, ૧૭૧

ગ્રાફ્ટ, ૬૫

ગ્રાવર્ક, ૧૭૧

ગ્રીન (ગ્રીનીયા), ૨૪-૫, ૧૪૦-૧,

૧૬૮-૬, ૧૬૩, ૧૬૮, ૨૦૪, ૨૦૭,

૨૩૬, ૨૪૦, ૨૫૪

ગ્રીનવુડ, ૧૩૭, ૨૩૦

ગ્રાંગાનુર, ૧૭૦

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ, ૪૬, ૮૧

જાકસાદીસ, ૧૧, ૨૧૪

જાલ્લા, ૩૬, ૨૨૪, ૨૨૬, ૨૫૨

જાલ્લા, ૨૧૬

જાલ્લા, ૧૬૯, ૧૭૧

જાપાન(નીચો), ૧૪૦-૧, ૧૬૬, ૧૬૩,

૧૬૮, ૨૦૭, ૨૫૧

જામુનગીતિ, ૭૫

જામુન, ૪૩

જામુનગીતિ ધર્મ, ૨૨, ૨૪, ૨૮, ૬૩,

૧૭૨

જામુન(ની), ૭૩-૪, ૧૬૧, ૧૬૧-૭,

૨૩૮, ૨૬૧

જામુનગીતિ, ૭૧, ૧૫૭, ૨૩૬

જામુન, ૧૬, ૧૫૫, ૨૦૦

જામુનગીતિ, ૨૧૫-૬

જામુન, ૬૮

જામુન, ૬૪

જામુન, ૫૨, ૨૦૬

જામુન, ૧૭૨

જામુન, જામુન ઇસ્ટિ ઇસ્ટિ

જામુન, જામુન, ૫૪

જામુન, ૭૪

જામુન, ૨૬, ૭૧, ૨૩૭

જામુન, ૧૮૮

જામુન, જામુન. પી., ૨૧૬

જામુન, ૨૨

જામુન, વિલિયમ, ૨૭૩

જામુનલેમ, ૧૪, ૧૧૨, ૧૧૫, ૧૧૨,

૧૭૦, ૨૨૩

જામુન, સેંટ, ૭૧, ૨૩૮

જામુન, ૨૬, ૬૭, ૨૫૦

જામુન (ધર્મ), ૧૫, ૨૪, ૪૩, ૧૭૧-૨

જામુન, સી. ઈ. એમ., ૨૩૧

જામુન, ૧૩, ૮૭, ૬૭, ૧૫૫, ૧૮૬,

૨૦૩, ૨૦૫

જામુન ઓફ ઓફ, ૧૫૬

લેન કંપની, ૧૨, ૧૪
લેન ધી બેપટિસ્ટ, ૧૫, ૮૭
લેન્સ, વિલિયમ, ૪૩, ૭૩
લેટન, ૨૭૭

લેસોફ, ૧૩, ૧૦૧

લેસોફસ, ૧૪, ૭૦

લ્યુબીટર, ૫૬, ૧૫૪

લ્યુ, ૨૬, ૨૫૦

લાયન, ૮૬

લાર, ૧૫૬

લીનો, ૩૩, ૩૭, ૫૭-૮

લેનોફેનીસ, ૩૩, ૪૦

લેનોફોન, ૧૭૭

લેવિયર, ચોટ ક્રાન્સીસ, ૨૧૭

લ્યુસ, ૨૬, ૩૫, ૫૭-૬, ૧૪૪, ૧૫૪

લિવિંગલી, ૧૬૨

લરફલિયન, ૭, ૧૩, ૧૫૩

લાઇબિરિયસ, ૧૭૫

લાઇલર, એલવર્ડ, ૪

લાઇલરોડ, વ્યાલ્ડ, ૧૨૬

લાયર, ૧૧, ૭૧

લાન, ૫૫

લિમીસ, ૧૨૫

લેસ, ૨૧૪

લેસીટર, ૧૧

લેમસ, એફ. ડબ્લ્યુ., ૨૦૭

લેમસ, ચોટ, ૧૬૬-૭૦, ૧૮૧

લેલરટોય, ૧૬૩

લેલેમી, ૬૬, ૧૩૮, ૧૫૫

લેલેમી ફિલાડેલ્ફસ, ૯૦

લીલ્સ, ૧૬૪

લેન, ૧૮-૬

લેકર, સ્વીન્ડનાય, ૫, ૧૭૪

લાઇમોસ, ૧૦

લાઇમસ, ૧૦૬-૭

લાન્થુજ, ૨૬

લાયન, ૬૧

લાયન ફેશિયસ, ૬૬

લાયોફિલિયન, ૨૬, ૨૩૭

લાયોન્સેસ, ૬૦

લાયોઝનીસ, ૩૮, ૫૪, ૫૬, ૨૪૧

લાયોનિસિયસ, ૧૦

લાયોનીસસ, ૩૪

લાર્ચિન, ૪

લિલ્સન, લોવેર, ૧૪૧, ૧૮૭

લિલ્સ, ૨૪૨

લિમેલિયસ, ૬૧, ૬૬, ૨૦૫

લામીટર, ૨૦૫

લુરાં, વીથ, ૭૮

લેનમાર્ક, ૧૮૪

લેલોસ, ૪૩

લેવિડ, ૧૪૪, ૨૦૫

લોલ્લેસ, ૧૧૩-૪, ૨૦૭

લોલ્લ, ૫૩

લેમિનિડન, ૧૫૭

લેમસન, પોલ, ૭૪

લોરટોએવરકી, ૧૫૧

લેલસિલા, ૫૧, ૬૧

લેલાયત, ૧૦

લાલો, ૨૫, ૧૬૮-૯

લાલાની, ૭૧

લિલેટ, ૨૦૭

લિમાઇઓસ, ૪૩

લિરસા લેમગલિયુત, ૬૦

લુર્ક, ૨૩૨, ૨૩૬

લુર્કસ્ટાન, ૨૦૭

લુલનાલ્મક ધર્મ, ૩-૧૧, ૧૬, ૨૦-૫, ૨૭

२८८: धर्मोक्ति' मिलन

दुलसीदास, २३२

तेल-अल-अभारना, ६३

तेसिरीयोपनिषत्, ८०, ८४, १६७, २६०

तो(ती)रात, ८५, १२२, १६०, २२०

त्रावणुकोर, १७०

त्रिभूर्तिवाद, २२०

थियोरोरस, ४८

थियोरोरियस, १५५, १५७, २३६

थियोसोफी, ७९

थिसिथुस, १४७-८

थीयन, १४८

थुरियोर्, ३८

थेरीस, ३३

थोरो, ७५

थ्रेस, ३४

हमासकस, २६, ६२, ९६

हमारिक्यस, ७१

हरेथु, १९९

हाड, २१९, २३१-२

हाशायुप, ३२, ५६

हाश सिडोड, १२१, २१६

हास, १६५

हिवाकमित्र, १७१

हीने छिदाही, १२१

हुड्कभाभली, ९२

हुपेरो, आंध्रदेतिव, ७४

द्राविड, १०, १६५-६, २३०

द्विवेदी, म. न., २३०

देतवाद, १०३

धम्मपद, २१०

धातुसेन, ९२

धुव, आनंदसंकर, १५, २७, ६९, १७२, २१६, २२८, २७७

नर्मदा, ६८

नवथ्येरोवाद, ३७, ५५

नवो करार, ६५-६, ९८, ६९, १५५,

१८८, २०५

नाडभोन, ७४

नागसेन, ९१

नाजरीन संप्रदाय, ९३

नानक, १३७, २१६, २३०

नान्डीस, १६३

नारायण, ६९

नारायणोपनिषत्, ८२, १९१

नासत्यो, ६३

निडोवस, ९२

निडोवोस, ९६

निनेवे, १८८

निरीक्षरवाद, १६, १८४, १६१-२

निगुल्लववाद, १३३

नीदरो, ७४, १९०

नीरो, २८, ५६

नेआर्कस, ९०

नेपोबियन, १५०

नेभि अगवान, १७२

नेस्टोरियन, १७०

नोआ, २१३

नोसस, २०४

नोस्टीक संप्रदाय, ११

न्यूटन, २७४

पताईजीअन, ३६

परमदा, ६, ८४, ६६, १६९-७,

१७४, १७८, १८०-२, २२०,

२४८, २६७-८, २७७-८, २८०

परमात्मा, २, ६, २०, २५, ३६, ४६,

५०, ५८-६०, ६५-७, ७५, ८०-

४, ६०, ६२, ६४-६, ६८-९,

૧૦૨, ૧૦૫, ૧૧૩, ૧૩૦, ૧૩૫,
૧૪૩-૪, ૧૪૭, ૧૫૧, ૧૫૩,
૧૫૭, ૧૬૦, ૧૬૬-૭, ૧૬૯,
૧૭૩, ૧૭૮-૮૦, ૧૮૨-૬, ૧૯૩,
૧૯૭, ૨૦૦, ૨૦૬, ૨૧૧, ૨૧૩,
૨૧૬-૨૧, ૨૨૩, ૨૨૭-૮, ૨૩૧,
૨૩૬, ૨૪૪, ૨૪૮, ૨૬૦-૧,
૨૬૩-૪, ૨૬૬-૮, ૨૭૧, ૨૭૫, ૨૭૮

પરમેશ્વર, ૨૦, ૨૮, ૧૭૪, ૧૭૮, ૧૯૦

પરસીપોલીસ, ૨૬

પશ્ચિમ, ૬, ૬૨, ૫૨-૩, ૫૬, ૬૦,
૬૨-૩, ૬૮-૭૨, ૭૪-૭, ૯૭,
૧૧૩, ૧૩૮-૪૩, ૧૪૬-૫૨, ૧૫૬
-૬૨, ૧૭૭, ૧૮૭, ૨૦૨-૪, ૨૧૪,
૨૩૩-૪, ૨૩૬-૪૩, ૨૪૬, ૨૪૯,
૨૭૩

પંનમ, ૬૧

પાઈથાગોરાસ, ૩૩, ૪૦-૩, ૪૬, ૫૦,
૫૩-૪, ૭૧, ૧૩૮

પાઈરો, ૫૬

પાઈલેટ, ૮૬

પાટલિપુત્ર, ૬૦

પાલ્લિનિ, ૩૨

પાતંજલ્યોગસૂત્ર, ૨૬૪

પાયસ, ૧૫૭

પારમેનાઈડીઝ, ૩૩

પારસીઓ, ૧૭૩

પાલમાઈરા, ૬૮

પાલેસ્ટાઈન, ૬૨-૩, ૧૩૮, ૧૪૧, ૨૨૧

પાશુપત સંપ્રદાય, ૨

પાંડિયન, ૬૮

પિસિસ્ટ્રેટસ, ૧૭૭

પિંડાર, ૩૫

પીટર, સેંટ, ૧૬, ૧૨૪, ૧૮૫

પીટ-રિવર્સ, ૧૯૭

પીસા, ૧૬૨

પુરાણો, ૧૬૬

પુરુ, ૬૯

પુરુષાર્થવાદ, ૨૧૯

પૂર્વ, ૩, ૬, ૪૩, ૬૨, ૬૯, ૭૨, ૭૪

-૫, ૭૭, ૧૩૮-૪૭, ૧૪૯-૫૧,

૧૬૦-૨, ૧૬૮, ૧૮૭, ૨૦૨, ૨૦૫,

૨૨૧, ૨૨૪, ૨૩૩, ૨૩૬-૪૩

ચેગન (ધર્મ), ૭, ૧૩, ૧૫૪-૫,

૧૮૫, ૧૮૮, ૨૦૦, ૨૦૩, ૨૦૫-

૬, ૨૩૭-૮

ચેટર, વોલ્ટર, ૧૬૧

ચેટલિયા, ૩૮

ચેટ્ટી, ફિલ્ડર્સ, ૫૨

ખેન, ૬૨

ચેરિફીસ, ૧૪૮, ૧૭૭

ચેરીચેટ્ટિક સંપ્રદાય, ૩૭

ખેલાસ, ૧૪૮

ચેંઠાઈનોસ, ૧૭૦

ચાઈસિયાં, ૭૧

ચોપ, ૬૧, ૧૫૭

ચોરસ, ૬૨

ખોલ, સેંટ, ૧૩, ૨૨, ૬૬, ૬૦, ૧૦૧,

૧૦૫-૬, ૧૧૧, ૧૨૪, ૨૦૦, ૨૪૪,

૨૭૦

ખોંટસ, ૨૬

ખીરુપવાદ, ૨૧૯

ખ્રીષ્ટપતિ, ૮૨, ૧૬૭

ખ્રીષ્ટવાદ, ૨૪, ૭૪

ખ્રીષ્ટાંત મહાસાગર, ૨૦૭

ખ્રીષ્ટ, ૧૬૮

ખ્રીષ્ટીયન, ૪, ૧૬૪, ૧૮૫, ૨૦૩

ખ્રીષ્ટમ, ૬૯

ખ્રીષ્ટસ, ૩૭

ખ્રીસ્ટિયન સંપ્રદાય, ૬૧, ૧૬૩

૨૯૦ : ધર્મોર્થ મિલન

પ્રકાશિયા, ૬૦

પ્રકાશી, ૧૦, ૬૬

પ્રકાશ, ૬, ૧૧, ૧૩, ૧૯, ૩૩, ૩૭,
૩૬-૪૧, ૪૪-૫૧, ૫૩-૪, ૫૬,

૭૧, ૧૩૮, ૧૪૩, ૧૫૩, ૧૫૫,

૨૦૧, ૨૧૮, ૨૩૬, ૨૪૨, ૨૬૬

પ્રકાશીનસ, ૩૭, ૭૧, ૧૮૮

ફલ્ગેનશિયસ, ૧૬૨

ફારકમાર, ૨૨૨

ફારનેસ, ૧૪૩, ૧૪૮

ફારીસી, ૧૫૮, ૨૨૪

ફારિસ્ટ, ૧૬૧, ૨૦૨

ફિલ્ડેશોલ્ડ, ૧૬૯

ફિનિશિયા, ૨૩, ૧૪૦

ફિલો, ૬૪, ૧૪૧

ફુકાન, ૧૨૨

ફેરા, ઝીન, ૧૧૩

ફેરટેસક્યુ, ૧૭૦

ફોર્બ્સ, ફોર્બી, ૨૩૪

ફોર્ટી, જ્યોર્જ, ૭૩

ફોર્સ (ફોર્સ), ૫, ૨૬, ૭૧, ૭૩-

૪, ૮૮, ૬૧, ૧૫૭, ૧૫૯, ૧૬૩,

૨૦૧, ૨૧૬, ૨૩૮, ૨૭૨

ફોર્સીસ, ૨૭૦

ફીક, ૨૨૨

ફીજિયા, ૨૨, ૨૬, ૧૭૮

ફુર્મેટિયસ, ૭૧

ફેઝર, જોન્સ, ૪, ૨૨-૩

ફેન્ક, ૭૩, ૨૩૮

ફેલેમિંગ, ૨૨૪

ફેલોરેન્સ, ૧૧૩

બ્રગદાદ, ૭૧-૨, ૧૧૭

બનારસ, ૨૧

બરનેટ, ૩૮, ૪૧-૨

બહાઈ સંપ્રદાય, ૨૧૬

બહાઈલ્લા, ૨૧૬

બંગાળ, ૨૩૦

બાઈબલ, ૬૫-૬, ૬૮, ૮૫, ૮૭-૮,

૯૩, ૯૮, ૧૦૦, ૧૦૬, ૧૨૩,

૧૫૧, ૧૫૫, ૧૭૪, ૧૮૦, ૧૮૫,

૧૬૦, ૧૬૨, ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૨૦,

૨૨૨, ૨૫૮

બાઈબેલિયમ, ૨૩૬, ૨૩૮-૬

બાલુ, ૧૭૧

બારભામ, ૬૩

બાર્થ, કાલ્, ૨૧૭-૬, ૨૨૦-૧

બાથેલિયમ, સેંટ, ૧૬૩

બાન્સ, ૧૬૨

બાર્જેરિયન, ૨૬, ૫૭, ૨૫૦

બિએલ્લીબા, ૬૭

બિલ્લમંગળ, ૧૭૧

બિંદુસાર, ૬૦

બુલ્ક, ૨૩-૪, ૪૩, ૫૫, ૬૩, ૭૧, ૬૩,

૬૫, ૧૦૦, ૧૧૨-૩, ૧૪૭, ૧૫૦,

૧૬૭, ૧૬૬, ૧૭૧-૩, ૧૮૬, ૧૬૩,

૧૮૮, ૨૧૦, ૨૨૫, ૨૩૧, ૨૭૦

બુલ્કશિપ, ૨૮૦

બુલ્કિયાદ, ૩૩, ૭૫, ૭૮, ૧૩૬, ૧૪૩

બુલ્કશિપ્પી ૭૫નિષ્પત્તિ, ૮૪-૫, ૧૫૮,

૧૬૭, ૨૭૮-૬

બેકસ, ૩૪, ૨૦૫

બેક્ટ્રિયા, ૫૬, ૬૧, ૬૯, ૨૦૩

બેથલેહેમ, ૨૩૮

બેબીટ, અરવિંગ, ૭૫, ૧૮૬

બેબીલન (બેબીલોનિયા), ૫, ૨૧-૩,

૨૬, ૩૨, ૫૫, ૭૭, ૧૪૩, ૧૮૮

બેસનર, ૬૧

બેનાઝકુર્ષ, ૬૩

‘ જોધિચર્યાવતાર ’, ૧૧૨

જોધિસત્ત્વ, ૧૩, ૧૧૨

જોન, ૭૩

જોપ, ૭૩

જોલરોવિક, ૧૯૧

જોડ (ધર્મ), ૪, ૧૦, ૧૫, ૧૮,

૨૩-૫, ૪૩, ૫૨-૩, ૫૫-૬, ૬૦

-૩, ૬૮, ૭૧, ૭૪-૬, ૯૯, ૧૧૨,

૧૩૮, ૧૪૧-૨, ૧૪૫, ૧૬૭-૯,

૧૭૧-૨, ૧૭૪, ૧૭૬, ૧૮૯, ૨૦૭,

૨૨૦, ૨૨૬, ૨૫૬

બ્રહ્મ, ૨૫, ૮૪, ૮૮, ૯૬, ૧૦૦, ૧૪૪,

૧૬૬-૭, ૧૭૨, ૧૮૦, ૨૧૫, ૨૨૯,

૨૬૦, ૨૭૭-૮

બ્રહ્મદેશ, ૨૦૭

બ્રહ્મા, ૩૭, ૮૧-૩, ૮૭-૮, ૯૬, ૧૧૩,

૧૨૭, ૧૬૭, ૧૬૯, ૧૭૧-૨, ૨૩૨

બ્રહ્મી, ૧૪૦

બ્રાહ્મી, ૨૩૪

બ્રાહ્મણ, ૧૬૪, ૨૭૮

બ્રાહ્મણધર્મ, ૧૭, ૨૦૭

બ્રાહ્મસમાજ, ૧૭૩

બ્રિટન, ૧૭૫

બ્રિટનિયા, ૨૭૨

બ્રિટિશ, ૧૫૬, ૧૭૨

બ્રીજિસ, રોબર્ટ, ૧૪૨

બ્રીજ, ૭૪

ભક્તિ, ૨૧, ૨૩, ૭૨, ૯૨, ૨૧૪,

૨૨૧, ૨૨૩

ભગવદ્ગીતા, લુઓ ગીતા

ભગવાનદાસ, ૨૧૫

ભટ્ટાચાર્ય, હરિદાસ, ૨૧૨

ભરૂચ, ૬૮

ભાગવત, ૧૮૩, ૨૩૦

ભારત (વર્ષ), ૩, ૪, ૧૦, ૩૨, ૪૩,

૫૦-૪, ૫૬, ૬૦, ૬૨, ૬૬-૭૧,

૭૬-૮, ૯૩, ૧૧૪, ૧૨૭, ૧૩૮,

૧૪૦-૧, ૧૬૨-૪, ૧૬૬, ૧૬૯,

૧૭૪, ૨૦૭, ૨૧૪, ૨૧૯, ૨૨૪,

૨૩૬, ૨૪૦, ૨૪૪-૫, ૨૭૧-૩

ભાવિવાદ, ૨૧૯

ભારત, ૧૮૩

ભૂમધ્ય સમુદ્ર, ૩૨, ૬૯, ૭૨, ૧૩૮,

૧૫૪, ૧૬૩, ૧૭૮, ૨૦૭

મકા, ૧૨૫, ૧૩૬, ૨૭૦

મગ, ૨૯, ૧૨૫

મગધ, ૬૦

મદાદરા, ૨૦, ૧૭૮

મનુ, ૧૬૭

મનુસ્મૃતિ, ૩૭

મરકસુરી, ૩૦

મલબાર, ૧૬૯

મસાટી, ૭૦

મસીઆ, ૨૦૫, ૨૧૪

મહામહા પેર્ગેનર, ૬૩, ૭૨, ૧૧૭,

૧૧૬-૨૬, ૧૨૯, ૧૩૧-૪, ૧૩૬,

૧૫૦, ૨૧૩-૪, ૨૧૬, ૨૩૨,

૨૭૦

મહામહાબલી, ૧૨૨, ૧૨૬

મહામૂહ, સુલતાન, ૭૧

મહામહી ધર્મ, ૧૨૦

મહાદેવ, ૨૩૨

મહાનામ, ૬૨

મહાભારત, ૬૯, ૭૩, ૧૬૯, ૨૧૦

મહાયાન, ૧૧૨

મહાવંશ, ૬૦-૧

૨૯૨ : ધર્મોત્તમ મિલન

- મહાવીર, ૧૭૨
 મહિમનરતોત્ર, ૨
 મહોદય, ૮૭, ૯૬, ૧૭૧
 માઈકલ, ૧૭
 માઈકલેટ, ૭૪
 માવડકથોપનિષત્, ૪૬
 માતરિયા, ૧૮, ૧૧૧
 માનવયુગ, ૩૫-૮
 માનવવંશશાસ્ત્ર, ૩, ૪, ૮, ૨૨, ૨૪
 માયર, ૫૫, ૬૩
 માયાવાદિ, ૨૫, ૪૭
 મારશલ, જોન, ૨૪૬
 મારિતાઈન, ઝાક, ૨૮૬
 માર્ક, ૧૦૫
 માર્ક્સ, કાર્લ, ૧૭૫
 માર્ટેલ, ચાર્લ્સ, ૭૧, ૨૧૪
 મિત્તાની, ૧૩, ૧૬૫
 મિત્રાવરુણ, ૨૮, ૩૦, ૧૬૫
 મિત્ર, ૬, ૭, ૨૮-૩૦, ૧૭૮
 મિત્ર-અણુ, ૨૮, ૩૦
 મિત્રધર્મ, ૬, ૭, ૨૮-૩૦, ૧૩
 મિનેડર, ૬૧
 મિલિન્ડ, ૧૧
 મિલિન્ડપન્દો, ૬૧-૨
 મિલેટસ ૩૩
 મિસર, ૫, ૧૦, ૨૧-૩, ૩૨, ૪૨-૩,
 ૫૩, ૫૫, ૬૩, ૭૭, ૧૦૧, ૧૪૪,
 ૧૬૪, ૧૭૫, ૧૭૮, ૨૦૪
 મીડ, ૬૮
 મીમાંસકો, ૧૭૨
 મુણ્ડકોપનિષત્, ૫૮, ૧૮૦
 મુનશી, કનૈયાલાલ, ૨૩૧
 મુસલમાન (મુસ્લીમ), ૧૩, ૨૬,
 ૭૧, ૧૧૬-૨૧, ૧૨૩, ૧૨૬, ૧૩૧
- ૨, ૧૩૬-૭, ૧૭૨-૩, ૧૭૬,
 ૨૦૭, ૨૧૬-૭, ૨૨૬, ૨૩૦-૧
 મૂર, ૧૧૭
 મૂર, પૌલ એલમર, ૭૫
 મૂસા, ૨૨, ૬૩-૪, ૧૬૭, ૨૧૩, ૨૭૭
 મુત સરોવર, ૬૫
 મેઈસાં, ૧૩
 મેઈટોનાલ્ટ, જ્યોર્જ, ૨૩૬
 મેઈટોનેલ, ૪૩
 મેકનિકલ, ૧૬૭, ૨૨૨
 મેકે, આર્નેસ્ટ, ૧૬૪
 મેકોલે, ૧૬૨
 મેક્સમૂલર, ફ્રેડરીક, ૩, ૧૬, ૨૦, ૨૧૫
 મેક્સીમસ, ૧૧, ૨૦, ૧૭૮
 મેગાસ, ૬૧
 મેગેસ્થીનીસ, ૬૦
 મેટરલિક, ૭૫
 મેટ્રોટોરસ, ૭૧
 મેથ્યુ, ૧૦૫, ૧૭૦
 મેનિકિયન સંપ્રદાય, ૬૩
 મેમન, ૧૮૮
 મેરી, ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૨૦
 મેરેટ, ૪
 મેરોપિથસ, ૭૧
 મેસિડોન (નિયા), ૨૬, ૩૨, ૫૭, ૬૦
 -૨, ૧૪૮
 મેસોપોટેમિયા, ૨૯, ૬૪
 મેડિયન સંપ્રદાય, ૬૩
 મેફીસ, ૫૩, ૧૬૪
 મેત્રાવરુણપનિષત્, ૮૪, ૧૧૭
 મેટ્રોન-એ-ડારી, ૧૬૩-૪, ૨૪૫
 મેંગિલ, ૧૬૩-૪, ૨૪૫
 મેંગોસિયા, ૨૦૭
 મીટ્ટી, સેવદ અબદુલ આલા, ૧૨૩

મથુનિક, ૭૭

મલેચ, ૨૬, ૨૫૦

મળુવેદ, ૧૬૫

મજદાન, ૧૨૮

મગ, ૧૮, ૩૮, ૧૬૬-૭

મવદ્વીપ, ૨૦૬

મવન, ૩૨

મસ્ત, ૩૦

મહદ્વી, ૧૦૧, ૨૦૩

મહદ્વી (ધર્મ), ૧૩, ૨૪, ૬૨-૬,
૬૮, ૭૦, ૭૨, ૭૪, ૮૫-૭, ૯૦
-૧. ૯૬, ૧૦૬, ૧૧૪, ૧૨૦,
૧૨૨-૩, ૧૨૬, ૧૪૦-૨, ૧૫૧-
૫, ૧૫૮-૯, ૧૭૦, ૧૮૩, ૧૮૮,
૧૯૦-૨, ૨૦૦, ૨૦૫, ૨૧૪, ૨૨૦,
૨૩૮

મહોવા, ૧૨૮

યાહવે, ૬, ૮૫-૬, ૮૮, ૧૬૦, ૨૦૦

ચીટસ, ૭૬

ચુરેમસ, ૩૭

ચુરીપીટીસ, ૩૬, ૪૦, ૧૪૮

ચુરોપ, ૧૧, ૧૪, ૨૦, ૩૦, ૩૬, ૫૩,
૫૬, ૬૩, ૭૧-૩, ૭૫-૮, ૧૩૮,
૧૪૦, ૧૫૦, ૧૬૪, ૧૭૭, ૧૮૭,
૧૮૬-૯૦, ૧૯૩, ૨૦૧, ૨૩૧,
૨૩૪, ૨૩૭-૬, ૨૪૩

ચુસેબિયસ, ૨૦, ૫૩-૪, ૧૭૦

ચોમ, ૨, ૨૩, ૩૪, ૭૨, ૧૮૩, ૨૧૪,
૨૪૬, ૨૪૮, ૨૫૬, ૨૬૩

ચોગવાસિષ્ઠ, ૬૬, ૧૮૩

ચોગસૂત્ર, ૪૮, ૨૬૫-૬

ચોન, ૩૨, ૬૨

ચમુજ, ૨૫૧

ચવીન્દ્રનાથ, જુઓ ઠાકુર, ચવીન્દ્રનાથ,
ચસિયન (યા), ૧૫૬, ૧૫૯, ૧૬૧,
૨૦૫

ચસેવ, જ્યોર્જ (એ.ઈ.) ૭૬, ૧૧૮

ચાધાકૃષ્ણન, ૨, ૩૧, ૧૪૧, ૧૬૭, ૨૧૧

ચામ, ૬૩, ૬૬, ૨૩૨

ચામકૃષ્ણ, ૭૬, ૧૭૩, ૧૮૬

ચામાજુજ, ૧૦૦

ચામાચણ, ૭૪, ૧૬૯

ચાય, ચામગોહન, ૧૭૩

ચિશસ, ૧૦૨

ચકસાના, ૫૬

ચક્ર, ૧૬૭

ચપા ગોસ્વામી, ૨૩૦

ચમી, જલાસુદીન, ૧૨૦, ૧૩૩

ચસો, ૨૦૧-૨

ચેનાં, ૨૬

ચેડીન, ૨૫૫

ચેબસન, ૨૫૧

ચેમ (ગો), ૬, ૭, ૧૧, ૧૩, ૨૧,
૨૮, ૩૦, ૩૭, ૪૦, ૫૬, ૬૪,
૬૮-૭૦, ૭૬-૭, ૧૦૧, ૧૩૮,
૧૪૧, ૧૪૮-૫૪, ૧૭૪-૮, ૧૮૩,
૧૮૮, ૧૯૫, ૨૦૫, ૨૨૧, ૨૩૭-૯

ચેમન કૃષિક, જુઓ કૃષિક

ચેમન સામ્રાજ્ય, ૧, ૧૬, ૨૩, ૨૬,
૩૦, ૬૮, ૧૪૮, ૧૭૮, ૨૩૪,
૨૩૬-૮

ચેલા, ચેમે, ૭૫

ચેલીનસન, ૪૩

ચેન્કા, ૨૦૭

ચેન્કન, ૨૧૮, ૨૪૪, ૨૬૧

ચાઓતસ, ૨૪, ૨૪૧

ચાત્રસ, ૧૦૭

ચિપ્સ, જીવિયસ, ૨૦૩

ચિબિયનો, ૬૬

ચિસિનિયસ, ૨૬

ચિંડસે, ૨૧૮

ચિઈ, ચેઈ, ૧૬૨

૨૯૪ : ધર્મેર્નું મિલન

લેક, કિરસોપ, ૨૩

લેડી, ૧૯૩

લેંગ્સીસ, ૪૭

લે હંટ, ૧૩૧

લોગોસ, ૧૯, ૮૭-૮, ૧૧૫, ૧૯૬,
૨૦૦, ૨૦૫

લ્યુકાસ, બારનાર્ડ, ૨૨૪

લ્યુસિયન, ૬૯

લ્યુક, ૧૦૪

લ્યુથર, માર્ટિન, ૯૧, ૧૮૪, ૧૯૨

મકલ, ૨૦, ૨૮, ૬૩, ૧૬૫, ૧૬૭

મર્જીલ, ૨૦૫

મર્સાઈ, ૨૫૫

મલ, ૧૬૫

મલ્હા, ૭૩

મરુપાલ, ૧૭૨

મેહાબી સંપ્રદાય, ૧૨૫

માયુ, ૧૬૭

માસુદેવ, ૬૧

મારકો ડી ગામા, ૭૨

મિકાસવાદ, ૪

મિજાનવાદીઓ, ૧૮૨-૩

મિલકિન્સ, આર્સ, ૭૩

મિલાયત, ૧૯૭, ૨૫૧

મિથુ, ૧૧, ૮૧-૪, ૮૭-૮, ૯૬,
૧૧૩, ૧૨૭-૮, ૧૬૫, ૧૬૭, ૧૬૯,
૧૭૧-૨, ૨૧૪, ૨૩૧

મિથુપુરાણ, ૧૬૯

મિટરનીટ્ઝ, ૪૩

મીસીગોથ, ૨૩૮

મોગનર, રીચર્ડ, ૭૪

મોદ, ૨, ૧૮, ૨૮, ૩૦, ૪૩, ૫૪, ૬૩,
૬૬, ૧૬૪-૫, ૧૯૩, ૨૩૨

મોદમર્મ, ૧૫, ૭૧, ૧૬૫-૬, ૧૭૨

મોદાન્ત, ૨૫, ૭૨, ૮૪, ૮૮, ૧૩૩,
૧૭૨, ૧૮૨-૩, ૨૧૫-૬

વેરીગ્રાન્, ૨૯

વેલિગટન, ૨૭૪

વેસેનટોક, મેટિલી, ૭૪

વેટલ, ૨૩૮

વેપ્પુવ ધર્મ (સંપ્રદાય), ૨, ૧૨૬,
૨૧૪, ૨૩૦

વોલડન, ૭૫

વ્હીટમેન, વોલ્ટ, ૭૫

સાક, ૨૩૦

સાતપથ બ્રાહ્મણ, ૧૬૫

સાંકર, ૧૭૨

સાંકર (સાંકરચાર્ય), ૧૫, ૧૦૦,
૧૭૦-૧, ૨૬૫

સાકુન્તલ, ૭૩

સાન્તિદેવ, ૧૧૨

સાલનડો, ૨૧૬

સિયા, ૨૬૪

સિરાઝ, ૨૧૬

સિવ, ૮૧, ૮૩-૪, ૮૮, ૧૦૧, ૧૧૨
-૩, ૧૨૭-૮, ૧૬૪, ૧૬૯, ૧૭૧
-૨, ૧૮૩, ૨૪૬

સિટો, ૧૬૯

સીખ ધર્મ, ૧૫, ૨૪

શુક્લ, ચંદ્રસાંકર, ૧૪૫, ૧૭૮, ૨૦૫

શન્યવાદીઓ, ૧૮૨-૩

શેતાન, ૭, ૧૩, ૧૬, ૮૬, ૨૭૨

શેપર્ડ, ડીક, ૨૧૮

શેવ સિદ્ધાન્ત (શેવો), ૬૫, ૬૬,
૧૭૧-૨, ૧૮૩

શોપનહોર, ૭૪

શ્રાવસ્તી, ૧૬૭

શ્રીકર, ૪૩

સ્વેચ્છ, ઓગસ્ટ વિલહેલ્મ, ૭૩

સ્વેચ્છ, ફ્રેડરિક, ૭૩

સ્વેતશ્વતર ઉપનિષત્, ૬૬, ૮૪, ૯૬,
૧૦૧, ૨૬૦

સગુણુઅક્ષવાદ, ૧૩૩
 સત્યાગ્રહ, ૨૩૧
 સનાતન, ૨૩૦
 સખનની, ૨૧૫
 સમાજવાદ, ૧૯૧
 સરમા, ૩૮
 સસનીદ, ૧૭૦
 સંનથ, ૧૭૩
 સંશયવાદ, ૧૭૫
 સાઇલિશિયનો, ૬૬
 સાબી, ૧૨૩
 સામ્યવાદ, ૨૦૨
 સામ્યાન્યવાદ, ૨૬, ૧૫૬, ૨૨૪, ૨૭૨-૩
 સારીસ, ૨૬
 સાવા, ૧૨૫
 સાંખ્ય, ૨, ૩૩, ૧૮૨-૩
 સાંઘયાના, ૧૬૪
 સિદ્ધંત, ૩૨, ૩૯, ૫૬-૭, ૬૦-૨,
 ૧૩૮, ૨૩૪
 સિદ્ધિયા, ૨૦
 સિડોનિયસ, ૨૩૮
 સિથિયનો, ૧૦, ૬૧, ૬૮, ૨૩૦
 સિનાઈ, ૨૭૦
 સિપિથો આફ્રિકેનસ, ૧૪૭
 સિરિયન (યા), ૨૩, ૩૨, ૬૦, ૬૨
 -૩, ૬૬, ૧૩૮, ૧૬૬-૭૦, ૨૨૩
 સિંધ, ૧૧, ૨૧૪, ૨૪૫
 સિંધુ, ૩૨, ૧૬૪, ૨૪૫-૬
 સિદ્ધલ્લીપ, ૬૨
 સીઝર, જુલિયસ, ૩૬, ૧૪૭, ૧૫૦,
 ૧૫૫, ૧૭૫
 સીબીલી, ૧૭૮
 સીરીની, ૩૨, ૬૧
 સીરીસ, ૬૧
 સુતનિપાત, ૧૬૮
 સુન્ની, ૨૧૪

સુપર્ણ, ૧૮, ૧૬૬
 સુમેર, ૧૬૪
 સુદી (વાદ), ૭૨, ૬૪-૫, ૧૧૭,
 ૧૨૦, ૧૩૩, ૨૧૪-૬
 સુધ, ૩૦, ૪૨, ૪૪, ૪૭, ૬૪, ૮૬,
 ૧૩૭, ૧૬૫, ૧૭૧, ૧૮૩, ૨૦૬
 સૂસા, ૨૬, ૫૬-૭
 સેકોપ્સ, ૫૮
 સેનેકા, ૫૯
 સેમિટિક, ૨૪, ૭૪, ૧૧૭, ૧૨૦, ૧૪૦-૧
 સેમોસ, ૬૯
 સેલ્સીસ, ૨૮
 સેલ્યુકસ નિકેટર, ૬૦
 સેલ્સસ, ૧૫૩
 સેશ્વરવાદ, ૪, ૭૨, ૧૮૪, ૨૨૫
 સોક્રેટિસ, ૧૯, ૩૩, ૪૪, ૫૩-૪, ૧૪૬,
 ૧૭૭, ૧૮૫, ૧૬૨, ૨૦૦
 સોફોક્લીસ ૩૮, ૪૦
 સોમેશ્વર, ૧૭૨
 સ્કાઈલેક્સ, ૩૨
 સ્કીટા, બન, ૧૬૩
 સ્કીવનસન, રોબર્ટ જુઈ, ૧૬૬
 સ્ટેટીરા, ૫૬
 સ્ટેનલી, ૧૬૧, ૨૧૭
 સ્ટોઈક સંપ્રદાય, ૧૧, ૩૭, ૫૭-૬,
 ૧૬૦, ૧૭૮, ૨૩૭
 સ્ટ્રોબો, ૬૨, ૬૮
 સ્પેન, ૭૧-૩, ૧૧૭, ૧૩૮, ૧૪૧, ૧૬૩,
 ૨૧૪, ૨૩૮
 સ્વર્ગસઆફી, ૧૬૬, ૨૨૦
 ટાઈસલી, એલડસ, ૨૦૩
 ટાઈસ, ૧૨૨
 ટનુમાન, ૨૦૪
 ટાનસી, ૧૮૭
 ટમ્બોલ્ટ, વિલ્હેલ્મ વોન, ૭૩

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૫	૪	અપનાવાઈ	અપનાવાઈ
"	૯	લાગતું	લગતું
૫૮	નીચેથી ૫	ઓરેલિયમનું	ઓરેલિયસનું
૬૨	૧૭	ધર્મના	ધર્મનાં
૬૪	૨	૧૭	૧૮
૬૫	છેલ્લી	સેકાના	સેકાના
૭૩	૨૧	બોનમાં	બોનમાં
૯૯	૧૬	સાધનાનો	સાધનાનો
૧૦૦	૨	છાપ બીજી	બીજી છાપ
૧૪૨	૧૭	અંબાઈ	અંબાઈ
૧૬૪	૧૭	ગેડો	ગેડો
૧૭૦	૨૧	નૈઋત્ય	નૈઋત્ય
૧૮૦	નીચેથી ૬	કેપીસ	કેપીસ
૧૯૫	૨૧	વસ્તુત	વસ્તુત:
૧૯૯	૧૯	તરફ	તરફ
૨૦૦	૧૫	છે. તે	છે.
૨૦૭	૬	કોરિયા	કોરિયા
૨૦૮	૨૦	પોતાનાં	પોતાના
૨૧૬	૧૯	છગ્ગંડ	છગ્ગંડ
૨૩૯	૪	અને અને	અને
૨૮૦	નીચેથી ૩	અન	એન

भारतीय विद्या भवननां प्रकाशनाः

१. बुद्धयोगाचार्यकृत विसुद्धिमग्ग (पाली)	१२-८-०
२. भरतेश्वर - बाहुबलि रास	०-८-०
३. Bhāṣa by Dr. A. D. Pusalker	३-०-०
४. The Schools of Vedānta by Shri P. Nāgarāja Rao	२-०-०

सिंधी जैन ग्रन्थमाला

प्रबन्धचिन्तामणि, मेष्टुत्राचार्यरचित	३-१२-०
पुरातनप्रबन्धसंग्रह	५-०-०
प्रबन्धकोश, राजशेखरसुरिरचित	४-०-०
विविधतीर्थकल्प, जिनप्रभसुरिकृत	४-४-०
देवानन्दमहाकाव्य, मेघविजयोपाध्यायविरचित	२-१२-०
जैनतर्कभाषा, यशोविजयोपाध्यायकृत	२-०-०
प्रमाणमीमांसा, हेमचन्द्राचार्यकृत	५-०-०
अकलङ्कग्रन्थत्रयी, भट्टाकलङ्कदेवकृत	५-०-०
प्रबन्धचिन्तामणि, हिन्दी भाषान्तर	३-१२-०
प्रभावकचरित, प्रभावचन्द्रसुरिरचित	५-०-०
Life of Hemachandracharya : By Dr. G. Bühler.	३-८-०
मानुचन्द्रगणितचरित, सिद्धिचन्द्रोपाध्यायविरचित	६-०-०
ज्ञानदिन्दुप्रकरणम्, यशोविजयोपाध्यायविरचित	३-८-०
वृहत् कथाकोश, हरिपेणाचार्यकृत	१२-०-०
जैनपुस्तकप्रशस्तिसंग्रह, प्रथम भाग	६-८-०

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પ્રકાશનો

૧. ઐતિહાસિક સંશોધન (શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી)	૫-૦-૦
૨. પરિષદ પ્રમુખોનાં લાપણો	૪-૦-૦
૩. અહેવાલ અને નિબંધ સંગ્રહ (કરાંચી સંમેલન)	૪-૦-૦
૪. અહેવાલ અને નિબંધ સંગ્રહ (શ્રી હૈમ સારસ્વત સંત્ર, પાટણ)	૩-૦-૦
૫. પિરામીડની છાયામાં (શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લ)	૨-૦-૦
૬. મારી બિનજવાબદાર કહાણી (શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી)	૨-૮-૦
૭. આદિવચનો લાગ ૨ જો	૩-૮-૦
૮. નર્મદ શતાબ્દી ગ્રંથ	૩-૦-૦
૯. કવિ નર્મદ શતાબ્દી સ્મારક ચિત્રાવલિ	૨-૦-૦
૧૦. સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (મેકડોનેલ)	૪-૮-૦

ટપાકખરચ જુદું. પુસ્તકો વી. પી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

પ્રાપ્તિસ્થાન : ભારતીય વિદ્યા ભવન, ૩૩-૩૫ હારવે રોડ, મુંબઈ-૬